

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΚΑΙ ΜΕΣΩΝ ΜΑΖΙΚΗΣ
ΕΝΗΜΕΡΩΣΗΣ

Επιβλέπων καθηγητής: Δημήτρης Χαραλάμης

Τίτλος διδακτορικής διατριβής:

«Η κυρίαρχη “αφήγηση” για την εθνική ταυτότητα της ελληνικής κοινωνίας τη δεκαετία του 1980 και η σχέση της με τον εθνοκεντρικό λόγο στην Ελλάδα μέχρι την άνοδο της Χρυσής Αυγής: 1990 - 2012»

Γιώργος Φραντζής

Περιεχόμενα

Θέμα Έρευνας	σελ. 5
Περίληψη	σελ. 8
1. Εισαγωγή	σελ. 10
1.1. Σκοπός της έρευνας.....	σελ. 16
1.2. Σημασιολογικό πεδίο – Ορισμοί.....	σελ. 19
1.3. Κύριο ερευνητικό ερώτημα.....	σελ. 23
1.3.1. Υποθέσεις εργασίας.....	σελ. 25
1.4. Ερευνητική μέθοδος.....	σελ. 26
1.4.1. Ερευνητικό υλικό.....	σελ. 33
1.4.2. Μέθοδος ανάλυσης περιεχομένου.....	σελ. 42
2. Η έννοια του έθνους και οι νοηματοδοτήσεις της	σελ. 47
2.1. Η ιστορικότητα του έθνους – κράτους στην Ευρώπη	σελ. 66
3. Από την ιδέα του «Γένους» στο «Έθνος»: Η διαμόρφωση της «ελληνοπρέπειας» τον 19ο αιώνα	σελ. 76
3.1. Η αναβάπτιση της «ελληνοπρέπειας»: Η ανάγκη για εθνική ομοιογένεια.....	σελ. 93

- 3.2. Η γέννηση μιας «αφήγησης»: Η σύσταση του νέου ελληνικού κράτους και ο 19ος αιώνας στην Ελλάδασελ. 111**
- 3.3. Η επισημοποίηση του εθνικισμού ως «αφήγηση» στην Ελλάδα και τα Βαλκάνια: Η Μεγάλη Ιδέα και οι Βαλκανικοί πόλεμοι...σελ. 129**
- 3.4. Ο εθνικισμός ως «κυρίαρχη» αφήγηση του κράτους: Το «κράτος των εθνοφρόνων» - Από τον εμφύλιο μέχρι το τέλος της χούντας σελ. 143**
- 4. Ο «εκσυγχρονισμός» του εθνικιστικού ιδεολογήματος στην Ελλάδα: Η ανασύσταση της εθνικής «αφήγησης» τη δεκαετία του '80σελ. 160**
- 4.1. Το ιδεολογικό-πολιτικό τοπίο της περιόδου 1981 – 1985 στην Ελλάδα και στην Ευρώπησελ. 164**
- 4.2. Το ΠΑΣΟΚ και η ιδεολογική του τοποθέτησησελ. 176**
- 4.3. Πολιτικές και κοινωνικές μεταβολές της δεκαετίας του '80 στην Ελλάδασελ. 192**
- 4.4. Ανδρέας Παπανδρέου: Ο πολιτικός «αφηγητής» της δεκαετίας του '80σελ. 212**
- 4.5. Λαϊκισμός και ο εθνικιστικός λόγος της δεκαετίας του '80 σελ. 229**
- 5. Η απήχηση του λόγου της Μεταπολίτευσης και ο εθνοκεντρικός λόγος στην Ελλάδα: 1990 - 2012..... σελ. 245**
- 5.1. Η έλευση της παγκοσμιοποίησης στην Ελλάδασελ. 250**

**5.2. Η «απομάγευση» του πολιτικού λόγου της δεκαετίας του '80
.....σελ. 266**

**5.3. Η συγκρότηση των δύο κυρίαρχων πόλων μετά το τέλος της
Μεταπολίτευσης στην Ελλάδασελ. 280**

**5.3.1. Χρυσή Αυγή: Ιδεολογία, Πολιτικός Λόγος και η σχέση της με
την πολιτική κουλτούρα της Μεταπολίτευσηςσελ. 299**

**5.3.2. «Εθνικο-λαϊκιστικός» και «Εκσυγχρονιστικός» πόλος: Η
πολιτική τους τοποθέτηση στην έννοια «έθνος»σελ. 317**

5.3.3. Ανάλυση Συνεντεύξεωνσελ. 324

6. Συμπεράσματασελ. 329

Παράρτημα

α) Πίνακες & Διαγράμματασελ. 339

β) Ερωτηματολόγιοσελ. 348

γ) Απαντήσειςσελ. 349

δ) Βιβλιογραφία - Πηγές.....σελ. 379

ΘΕΜΑ ΕΡΕΥΝΑΣ

Ο κοινός αυτοπροσδιορισμός της εθνικής ταυτότητας από πολλές σύγχρονες κοινωνίες, ως έθνη με κοινή ταυτότητα και συνέχεια στο χρόνο, αποτελεί μια νεωτερική «αφήγηση» η οποία αποδεικνύεται σήμερα εσφαλμένη από ιστορική άποψη. Η αποτυχία ενός ορθολογικού εθνικού αυτοκαθορισμού για τις σύγχρονες κοινωνίες έλκει την καταγωγή της σε αυτό που οι μετανεωτερικοί κατονομάζουν ως «αφηγήσεις». Αυτός είναι ο όρος που χρησιμοποιεί και ο Νιλ Πόστμαν (2002) για να περιγράψει τέτοιου είδους «ιδεολογίες» ή «μύθους» που διαμορφώθηκαν ήδη από τον 18^ο αιώνα στις δυτικές κοινωνίες¹. Για την ελληνική κοινωνία η εθνική «αφήγηση» ξεκίνησε επίσημα με την συγκρότηση εθνικού κράτους το 1832 και παρέμεινε κυρίαρχη μετά τον Εμφύλιο και την Μεταπολίτευση. Όπως έχει αναδείξει πλέον η ιστορική έρευνα τα ευρωπαϊκά έθνη αρχίζουν να συγκροτούνται την εποχή της Νεωτερικότητας μέσα από την ιδέα της εθνικής ενότητας η οποία μαζικοποιείται την περίοδο της Γαλλικής Επανάστασης. Τα νεοσύστατα έθνη-κράτη του 19^{ου} αιώνα μετά την Αμερικανική, τη Γαλλική και αργότερα τη Βιομηχανική Επανάσταση προκύπτουν είτε ως φυσική συνέχεια των φεουδαρχικών πολιτικών οργανώσεων του μεσαίωνα είτε ως αποσχηστικά κινήματα που συγκροτήθηκαν μέσα σε πολυεθνικές αυτοκρατορίες. Η ανάδυση των εθνικών κρατών ενίσχυσε κατά τον 19^ο αιώνα την εθνική αντίληψη και έδωσε το έναυσμα για την «αναγέννηση» όλων των ευρωπαϊκών εθνών.

Στο συλλογικό συνειδησιακό των Ελλήνων αυτή η διαδικασία παρουσιάζει λογικές αποκλίσεις. Το ελληνικό έθνος στα μάτια της ελληνικής κοινωνίας φαντάζει ακόμα και σήμερα υπερ-ιστορικό. Ο τρόπος με τον οποίο συνδέθηκε η αρχαία Ελλάδα με τη γλώσσα, τις παραδόσεις και τη σύγχρονη ιστορία του νεοελληνικού κράτους δημιούργησε την περίοδο του

¹ Βλ. Ποστμαν, Νιλ: *«Η πυξίδα του μέλλοντος»*, Εισαγωγή, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2002.

νεοκλασικισμού τη λαθεμένη εντύπωση ότι το σύγχρονο ελληνικό έθνος προηγήθηκε ιστορικά από τα υπόλοιπα έθνη και για αυτό θα έπρεπε να θεωρείται ως ιδιαίζουσα περίπτωση. Η άποψη αυτή η οποία ενισχύθηκε τον 19^ο αιώνα από την ευρωπαϊκή αστική τάξη, εντάσσεται στην ιδεολογία του εθνικισμού και είναι ανάλογη άλλων πολιτιστικών εθνικών «αφήγησεων», που εμφανίστηκαν αργότερα στα Βαλκάνια. Συχνά η άποψη αυτή αποπροσανατόλισε την πολιτική δράση στην Ελλάδα από το παρόν και την τοποθέτησε στο παρελθόν. Στο πλαίσιο της αποσύνδεσης μεταξύ παρελθόντος, παρόντος και μέλλοντος, η προστασία των πολιτιστικών χαρακτηριστικών και των ιστορικών συλλογικών δικαιωμάτων του έθνους τοποθετήθηκε πάνω από τα ατομικά δικαιώματα του πολίτη. Η «αφήγηση» αυτή υπήρξε κυρίαρχη για την ελληνική κοινωνία και εμπόδισε συχνά τη λήψη μεταρρυθμιστικών πολιτικών και την τήρηση μακροπρόθεσμων δεσμευτικών κανόνων, διαφοροποιώντας έτσι την ελληνική κοινωνία από τις ευρωπαϊκές κοινωνίες της Δύσης. Η πολιτιστική «αφήγηση» που δόθηκε για το «έθνος» στην Ελλάδα αναδεικνύει μέχρι σήμερα τη διαφορετικότητα της ελληνικής κοινωνίας σε σχέση με τις κοινωνίες της κεντρικής και βόρειας Ευρώπης και κάνει δύσκολη τη συνειδησιακή ένταξη των Ελλήνων στον «πυρήνα» της ευρωπαϊκής οικογένειας. Καθώς η «αφήγηση» του εθνικού αυτοπροσδιορισμού που μόλις περιγράψαμε παραμένει κυρίαρχη στις μέρες μας από την ελληνική κοινωνία, θα προσπαθήσουμε να διερευνήσουμε τα χαρακτηριστικά της και το πώς συνδέεται με τον πολιτικό λόγο της Μεταπολίτευσης ο οποίος σύμφωνα με την υπόθεση εργασίας που κάνουμε ανανοηματοδότησε την εθνική «αφήγηση» στην Ελλάδα.

Πού εντοπίζονται οι απαρχές της εθνικής «αφήγησης» και ποια είναι η θέση της μέσα στο ιδεολόγημα του εθνικισμού; Ποιο είναι το ακριβές περιεχόμενο της ελληνικής «αφήγησης» τη δεκαετία του 1980; Πώς λειτουργεί ανασταλτικά η ελληνική και κάθε τύπου εθνική «αφήγηση» στην ευρωπαϊκή ολοκλήρωση; Προσαρμόζεται ή υποχωρεί στις μέρες μας; Σε τέτοιου είδους ερωτήματα θα αναζητήσουμε επαρκείς απαντήσεις, εξετάζοντας τον κυρίαρχο πολιτικό λόγο στην Ελλάδα την περίοδο 1974 - 2012 μέσα από το θεωρητικό πρίσμα που παρέχει η πολιτική επιστήμη, αλλά

και μέσω της ιστορικής έρευνας που έχει γίνει τα τελευταία χρόνια για τη σύσταση του νέου ελληνικού κράτους. Χρησιμοποιώντας τους ορισμούς που έχουν δοθεί τα τελευταία χρόνια από τις κοινωνικές επιστήμες στους όρους «έθνος», «εθνική ιδέα», «εθνική ταυτότητα» κ.λπ, θα επιχειρήσουμε να εξετάσουμε εάν δόθηκε μία νέα νοηματοδότηση που αφορά την εθνική ταυτότητα στην Ελλάδα τη δεκαετία του 1980 και εφόσον αυτή υπήρξε, σε ποιο βαθμό παρέμεινε κυρίαρχη μέχρι σήμερα επηρεάζοντας την ευρωπαϊκή πορεία της χώρας.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Παρατηρώντας κανείς μακροϊστορικά τη σύγχρονη πολιτική ιστορία του νεοελληνικού κράτους διαπιστώνει έλλειψη μακροπρόθεσμων ρυθμιστικών κανόνων που αφορούν τη λειτουργία του κράτους. Αν εξαιρέσουμε τις περιόδους (1882, 1909, 1952, 1996), όπου υλοποιήθηκαν μεταρρυθμιστικές πολιτικές, ο πολιτικός λόγος που χρησιμοποιήθηκε από τα ελληνικά πολιτικά κόμματα και έγινε συχνά αποδεκτός από την ελληνική κοινωνία, χαρακτηρίστηκε από μία διττή προσπάθεια που έθετε ως στόχο αφενός να τονώσει την κοινωνική συνοχή ικανοποιώντας πάντοτε το εθνικό συναίσθημα αφετέρου να μην θέσει σε αμφισβήτηση τις παραδοσιακές αντιλήψεις της ελληνικής κοινωνίας για την πολιτική, την ιστορία, τη θρησκεία και την παράδοση. Αυτός ο διττός πολιτικός λόγος που συντήρησε επί δεκαετίες πολιτικές παθογένειες (πελατειακό σύστημα, ατελής κοινοβουλευτική δημοκρατία κλπ), απέκοψε μετά τον Εμφύλιο από τον όρο «έθνος» ένα μεγάλο κομμάτι πολιτών που, είτε στο πλαίσιο της οικογενειακής παράδοσης (βενιζελισμός, δημοκρατική, αντιβασιλική στάση) είτε της προσωπικής εμπειρίας (ΕΑΜ, πολιτικές διώξεις), θεωρήθηκε ότι έχει αριστερά πολιτικά φρονήματα. Η αντιπαράθεση γύρω από τα ζητήματα της εθνικοφροσύνης συνεχίστηκε από τη μεριά των αριστερών, οι οποίοι όπως θα προσπαθήσουμε να αποδείξουμε στη συνέχεια, υπερασπίστηκαν από θέση εξουσίας τον εθνικό τους χαρακτήρα μετά το 1981 και την άνοδο του ΠαΣοΚ στην εξουσία. Στο πλαίσιο αυτής της πολιτικής αντιπαράθεσης θα εξετάσουμε τον εκσυγχρονισμό της εθνικής «αφήγησης» από την κεντροαριστερά τη δεκαετία του 1980 στην Ελλάδα. Στόχος της έρευνας είναι να διερευνήσει με ποιο τρόπο νοηματοδοτήθηκε ο όρος «έθνος» διαμέσου του πολιτικού λόγου (discourse) από τη δεκαετία του '80 και μετά. Συνολικότερα να εξετάσει πώς μετακινείται το εθνικό συναίσθημα της ελληνικής κοινωνίας την περίοδο εκείνη και πώς αυτός ο λόγος εμποδίζει μέχρι σήμερα την ευρωπαϊκή προοπτική της χώρας και την ανάγκη για μεταρρύθμιση του κράτους. Βασική θέση της μελέτης είναι

ότι ο παπανδρεϊκός λόγος της δεκαετίας του '80 έδωσε μία νέου τύπου νοηματοδότηση στην έννοια «έθνος» που μετά την αποχώρηση του Ανδρέα Παπανδρέου από την πολιτική σκηνή, επέστρεψε στους παραδοσιακούς εκφραστές του εθνοκεντρικού λόγου² (συντηρητική λαϊκή δεξιά, Εκκλησία, ανεξάρτητη «εθνικοπατριωτική αριστερά» κ.λπ.).

² Βλ. Χαραλάμπης, Δημήτρης: *«Ελευθερία της Έκφρασης, πλουραλισμός και διαφάνεια στον χώρο των ηλεκτρονικών ΜΜΕ. Η ελληνική εμπειρία: Από την απώλεια του κρατικού μονοπωλίου στις “ασυμβίβαστες ιδιότητες” του “βασικού μετόχου” και στις προοπτικές εξορθολογισμού στην ψηφιακή εποχή»* (εισήγηση) στο Τσεβιάς, Δ. Α. (επιμέλεια): *«Διασφάλιση του Πλουραλισμού και έλεγχος συγκέντρωσης στα Μέσα Ενημέρωσης»*, Εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2007, σ 144.

1. Εισαγωγή

«Το τέλος της εποχής του εθνικισμού που έχει εδώ και πολύ καιρό προαναγγελθεί δεν είναι ούτε αμυδρά ορατό».³

(Benedict Anderson)

Στην παρούσα διδακτορική διατριβή επιχειρείται μία ενδελεχής ανάλυση του Μεταπολιτευτικού λόγου στην Ελλάδα την δεκαετία του 1980, μέσα από το θεωρητικό πλαίσιο που παρέχει η πολιτική επιστήμη για την ιδεολογία του εθνικισμού. Συγκεκριμένα, εξετάζεται η σχέση του λόγου της Μεταπολίτευσης με το εθνικιστικό ιδεολόγημα στην Ελλάδα και διερευνάται η απήχηση που είχε ο λόγος αυτός στην ελληνική κοινωνία. Ως Μεταπολίτευση ορίζεται η περίοδος σταθεροποίησης του δημοκρατικού πολιτεύματος στην Ελλάδα που ξεκινά με την ψήφιση του Συντάγματος του 1975 και συνεχίζεται τη δεκαετία του 1980 με τη νίκη του ΠΑΣΟΚ τον Οκτώβριο του 1981 όπου κυριαρχεί στη δημόσια σφαίρα ένας καινοφανής ριζοσπαστικός αριστερός λόγος⁴.

Προκειμένου να διερευνηθεί η σχέση του λόγου της Μεταπολίτευσης με το εθνικιστικό ιδεολόγημα οφείλουμε να κατανοήσουμε το πώς νοηματοδοτείται ο όρος «έθνος» στον λόγο της Μεταπολίτευσης. Προς αυτό τον σκοπό, οριοθετείται στην αρχή της έρευνας (κεφάλαιο. 2) το θεωρητικό πλαίσιο μέσω της επισκόπησης του όρου «έθνος». Στο κεφάλαιο αυτό παρουσιάζονται οι αποκλίνουσες νοηματοδοτήσεις και η διπτή σημασιολογική ταυτότητα του όρου ως «πολιτική» και «πολιτιστική» οντότητα. Στο κεφάλαιο 2.1 περιγράφεται το κοινωνικο-ιστορικό πλαίσιο μέσα από το οποίο προέκυψε το «έθνος - κράτος» ως ιστορική οντότητα την εποχή

³ Βλ. Anderson, Benedict: *«Φαντασιακές Κοινότητες: Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του Εθνικισμού»*, εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 1997, σ. 22.

⁴ Βλ. Βούλγαρης, Ιωάννης: *«Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης: 1974 – 1990»*, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 2008, σ. 67 και Καλύβας Ν. Στάθης: *«Πού είμαστε και πού πάμε; Διατρέχοντας την κρίση (2009-2016) και απενίζοντας το μέλλον»*, Εκδόσεις Μεταίχμιο, Αθήνα 2016, σ. 41, 60 – 65.

της Νεωτερικότητας και αναλύεται το φαινόμενο της γέννησης του εθνικισμού στην Ευρώπη. Σκοπός της ανάλυσης των παραπάνω κεφαλαίων είναι να γίνει κατανοητό πώς προέκυψε ο συγκεκριμένος όρος και πώς κατανοήται μέσω της πολιτικής επιστήμης.

Στο κεφάλαιο 3 εξετάζεται ειδικότερα η περίπτωση του ελληνικού εθνικισμού. Συγκεκριμένα, διερευνάται το πώς προκύπτει η ιδέα του έθνους στην Ελλάδα τον 19^ο αιώνα, ποια είναι τα πρωταρχικά της χαρακτηριστικά και ποιες είναι οι βασικές καταστατικές αρχές πάνω στις οποίες οικοδομείται ο ελληνικός εθνικισμός ως ξεχωριστό ιδεολόγημα. Στο τέλος του κεφαλαίου 3 αναδεικνύονται τα ετερόκλητα στοιχεία που συνιστούν το ιδεολόγημα της «ελληνοπρέπειας» ως λαϊκή μορφή έκφρασης του έθνους στην Ελλάδα κατά τις αρχές του 19^{ου} αιώνα.

Στο κεφάλαιο 3.1. περιγράφεται ο μετασχηματισμός της ιδέας του έθνους στην Ελλάδα από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα υπό την επίδραση του γερμανικού εθνικισμού και ειδικότερα της θεωρίας του Fallmerayer. Πιο συγκεκριμένα, διερευνώνται τα νέα χαρακτηριστικά που προσδίδει η θεωρία του Fallemreyer στην ιδέα του έθνους στην Ελλάδα και ειδικότερα το στοιχείο της εθνικής «ομοιογένειας». Θα δούμε πώς η νέα αυτή εκδοχή του έθνους εισάγει αρχικά τον «αντισλαβισμό» και αργότερα την ιδεολογία του «αντικομμουνισμού» στην Ελλάδα προκαλώντας «παρενέργειες» στην ελληνική κοινωνία τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα.

Στο κεφάλαιο 3.2. εξετάζεται το ιστορικοκοινωνικό πλαίσιο και περιγράφονται οι πολιτικές συνθήκες μέσα από τις οποίες αναδύεται ο όρος «έθνος» μέσω της γέννησης του νεοελληνικού κράτους. Θα εξετάσουμε πώς αφομιώνεται από την ελληνική κοινωνία η ιδέα του έθνους μέσα στο καθεστώς της οθωμανικής κυριαρχίας και μέσω της νεοελληνικής επανάστασης τον 19^ο αιώνα.

Στο επόμενο κεφάλαιο (κεφ. 3.3.) περιγράφεται η «Μεγάλη Ιδέα» ως το κύριο εθνικιστικό ιδεολόγημα που εμφανίστηκε στην Ελλάδα τις πρώτες δεκαετίες μετά τη γέννηση του νεοελληνικού κράτους εκφράζοντας τον εθνικό αλυτρωτισμό και οδηγώντας μέσω του επεκτατισμού στην «εθνική ολοκλήρωση».

Τέλος στο κεφάλαιο 3.4. περιγράφεται ο μετασχηματισμός της εθνικής «αφήγησης» σε κυρίαρχη ιδεολογία του κράτους στην Ελλάδα μέσω της επικράτησης των μοναρχικών και της εγκαθίδρυσης του «κράτους των εθνικοφρόνων» μετά τη λήξη του Εμφυλίου Πολέμου και μέχρι την πτώση της Χούντας. Μέσω της ανάλυσης στο κεφάλαιο και τις υποενότητες του κεφαλαίου 3, περιγράφεται η «περιπέτεια» της «εθνικής αφήγησης» στην Ελλάδα πριν την έναρξη της Μεταπολίτευσης.

Το κύριο κομμάτι της έρευνας που αφορά τη νοηματοδότηση του όρου «έθνος» μέσα στον λόγο της Μεταπολίτευσης γίνεται στο κεφάλαιο και τις υποενότητες του κεφαλαίου 4. Αρχικά, στο κεφάλαιο 4 γίνεται μία εισαγωγή στο ιστορικοκοινωνικό πλαίσιο, όπως αυτό διαμορφώνεται με τη νίκη του ΠΑΣΟΚ στις εκλογές του 1981, και εν συνεχεία αναφέρεται η κύρια υπόθεση εργασίας που θα εξετασθεί πιο κάτω. Σύμφωνα με αυτή ο παπανδρεϊκός λόγος της δεκαετίας του 1980 επαναδιαπραγματεύθηκε την εθνική «αφήγηση» στην Ελλάδα – εκτενέστερα για το αντικείμενο της έρευνας και την κύρια υπόθεση εργασίας βλέπε κεφάλαια 1.3., 1.3.1 – .

Στο κεφάλαιο 4.1. αναλύονται σε βάθος οι νέες συνθήκες που διαμορφώνονται σε πολιτικό, κοινωνικό και ιδεολογικό επίπεδο με τον ερχομό της Μεταπολίτευσης. Ιδιαίτερα διερευνώνται τα ιδεολογικά μοτίβα και τα κύρια θέματα που φέρνει προς δημόσιο διάλογο το ΠΑΣΟΚ μέσω της ρητορικής του την περίοδο 1981 – 1985.

Στο κεφάλαιο 4.2. αναλύονται οι κύριοι ιδεολογικοί άξονες πάνω στους οποίους χτίζεται η ανδρεοπαπανδρεϊκή «αφήγηση» και εξετάζεται η βασική υπόθεση εργασίας μέσα από την ανάλυση πρωτογενών και δευτερογενών πηγών (πολιτικοί λόγοι, συνεντεύξεις του Ανδρέα Παπανδρέου, ιδρυτική διακήρυξη του ΠΑΣΟΚ, έρευνες και ακαδημαϊκά συγγράμματα σχετικά με το ΠΑΣΟΚ). Για το ερευνητικό υλικό και τη μέθοδο συγκέντρωσης και ανάλυσης του περιεχομένου θα αναφερθούμε παρακάτω στις υποενότητες 1.4.1, 1.4.2.

Στο κεφάλαιο 4.3. εξετάζονται οι ιδεολογικοπολιτικές και κοινωνικές καταβολές που είχαν οι πρωταρχικοί φορείς και αποδέκτες της ανδρεοπαπανδρεϊκής πολιτικής «αφήγησης». Διερευνάται επίσης το πώς

ενσωματώθηκαν ιδεολογικά στο κόμμα συγκροτώντας το πρωταρχικό κομματικό ακροατήριο του ΠαΣοΚ.

Στο κεφάλαιο 4.4. εξετάζονται οι ιδεολογικές καταβολές του βασικού πολιτικού «αφηγητή» της Μεταπολίτευσης. Οι ιδεολογικές καταβολές του Ανδρέα Παπανδρέου εξετάζονται στη βάση των προσωπικών του βιωμάτων κατά τις παρακάτω περιόδους: α) ως μαθητής και αργότερα ως οικονομολόγος σε γνωστά Πανεπιστήμια της Αμερικής, β) ως βουλευτής της Ένωσης Κέντρου και αρχηγός του ΠαΣοΚ – περίοδος κατά την οποία ριζοσπαστικοποιείται ο λόγος του –, γ) ως πρωθυπουργός μετά τη νίκη του ΠαΣοΚ το 1981. Και εδώ η ανάλυση που σχετίζεται με τη βασική υπόθεση εργασίας γύρω από την παπανδρεϊκή «αφήγηση» γίνεται κατά αντιπαράθεση μέσα από πρωτογενείς και δευτερογενείς πηγές.

Στο κεφάλαιο 4.5. εξετάζεται τέλος, η σχέση μεταξύ του παπανδρεϊκού λόγου και του λαϊκιστικού φαινομένου και γίνεται μία αποτίμηση για την πρωτοκαθεδρία του όρου «έθνος – λαός». Το πώς ορίζεται ο όρος «έθνος» στην παρούσα διδακτορική διατριβή θα το εξετάσουμε πιο κάτω στο κεφάλαιο 1.2. όπου ορίζεται το σημασιολογικό πεδίο της έρευνας ενώ το φαινόμενο του λαϊκισμού εξετάζεται στο αντίστοιχο κεφάλαιο (κεφ. 4.5.). Μέσω της ανάλυσης στο κεφάλαιο και τις υποενότητες του κεφαλαίου 4, καλύπτεται εκτενώς η εξέταση της βασικής υπόθεσης εργασίας για τη νοηματοδότηση του έθνους μέσω της παπανδρεϊκής «αφήγησης» τη δεκαετία του 1980.

Η αφήγηση που είχε ο λόγος της Μεταπολίτευσης στην ελληνική κοινωνία και το πλαίσιο μέσα στο οποίο συντελέστηκε κάτι τέτοιο εξετάζεται στο κεφάλαιο και τις υποενότητες του κεφαλαίου 5 μέσω μιας νέας υπόθεσης εργασίας. Στο κεφάλαιο 5 γίνεται μία δεύτερη υπόθεση εργασίας σύμφωνα με την οποία, μετά την αποχώρηση του κύριου «αφηγητή», ο «εθνικολαϊκιστικός» λόγος της δεκαετίας του 1980 μετασχηματίζεται και επανέρχεται στις παραδοσιακές αναφορές του εθνικιστικού λόγου στην Ελλάδα, παραμένοντας ωστόσο κοντά στο λαϊκιστικό πρότυπο της Μεταπολίτευσης. Η δεύτερη υπόθεση εργασίας εξετάζεται μέσα στο πλαίσιο συγκρότησης δύο αντιθετικών πόλων εξουσίας («εκσυγχρονιστικός» - «εθνικολαϊκιστικός» πόλος). Η υπόθεση εργασίας και το πλαίσιο εξέτασης της

υπόθεσης θα αναφερθεί αναλυτικά στο αντίστοιχο εισαγωγικό κεφάλαιο της παρούσας διδακτορικής διατριβής (κεφάλαιο 1.3.1). Για την εξέταση της νέας υπόθεσης χρειάζεται να διερευνηθεί εκ νέου το πλαίσιο άσκησης του εθνικιστικού λόγου που προκύπτει τη δεκαετία του 1990 με τον ερχομό της Παγκοσμιοποίησης και στη συνέχεια τη δεκαετία του 2000 όπου ενδυναμώνεται ο «εκσυγχρονιστικός» πόλος εξουσίας στην Ελλάδα.

Για το σκοπό αυτό αναλύεται στο κεφάλαιο 5.1. η Παγκοσμιοποίηση ως φαινόμενο, εξετάζεται η ιστορική της πορεία και αναλύονται οι επιπτώσεις που είχε σε ιδεολογικό, πολιτικό και κοινωνικό επίπεδο στην Ελλάδα τη δεκαετία του 1990.

Στο κεφάλαιο 5.2. αναλύεται το κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο που συντέλεσε στην «αποδόμηση» του παπανδρείκου λόγου και διερευνάται η αναβίωση του εθνικιστικού λόγου τη δεκαετία του 1990 μέσα από συγκεκριμένα γεγονότα που πλαισιώνουν την εκφορά του (Ίμια, Μακεδονικό, υπόθεση Οτσαλάν). Κατά την ανάλυση χρησιμοποιούνται κατά αντιπαράθεση πρωτογενείς και δευτερογενείς πηγές απ' όπου προκύπτει η εκφορά του «εκσυγχρονιστικού» λόγου με κύριο εκφραστή την κυβέρνηση Σημίτη και του «εθνικολαϊκιστικού» λόγου με κύριους εκφραστές τη Λαϊκή Δεξιά (ΝΔ, Πολιτική Άνοιξη, Χρυσή Αυγή) και την ανεξάρτητη «εθνικοπατριωτική» Αριστερά (ΔΗΚΚΙ, Μανώλης Γλέζος, Στάθης Σταυρόπουλος από την εφημερίδα «τα Νέα»).

Στο κεφάλαιο 5.3. εξετάζεται περαιτέρω η συγκρότηση των δύο πόλων κατά την περίοδο 2000 – 2008 και αναλύεται ο εθνοκεντρικός λόγος που παράγεται γύρω από το θέμα της μη αναγραφής του θρησκευματος στις ταυτότητες και της αναθεώρησης του βιβλίου ιστορίας της ΣΤ' Δημοτικού. Μέσω της ανάλυσης αποδεικνύεται η δεύτερη υπόθεση εργασίας σύμφωνα με την οποία ο «εθνικολαϊκιστικός» πόλος «δανείζεται» τις δεκαετίες του 1990 και του 2000, τη λαϊκιστική ρητορική του Ανδρέα Παπανδρέου επαναφέροντας ωστόσο τον εθνικιστικό λόγο στις παραδοσιακές του αναφορές. Ο «εκσυγχρονιστικός» πόλος από την άλλη πλευρά παράγει όλο και λιγότερο εθνοκεντρικό περιεχόμενο και «απεθνοκοποιεί» τον όρο «έθνος» θέτοντας νέες προτεραιότητες στη θέση του. Μέσα από την ανάλυση στο κεφάλαιο 5.3.

προκύπτουν ως κύριοι «αφηγητές» του «εθνικολαϊκιστικού» πόλου τη δεκαετία του 2000 η εκκλησιαστική ηγεσία, ένα κομμάτι της ανεξάρτητης «εθνικοπατριωτικής» Αριστεράς που εκφράστηκε κυρίως μέσω του πολιτικού περιοδικού «Άρδην», καθώς και η Λαϊκή Δεξιά (κυβέρνηση Κώστα Καραμανλή, ΛΑΟΣ και Χρυσή Αυγή).

Στο κεφάλαιο 5.3.1. εξετάζεται ειδικότερα η περίπτωση της Χρυσής Αυγής ως η επέκταση του εθνικολαϊκιστικού προτύπου της Μεταπολίτευσης που κατάφερε μέσω μίας ακραίας ρατσιστικής και «αντισυστημικής» ρητορικής να αποκτήσει κυρίαρχο ρόλο στην πολιτική σκηνή κερδίζοντας μία θέση στο ελληνικό κοινοβούλιο.

Στο κεφάλαιο 5.3.2 γίνεται η αποτίμηση των χαρακτηριστικών του «εθνικολαϊκιστικού» και του «εκσυγχρονιστικού» πόλου. Αναλύονται οι διαφορές των δύο πόλων εξουσίας ως αυτόνομες μορφές ιδεολογικού λόγου με διαφορετική πολιτική στοχοθεσία και αντιδιαμετρικά αντίθετη τοποθέτηση ως προς την προάσπιση του «εθνικά συμφέροντος».

Στο κεφάλαιο 5.3.3. παραθέτονται αυτούσια τα κείμενα ανάλυσης των συνεντεύξεων μέσω ερωτηματολογίου που έγιναν προς πολιτικούς εκπροσώπους των κομμάτων της Μεταπολίτευσης για το σκοπό της εν λόγω έρευνας. Εκτενέστερα το ερευνητικό υλικό κάθε κεφαλαίου θα αναφερθεί στο εισαγωγικό κεφάλαιο 1.4.1.

Τέλος, στο κεφάλαιο 6 παρουσιάζονται τα συμπεράσματα της έρευνας και αναφέρονται τα νέα πεδία έρευνας που προκύπτουν με βάση τη συγκεκριμένη ανάλυση.

1.1. Σκοπός της έρευνας

Παρότι έχουν περάσει αρκετές δεκαετίες από την αποχώρηση του Ανδρέα Παπανδρέου από την πολιτική σκηνή στην Ελλάδα, τόσο ο ρόλος του όσο και η ιδεολογία του ΠαΣοΚ συνεχίζουν να προκαλούν συζητήσεις και έντονο ενδιαφέρον ⁵. Ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1980 γίνονται οι πρώτες προσπάθειες για την ερμηνεία του ΠαΣοΚ ως πολιτικής οργάνωσης ενώ τη δεκαετία του 1990 και του 2000 γίνονται αρκετές μελέτες για τη σχέση του ΠαΣοΚ με το φαινόμενο του λαϊκισμού ⁶.

Η ανάλυση που θα επιχειρηθεί στην παρούσα διδακτορική διατριβή ουσιαστικά καλύπτει ένα κενό στην ακαδημαϊκή έρευνα γύρω από την «αφήγηση» του ΠαΣοΚ και ειδικότερα του ιδρυτή του, καθώς εξετάζει τη σχέση της παπανδρεϊκής «αφήγησης» με τον εθνικό λόγο στην Ελλάδα. Συνδέει δηλαδή την πορεία της εθνικής ιδέας στην Ελλάδα με την παπανδρεϊκή «αφήγηση» αναζητώντας κοινά σημεία και εντοπίζοντας διαφορές.

Το εγχείρημα αυτό είναι εξίσου τολμηρό και ενδιαφέρον καθώς από τη μία πλευρά καλύπτει ένα κομμάτι έρευνας το οποίο μέχρι σήμερα έχει μελετηθεί ελάχιστα ⁷, από την άλλη περιγράφει την διαδρομή της εθνικής ιδέας στην Ελλάδα σε όλη την πορεία της από την εποχή της συγκρότησης

⁵ Βλ. Πανταζόπουλος, Ανδρέας: *«Για το λαό και το έθνος – Η στιγμή Ανδρέα Παπανδρέου 1965 - 1989»*, Πρόλογος, εκδόσεις Πόλις, 2001 Αθήνα, σ. 13.

⁶ Βλ. Ο.π. και Coufoudakis, Van: *“Pasok on Greco-Turkish Relations and Cyprus 1981 – 1989: Ideology, Pragmatism, Deadlock”*, Kariotis, C. Theodore (ed.): *“The Greek socialist experiment: Papandreou’s Greece 1981 - 1989”*, Pella Publishing Company INC, New York 1992, Ελεφάντης, Άγγελος: *«Στον αστερισμό του λαϊκισμού»*, εκδόσεις Ο Πολίτης, Αθήνα 1991, Βούλγαρης, Ιωάννης: *«Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης: 1974 – 1990»*, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 2008.

⁷ Αξίζει να αναφερθεί στο σημείο αυτό το βιβλίο-διδακτορική διατριβή του Ανδρέα Πανταζόπουλου. Βλ. Πανταζόπουλος, Ανδρέας: *«Για το λαό και το έθνος – Η στιγμή Ανδρέα Παπανδρέου 1965 - 1989»*, Πρόλογος, εκδόσεις Πόλις, 2001 Αθήνα.

του εθνικού κράτους μέχρι την Μεταπολίτευση. Ο αναστοχασμός πάνω στην ιδέα του έθνους αποτελεί μία ιδιαίτερα περίπλοκη αλλά και ενδιαφέρουσα διαδρομή που ευελπιστούμε να αποβεί ωφέλιμη τόσο για την πολιτική έρευνα στη χώρα μας όσο και διεθνώς.

Αναφορικά με τη μελέτη του εθνικισμού, με το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου γίνονται οι πρώτες έρευνες για τις καταβολές του φαινομένου. Το ενδιαφέρον για τον εθνικισμό μετά το τέλος του Ψυχρού Πολέμου εμφανίζεται ως ένας καταιγισμός συζητήσεων και μελετών στη διεθνή βιβλιογραφία για το έθνος – κράτος⁸. Στη χώρα μας, η ακαδημαϊκή μελέτη γύρω από την εθνική ιδέα στην Ελλάδα ξεκινάει ουσιαστικά τη δεκαετία του 1980 με τη μελέτη της Έλλης Σκοπετέα⁹. Συνεχίζεται ωστόσο, τις επόμενες δεκαετίες μέσα από πλήθος ιστορικών συγγραμμάτων (Θ. Βερέμης, R. Clogg, E. Κωφός, Α. Λιάκος, Μ. Mazower, D. Dakin, Σ. Παπαγεωργίου, Η. Fleischer) και ακαδημαϊκών μελετών που εμπίπτουν στο πεδίο της πολιτικής επιστήμης¹⁰.

⁸ Βλ. E. Gellner (1992), E. Hobsbawm (1989), A. D. Smith (1988), E. Anderson (1983), E. Kedourie (1960), Hans Kohn (1961). Ενδεικτικά βλ. Hobsbawm, Eric: *«Έθνη και Εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα»*, μτφ Χρυσ. Νάντρις, εκδόσεις Καρδαμίτσα, Αθήνα 1994, σ. 116, Renan, Ernest: *«Τι είναι έθνος: Προσευχή πάνω στην Ακρόπολη»*, εκδόσεις Ροές, Αθήνα 2009, σ. 15 - 53. Δεμερτζής, Νίκος: *«Ο εθνικισμός ως ιδεολογία»* στο Συλλογικός τόμος: *«Έθνος-Κράτος-Εθνικισμός»*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1994, σ. 73 - 76.

⁹ Βλ. Σκοπετέα, Έλλη: *«"Το Πρότυπο Βασίλειο" και η Μεγάλη Ιδέα»*, Εκδόσεις Πολύτυπο, Αθήνα 1988.

¹⁰ Βλ. Χαραλάμπης Δημήτρης: *«Δήμοι και έθνος: από τη λειτουργική σχέση στο αντιθετικό χάσμα»*, Συλλογικός τόμος: *«Έθνος-Κράτος-Εθνικισμός»*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1994, Δεμερτζής, Νίκος: *«Ο εθνικισμός ως ιδεολογία»* στο Συλλογικός τόμος: *«Έθνος-Κράτος-Εθνικισμός»*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1994, Λέκκας Ε. Παντελής: *«Η εθνικιστική Ιδεολογία: Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία»*, εκδόσεις Κατάρτι, γ' έκδοση, Αθήνα 2006.

Καθώς για πρακτικούς λόγους, θα ήταν αδύνατο να επανεξετάσουμε μέσα από πρωτογενείς πηγές την έννοια του έθνους (*per se*) και την ιστορία του έθνους στην Ελλάδα πριν τη Μεταπολίτευση, η συγκεκριμένη μελέτη στηρίζεται στην πλούσια διεθνή βιβλιογραφία που ήδη υπάρχει γύρω από την εθνική ιδέα. Επομένως, η εννοιοδότηση του έθνους (*per se*) δεν αποδεικνύεται μέσω της ανάλυσης που γίνεται στην παρούσα έρευνα. Κάτι τέτοιο θα ήταν πρακτικά αδύνατο καθώς θα απαιτούσε περισσότερες από μία διδακτορικές διατριβές. Η εν λόγω έρευνα παίρνει ως προαπαιτούμενο την «κονστροκτιβιστική» θεώρηση της έννοιας «έθνος» και την άποψη ότι το έθνος ως έννοια είναι προϊόν της Νεωτερικότητας¹¹. Το κομμάτι αυτό θα το εξετάσουμε αναλυτικά στην παρακάτω ενότητα 1.2. όπου ορίζεται το σημασιολογικό πεδίο της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

¹¹ Βλ. Hobsbawm, Eric: «*Έθνη και Εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα*», μτφ Χρυσ. Νάντρις, εκδόσεις Καρδαμίτσα, Αθήνα 1994, σ. 22 – 27.

1.2 Σημασιολογικό πεδίο – Ορισμοί

Για λόγους επιστημονικής και μεθοδολογικής αξίας, πριν διατυπωθεί το κύριο ερευνητικό ερώτημα οφείλουμε να προχωρήσουμε στην εννοιολόγηση του όρου «έθνος» ο οποίος αποτελεί τον κύριο άξονα ανάλυσης της παπανδρείκής «αφήγησης». Ο συγκεκριμένος όρος άλλωστε, έχει συχνά αντιτιθέμενες θεωρήσεις και περιβάλλεται από πλήθος αξιολογικών φορτίσεων¹². Για αυτό κρίνεται απαραίτητο να αποσαφηνίσουμε τον όρο και να αναδείξουμε με ποιο τρόπο θα νοηματοδοτηθεί στην παρούσα διδακτορική διατριβή κατά την εξέταση του θέματος.

Το έθνος, που σύμφωνα με την ερμηνευτική προσέγγιση του *Benedict Anderson* (1983) είναι μία «*ιστορική κατασκευή*» – «*national building*» -, αποτελεί συστατικό και ταυτόχρονα συμπληρωματικό ως έννοια, στοιχείο του σημερινού κράτους. Το κράτος ενοποίησε και εννοιοποίησε την έννοια «έθνος» μέσα στο μόρφωμα του εθνικού κράτους, αποκτώντας πολιτική έννοια για πρώτη φορά με τη Γαλλική Επανάσταση¹³. Όπως έχει επισημάνει ο

¹² Βλ. Δεμερτζής, Νίκος: «*Ο λόγος του εθνικισμού*», εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή 1996, σ. 43 και Δεμερτζής, Νίκος: «*Ο εθνικισμός ως ιδεολογία*» στο Συλλογικός τόμος: «*Εθνος-Κράτος-Εθνικισμός*», Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1994, σ. 67.

¹³ Η ιστορική έρευνα έχει δεχθεί ότι η εποχή των εθνοτήτων και των εθνικών κρατών τοποθετείται στον 19^ο αιώνα και συγκεκριμένα την εποχή των Ναπολεόντιων Πολέμων. Όπως εξηγεί ο E. Hobsbawm (1990) «*αυτό που σήμερα ονομάζουμε σύγχρονο κράτος, πήρε το οριστικό του σχήμα την εποχή των Γαλλικών Επαναστάσεων (...) το κράτος κυβερνούσε σε ένα εδαφικά καθορισμένο “λαό” και το έπραττε αυτό ως ανώτατος εθνικός παράγοντας εξουσίας επί του εδάφους του*». Ενδεικτική για αυτήν την άποψη είναι η διάλεξη που έδωσε ο Ernest Renan, το 1882 στη Σορβόνη, υποστηρίζοντας ότι τα έθνη είναι κάτι αρκετά νέο στην ιστορία και ότι στην αρχαιότητα δεν υπήρχαν έθνη όπως τα αντιλαμβανόμαστε σήμερα. Η άποψη ότι υπήρχαν έθνη και στην αρχαιότητα έχει αξιολογους εκπροσώπους όπως ο Hans Kohn (1961) που ασχολήθηκαν με το θέμα του εθνικισμού αλλά θεωρείται παρωχημένη.

David Held¹⁴ (1987) για τη σχέση «έθνους» και κράτους στην Ευρώπη «η ιστορία της διαμόρφωσης του σύγχρονου κράτους είναι η ιστορία της διαμόρφωσης της Ευρώπης και αντίστροφα», γεγονός το οποίο αποτυπώνεται κατά τη Νεωτερικότητα μέσα από τις αιματηρές συγκρούσεις μεταξύ κρατών στο όνομα του «έθνους» και της «εθνικής απελευθέρωσης».

Στο συμπλήρωμα που ονομάστηκε «κράτος», κατοχυρώθηκε για πρώτη φορά στην ιστορική εξέλιξη, αρχικά με την Αμερικανική και μετέπειτα με τη Γαλλική Επανάσταση, το θεσμικό πλαίσιο εγγυήσεων, ελευθεριών και δικαιωμάτων απέναντι στον πολίτη. Από την άλλη πλευρά το κράτος αποτέλεσε και μία *de facto* και συνήθως *de jure* επικρατειακή μορφή οργάνωσης πάνω στο εθνικό και πολιτισμικό φρόνημα¹⁵. Στην ιστορική της διαδρομή η έννοια του έθνους συνδέθηκε άρρηκτα με την ανάγκη επιβολής πολιτιστικής ομοιογένειας, χάριν της οποίας συντελέστηκαν γενοκτονίες με σκοπό τη δημιουργία μιας κοινής εθνικής ταυτότητας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η μάχη των Βάσκων, των Σκωτσέζων, των Αρμενίων, των Κούρδων, των Ποντίων και πολλών άλλων λαών που στην προσπάθειά τους

Αντίθετοι με αυτή την άποψη είναι οι E. Kedourie (1960), A. D. Smith (1988), E. Anderson (1983), E. Hobsbawm (1989) κα. Η διαφωνία εάν η εθνική συνείδηση αποτελεί γνώρισμα της Νεωτερικότητας ή όχι προκύπτει και από τη διαφορετική τοποθέτηση ως προς το ζήτημα του εθνικισμού ως νεωτερικής ή μη ιδεολογίας. Βλ. Hobsbawm, Eric: «*Εθνη και Εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα*», μτφ Χρυσ. Νάντρις, εκδόσεις Καρδαμιτσα, Αθήνα 1994, σ. 116, Renan, Ernest: «*Τι είναι έθνος: Προσευχή πάνω στην Ακρόπολη*», εκδόσεις Ροές, Αθήνα 2009, σ. 15 - 53. Δεμερτζής, Νίκος: «*Ο εθνικισμός ως ιδεολογία*» στο Συλλογικός τόμος: «*Εθνος-Κράτος-Εθνικισμός*», Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1994, σ. 73 - 76.

¹⁴ Για μία σύντομη ιστορία και γεωγραφία των ευρωπαϊκών κρατών βλ. σχετικά το άρθρο του David Held «*Η εξέλιξη του σύγχρονου κράτους*», Hall, Stuart – Gieben, Bram: «*Η διαμόρφωση της νεωτερικότητας*», εκδόσεις Σαββάλας, Αθήνα 2003, σ. 119 - 160

¹⁵ Βλ. σχετικά Δεμερτζής, Νίκος: «*Ο λόγος του εθνικισμού*», εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή 1996, σελ. 169 – 171.

για αυτονομία υπέστησαν σφαγές από τα νεοσύστατα εθνικά κράτη που είχαν απέναντί τους. Με αυτό τον τρόπο οι προσπάθειες για θεσμική ή συνειδησιακή θεμελίωση του εθνικού κράτους τον 19^ο και 20^ο αιώνα έφθασαν ή και ξεπέρασαν σε βαρβαρότητα τις διαμάχες του 16^{ου} αιώνα για τη θρησκεία.

Κύριο χαρακτηριστικό των συγκρούσεων του 19^{ου} αιώνα και γενεσιουργός αιτία των εθνικών αγώνων θεωρήθηκε από πολλούς ιστορικούς η ιδεολογία του εθνικισμού σύμφωνα με την οποία το έθνος ως συλλογική οντότητα αποκτά αξιολογικά κριτήρια. Στα πλαίσια της εθνικής ιδεολογίας το «έθνος» ξεπερνά την έννοια του ανθρώπου ως ελεύθερου και αυτόνομου υποκειμένου. Παρότι ο εθνικισμός σύμφωνα με τη διαφωτιστική του θεώρηση, νοηματόδοτησε το έθνος ως μία κοινότητα πολιτών με ίσα δικαιώματα (ως «*θρησκεία του πολίτη*» - "*civil religion*" - όπως ανέφερε ο Rousseau), τον 19^ο αιώνα ο όρος «έθνος» προσέλαβε μία άλλη διάσταση σύμφωνα με την οποία κάθε έθνος είναι μία ομοιογενής πολιτική ή πολιτισμική οντότητα που έχει «ιστορικά» χαρακτηριστικά. Η άποψη αυτή που άρχισε να διαδίδεται σε μεγαλύτερα τμήματα του πληθυσμού μέσω της τυπογραφίας¹⁶ άρχισε να διαφαίνεται για πρώτη φορά στα λογοτεχνικά κείμενα του 19^{ου} αιώνα. Σύμφωνα με αυτή κάθε έθνος «κληρονομεί» μία εθνική γλώσσα, εθνική θρησκεία και παραδόσεις που εγγυώνται την ενότητα του έθνους και τη συνέχειά του μέσα στον χρόνο¹⁷. Όλα αυτά τα στοιχεία που προσέδωσαν στο

¹⁶ Όπως έχει υποστηρίξει ο B. Anderson (1983) η τυπογραφία και η διάδοση του γραπτού λόγου έπαιξαν μεγάλο ρόλο στη φαντασιακή θέσμιση του «έθνους». Παράλληλα κατάφεραν να γεφυρώσουν τις γλωσσικές διαφορές που υπήρχαν μέχρι τότε μεταξύ των γλωσσικών ιδιωμάτων κάθε περιοχής. Βλ. Anderson, Benedict: «*Φαντασιακές Κοινότητες: Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του Εθνικισμού*», εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 1997, σ. 31 – 82 και 11 – 128.

¹⁷ Σύμφωνα με τον E. Hobsbawm η εθνική συνείδηση σφυρηλατήθηκε πάνω στην ιδέα ότι κάποιος μπορεί να ανήκει ή να έχει υπάρξει μέλος σε μία διαρκή πολιτική ή πολιτιστική οντότητα. Παρότι υπήρξαν αρκετοί λαοί με ανεπτυγμένο το αίσθημα αντίστασης απέναντι σε οποιονδήποτε ξένο εισβολέα την εποχή της αρχαιότητα και του μεσαίωνα, η μαζική ταύτιση με τη σύγχρονη εθνική ιδέα είναι κάτι πρόσφατο. Βλ

«έθνος» τα λογοτεχνικά κείμενα της ρομαντικής περιόδου αποτέλεσαν την πρωταρχική «γλώσσα» του εθνικισμού και την πρώτη ύλη για να χτιστεί σταδιακά η εθνική ταυτότητα των σύγχρονων εθνικών κρατών του 20^{ου} αιώνα.

Το «έθνος» λοιπόν ως έννοια, θα θεωρήσουμε στην παρούσα έρευνα ότι αποτελεί προϊόν της Νεωτερικότητας και είναι μία «κοινωνική-ιστορική κατασκευή» η οποία αποκτά νόημα στα πλαίσια που ορίζει το σημερινό έθνος-κράτος. Για τον λόγο αυτό κάνουμε μία σαφή διάκριση ανάμεσα στην εθνικιστική αντίληψη περί έθνους και στη μεθοδολογική - επιστημονική μελέτη του όρου¹⁸. Με βάση τα παραπάνω, ο *περί έθνους* λόγος θα εξετασθεί ως μία ιστορική διαδικασία (ή ιστορικό φαινόμενο) που παράγεται και εκφράζεται μέσα από την ιδεολογία του εθνικισμού.

Στο κεφάλαιο 2 θα αναλύσουμε επιπλέον την έννοια «έθνος» εξετάζοντας κυρίαρχες ερμηνευτικές προσεγγίσεις οι οποίες αναδεικνύουν το ευρύ σημασιολογικό πεδίο του όρου καθώς και τον εργαλειακό του χαρακτήρα ως πολιτική έννοια.

Hobsbawm, Eric: *«Έθνη και Εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα»*, μτφ Χρυσ. Νάντρις, εκδόσεις Καρδαμίτσα, Αθήνα 1994, σ. 70 - 115.

¹⁸ Για τη θεμελιακή νοηματοδότηση του «έθνους» και την ιδεολογία του εθνικισμού στην παρούσα ερευνητική προσπάθεια χρησιμοποιείται «*κονστροκτιβιστική*» θεώρηση της έννοιας «έθνος» βάσει της ερμηνευτικής προσέγγισης που έδωσαν σύγχρονοι ακαδημαϊκοί όπως ο E. Kedourie (1960), A. Smith (1979), E. Gellner (1983), B. Anderson (1983), E. Hobsbawm (1989), Π. Λέκκας (1992), Ν. Δεμερτζής (1996), Δ. Χαραλάμπης (1998) κ.α..

1.3. Κύριο ερευνητικό ερώτημα

Το κύριο ερευνητικό ερώτημα της παρούσας διδακτορικής διατριβής είναι πώς ο παπανδρεϊκός λόγος συνδέεται με την εθνική ιδέα στην Ελλάδα. Για να το εξετάσουμε αυτό θέτουμε ως βασικό ερώτημα πώς νοηματοδοτεί ο παπανδρεϊκός λόγος την έννοια «έθνος». Προς εξέταση αυτού του ερωτήματος διερευνούμε τη χρήση και τη νοηματοδότηση των παρακάτω εννοιών που απορρέουν και εμπεριέχονται στον παπανδρεϊκό λόγο. Οι έννοιες που θα εξετάσουμε είναι: «έθνος», «λαός», «*“εθνική” - “λαϊκή” κυριαρχία*», «*“εθνική” - “λαϊκή” ενότητα*», «*εθνική υπερηφάνεια*», «*εθνική ανεξαρτησία*», «*“υπερήφανη” - “εθνική” εξωτερική πολιτική*». Ως συνοδευτικοί όροι, οι οποίοι περιγράφουν τη σχέση του ΠαΣοΚ – και ειδικότερα του Ανδρέα Παπανδρέου – με την κοινωνία, θα εξετασθούν οι έννοιες: «*“μη προνομιούχοι” – προνομιούχοι Έλληνες*», «*ξένη επέμβαση*», «*πάλη κατά του κατεστημένου*», «*Αλλαγή*», «*κοινωνική δικαιοσύνη*», «*κοινωνική απελευθέρωση*», «*κοινωνική υπερηφάνεια*», «*δημοκρατική διαδικασία*», «*εθνική συμφιλίωση*».

Το πρωτεύον ερευνητικό ερώτημα, αφού στοιχειοθετηθεί η απάντηση, επεκτείνεται στο πώς ο μεταπολιτευτικός λόγος του Ανδρέα Παπανδρέου μεταλλάσσεται τη δεκαετία του 1990 και του 2000. Για να εξετάσουμε αυτό το ερευνητικό ερώτημα θα εξετάσουμε τη σχέση του εθνικού λόγου στην Ελλάδα τις δεκαετίες του 1990 και 2000 με την παπανδρεϊκή «αφήγηση». Η εξέταση θα γίνει μέσα από τη διερεύνηση της νοηματοδότησης των όρων: «*έθνος - φυλή*», «*“ιστορική” – “πολιτισμική” παράδοση / ταυτότητα*», «*ιστορία*», «*τιμή*», «*υπερηφάνεια*», «*προδοσία*», «*κάθαρση*», «*επανίδρυση του κράτους*».

Η εξέταση του πρώτου ερευνητικού ερωτήματος γίνεται στις ενότητες του κεφαλαίου 4, ενώ η εξέταση του δεύτερου ερευνητικού ερωτήματος γίνεται στις ενότητες του κεφαλαίου 5.

Το ερευνητικό υλικό απ’ όπου προκύπτει η χρήση αυτών των όρων καθώς και ο τρόπος ανάλυσης των σημείων που αναφέρθηκαν θα συζητηθεί παρακάτω στα κεφάλαια 1.4., 1.4.1. και 1.4.2. όπου γίνεται εκτενής αναφορά

στην ερευνητική μέθοδο, στο ερευνητικό υλικό και στη μέθοδο ανάλυσης περιεχομένου.

1.3.1 Υποθέσεις εργασίας

Για τα υπο διερεύνηση ερευνητικά ερωτήματα που αφορούν την παπανδρείκη «αφήγηση» θέτουμε δύο υποθέσεις εργασίας ώστε μέσω της αποδεικτικής διαδικασίας που θα ορίσουμε παρακάτω να ελέγχσουμε την ορθότητά τους.

Η πρώτη υπόθεση εργασίας που γίνεται στην παρούσα διδακτορική διατριβή είναι ότι ο παπανδρείκός λόγος ανανοηματοδότησε τον όρο «έθνος» στην Ελλάδα την περίοδο της Μεταπολίτευσης – και ειδικότερα τη δεκαετία του 1980 – προσδίδοντας νέα χαρακτηριστικά στην εθνική ιδέα και πιο συγκεκριμένα ενσωματώνοντας εκτός από εθνικά και κοινωνικά στοιχεία. Κύριοι άξονες της παπανδρείκης «αφήγησης», όπως θα δείξουμε, είναι το ζήτημα της «εθνικής ανεξαρτησίας» και η πρωτοκαθεδρία του όρου «έθνος - λαός». Αυτή την υπόθεση εργασίας θα προσπαθήσουμε να την εξετάσουμε αναλυτικά στην ενότητα 4.

Η δεύτερη υπόθεση εργασίας που γίνεται, είναι ότι τις δεκαετίες του 1990 και 2000, ο εθνικός λόγος στην Ελλάδα ανανοηματοδοτείται και επιστρέφει στους παραδοσιακούς «αφηγητές» του διατηρώντας ωστόσο το λαϊκιστικό αξίωμα του παπανδρείκου λόγου αναφορικά με την έννοια του «έθνους». Την υπόθεση αυτή θα την παρουσιάσουμε μέσα από την συγκρότηση δύο κυρίαρχων πόλων εξουσίας που εμφανίζονται στην πολιτική σκηνή μετά την αποχώρηση του Ανδρέα Παπανδρέου: α) του «Εθνικολαϊκιστικού» και β) του «Εκσυγχρονιστικού». Η δεύτερη υπόθεση εργασίας θα γίνει στο κεφάλαιο 5.

1.4. Ερευνητική μέθοδος

Η μεθοδολογία που επιλέχθηκε για τα υπο διερεύνηση ερευνητικά ερωτήματα είναι η κριτική ανάλυση λόγου ("Critical Discourse Analysis" - CDA). Βασικοί εισηγητές της είναι οι Ruth Wodak, Norman Fairclough, Teun van Dijk, Gunther Kress και Theo van Leeuwen¹⁹. Η συγκεκριμένη μεθοδολογία είναι μία επιστημονική μέθοδος για τη μελέτη του Λόγου η οποία χρησιμοποιείται στο πεδίο των κοινωνικών και ανθρωπιστικών επιστημών ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 και επικεντρώνεται σε βασικές έννοιες όπως η ιδεολογία, η εξουσία και η κριτική σκέψη, αξιοποιώντας την παράδοση της ποιοτικής έρευνας και της ανάλυσης λόγου (Discourse Analysis - DA)²⁰. Σύμφωνα με τον Teun van Dijk αποτελεί επίσης ξεχωριστό τομέα σπουδών ("Discourse Studies" - DS) καθώς χρησιμοποιεί την κριτική θεωρία ως βασικό ερευνητικό «εργαλείο» στα υπό διερεύνηση αντικείμενα μελέτης με τα οποία ασχολείται ²¹.

Μέσω της κριτικής ανάλυσης λόγου μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε την παραδοσιακή ανάλυση λόγου (σημασιολογική, πραγματολογική, συντακτική, ανάλυση επιχειρημάτων κ.λπ) προκειμένου να εξετάσουμε τα στοιχεία, τη δομή και το πλαίσιο άσκησης του λόγου και να ορίσουμε πώς το περιεχόμενο του λόγου περιγράφει ή αναπαράγει σχέσεις εξουσίας ή συγκεκριμένες ιδεολογίες. Όπως αναφέρει ο Norman Fairclough, η CDA υλοποιείται σε θέματα έρευνας που δεν αφορούν απλά την εκφορά του λόγου (προφορικού ή γραπτού) αλλά και τις σχέσεις που αυτός παράγει όταν

¹⁹ Βλ. Wodak Ruth, Meyer Michael: "Critical Discourse Analysis: History, Agenda, Theory and Methodology" στο Wodak Ruth, Meyer Michael (eds): "Methods of Critical Discourse Analysis", Sage, London 2010, σ. 3.

²⁰ Οπ. σ. 1 και σ. 19 - 21

²¹ Βλ. Van Dijk, A. Teun.: "Critical discourse studies: a sociocognitive approach" στο Wodak Ruth, Meyer Michael (eds): "Methods of Critical Discourse Analysis", Sage, London 2010, σ. 63.

εκφέρεται γύρω από κοινωνικές έννοιες και φαινόμενα ²². Επομένως, ο χώρος, ο χρόνος και οι σχέσεις μεταξύ των κοινωνικών υποκειμένων που εκφέρουν τον λόγο πρέπει να εξετάζεται ²³. Για να το πετύχει αυτό η συγκεκριμένη μεθοδολογία χρησιμοποιεί διάφορα ερευνητικά εργαλεία τα οποία διαφοροποιούν την κριτική ανάλυση λόγου από την απλή ανάλυση λόγου.

Κύριο χαρακτηριστικό και βασική διαφορά που έχει η CDA με την απλή ανάλυση λόγου (DA) είναι καταρχήν η διεπιστημονική προσέγγιση στο πεδίο της έρευνας ("*interdisciplinarity*" - "*multidisciplinarity*" approach). Ως τρόπος έρευνας διαφέρει από την απλή ανάλυση κειμένου καθώς δεν εξετάζει απλά τα στοιχεία του λόγου και τη δομή της «αφήγησης» αλλά χρησιμοποιεί όλο το φάσμα των ανθρωπιστικών επιστημών (πολιτική θεωρία, σπουδές επικοινωνίας και ΜΜΕ, κοινωνιολογία, ιστορία, κοινωνική ψυχολογία κ.λπ) προκειμένου να εξετάσει με ποιο τρόπο οι ιδεολογίες, οι κοινωνικοί θεσμοί και τα κοινωνικά φαινόμενα αλληλεπιδρούν με τον Λόγο, περιγράφονται ή αναπαράγονται μέσω αυτού ²⁴. Όπως αναφέρει ο Teun van Dijk, στη CDA μεθοδολογία λαμβάνεται υπόψη τόσο ο Λόγος όσο και οι κοινωνικές δομές και

²² Βλ. Fairclough, Norman: "*A dialectical-relational approach to critical discourse analysis in social research*" on Wodak Ruth, Meyer Michael (eds): "*Methods of Critical Discourse Analysis*", Sage, London 2010, σ. 163.

²³ Η προσέγγιση αυτή ακολουθείται και στην απλή ανάλυση λόγου ("Discourse Analysis" DS). Όπως υποστηρίζει ο James Paul Gee, στην ανάλυση λόγου για την αποδοχή ή απόρριψη ενός επιχειρήματος κατά την ανάλυση ενός κειμένου χρειάζεται η μελέτη του πλαισίου μέσα στο οποίο εκφέρεται ο λόγος καθώς αυτό που εννοούμε μέσω του λόγου είναι εν μέρει θέμα «κατανόησης του πλαισίου». Οι ίδιες λέξεις ή φράσεις μπορεί συχνά να έχουν διαφορετικό νόημα ανάλογα τον χώρο μέσα στον οποίο παράγονται από τον ομιλητή. Παράδειγμα η φράση "*you are one of a kind*" μπορεί να εκληφθεί ότι έχει «ειρωνικό/περιπαικτικό» ή αντίστοιχα «χιουμοριστικό/φιλικό» περιεχόμενο ανάλογα το πλαίσιο εκφοράς. Βλ. Gee, James Paul: "*How to discourse analysis: A toolkit*", Routledge, Now York 2014, σ. 38.

²⁴ Βλ. Wodak Ruth, Meyer Michael: "*Critical Discourse Analysis: History, Agenda, Theory and Methodology*" στο Wodak Ruth, Meyer Michael (eds): "*Methods of Critical Discourse Analysis*", Sage, London 2010, σ. 7, 21.

οι γνωστικές-αντιληπτικές ικανότητες (*cognition*) του ίδιου του ερευνητή ο οποίος αντιλαμβάνεται μέσω αναπαραστάσεων την πραγματικότητα (*mental representations*)²⁵. Συνεπώς, στα υπό μελέτη φαινόμενα η CDA λαμβάνει υπόψη την αρχή της διαμεσολάβησης (“mediation”). Ο ερευνητής αντιλαμβάνεται τα κοινωνικά φαινόμενα αλλά παράλληλα αυτά επηρεάζουν τον δικό του τρόπο «αφήγησης». Ο ίδιος παρά τις νοητικές του ικανότητες αποτελεί κοινωνικό υποκείμενο που λειτουργεί και παράγει γνώση υπό την επίδραση κοινωνικών θεσμών και ιδεολογιών.

Η έννοια της κριτικής λοιπόν στην CDA μεθοδολογία εμπεριέχει και το στοιχείο της αυτοκριτικής. Ο ερευνητής ασκεί αυτοκριτική στον τρόπο που μελετάει τα εμπειρικά δεδομένα και σχεδιάζει την έρευνά του. Πρέπει δηλαδή εξ’ αρχής να θέτει το ερευνητικό του αντικείμενο και να εξηγεί γιατί κάποιες ερμηνείες είναι λιγότερο ή περισσότερο πειστικές από άλλες ²⁶.

Δεύτερο χαρακτηριστικό και ειδοποιός διαφορά από την απλή ανάλυση λόγου είναι η οριοθέτηση και η μορφή του ερευνητικού ερωτήματος. Ως τρόπος έρευνας η κριτική ανάλυση λόγου χρησιμοποιείται συνήθως σε θέματα που άπτονται σε ζητήματα κοινωνικής και πολιτικής δικαιοσύνης²⁷. Με τον όρο εξουσία η κριτική ανάλυση λόγου περιγράφει τη δυνατότητα επιβολής θέλησης μίας συγκεκριμένης κοινωνικής ομάδας πάνω σε άλλες (βεμπεριανή αντίληψη). Όπως αναφέρει ο Teun van Dijk οι ερευνητές μέσω της κριτικής ανάλυσης λόγου σκοπεύουν κατά κύριο λόγο να αναδείξουν πώς ο λόγος

²⁵ Βλ. Van Dijk, A. Teun.: “*Critical discourse studies: a sociocognitive approach*” στο Wodak Ruth, Meyer Michael (eds): “*Methods of Critical Discourse Analysis*”, Sage, London 2010, σ. 64.

²⁶ Βλ. Reisiql Martin, Wodak Ruth: “*The discourse historical approach (DHA)*” on Wodak Ruth, Meyer Michael (eds): “*Methods of Critical Discourse Analysis*”, Sage, London 2010, σ. 88.

²⁷ Βλ. Wodak Ruth, Meyer Michael: “*Critical Discourse Analysis: History, Agenda, Theory and Methodology*” στο Wodak Ruth, Meyer Michael (eds): “*Methods of Critical Discourse Analysis*”, Sage, London 2010, σ. 19.

αναπαράσει «σχέσεις κοινωνικής ή πολιτικής ανισότητας»²⁸. Απαραίτητη λοιπόν είναι η οριοθέτηση του θέματος μελέτης και ο στόχος που θέτει ο ερευνητής στην αρχή της έρευνας.

Τρίτο χαρακτηριστικό της CDA είναι ο τρόπος ανάλυσης ο οποίος λαμβάνει ως προϋπόθεση ότι η άσκηση του λόγου γίνεται εντός ενός ορισμένου ιστορικού-κοινωνικού πλαισίου²⁹. Συνεπώς, το ακριβές περιεχόμενο του λόγου μπορεί να κατανοηθεί μόνο μέσω της ανάλυσης του πλαισίου μέσα στο οποίο ασκείται ο λόγος. Στην περίπτωση της εν λόγω διδακτορικής διατριβής ακολουθείται η ιστορικοκοινωνιολογική προσέγγιση (Discourse-Historical Approach - DHA) στην κριτική ανάλυση λόγου³⁰. Για αυτό έχει γίνει γίνει εκτενής ανάλυση πάνω στο ιστορικό, κοινωνικό και ιδεολογικό πλαίσιο μέσα στο οποίο ασκείται και αναπαράγεται ο παπανδρεϊκός λόγος. Το ζήτημα αυτό θα εξετασθεί ξεχωριστά στα κεφάλαια 1.4.2. όπου γίνεται αναφορά στον τρόπο ανάλυσης του περιεχομένου της έρευνας.

Τέλος, βασική διαφορά της κριτικής ανάλυσης λόγου με την ανάλυση λόγου είναι ότι η CDA μεθοδολογία χρησιμοποιείται για να περιγράψει τη σχέση μεταξύ λόγου και ιδεολογίας εξηγώντας πώς ο λόγος αναφέρεται σε και αναπαράγει συγκεκριμένες ιδεολογίες. Η έννοια της ιδεολογίας στο πλαίσιο της κριτικής ανάλυσης λόγου νοείται ως ένα σύνολο αντιλήψεων που συνιστούν μία συγκεκριμένη κοσμοαντίληψη η οποία δεν επιδέχεται νέας ερμηνείας από την υπάρχουσα³¹. Ο ερευνητής συχνά λειτουργεί υπό την επίδραση μιας

²⁸ Βλ. Van Dijk, A. Teun.: “*Critical discourse studies: a sociocognitive approach*” στο Wodak Ruth, Meyer Michael (eds): “*Methods of Critical Discourse Analysis*”, Sage, London 2010, σ. 63.

²⁹ Βλ. Wodak Ruth, Meyer Michael: “*Critical Discourse Analysis: History, Agenda, Theory and Methodology*” στο Wodak Ruth, Meyer Michael (eds): “*Methods of Critical Discourse Analysis*”, Sage, London 2010, σ. 19 - 23.

³⁰ Ειδικότερα για την ιστορικο-κοινωνιολογική προσέγγιση στην κριτική ανάλυση λόγου, βλ. Reisigl Martin, Wodak Ruth: “*The discourse historical approach (DHA)*” on Wodak Ruth, Meyer Michael (eds): “*Methods of Critical Discourse Analysis*”, Sage, London 2010, σ. 87 – 121.

³¹ Ο.π. σ.88.

ιδεολογίας αλλά τα αποτελέσματα της έρευνας ελέγχονται από ποιοτικά κριτήρια που έχουν να κάνουν με τα εμπειρικά δεδομένα και τη μεθοδολογία της έρευνας. Παρακάτω θα αναφέρουμε ποια είναι τα ποιοτικά κριτήρια ελέγχου της κριτικής ανάλυσης λόγου και πώς διαφέρουν από τα αντίστοιχα που θέτει η ανάλυση λόγου για τον έλεγχο των αποτελεσμάτων της.

Ο τρόπος ελέγχου των αποτελεσμάτων που προκύπτουν από την κριτική ανάλυση λόγου γίνεται μέσω της ανάλυσης των εμπειρικών δεδομένων σε τέσσερα επίπεδα (Wodak Ruth et al. , 2010): α) Στο επίπεδο του λόγου ("*language or text*"), β) Στο επίπεδο της δομής, της συνοχής και του τρόπου εκφοράς του ως «αφήγηση» ("*interdiscursive relationship between texts and discourses*"), γ) στο επίπεδο της θεωρητικής προσέγγισης του υπό διερεύνηση κειμένου ("*context explained by theory*") και δ) στο επίπεδο του ιστορικού κοινωνικού πλαισίου μέσα στο οποίο παράγεται ο λόγος ("*sociopolitical / historical context*"). Αυτός ο τρόπος ανάλυσης ανάγει τα εμπειρικά δεδομένα από την ανάλυση του λόγου σε διαφορετικά πλαίσια ανάλυσης και υποχρεώνει τον ερευνητή να λάβει υπόψη περισσότερες από μία διαστάσεις στην παραγωγή του λόγου. Η εναλλαγή μεταξύ των διαφορετικών επιπέδων ανάλυσης υποχρεώνει τον ερευνητή να ορίσει το μέγεθος και τη βαρύτητα του κάθε επιπέδου ανάλυσης στην παραγωγή του λόγου ελαχιστοποιώντας - όσο αυτό είναι δυνατό - τη δική του επιρροή στην ανάλυση του περιεχομένου και φέρνοντας έτσι το περιεχόμενο της ανάλυσης πιο κοντά στον βασικό «αφηγητή» του λόγου³². Η συγκεκριμένη μέθοδος ποιοτικού ελέγχου των αποτελεσμάτων έχει χρησιμοποιηθεί και στην εν λόγω διδακτορική έρευνα η οποία εξετάζει παράλληλα το πεδίο της ιδεολογίας (ιδέα του «έθνους»), το πεδίο του Λόγου (παπανδρείκός λόγος), το πεδίο της «αφήγησης» (η παπανδρείκη «αφήγηση» ως τρόπος χρήσης του λόγου που διαμορφώνει ένα δικό της ιστορικό πλαίσιο) και μέσω της ιστορικοκοινωνιολογικής προσέγγισης

³² Βλ. Wodak Ruth, Meyer Michael: "*Critical Discourse Analysis: History, Agenda, Theory and Methodology*" στο Wodak Ruth, Meyer Michael (eds): "*Methods of Critical Discourse Analysis*", Sage, London 2010, σ. 31.

διερευνάται η τέταρτη διάσταση που αφορά το ιστορικοκοινωνικό πλαίσιο μέσα στο οποίο παράγεται και ασκείται ο παπανδρεϊκός λόγος.

Τα συγκεκριμένα κριτήρια για τον ποιοτικό έλεγχο των αποτελεσμάτων της κριτικής ανάλυσης λόγου υπερβαίνουν τα παραδοσιακά κριτήρια που θέτει η απλή ανάλυση λόγου τα οποία περικλείονται στις τρεις βασικές κατηγορίες: αντιπροσωπευτικότητα του δείγματος, αξιοπιστία και εγκυρότητα³³. Ωστόσο, τόσο η απλή ανάλυση λόγου όσο και η CDA εξετάζουν ως βασικό κριτήριο ποιότητας ελέγχου των αποτελεσμάτων της έρευνας ένα επιπλέον κριτήριο. Θέτουν ως βασικό κριτήριο ποιότητας των αποτελεσμάτων εάν τα νέα εμπειρικά δεδομένα από την ανάλυση του λόγου αλλάζουν ή όχι το βασικό αποτέλεσμα της έρευνας. Όπως αναφέρει ο James Paul Gee σχετικά με αυτό το κριτήριο στο πεδίο της ανάλυσης λόγου: *«Εάν η ανάλυση επιπλέον περιεχομένου (κειμένων) δεν αλλάζει την άποψή μας για το περιεχόμενο του λόγου, τότε θεωρούμε προς το παρόν ότι η ανάλυση που έχει γίνει είναι πλήρης»*³⁴. Αυτό το κριτήριο ποιοτικού ελέγχου των αποτελεσμάτων της έρευνας αποτελεί αξίωμα και κατά την κριτική ανάλυση λόγου (Wodak et. al., 2010).

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι η κριτική ανάλυση λόγου υπερβαίνει την απλή σημειολογική ανάλυση κειμένου καθώς διατυπώνεται εξ' αρχής το ερευνητικό ερώτημα, ο σκοπός της έρευνας, η μεθοδολογία που θα ακολουθηθεί στο υπό διερεύνηση ερευνητικό αντικείμενο, το ιστορικοκοινωνικό και το θεωρητικό πλαίσιο της ανάλυσης. Συνεπώς, ο συγκεκριμένος τρόπος έρευνας αποτελεί μία ξεχωριστή μεθοδολογία που διαφέρει από την απλή ανάλυση κειμένου καθώς δεν εξετάζει απλά τα στοιχεία του λόγου και τη δομή της «αφήγησης» αλλά χρησιμοποιεί τη διεπιστημονική προσέγγιση προκειμένου να εξετάσει με ποιο τρόπο ο λόγος αναπαράγει ιδεολογίες. Με αυτό τον τρόπο, η κριτική ανάλυση λόγου αναδεικνύει πώς η γλώσσα παράγει και αναπαράγει σχέσεις εξουσίας ασκώντας παράλληλα κριτική στο

³³ Οπ. σ. 31.

³⁴ Βλ. Gee, James Paul: *“How to discourse analysis: A toolkit”*, Routledge, Now York 2014, σ. 44.

περιεχόμενο του λόγου. Όπως αναφέρουν χαρακτηριστικά πάνω σε αυτό οι Siegfried Jager και Florentine Maier, σκοπός της κριτικής ανάλυσης λόγου είναι να αναδείξει «τι λέγεται», «πώς περιγράφεται κάτι» και πάνω απ' όλα «να αμφισβητήσει και να θέσει υπό κριτική σκέψη μία συγκεκριμένη αφήγηση» (*"question and criticize discourses"*)³⁵.

Βασικό αξίωμα λοιπόν της κριτικής ανάλυσης λόγου είναι ότι όσα παρουσιάζονται μέσω του λόγου δεν είναι μονοσήμαντα και αυτονόητα αλλά εμπεριέχουν επιπλέον νόημα το οποίο αποτελεί αντικείμενο ανάλυσης³⁶. Με βάση την μεθοδολογική προσέγγιση της κριτικής ανάλυσης λόγου, ο λόγος έχει κοινωνικό περιεχόμενο καθώς εμπεριέχει, αναπαράγει και διασπείρει ιδεολογίες. Συνεπώς, δεν αποτελεί ένα κλειστό σύστημα αλλά «παράγει» νέα δίκτυα νοημάτων που μέσω της ανάλυσης του λόγου έχουμε τη δυνατότητα να τα προσεγγίσουμε και να τα διερευνήσουμε.

Εκτενής αναφορά για το ερευνητικό υλικό και τις πηγές που χρησιμοποιήθηκαν στη συγκεκριμένη έρευνα θα γίνει παρακάτω στο κεφάλαιο 1.4.1.

³⁵ Βλ. Jager Siegfried, Maier Florentine: *"Theoretical and Methodological aspects on Foucauldian critical discourse analysis and dispositive analysis"* στο Wodak Ruth, Meyer Michael (eds): *"Methods of Critical Discourse Analysis"*, Sage, London 2010, σ. 36.

³⁶ Όσον αφορά την κριτική θεωρητική προσέγγιση στη CDA μεθοδολογία ο Martin Reisiigl και η Ruth Wodak αναφέρουν ως κύριες σχολές που έχουν επηρεάσει το συγκεκριμένο τρόπο έρευνας τη Σχολή της Φρανκφούρτης, την Κριτική της λογοτεχνίας ως ξεχωριστό θεωρητικό κλάδο και τη Μαρξιστική παράδοση. Βλ. Reisiigl Martin, Wodak Ruth: *"The discourse historical approach (DHA)"* στο Wodak Ruth, Meyer Michael (eds): *"Methods of Critical Discourse Analysis"*, Sage, London 2010, σ. 87.

1.4.1. Ερευνητικό υλικό

Το ερευνητικό υλικό που εξετάσθηκε κατά τη διερεύνηση του θέματος προέκυψε μέσα από πρωτογενείς και δευτερογενείς πηγές έρευνας. Τα εμπειρικά στοιχεία της έρευνας εξετάσθηκαν μεμονωμένα και κατά αντιπαράθεση με δευτερογενή στοιχεία έρευνας για την εξαγωγή συμπερασμάτων. Για την ανεύρεση πρωτογενών πηγών έγινε εκτενής αρχειακή έρευνα στο Πνευματικό Ίδρυμα Γεώργιου Παπανδρέου στην περιοχή του Κεραμεικού την περίοδο 2010 – 2011, στο αρχείο της εταιρείας «Πήγασος Εκδοτική» στο Χαλάνδρι, στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος καθώς και στη Βιβλιοθήκη της Βουλής (Μπενάκειος Βιβλιοθήκη). Επίσης, στο διάστημα Φεβρουάριος 2009 – Ιούνιος 2014 διεξήχθησαν έξι συνεντεύξεις από τρεις (3) βουλευτές του ΠαΣοΚ, δύο (2) της Νέας Δημοκρατίας – εκ των οποίων ο ένας ήταν και βουλευτής στο ΛΑ.Ο.Σ – και έναν (1) της Δημοκρατικής Αριστεράς³⁷. Περισσότερα για το υλικό και τη μέθοδο της συνέντευξης θα αναφέρουμε στη συνέχεια του τρέχοντος κεφαλαίου. Τέλος, αναζητήθηκε ξενόγλωσση βιβλιογραφία σχετικά με το ΠαΣοΚ και την εθνική ιδέα στην Ελλάδα σε βιβλιοθήκες ξένων Πανεπιστημίων όπως στο Πανεπιστήμιο της Ουτρέχτης και του Ρέικιαβικ την περίοδο 2010 – 2011 ³⁸.

Από το αρχείο του Πνευματικού Ιδρύματος Γεωργίου Παπανδρέου συγκεντρώθηκαν πολιτικοί λόγοι, ομιλίες, συνεντεύξεις και δηλώσεις του Ανδρέα Παπανδρέου καθώς και η Ιδρυτική διακήρυξη του ΠαΣοΚ. Το υλικό αυτό καλύπτει διάφορες περιόδους. Συγκεκριμένα, θα μπορούσε να

³⁷ Βλ. Συνεντεύξεις. Αναλυτικά οι απαντήσεις που δόθηκαν υπάρχουν στο παράρτημα της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

³⁸ Ενδεικτικά αναφέρουμε ορισμένα συγγράμματα και ακαδημαϊκά άρθρα που βρέθηκαν κατά την έρευνα: Kariotis, C. Theodore (ed.): “*The greek socialist experiment: Papandreou’s Greece 1981 - 1989*”, Pella publishing company inc, New York 1992, Bantimaroudis, Philemon: “*Andreas Papandreou and the American Media: The Salient Attributes of a Socialist*”, Mediterranean Quarterly, Vol. 14, No. 2, 2003, Takis, Michas: “*Modern Orthodox*”, The New Republic, 1999.

κατηγοριοποιηθεί ως εξής: Πολιτικοί λόγοι του Ανδρέα Παπανδρέου ως υποστηρικτής και βουλευτής της Ένωσης Κέντρου μέχρι το 1967, την περίοδο 1974 - 1980 ως αρχηγός της αντιπολίτευσης και την περίοδο 1981 - 1989 ως πρωθυπουργός της χώρας.

Το πρωτογενές και δευτερογενές υλικό από το οποίο προκύπτει ο μεταπολιτευτικός λόγος του Ανδρέα Παπανδρέου είναι: 1. Ομιλία που εκφώνησε τον Ιούλιο του 1966 ως βουλευτής της Ένωσης Κέντρου στη Θράκη. 2. Συνέντευξη που παραχώρησε ως αρχηγός του ΠαΣοΚ στον τούρκο δημοσιογράφο Μουσταφά Ρ. Γκιουρσέλ το 1977, 3. Ομιλία κατά την πρώτη συνάντηση που είχε ως πρωθυπουργός με την κεντρική επιτροπή του ΠαΣοΚ το 1982, 4. Ομιλία που εκφώνησε κατά την επίσκεψη του πρώην προέδρου της κομμουνιστικής Ρουμανίας Ν. Τσαουσέσκου τον Μάιο του 1982 στην Αθήνα, 5. Ομιλία σε Πανελλαδική Συνδιάσκεψη στελεχών του ΠαΣοΚ τον Οκτώβριο του 1983, 6. Συνέντευξη που έδωσε στο βρετανικό τηλεοπτικό κανάλι ITN, όπως δόθηκε μεταφρασμένη από το Αθηναϊκό πρακτορείο ειδήσεων (ΑΠΕ), τον Μάρτιο του 1984, 7. Ομιλία τον Οκτώβριο του 1986 στο νέο Υπουργικό Συμβούλιο του ΠαΣοΚ, όπως αυτό διαμορφώθηκε μετά τις δημοτικές εκλογές που έγιναν, στις 19 και 26 Οκτωβρίου 1986, 8. Εισήγηση στην 20η Σύνοδο της Κεντρικής Επιτροπής του ΠαΣοΚ, που έγινε στην Αθήνα, τον Δεκέμβριο του 1986, με θέμα το ρόλο του ΠαΣοΚ στην πολιτική ελληνική ιστορία, την ανασυγκρότηση και την οργανωτική λειτουργία του κόμματος. Επιπλέον, εξετάσθηκε αυτούσιο το κείμενο της Ιδρυτικής διακήρυξης του ΠαΣοΚ όπως κατατέθηκε τον Σεπτέμβριο του 1974. Παρότι δεν αναφέρεται ως συγγραφέας του κειμένου ο Ανδρέας Παπανδρέου, το κείμενο αποτελεί την κύρια πηγή για την ιδεολογικοπολιτική συγκρότηση του ΠαΣοΚ και προφανώς πληρεί τις προϋποθέσεις για τη μελέτη του παπανδρείκου λόγου. Τόσο οι θέσεις όσο και η φρασεολογία του κειμένου είναι ίδια με αυτή που προκύπτει μέσα από τους λόγους του Ανδρέα Παπανδρέου. Οι τέσσερις βασικοί στόχοι που αναφέρει το ΠαΣοΚ στην Ιδρυτική του Διακήρυξη: «εθνική ανεξαρτησία», «λαϊκή κυριαρχία», «κοινωνική απελευθέρωση» «δημοκρατική διαδικασία» εκφράζονται αυτολεξεί και από τα κείμενα / ομιλίες του Ανδρέα Παπανδρέου που αναφέραμε πιο πάνω.

Όσον αφορά τις δευτερογενείς πηγές, χρησιμοποιούνται κατά αντιπαράθεση με το πρωτογενές εμπειρικό υλικό. Τόσο από τις πρωτογενείς πηγές που αναφέραμε όσο και από τις δευτερογενείς πηγές έρευνας προκύπτει η εκφορά του λόγου και η φρασεολογία που εξετάζουμε. Ως κυριότερες δευτερογενείς πηγές της έρευνας αξίζει στο σημείο αυτό να αναφέρουμε το βιβλίο «Κρίσιμα Χρόνια» του στενού συνεργάτη, πρώην αντιπροέδρου και υπουργού των κυβερνήσεων ΠαΣοΚ, Γιάννη Χαραλαμπόπουλο απ' όπου επιβεβαιώνονται οι θέσεις του Ανδρέα Παπανδρέου για την εθνικο-ανεξαρτησιακή πολιτική του ΠαΣοΚ. Ενδεικτικά πάνω σε αυτό αναφέρεται η συνάντηση που είχε ο Ανδρέας Παπανδρέου με τον Αμερικανό πρέσβη Ρόμπερτ Μακλόσκυ στο Καστρί τον Ιούλιο του 1980 ³⁹. Χρήσιμες δευτερογενείς πηγές για την εκφορά του παπανδρεϊκού λόγου αποτελούν επίσης το βιβλίο του Άγγελου Ελεφάντη: «Στον αστερισμό του λαϊκισμού» καθώς και οι δύο συλλογικοί τόμοι: «Ο Ανδρέας και η εποχή του» που εμπεριέχουν μαρτυρίες συνεργατών του Ανδρέα Παπανδρέου καθ' όλη τη διάρκεια της σταδιοδρομίας του ⁴⁰. Από τα προαναφερθέντα κείμενα και άλλα πολλά τα οποία αναφέρονται στη συνέχεια της έρευνας, εξήχθησαν επιπλέον αναφορές για τη νοηματοδότηση του όρου «έθνους» και πιο συγκεκριμένα για την εκφορά του παπανδρεϊκού λόγου μέσω συγκεκριμένων όρων/έννοιων την περίοδο της Μεταπολίτευσης.

Αναφορικά με το ερευνητικό υλικό για τη νοηματοδότηση του εθνικού λόγου τη δεκαετία του 1990 και του 2000, χρησιμοποιήθηκαν πρωτογενείς και δευτερογενείς πηγές έρευνας που καλύπτουν τη νοηματοδότηση του όρου «έθνος» και βοηθούν στην εξέταση της χρήσης του κατά το δημόσιο διάλογο που έγινε πάνω σε συγκεκριμένα θέματα «εθνικού χαρακτήρα» όπως: Το Μακεδονικό, η κρίση των Ιμιών, η υπόθεση Οτσαλάν, η αλλαγή νομοθεσίας

³⁹ Βλ. Χαραλαμπόπουλος, Γιάννης: «Κρίσιμα Χρόνια», εκδόσεις Προσκήνιο, Αθήνα 2002, σ. 293.

⁴⁰ Βλ. Παναγιωτόπουλος Βασίλης (επιμέλεια): «Ο Ανδρέας Παπανδρέου και η εποχή του», πρώτος και δεύτερος τόμος, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Ελεφάντης, Άγγελος: «Στον αστερισμό του λαϊκισμού», εκδόσεις Ο Πολίτης, Αθήνα 1991.

για τη «μη αναγραφή του θρησκευόμενου στις ταυτότητες» και η αναθεώρηση του βιβλίου ιστορίας της ΣΤ΄ Δημοτικού.

Η κωδικοποίηση των αντιλήψεων περί έθνους τη δεκαετία του 1990 έγινε μέσα από την ανάλυση των παρακάτω δευτερογενών πηγών: 1. Συνέντευξη της βουλευτού Ντόρας Μπακογιάννη στην Φλώρινα για το «Μακεδονικό» στην εφημερίδα «Ελεύθερος Τύπος», τον Φεβρουάριο του 1992, 2. Δηλώσεις του πρώην αρχηγού της ΝΔ Μιλτιάδη Έβερτ στην εφημερίδα «Καθημερινή» μετά τη διεξαγωγή γκάλοπ για τους ψηφοφόρους των κομμάτων τον Νοέμβριο του 1993, 3. Δηλώσεις του πρωθυπουργού Κώστα Σημίτη με αφορμή την αποκλιμάκωση της κρίσης των Ιμίων και την τηλεφωνική επικοινωνία που είχε με τον Αμερικανό πρόεδρο Μπιλ Κλίντον στις 30 Ιανουαρίου 1996, 4. Συνέντευξη του πρώην αντιπροέδρου και υπουργού των κυβερνήσεων Α. Παπανδρέου, Γιάννη Χαραλαμπίδου σχετικά με τη νέα ιδεολογία του ΠΑΣΟΚ τη δεκαετία του 1990 στην εφημερίδα το «Βήμα», τον Απρίλιο του 1998. 5. Επιβατήριος λόγος του αρχιεπισκόπου Χριστόδουλου μετά την ενθρόνισή του τον Μάιο του 1998 όπου αναφέρεται στο θέμα της πολιτισμικής ταυτότητας στην Ελλάδα. Στην ανάλυση χρησιμοποιήθηκαν επίσης δηλώσεις που αναφέρονται στο βιβλίο του Ανδρέα Πανταζόπουλου «*Η Δημοκρατία της Συγκίνησης*» σχετικά με την υπόθεση Οτσαλάν⁴¹ καθώς και δηλώσεις του Γιώργου Καρατζαφέρη, αρχηγού του ΛΑΟΣ, από το πρώτο συνέδριο του κόμματος αναφορικά με θέματα πολιτισμικής ταυτότητας σύμφωνα με τις αναφορές του Δημήτρη Ψαρρά, στο βιβλίο του «*Το κρυφό χέρι του Καρατζαφέρη: Η τηλεοπτική αναγέννηση της ελληνικής Ακροδεξιάς*»⁴².

Η αντίληψη περί έθνους τη δεκαετία του 2000 αναλύθηκε μέσα από τις παρακάτω δευτερογενείς πηγές έρευνας: 1. Συνέντευξη του υπουργού

⁴¹ Βλ. Πανταζόπουλος, Ανδρέας: «*Η Δημοκρατία της Συγκίνησης: Ίμια – Οτσαλάν: Αντιεκσυγχρονιστικές και Εκσυγχρονιστικές Τάσεις στο Πολιτικό Σύστημα*», εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2002.

⁴² Ψαρράς, Δημήτρης: «*Το κρυφό χέρι του Καρατζαφέρη: Η τηλεοπτική αναγέννηση της ελληνικής Ακροδεξιάς*», εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2010,

Δικαιοσύνης της κυβέρνησης Σημίτη Μ. Σταθόπουλου στην εφημερίδα «*Το Έθνος*», τον Μάιο του 2000 με αφορμή το θέμα της «μη αναγραφής του θρησκευάτος στις ταυτότητες», 2. Δηλώσεις του αρχιεπισκόπου Χριστόδουλου σε ρεπορτάζ της εφημερίδας «*Το Έθνος*», τον Μάιο του 2000 για το ίδιο θέμα, 3. Πρωτοσέλιδο αφιέρωμα του «*Έθνους της Κυριακής*» τον Μάιο του 2000 για τις ιδεολογικές θέσεις των κομμάτων 4. Περιοδικό «*Άρδην*», τεύχος 29, Απρίλιος 2001 με κεντρικό θέμα το εκσυγχρονιστικό ΠαΣοΚ και την περί έθνους αντίληψη που υιοθετεί, 5. Συνέντευξη Τύπου του πρώην πρωθυπουργού και προέδρου της ΝΔ, Κώστα Καραμανλή στο ξενοδοχείο «*Μακεδονία Παλλάς*» στα πλαίσια της 68ης Διεθνούς Έκθεσης Θεσσαλονίκης τον Σεπτέμβριο του 2003 για την αλλαγή της οικονομικής πολιτικής προς πιο «φιλολαϊκή» κατεύθυνση, 6. Περιοδικό «*Άρδην*», τεύχος 62, Νοέμβριος 2006 με θέμα το αναθεωρημένο βιβλίο ιστορίας της ΣΤ' Δημοτικού, 7. Συνέντευξη του εκδότη και αρχισυντάκτη του περιοδικού «*Άρδην*», Γιώργου Καραμπελιά στην «*Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*» για το θέμα των βιβλίων ιστορίας της ΣΤ' Δημοτικού και τον εκσυγχρονιστικό πόλο εξουσίας τον Φεβρουάριο του 2007, 8. Περιοδικό «*Άρδην*», τεύχος 69, Μάιος 2008 για το θέμα της «*Εθνικής Ταυτότητας στην Ελλάδα*», 9. Συνέντευξη του βουλευτή της Χρυσής Αυγής, Γιώργου Γερμενή σε εκπομπή του δημοσιογράφου, Θέμου Αναστασιάδη, τον Μάιο του 2012, 10. Ιδεολογική διακήρυξη της Χρυσής Αυγής αναρτημένη στην ιστοσελίδα του κόμματος το 2012 (προσβάσιμη μέσω διαδικτύου στις 13 Ιουλίου 2013), 11. Ομιλία της βουλευτού Ελένης Ζαρούλια, στη Βουλή για το μεταναστευτικό (προσβάσιμη μέσω διαδικτύου σε μορφή βίντεο στις 21 Νοεμβρίου του 2013), 12. Ομιλία του αρχηγού της Χρυσής Αυγής, Νίκου Μιχαλολιάκου, στα Μέγαρα για την εθνική ταυτότητα στην Ελλάδα και το μεταναστευτικό, (προσβάσιμη μέσω διαδικτύου σε μορφή βίντεο στις 29 Ιουνίου 2013), 13. Τηλεοπτική συνέντευξη του αρχηγού της Χρυσής Αυγής, Νίκου Μιχαλολιάκου στον δημοσιογράφο και μετέπειτα αρχηγό του κόμματος «*Το Ποτάμι*» Σταύρο Θεοδωράκη (προσβάσιμη μέσω διαδικτύου σε μορφή βίντεο τον Αύγουστο

του 2015). Επίσης, εξετάσθηκαν ομιλίες και άρθρα του Κώστα Σημίτη που καλύπτουν το διάστημα 2000-2006 ⁴³.

Για τη συλλογή πρωτογενούς ερευνητικού υλικού αναφορικά με τις νοηματοδοτήσεις του όρου «έθνος» τις δεκαετίες 1990 και 2000 στην Ελλάδα, καθώς και τη μελέτη του ιστορικού-κοινωνικού πλαισίου της Μεταπολίτευσης μέσα από την εξέταση των δύο πόλων εξουσίας – «εκσυγχρονιστικός» / «εθνικολαϊκιστικός» –, διεξήχθησαν συνετεύξεις με «ανοιχτού τύπου ερωτήσεις» μέσω ερωτηματολογίου σε πολιτικούς εκπροσώπους κομμάτων της Μεταπολίτευσης.

Το βασικό κριτήριο για την επιλογή της συγκεκριμένης μεθόδου ήταν να γίνει μελέτη περιπτώσεων και να συγκεντρωθούν εμπειρικά δεδομένα από τον λόγο βουλευτών των δύο μεγάλων κομμάτων της Μεταπολίτευσης – ΠαΣοΚ και ΝΔ –. Η διεξαγωγή συνεντεύξεων είχε επίσης ως στόχο τη συλλογή επιπλέον εμπειρικού υλικού για τον έλεγχο της δεύτερης υπόθεσης εργασίας αναφορικά με την ανανοηματοδότηση του εθνικού λόγου τις δεκαετίες του 1990 και του 2000. Παρακάτω, θα αναφέρουμε αναλυτικά ποια ήταν η διαδικασία της συνέντευξης, πώς έγινε ο σχεδιασμός των ερωτήσεων, η επιλογή των προσώπων που πήραν μέρος καθώς και πώς αυτά συνεισφέρουν στην ανάπτυξη του ερευνητικού θέματος αναφορικά με τον εθνικό λόγο της δεκαετίας του 1990 και του 2000 στην Ελλάδα μέσα από την συγκρότηση των δύο κυρίαρχων πόλων εξουσίας.

Οι συνετεύξεις διεξήχθησαν στο διάστημα Φεβρουάριος 2009 - Ιούνιος 2014 με τη συμμετοχή έξι πολιτικών εκπροσώπων. Συγκεκριμένα, πήραν επώνυμα μέρος στην έρευνα τρεις (3) βουλευτές του ΠαΣοΚ, δύο (2) της Νέας Δημοκρατίας – εκ των οποίων ο ένας ήταν και βουλευτής στο ΛΑ.Ο.Σ – και ένας (1) της Δημοκρατικής Αριστεράς.

Το βασικό κριτήριο στην επιλογή των πολιτικών προσώπων ήταν να εκπροσωπούν τους δύο βασικούς ιδεολογικο-πολιτικούς πόλους της Μεταπολίτευσης ΠαΣοΚ και ΝΔ. Ωστόσο, τέθηκε ως επιπλέον στόχος να

⁴³ Βλ. Σημίτης, Κώστας: *«Στόχοι, Στρατηγικές, Προοπτικές»*, κείμενα 2000-2006, εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2007.

υπάρχει εκπροσώπηση και από τα κόμματα της Λαϊκής Δεξιάς και της Αριστεράς (ΛΑΟΣ και Δημοκρατική Αριστερά) ώστε το ερευνητικό υλικό να είναι πιο αντιπροσωπευτικό.

Η συνέντευξη διεξήχθη σε δύο στάδια. Αρχικά προηγήθηκε τηλεφωνική επικοινωνία όπου ο συνεντευκτής και υποψήφιος διδάκτορας παρουσίασε την ιδιότητά του, το θέμα της έρευνας, έθεσε και εξήγησε το περιεχόμενο των ερωτήσεων και έδρασε ενθαρρυντικά ως προς τη συμμετοχή κάθε συμμετέχοντα με επίκεντρο την ιδιότητα των συμμετεχόντων και την σημασία των απαντήσεων στα αποτελέσματα της έρευνας. Η συζήτηση είχε σκοπό να προκαλέσει το ενδιαφέρον του συμμετέχοντα και να καλύψει τυχόν απορίες αναφορικά με το ακριβές περιεχόμενο των ερωτήσεων και του θέματος της έρευνας⁴⁴. Από την τηλεφωνική επικοινωνία ανιχνεύθηκε το επίπεδο πληροφόρησης των συμμετεχόντων πάνω στο θέμα της έρευνας ενώ προέκυψε ότι οι συμμετέχοντες είχαν καταλάβει το νόημα των ερωτήσεων⁴⁵.

Στο δεύτερο στάδιο δόθηκε ο οδηγός ερωτήσεων ("interview schedule" – «ερωτηματολόγιο») ο οποίος αποτελείται από λίστα έξι ερωτήσεων ανοιχτού τύπου⁴⁶. Η τεχνική «ερωτήσεων ανοιχτού τύπου» αφήνει ελεύθερο τον συμμετέχοντα να απαντήσει στις ερωτήσεις οργανώνοντας την άποψή του πάνω σε ένα θέμα και χρησιμοποιώντας όσο χρόνο θέλει. Σε αντίθεση με αυτή την κατηγορία, οι «ερωτήσεις κλειστού τύπου» ταιριάζουν περισσότερο όταν απαιτούνται μονολεκτικές απαντήσεις σε ένα απλό ερώτημα του τύπου: «συμφωνείτε με τον τάδε νόμο;», «ψηφίσατε στις εκλογές;» κ.λπ⁴⁷. Από την

⁴⁴ Βλ. Bryman, Alan: "*Social Research Methods*", Oxford University Press Inc., New York 2012, σ. 217 – 219 και Φίλιας, Βασίλης (επίμ.) στο «*Εισαγωγή στη Μεθοδολογία και τις Τεχνικές των Κοινωνικών Ερευνών*», εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2007, σ. 36.

⁴⁵ Φίλιας, Βασίλης (επίμ.) στο «*Εισαγωγή στη Μεθοδολογία και τις Τεχνικές των Κοινωνικών Ερευνών*», εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2007, σ. 152.

⁴⁶ Βλ. Αναλυτικά η λίστα των ερωτήσεων που δόθηκαν υπάρχει στο παράρτημα της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

⁴⁷ Φίλιας, Βασίλης (επίμ.) στο «*Εισαγωγή στη Μεθοδολογία και τις Τεχνικές των Κοινωνικών Ερευνών*», εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2007, σ. 154.

τηλεφωνική επικοινωνία που προηγήθηκε διαπιστώθηκε ότι το επίπεδο πληροφόρησης των συμμετέχοντων πάνω στις ερωτήσεις είναι ικανοποιητικό και μπορούν να συμπληρώσουν τον οδηγό ερωτήσεων χωρίς εξωτερική παρεμβολή. Η κατ' ιδίαν συνέντευξη αποτελεί ενδεδειγμένη μέθοδο σε περιπτώσεις κατά τις οποίες ο ερωτώμενος δεν είναι σε θέση να απαντήσει μόνος του και η παρουσία του συνεντευκτή κρίνεται απαραίτητη για να δοθούν πιο πλήρεις απαντήσεις⁴⁸. Στην συγκεκριμένη περίπτωση οι ερωτώμενοι ήταν σε θέση να απαντήσουν μόνοι τους και επίσης κρίθηκε σκόπιμο να τους δοθεί χρόνος να εκφέρουν την άποψή τους σε «λεπτές» ερωτήσεις που αφορούν το θέμα της εθνικής «αφήγησης» χωρίς εξωτερικές παρεμβολές.

Προκειμένου να διαφυλαχθεί η ποιότητα των απαντήσεων, κατά την κατασκευή του ερωτηματολογίου επιλέχθηκαν ερωτήσεις οι οποίες είναι διατυπωμένες με τέτοιο τρόπο ώστε να υπάρχουν συγκεκριμένα πλαίσια ανάπτυξης του θέματος και οι ερωτώμενοι να μην ξεφύγουν από το υπό διερεύνηση θέμα. Πχ στην ερώτηση 4, *«Ποια είναι τα κύρια χαρακτηριστικά στη δημόσια χρήση του λόγου στην Ελλάδα αναφορικά με τη "φυλετική ταυτότητα", την "ιστορική-πολιτιστική ταυτότητα", "εθνική ανεξαρτησία", "φιλελεύθερη-δημοκρατική παράδοση", "πολυπολιτισμική ταυτότητα"»*, ο ερωτώμενος μπορεί να αναπτύξει τη γνώμη του αλλά πρέπει να απαντήσει επί συγκεκριμένων όρων οι οποίοι έχουν προκύψει μέσω της έρευνας αναφορικά με την εθνική ιδέα στην Ελλάδα. Η ερώτηση διευκολύνει την απάντηση του θέματος, χωρίς ωστόσο να υποκινεί τον ερωτώμενο ή να του δείχνει ποια είναι η σωστή απάντηση.

Η συγκεκριμένη τεχνική συνέντευξης μέσω ερωτηματολογίου χρησιμοποιήθηκε ως μέθοδος συγκέντρωσης εμπειρικού υλικού που αφορά τα παρακάτω πεδία έρευνας που αναλύονται στην ενότητα 5 της παρούσας διδακτορικής διατριβής σχετικά με την εθνική ιδέα στην Ελλάδα. Τα κριτήρια για τον σχεδιασμό των ερωτήσεων είναι: Η συγκέντρωση πρωτογενούς υλικού αναφορικά με το θέμα της «εθνικής αφήγησης» στην Ελλάδα τη δεκαετία του

⁴⁸ Ο.π. 147.

1990 και του 2000. Το πεδίο αυτό καλύπτεται από τις ερωτήσεις 4 και 6 του ερωτηματολογίου. Η συγκέντρωση πρωτογενούς υλικού αναφορικά με το πεδίο της έρευνας που αφορά την εξέταση του πολιτικού, κοινωνικού και ιδεολογικού τοπίου της Μεταπολίτευσης μέχρι την κρίση χρέους στα τέλη της δεκαετίας του 2000, καλύπτεται στις ερωτήσεις 1 και 3. Τέλος, οι ερωτήσεις 2 και 5 αφορούν το θέμα της πολιτικής διαχείρισης. Με βάση τις απαντήσεις στις παραπάνω ερωτήσεις και την κατανόηση του πολιτικό-ιστορικού πλαισίου, γίνεται η κατηγοριοποίηση των ερωτώμενων στους δύο βασικούς πόλους εξουσίας «εκσυγχρονιστικός» και «εθνικολαϊκιστικός» μέσα από την ανάγκη για «μεταρρύθμιση» – «συντήρηση» και «εθνική» - «υπερεθνική» πολιτική διαχείριση των εθνικών θεμάτων στην Ελλάδα. Τα κείμενα ανάλυσης των συνεντεύξεων αναφέρονται επίσης αυτούσια στο κεφάλαιο 5.3.3.

Στόχος των συνεντεύξεων ήταν να αποτυπωθούν οι απόψεις των πολιτικών «αφηγητών» για το λόγο της Μεταπολίτευσης, την εθνική αφήγηση και την πολιτική διαχείριση των τελευταίων χρόνων στην Ελλάδα. Οι τρεις αυτοί θεματικοί άξονες χρησιμοποιήθηκαν και στην παρούσα μελέτη ώστε να αξιολογηθεί μέσα από την ιστορική, πολιτική, και επικοινωνιακή διάσταση το θέμα του εθνικισμού στην Ελλάδα τα τελευταία χρόνια. Το πεδίο της ιδεολογίας (η ιδέα του «έθνους» *per se*) και το πεδίο του παπανδρεϊκού λόγου εξετάζεται μέσα από τις πηγές που αναλύσαμε νωρίτερα και θα παρουσιασθεί στις ενότητες 2, 3 και 4 της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

Παρακάτω θα αναφέρουμε τον σχεδιασμό στην ανάλυση περιεχομένου που χρησιμοποιήθηκε στην παρούσα έρευνα.

1.4.2. Μέθοδος ανάλυσης περιεχομένου

Το θεωρητικό υπόβαθρο που αφορά τον σχεδιασμό της εν λόγω διδακτορικής διατριβής είναι διερευνητικό. Δηλαδή πρωταρχικός σκοπός είναι η διατύπωση και στη συνέχεια η σε βάθος εξέταση ενός προβλήματος. Ως κύρια μεταβλητή στην παρούσα έρευνα εξετάζεται η αλλαγή της «εθνικής αφήγησης» στην Ελλάδα τη δεκαετία του 1980. Στην προκειμένη περίπτωση αναζητούμε λοιπόν ποια είναι η σχέση του παπανδρείκου λόγου με την εθνική ιδέα στην Ελλάδα. Άρα εξετάζουμε εάν υπήρξε αλλαγή της εθνικής αφήγησης στην Ελλάδα διερευνώντας με ποιους όρους περιγράφηκε η εθνική ιδέα στην Ελλάδα πριν την Μεταπολίτευση και εάν αυτοί άλλαξαν κατά την περίοδο της Μεταπολίτευσης.

Για να γίνει σε βάθος η εξέταση του παραπάνω ερευνητικού ερωτήματος ελέγχουμε καταρχήν σε θεωρητικό επίπεδο πώς νοηματοδοτείται η έννοια «έθνος». Τι σημαίνει ο όρος «έθνος», ποιες είναι οι πολιτικές και πολιτιστικές συνιστώσες του και πώς προκύπτουν το «έθνος-κράτος» και η «εθνική ιδέα» – το πρώτο ως ιστορικό φαινόμενο και το δεύτερο ως ιδεολογία – στην Ευρώπη. Στη συνέχεια εξετάζεται ειδικότερα η «εθνική ιδέα» και το «έθνος-κράτος» στην Ελλάδα. Για να εξεταστεί η περίπτωση του ελληνικού εθνικισμού διερευνάται το πώς προκύπτει η ιδέα του έθνους τον 19ο αιώνα στην Ελλάδα, πώς μεταλλάσσεται από τα μέσα του 19ου αιώνα υπό την επίδραση της θεωρίας του Fallmerayer, ποιες είναι οι ιστορικοκοινωνικές συνθήκες μέσα από τις οποίες αναδύεται ο όρος «έθνος» μέσω της νεοελληνικής επανάστασης και της συγκρότησης του νεοελληνικού κράτους, πώς προκύπτει η «Μεγάλη Ιδέα» ως το κύριο εθνικιστικό ιδεολόγημα μέχρι τη Μικρασιατική καταστροφή και πώς μετά τον Εμφύλιο η εθνική ιδέα και ο αντικομμουνισμός μετατρέπονται σε κυρίαρχη ιδεολογία του κράτους.

Αφού έχει εξετασθεί το θεωρητικό και ιστορικό πλαίσιο της έννοιας «έθνος», προχωράμε στην εξέταση του κύριου ερευνητικού ερωτήματος που αφορά τη διερεύνηση της σχέσης μεταξύ του παπανδρείκου λόγου και της εθνικής ιδέας στην Ελλάδα. Για να εξετασθεί το ερώτημα γίνονται δύο

υποθέσεις εργασίας οι οποίες διερευνούνται ως προς την ισχύ τους. Όπως αναφέρθηκε στο κεφάλαιο 1.3.1. οι δύο υποθέσεις εργασίας είναι: α) Ο παπανδρεϊκός λόγος ανανοηματοδότησε τον όρο «έθνος» στην Ελλάδα κατά την περίοδο της Μεταπολίτευσης, δίνοντας σε αυτόν συγκεκριμένα χαρακτηριστικά, β) Κατά τις δεκαετίες του 1990 και του 2000, ο εθνικός λόγος επιστρέφει στους παραδοσιακούς «αφηγητές» του εθνικιστικού λόγου στην Ελλάδα διατηρώντας ωστόσο το λαϊκιστικό χαρακτήρα του παπανδρεϊκού λόγου. Οι υποθέσεις εργασίας βοηθούν στο να εξετασθεί η σχέση της παπανδρεϊκής «αφήγησης» με την «εθνική ιδέα» καθώς ειδικεύουν το ερευνητικό ερώτημα, εξετάζοντας τα χαρακτηριστικά του παπανδρεϊκού λόγου σε σχέση με το θεωρητικό και ιστορικό πλαίσιο που έχει τεθεί γύρω από την έννοια του έθνους στην Ελλάδα. Οι δύο υποθέσεις εργασίας εξετάζονται ξεχωριστά. Η πρώτη υπόθεση εργασίας ελέγχεται στην ενότητα 4, ενώ στην ενότητα 5 ελέγχεται η ορθότητα της δεύτερης υπόθεσης. Ο σχεδιασμός αυτός όπως θα δείξουμε παρακάτω εμπίπτει στο πεδίο της ποιοτικής έρευνας εν γένει και ειδικότερα της κριτικής ανάλυσης λόγου.

Καθώς η εν λόγω έρευνα εξετάζει το ιδεολογικό περιεχόμενο του παπανδρεϊκού λόγου, απαιτείται η κριτική ανάλυση λόγου προκειμένου να καθοριστεί η σχέση του λόγου με το πεδίο της ιδεολογίας. Προκειμένου να εξετασθεί το πώς περιγράφει ο παπανδρεϊκός λόγος της δεκαετίας του 1980 τον όρο «έθνος», διερευνούνται συγκεκριμένες φράσεις / «λέξεις – κλειδιά» που εμπεριέχει η παπανδρεϊκή «αφήγηση». Ο εντοπισμός και η χρήση αυτών των εννοιών προκύπτει μέσα από εμπειρικά δεδομένα τα οποία εξάγονται από πρωτογενή έρευνα που όπως αναφέραμε στο κεφάλαιο 1.4.1 έγινε σε ομιλίες, πολιτικούς λόγους και δηλώσεις του Α. Παναδρέου την περίοδο της Μεταπολίτευσης. Το σύνολο των όρων που εξετάζονται με βάση τη μεθοδολογία της κριτικής ανάλυσης λόγου αναφέρθηκε στο κεφάλαιο 1.3 όπου οριοθετήθηκε το ερευνητικό ερώτημα.

Για να γίνει η μελέτη αυτών των εμπειρικών δεδομένων, με βάση τη μεθοδολογία που έχει περιγραφεί παραπάνω εξετάσθηκε αρχικά το θεωρητικό πλαίσιο άσκησης του λόγου μέσω της διερεύνησης της έννοιας του «έθνους» (κεφάλαιο 2, 2.1.) καθώς και το κοινωνικο-ιστορικό πλαίσιο μέσω της

εξέτασης της εθνικής ιδέας στην Ελλάδα από τη γέννηση του νέου ελληνικού κράτους μέχρι την εποχή της Μεταπολίτευσης. Η ανάλυση της εθνικής ιδέας στην Ελλάδα γίνεται στα κεφάλαια 3, 3.1. .3.2. και 3.3. και προκύπτει μέσα από την «κονστρουκτιβιστική» θέωση περί έθνους που προσφέρει η πολιτική θεωρία στην μελέτη του εθνικισμού.

Προκειμένου να διερευνηθεί λοιπόν ο όρος εθνικισμός ως ιδεολογία μελετάται καταρχήν η έννοια του έθνους (*per se*) ως μία «ιστορικά-κοινωνικά» κατασκευασμένη έννοια ενώ ορίζεται εξ αρχής ο τρόπος χρήσης της στην εν λόγω έρευνα (κεφάλαιο 1.2.). Η πολυσημία του όρου «έθνος» και ο ιστορικός και οικουμενικός χαρακτήρας του εξετάζονται στη συνέχεια (κεφάλαιο 2). Όπως αναφέραμε ο όρος «έθνος» στην παρούσα έρευνα χρησιμοποιείται ως μία «κοινωνική κατασκευή» καθώς προκύπτει ως ιστορικό φαινόμενο κατά την εποχή της Νεωτερικότητας. Αυτό είναι το ευρύτερο θεωρητικό πλαίσιο που χρησιμοποιεί η εν λόγω διδακτορική έρευνα όσον αφορά τη νοηματοδότηση της έννοιας «έθνος» μέσα στην παπανδρεϊκή «αφήγηση».

Για να πετύχουμε τη σύζευξη της θεωρητικής προσέγγισης του έθνους με τον παπανδρεϊκό λόγο απαιτείται όπως αναφέραμε πιο πάνω η διερεύνηση συγκεκριμένη φράσεων/εννοιών. Για τη διερεύνηση αυτών των εννοιών απαιτείται η εξέταση συγκεκριμένων ποιοτικών παρά ποσοτικών χαρακτηριστικών στη χρήση του λόγου. Χρειάζεται δηλαδή να εξετασθούν σε βάθος οι συγκεκριμένες αναφορές με ιδεολογικό περιεχόμενο που εντοπίζονται στον παπανδρεϊκό λόγο ώστε να αποκωδικοποιηθεί η νοηματοδότηση της έννοιας «έθνος» δια μέσω του παπανδρεϊκού λόγου. Η αξιολόγηση των εννοιών έγινε με βάση το θεωρητικό πλαίσιο που περιγράψαμε πιο πάνω για την έννοια «έθνος».

Οι συγκεκριμένοι όροι επιλέχθηκαν καθώς εμπεριέχουν σαφή εθνικά σημαινόμενα και εντοπίζονται με μεγάλη συχνότητα στον παπανδρεϊκό λόγο μέσω της ποιοτικής ανάλυσης λόγου. Η ποιοτική έρευνα όπως αναφέρει ο Charles C. Ragin στοχεύει στην εύρεση νέων τρόπων κατανόησης και

ερμηνείας ιστορικών-κοινωνικών φαινομένων ή θεωριών⁴⁹. Με βάση αυτή τη θεώρηση λοιπόν η κατανόηση και η ερμηνεία της εθνικής ιδέας στην Ελλάδα την περίοδο της Μεταπολίτευσης δια μέσου του παπανδρείκου λόγου εμπίπτει στη μεθοδολογική προσέγγιση που ορίζει η ποιοτική έρευνα. Επομένως, ο στόχος για ενσωμάτωση επιπλέον θεωρητικής γνώσης γύρω από την περίπτωση του ελληνικού εθνικισμού και η επανερμηνεία της εθνικής «αφήγησης» είναι προσεγγίσιμη με ποιοτικά κριτήρια τα οποία εξάγονται στην παρούσα έρευνα μέσω της κριτικής ανάλυσης λόγου.

Η εξέταση των όρων που αναφέραμε στο κεφάλαιο 1.3. γίνεται με τη χρήση της κριτικής ανάλυσης λόγου (CDA). Η συγκεκριμένη μεθοδολογία όπως αναφέραμε είναι κατάλληλη για να εξετασθεί η σχέση λόγου και ιδεολογίας. Συνεπώς, για να εξετασθεί η σχέση μεταξύ της εθνικής ιδέας στην Ελλάδα και της παπανδρείκης «αφήγησης» τη δεκαετία του 1980 μέσα από το πρίσμα της γλώσσας χρειάζεται κριτική ανάλυση λόγου ώστε να απομονωθούν τα δομικά στοιχεία του λόγου που αλληλεπιδρούν με την εθνική ιδεολογία.

Για να γίνει αυτό εφικτό, η συγκεκριμένη έρευνα χρησιμοποιεί τη διεπιστημονική προσέγγιση της κριτικής ανάλυσης λόγου ώστε να εξετασθεί παράλληλα η ιδεολογία και το ιστορικό-κοινωνικό πλαίσιο εκφοράς του λόγου. Η ανάλυση λοιπόν στηρίχθηκε σε δύο επίπεδα: α) Στο επίπεδο της ανάλυσης της εθνικής ιδεολογίας από την θεωρητική σκοπιά που παρέχει η πολιτική επιστήμη για τη μελέτη του όρου, β) στο επίπεδο της ιστορικής έρευνας για το πώς δημιουργήθηκε το ελληνικό έθνος-κράτος και η εθνική ιδέα στην Ελλάδα κατά τον 19^ο και τον 20^ο αιώνα. Τα δύο αυτά επίπεδα ανάλυσης γίνονται παράλληλα με την κριτική ανάλυση λόγου στις ενότητες 4 και 5. Η εκφορά λοιπόν του παπανδρείκου λόγου εξετάζεται παράλληλα μέσα από το πλαίσιο της πολιτικής θεωρίας, της ιστορικής έρευνας και της ανάλυσης λόγου. Είναι αναπόφευκτο λοιπόν εκτός από τα εμπειρικά στοιχεία που προκύπτουν μέσα από την ανάλυση πρωτογενών πηγών να εξετάζονται και δευτερογενείς πηγές που αφορούν τις ιστορικοκοινωνικές συνθήκες μέσα από τις οποίες

⁴⁹ Βλ. Ragin C. Charles: *“Constructing Social Research”*, Pine Forge Press, California 1994, σ. 84.

προκύπτει ο παπανδρείϊκός λόγος και αργότερα ανανοηματοδοτείται μέσα από νέους «αφηγητές» τη δεκαετία του 1990 και τη δεκαετία του 2000.

Παρακάτω θα αναλυθεί το θεωρητικό πλαίσιο γύρω από την έννοια «έθνος» μέσα από τη διεθνή βιβλιογραφία περί εθνικισμού, με βάση τη νοηματοδότηση περί «έθνους» όπως ορίστηκε στο κεφάλαιο 1.2.

2. Η έννοια του έθνους και οι νοηματοδοτήσεις της

Προτού προχωρήσουμε σε μία ιστορική αναδρομή της «αφήγησης» του εθνικού αυτοπροσδιορισμού στην Ελλάδα, πόσο μάλλον σε μία επαναξιολόγηση της πορείας της πριν τη δεκαετία του '80, κατά την περίοδο εκείνη ή στην παρούσα φάση, έχει νόημα να εντάξουμε την έννοια αυτή σε ένα κατάλληλο θεωρητικό υπόβαθρο. Για το σκοπό αυτό θα δώσουμε μία θεμελιακή τυπολογία του εθνικισμού καθώς και ορισμένες κυρίαρχες ερμηνευτικές προσεγγίσεις που δόθηκαν κατά καιρούς στην έννοια «έθνος». Η παράθεση εννοιών δεν έχει ως στόχο να δοθεί ένας συγκεκριμένος ορισμός για το «έθνος» περιορίζοντας την οπτική μας στο τι είναι και τι δεν είναι. Περισσότερο από τα χαρακτηριστικά του που θα φανούν στην πορεία, μας ενδιαφέρει να δούμε πώς χρησιμοποιήθηκε η έννοια αυτή στην ελληνική πολιτική στοχοθεσία της δεκαετίας του 1980 αλλά και να αναζητήσουμε μια εικόνα για τον αν όντως υπήρξε μία κοινή εθνικιστική «αφήγηση» στη χώρα μας, η οποία μεταλλάχθηκε τη δεκαετία εκείνη και επηρέασε περισσότερο ή λιγότερο τις αντιλήψεις του κοινωνικού ιστού τις επόμενες δεκαετίες.

Η θεωρητική κατεύθυνση που ακολουθεί η συγκεκριμένη έρευνα για το έθνος είναι αυτή που θεμελίωσαν οι E. Kedourie (1960), A. Smith (1979), E. Gellner (1983), B. Anderson (1983), E. Hobsbawm (1989) κ.α. Οι απόψεις των θεωρητικών αυτών αποτελούν τα τελευταία χρόνια, μία κυρίαρχη θεωρητική «πυξίδα» για τη νοηματοδότηση των εθνικών κρατών τον 21^ο αιώνα, καθώς εκφράζουν συνδυαστικά ένα μεθοδικό τρόπο σκέψης για το πώς οργανώθηκαν οι κοινωνίες των εθνικών κρατών μετά το ξέσπασμα των εθνικοαπελευθερωτικών κινημάτων του 19^{ου} αιώνα. Η κονστρουκτιβιστική άποψη για το έθνος που ακολουθούν οι συγγραφείς που αναφέραμε αποτελεί το εργαλείο που χρησιμοποιούμε στην παρούσα έρευνα για την περαιτέρω νοηματοδότηση του εθνικισμού ως ιδεολογίας (*σύστημα ιδεών*) αλλά και ως έκφρασης πολιτικού λόγου (*discourse*). Συμπέρασμα όλων αυτών είναι ότι η αποτίμηση της εθνικιστικής γλώσσας και εν προκειμένω της εθνικής «αφήγησης» ή ιδεολογίας (*per se*) δεν αποδεικνύεται μέσω της ανάλυσης που

γίνεται στην παρούσα έρευνα. Η έρευνα αυτή παίρνει ως προαπαιτούμενο την κονστρουκτιβιστική θεώρηση της έννοιας «έθνος» και την άποψη ότι το έθνος ως έννοια είναι προϊόν της Νεωτερικότητας⁵⁰. Σε κάθε περίπτωση το τελικό αποτέλεσμα αυτής της έρευνας, κρίνεται από τον τρόπο παρουσίασης και επεξεργασίας των στοιχείων που επιλέγει ο γράφων.

Καθώς η εννοιοποίηση αποτελεί ένα απαραίτητο εργαλείο για να προχωρήσουμε περαιτέρω, θα αναδείξουμε μερικές αποκλίνουσες έννοιες που πήρε η λέξη «έθνος» τα τελευταία εκατόν πενήντα χρόνια και στη συνέχεια θα αναφέρουμε τις δύο βασικές αντιλήψεις με τις οποίες γίνεται αντιληπτό ένα έθνος σήμερα⁵¹.

Σύμφωνα με τον Eric Hobsbawm (1990) η σημασία της λέξης έθνος έχει αλλάξει αρκετές φορές τα τελευταία εκατό χρόνια. Αυτό, όπως ο ίδιος

⁵⁰ Κατάλληλος για αυτή τη μελέτη θεωρούμε ότι είναι ο ορισμός του Ν. Δεμερτζή για τον εθνικισμό. Σύμφωνα με τον συγγραφέα ο εθνικισμός ορίζεται ως μία νεωτερική ιδεολογία δια της οποίας ομάδες διανοουμένων, κοινωνικά κινήματα ή και πολιτικές ενώσεις επιδιώκουν τη διαμόρφωση συλλογικών και ατομικών ταυτοτήτων, εντός μιας ορισμένης κάθε φορά επικράτειας, και η οποία συγκροτείται γύρω από, προσδίδοντας νόημα στο «άδειο» σημαίνον «έθνος». Βλ. Δεμερτζής, Νίκος: «Ο εθνικισμός ως ιδεολογία» στο Συλλογικός τόμος: «Έθνος-Κράτος-Εθνικισμός», Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1994, σ. 73.

⁵¹ Οι δύο αντιλήψεις μέσα από τις οποίες γίνεται αντιληπτό το «έθνος» αναφέρονται στην εννοιολογική διάσταση του όρου. Όπως περιγράφεται από συγγραφείς Η. Kohn. (1961), Α. Smith (1990) υπάρχουν δύο μοντέλα έθνους τα οποία ταυτίζονται συχνά με την προέλευση κάθε εθνικισμού: «*Του εδάφους και του πολίτη*» («*Πολιτικός / Δυτικός εθνικισμός*») και «*Εθνοτικό - γενεαλογικό μοντέλο*» («*Πολιτιστικός / Ανατολικός εθνικισμός*») Βλ. Hans Kohn: «*The idea of nationalism*», The Macmillan Company, New York 1961, σ. 329 – 330 και 457, Smith, D. Antony: «*Εθνική Ταυτότητα*», μτφ Εύα Πέππα, εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα 2000, σ. 122. Επίσης, Kedourie, Elie: «*Ο εθνικισμός*», μτφ Σπύρος Μαρκέτος, Κατάρτι, Αθήνα 2005, σ. 63 – 72, 107 - 108 και Δεμερτζής, Νίκος: «*Ο λόγος του εθνικισμού*», εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή 1996, σ. 225.

επισημαίνει, αποτυπώνεται στο Λεξικό της Βασιλικής Ισπανικής Ακαδημίας, στην έκδοσή του οποίου πριν το 1884 δεν υπάρχει η λέξη «έθνος» με τη σημερινή έννοια. Όπως αναφέρει ο συγγραφέας *«πριν από το 1884 η λέξη "nación = έθνος" σήμαινε "το σύνολο των κατοίκων μιας επαρχίας, μιας χώρας ή ενός βασιλείου" καθώς επίσης και έναν αλλοδαπό (...) η τελική εκδοχή του έθνους απαντάται μετά το 1925, οπότε περιγράφεται ως "το σύνολο των ατόμων που έχουν την ίδια εθνική καταγωγή και γενικώς ομιλούν την ίδια γλώσσα και διαθέτουν μία κοινή παράδοση"»*⁵².

Σύμφωνα με τον Π. Λέκκα (1992), ο οποίος ανιχνεύει την χρήση του όρου στην αρχαία και νέα ελληνική γλώσσα, *«η λέξη έθνος στους αρχαίους κλασικούς έχει πολλές σημασίες, καμία τους όμως δεν αντιστοιχεί προς αυτή που της αποδίδουν σήμερα»*. Στον Όμηρο, όπως ο ίδιος αναφέρει, *«είχε την έννοια της συντροφιάς, του στρατού γενικά ή μιας συγκεκριμένης στρατιάς, του σωρού των νεκρών και τέλος του σμήνους εντόμων ή πτηνών»*. Στον Πίνδαρο, όπως τονίζει, *«απαντάται με τις σημασίες είτε του φύλλου είτε του συγγενούς (...). Τέλος, σύμφωνα με τον ίδιο, «με την επικράτηση του Χριστιανισμού η λέξη έθνος και τα παράγωγά της δηλώνουν τους μη Χριστιανούς, όπως προκύπτει από τα πατερικά κείμενα»*⁵³.

Σε αντίθεση όμως με τη διαφορετική σημειολογία που είχε η λέξη κατά το παρελθόν, σήμερα έχει ένα πολύ συγκεκριμένο περιεχόμενο υποδηλώνοντας την κοινή πολιτική ή πολιτιστική «συγγένεια». Οι δύο όψεις με τις οποίες αντιλαμβανόμαστε σήμερα το έθνος εμφανίζεται σε διαφορετικές ιστορικές περιόδους και έχει διαφορετική γεωγραφικά προέλευση. Και οι δύο οπτικές εμπεριέχονται και γίνονται ταυτόσημες στην ιδεολογία του εθνικισμού, φέροντας ένα διαφορετικό αξιακό περιεχόμενο το οποίο και θα αναλύσουμε.

Βάσει της πρώτης αντίληψης που στηρίζεται σε μία πολιτική νοηματοδότηση του έθνους, το έθνος αποτελεί πρωτίστως μία κοινότητα πολιτών. Η αντίληψη του έθνους ως κοινότητας ανθρώπινων υποκειμένων-

⁵²Βλ. Hobsbawm, Eric: *«Έθνη και Εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα»*, μτφ Χρυσ. Νάντρις, εκδόσεις Καρδαμίτσα, Αθήνα 1994, σελ. 28-29.

⁵³ Βλ. Λέκκας Ε. Παντελής: *«Η εθνικιστική Ιδεολογία: Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία»*, εκδόσεις Κατάρτι, γ' έκδοση, Αθήνα 2006, σ. 71 - 73.

πολιτών προκύπτει ιστορικά για πρώτη φορά με την Αμερικανική και τη Γαλλική Επανάσταση και τις πολιτικές αξίες που προσδόθηκαν στο γαλλικό έθνος την εποχή εκείνη μέσα από το γνωστό τρίπτυχο "*liberte, egalite, fraternite*".

Στην περίπτωση αυτή κυρίαρχο στοιχείο του έθνους ορίζεται το κράτος και ο πολίτης ως φορέας αναφαίρετων και αναπαλλοτριώτων δικαιωμάτων⁵⁴. Με βάση αυτή τη μορφή εθνικισμού, που έχει ως αξιακή αναφορά το «κράτος» και τον «πολίτη», προκύπτει μία τυπολογία εθνικισμού, που σύμφωνα με αυτή, ο εθνικισμός ονομάζεται «πολιτικός», «νεωτερικός», «δυτικός» ή «ορθολογικός»⁵⁵. Ο εθνικισμός αυτός που θεωρείται ότι πρωτοεμφανίστηκε με την Αμερικανική και αργότερα τη Γαλλική Επανάσταση ονομάστηκε «δυτικής προέλευσης». Ιστορικά τέτοιοι εθνικισμοί εμφανίστηκαν τον 19^ο αιώνα στην Αμερική, τη Γαλλία, την Αγγλία, την Ολλανδία και σε άλλα αποικιοκρατικά κράτη⁵⁶.

Σύμφωνα με την ανάλυση του Ernest Gellner (1983), ο εθνικισμός «*δεν ήταν η αφύπνιση μιας παλιάς λανθάνουσας, ναρκωμένης δύναμης, παρόλο που έτσι θέλει να παρουσιάζει τον εαυτό του. Αποτελεί στην πραγματικότητα συνέπεια μιας νέας μορφής κοινωνικής οργάνωσης*»⁵⁷. Η πρώτη

⁵⁴ Σύμφωνα με αυτή την αντίληψη το έθνος-κράτος γίνεται ένας θεσμοθετημένος χώρος που στην επικράτειά του εξασφαλίζεται η ισχύς ορισμένων αξιακών χαρακτηριστικών. «Ο "δήμος" ή αλλιώς οι ελεύθεροι πολίτες ταυτίζονται με το έθνος», σύμφωνα με το Δ. Χαραλάμπη. Βλ. Χαραλάμπης, Δημήτρης: «Δημοκρατία και Παγκοσμιοποίηση», εκδόσεις Ίδρυμα Σάκα Καραγιώργα, Αθήνα 1998, σελ. 186.

⁵⁵ Η τυπολογία του εθνικισμού ως «δυτικής» και «ανατολικής» προέλευσης δόθηκε πρωταρχικά από τον ιστορικό Hans Kohn. Βλ. Hans Kohn: «*The idea of nationalism*», The Macmillan Company, New York 1961, σ. 329 – 330 και 457.

⁵⁶ Για μία αναλυτική ταξινόμηση των εθνικιστικών κινημάτων (επεκτατικός εθνικισμός-απελευθερωτικός εθνικισμός) και του εθνικισμού ως ιδεολογίας (πολιτικός-πολιτιστικός εθνικισμός) βλ. Δεμερτζής, Νίκος: «*Ο λόγος του εθνικισμού*», εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή 1996, σ. 225 και σ. 227 – 244.

⁵⁷ Βλ. Gellner, Ernest: «*Έθνη και Εθνικισμός*», μτφ. Λαφαζάνη Δώρα, β' έκδοση, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1992, σ. 93 και σ. 78 – 90.

εκβιομηχάνιση, η πληθυσμιακή έκρηξη και κατά συνέπεια η μαζική εκπαίδευση που επέβαλλε η νέα μορφή οργάνωσης του κράτους παρήγαγαν μία επεβεβλημένη ομοιογένεια η οποία εκφράστηκε υπό τη μορφή του εθνικισμού στις κοινωνίες τη Δυτικής Ευρώπης.

Η δεύτερη όψη του εθνικισμού είναι εκείνη που ορίζει το έθνος με πολιτιστικά κριτήρια (γλώσσα, θρησκεία) ή βιολογικά (φυλή-γένος)⁵⁸. Η νοσηματοδότηση αυτή δίνει έμφαση σε ζητήματα όπως η ιστορική καταγωγή, η παράδοση και η πολιτιστική ομοιογένεια. Ένα τέτοιο «εθνογενετικό-πολιτισμικό» μοντέλο για το «έθνος» παρατηρεί κανείς για πρώτη φορά στη Γερμανία, την Ιταλία, τα Βαλκάνια και στην ανατολική Ευρώπη στις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Όπως αναφέρει ειδικά για την περίπτωση της Γερμανίας ο Δημήτρης Χαραλάμπης, η κατηγοριοποίησή της ως δυτικοευρωπαϊκό κράτος «είναι μία εξέλιξη μετά τον Πόλεμο στα Πλαίσια του Ψυχρού Πολέμου»⁵⁹. Άρα και η πιο αντιπροσωπευτική περίπτωση του γερμανικού εθνικισμού - γερμανικός εθνικοσοσιαλισμός του Μεσοπολέμου- εντάσσεται όπως προτείνουν και άλλοι συγγραφείς στη δεύτερη περίπτωση (εθνογενετική αντίληψη για το έθνος)⁶⁰. Σε αυτή την περίπτωση εντάσσουμε και τον ελληνικό εθνικισμό στον οποίο θα αναφερθούμε αναλυτικότερα στη συνέχεια⁶¹.

⁵⁸ Βλ. Hans Kohn. Βλ. Hans Kohn: «*The idea of nationalism*», The Macmillan Company, New York 1961, σ. 329 – 330 και 457

⁵⁹ Βλ. Χαραλάμπης, Δημήτρης: «*Δημοκρατία και Παγκοσμιοποίηση*», εκδόσεις Ίδρυμα Σάκα Καραγιώργα, Αθήνα 1998, σελ. 160, σελ. 167 -υποσημειώσεις- .

⁶⁰ Βλ. Smith, D. Antony: «*Εθνική Ταυτότητα*», μτφ Εύα Πέππα, εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα 2000, σ. 122, Δεμερτζής, Νίκος: «*Ο λόγος του εθνικισμού*», εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή 1996, σ. 225.

⁶¹ Για την άποψη του ελληνικού εθνικισμού ως εθνικιστικής ιδεολογίας που αντλεί τη θεματολογία της με βάση πολιτιστικά και εθνογενετικά κριτήρια Βλ. Xydis, Stephen: «*Modern Greek Nationalism*» στο Sugar F. Peter, Lederer J. Ivo (eds.): «*Nationalism in Eastern Europe*», University of Washington Press, Seattle and London 1994, σ. 210 - 232.

Η αντίληψη αυτή για το έθνος πέρασε ως πολιτική πρακτική με τα απολυταρχικά καθεστώτα του Μεσοπολέμου όπως το ναζιστικό καθεστώς (εθνικοσοσιαλιστική κυβέρνηση) στην Γερμανία, το φασιστικό καθεστώς στην Ιταλία, το καθεστώς του Φράνκο στην Ισπανία, τα φασιστικά καθεστώτα στην Ουγγαρία και την Κροατία, τη δικτατορία του Μεταξά στην Ελλάδα κ.λπ. Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις η ιστορικότητα του εθνικού κράτους ή η ανάγκη πολιτισμικής ομοιογένειας αποτέλεσαν καθοριστικά στοιχεία για την αναγνώριση του δικαιώματος του πολίτη. Το δικαίωμα του πολίτη συνδέθηκε ακόμη και με βιολογικά χαρακτηριστικά, καθώς βασική ιδεολογική αντίληψη, ειδικά του ναζισμού, υπήρξε η ιδέα για την «καθαρότητα του αίματος» και του «ιερού εδάφους» (μυστικιστική εκδοχή του έθνους).

Την τυπολογία του εθνικισμού, «δυτικής» και «ανατολικής» προέλευσης πρώτος ανέφερε ο Hans Kohn (1961), «ένας από τους ιδρυτικούς πατέρες της ακαδημαϊκής μελέτης για τον εθνικισμό», σύμφωνα με τον E. Hobsbawm⁶². Την τυπολογία του Kohn υπογραμμίζει μεταξύ άλλων, ο A. D. Smith (1991) αναλύοντας περαιτέρω τις συνθήκες κάτω από τις οποίες αναπτύχθηκε η ιδέα του έθνους. Σύμφωνα με την τυπολογία του οι εθνικισμοί που είχαν «δυτική προέλευση» έγιναν αποδεκτοί από κοινωνίες με ισχυρή μεσαία τάξη⁶³. Σε αντιδιαστολή, οι εθνικισμοί που τυπολογούνται ως «ανατολικής προέλευσης» θεωρείται ότι αναπτύχθηκαν κυρίως ως αποσχιστικά κινήματα και ως μορφή αντίστασης σε υφιστάμενους πολιτικούς σχηματισμούς τον 19^ο αιώνα⁶⁴, πχ τα Βαλκανικά εθνικά κράτη προέκυψαν από

⁶² Βλ. Hobsbawm, Eric: «*Έθνη και Εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα*», μτφ Χρυσ. Νάντρις, εκδόσεις Καρδαμิตσα, Αθήνα 1994, σελ. 13. Για το έργο του Hans Kohn βλ. Hans Kohn: «*The idea of nationalism*», The Macmillan Company, New York 1961.

⁶³ Βλ. Smith, D. Antony: «*Εθνική Ταυτότητα*», μτφ Εύα Πέππα, εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα 2000, σελ. 119-126.

⁶⁴ Ο.π σ. 121. Βλ. επίσης Λέκκας Ε. Παντελής: «*Η εθνικιστική Ιδεολογία: Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*», εκδόσεις Κατάρτι, γ' έκδοση, Αθήνα 2006, σ. 77 – 80.

αποσχιστικά εθνικά κινήματα εντός της Αυστροουγγαρίας και της Οθωμανικής αυτοκρατορίας τον 19^ο αιώνα. Παράλληλα, θεωρείται ότι οι εθνικισμοί της ανατολικής Ευρώπης έγιναν αποδεκτοί από μικρές ομάδες διανοούμενων που ζούσαν σε κοινωνίες χωρίς ιδιαίτερα ανεπτυγμένη αστική τάξη.

Σύμφωνα λοιπόν με την πρωταρχική τυπολογία του Kohn και την περαιτέρω επέκτασή της από τον A.D. Smith (1991), η «δυτική» αντίληψη για το έθνος υποστηρίχθηκε μαζικά από την αστική τάξη των δυτικοευρωπαϊκών κρατών, ενώ η «ανατολική» από μικρές ομάδες αστών διανοούμενων που μετέφεραν τις ιδέες του Διαφωτισμού στους τόπους καταγωγής τους. Όπως αναφέρει ο E. Kedourie (1960): *«Οι νέοι και οι φοιτητές της Ιταλίας, της Γερμανίας και της Κεντρικής Ευρώπης έβρισκαν λογικό να ασπάζονται τις νέες ιδέες και ηρωικό να προσχωρούν σε κάποια συνωμοτική εταιρεία, αφοσιωμένη στα ιδανικά του Έθνους και της Ελευθερίας»*⁶⁵.

Ο μικρός αριθμός ελλήνων διανοούμενων⁶⁶, κατά την περίοδο συγκρότησης εθνικού κράτους στην Ελλάδα (1821-1922), φαίνεται να υποστήριξε την εθνογενετική αντίληψη για το έθνος θέτοντας τα ιδεολογικά θεμέλια για τη συγκρότηση του πρώτου εθνικού κράτους στα Βαλκάνια. Σε κάθε περίπτωση η κυρίαρχη θέση για κάθε θεωρητικό του εθνικισμού είναι ότι οι δύο αντιλήψεις για το έθνος (ορθολογική, δυτική – μυστικιστική, ανατολική) συνυπάρχουν στην ιδεολογία του εθνικισμού και συχνά γίνονται ταυτόσημες.

Προκειμένου να αναδείξει κανείς την καθολικότητα του φαινομένου του εθνικισμού και να εξηγήσει πώς έγινε μία «οικουμενική γλώσσα» για τους

⁶⁵ Kedourie, Elie: *«Ο εθνικισμός»*, γ' έκδοση, εκδόσεις Κατάρτι, Αθήνα 2005, σ. 142.

⁶⁶ Ενδεικτικά εδώ μπορούμε να αναφέρουμε τον Ευγένιο Βούλγαρη (1716 - 1808) και τον Δ. Καταρτζή (1730 - 1807) ως κυριότερους εκπροσώπους των Φαναριωτών διανοούμενων, τον Ρήγα Φεραίο (1757 - 1798) που έδωσε μία πολιτική νοηματοδότηση για το ελληνικό «βαλκανικό» έθνος και τον Αδαμάντιο Κοράη (1748 - 1833), ο οποίος χρησιμοποίησε επιλεκτικά τον όρο «ελληνικό Γένος» (γένος δηλ. φυλή), για να περιγράψει τους «υπόδουλους» Έλληνες.

λαούς της Ευρώπης⁶⁷, αξίζει να καταφύγει στη σκέψη ενός θεωρητικού ο οποίος κατόρθωσε να επηρεάσει, όσο λίγοι σύγχρονοί του, την αντίληψη περί έθνους στη μετανεωτερικότητα. Ο Benedict Anderson⁶⁸ (1983) ανέδειξε την καθολικότητα του εθνικισμού συνδέοντας το φαινόμενο με τις πολιτισμικές συνιστώσες που το συνοδεύουν -γλώσσα, θρησκεία, παράδοση. Στην ανάλυσή του ο Anderson, ακολουθώντας μία ανθρωπολογική προσέγγιση, δεν προσεγγίζει τον εθνικισμό ως ένα αποκλειστικά ευρωπαϊκό φαινόμενο. Αντιθέτως, συνδέει την ανάδυση του εθνικισμού με αλλαγές που σημειώθηκαν στην ανθρώπινη εξέλιξη και κοσμοαντίληψη αντικαθιστώντας έτσι τον θρησκευτικό τρόπο σκέψης. Όπως υποστηρίζει, ο εθνικισμός οφείλεται μεταξύ άλλων σε αλλαγές που σηματοδότησε η εποχή της νεωτερικότητας όπως η σύλληψη της χρονικότητας μέσω του ημερολογιακού χρόνου, το τέλος των μοναρχικών καθεστώτων ή η ανάδυση γραπτών εθνικών γλωσσών, οι οποίες αντικατέστησαν τις «ιερές» θρησκευτικές γλώσσες (Λατινικά, κλασικά Αραβικά κ.λπ)⁶⁹. Σύμφωνα με τον Anderson, οι νεκρές γλώσσες προσέφεραν για αιώνες ομοιογένεια μεταξύ ανομοιογενών και διασκορπισμένων πληθυσμών, προτού αυτοί οργανώσουν ξεχωριστές «εθνικές» αντιλήψεις. Με την πτώση των ιερών γλωσσών, την φθορά της μοναρχικής αντίληψης από τις μάζες και την νεωτερική σύλληψη της χρονικότητας, άρχισε και η ανάδυση του έθνους. Το έθνος για τον Anderson αποτελεί μία «φαντασική κοινότητα» η οποία συγκροτήθηκε στο πλαίσιο της νεωτερικότητας και αποτέλεσε το αναπόσπαστο τμήμα μιας νέας κοσμοαντίληψης που αναπτύχθηκε εντός της.

⁶⁷ Δηλαδή ένας κυρίαρχος τρόπος σκέψης που μέχρι σήμερα αποτελεί κοινό κώδικα επικοινωνίας για όλους ανεξαιρέτως.

⁶⁸ Το κλασικό πλέον βιβλίο στο οποίο η μετανεωτερική αντίληψη για το έθνος είναι το «Imagined Communities» (αναθεωρημένη έκδοση το 1991). Η ελληνική του έκδοση που χρησιμοποιείται στην παρούσα μελέτη είναι: Άντερσον, Μπένεντικτ: «*Φαντασικές Κοινότητες: Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του Εθνικισμού*», εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 1997.

⁶⁹ Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά οι γλώσσες αυτές κατείχαν μία «αξιωματική παρουσία στα “ιερά κείμενα”» (Ευαγγέλιο, Κοράνι κ.λπ). Για τη σχέση μεταξύ πολιτισμικής εξέλιξης και της γέννησης του εθνικισμού Βλ. ο.π σ. 31 - 60.

Μέσα από ιστορικά παραδείγματα που αντιστοιχούν σε διαφορετικούς πολιτισμούς και χρονικότατες αιτιολογεί την ανάδυσή του, ως εξέλιξη παλαιότερων μορφών ανθρώπινης οργάνωσης. Μία σύγχρονη ανάλυση για τον εθνικισμό όπως αυτή που θα επιχειρήσουμε δεν μπορεί να μείνει ανεπηρέαστη από αυτή την προσέγγιση.

Επειδή η παρούσα έρευνα αφορά εν μέρει τη διαχείριση της έννοιας «έθνος» και τον εργαλειακό της χαρακτήρα για την άσκηση πολιτικής εξουσίας στην ελληνική κοινωνία, θα αναφέρουμε στο σημείο αυτό, ορισμένες αποκλίνουσες νοηματοδοτήσεις που δόθηκαν κατά καιρούς για το έθνος από πολιτικούς ηγέτες και κινήματα, ανάλογα με την ευκατρία πολιτική στοχοθεσία της κάθε εποχής. Στην παρουσίαση που θα ακολουθήσει σημαντική ήταν η συνεισφορά της συνοπτικής, αλλά εξαιρετικά πυκνής σε περιεχόμενο, ανάλυσης του Α. Λιάκου (2005) στο βιβλίο του *«Πώς στοχάστηκαν το έθνος»*⁷⁰.

Σε αντιδιαστολή με την ανθρωπολογική ανάλυση του Άντερσον για το έθνος έρχεται η μετα-αποικιακή προσέγγιση⁷¹. Η αυτόνομη συγκρότηση ενός κυρίαρχου υποκειμένου μέσα από τις κοσμοϊστορικές αλλαγές που περιγράφει ο Άντερσον, αντικρούεται μέσα από μία άλλη θεώρηση που θέλει τις εθνικές κοινότητες να συγκροτούνται ως σημεία αντιθετικά του «κυρίαρχου», του κατακτητή ή «δυνάστη». Οι κοινότητες αυτές ετεροκαθορίζονται είτε ως μίμηση των προτύπων καταπίεσης που είχαν βιώσει από τους αποικιοκράτες είτε ως αντανάκλαση της οριενταλιστικής φαντασίας των αποικιοκρατών⁷².

⁷⁰ Βλ. Λιάκος, Αντώνης: *«Πώς στοχάστηκαν το έθνος»*, 4^η έκδοση, εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2005.

⁷¹ Για τη μετα-αποικιακή αντίληψη και την θεώρηση των εθνών ως «ετεροκαθορισμένες κοινότητες» βλ. την ανάλυση του Α. Λιάκου. Εκφραστής αυτής της άποψης στους οποίους ανατρέχει ως πηγές ο συγγραφέας είναι οι Homi Bhabha και Partha Chatterjee. Οπ. σελ. 99 – 114.

⁷² Ο Edward Said αναλύει τον «οριενταλισμό» στο ομώνυμο βιβλίο του, ως φαινόμενο με διαφορετικές συνιστώσες. Τον περιγράφει ως πολιτικό, πολιτιστικό και ιδεολογικό γεγονός. Όπως λέει στην εισαγωγή του βιβλίου, είναι «ένας δυτικός τρόπος σκέψης για την κυρίαρχηση, την ανασυγκρότηση και την άσκηση εξουσίας επί

Άρα σε αυτή την περίπτωση, ο εθνικισμός χρησιμοποιείται εργαλειακά. Σύμφωνα με αυτή τη νοηματοδότηση το «έθνος» δεν αποτελεί μία κοσμολογική οντότητα η οποία αναδύεται μέσα από την ιστορία αλλά συγκροτείται από κοινότητες οι οποίες στην προσπάθειά τους να αυτοκαθοριστούν και να αποδεσμευθούν από τον εθνικά καθορισμένο δυνάστη τους, δέχονται τον ετεροκαθορισμό που τους είχε για αιώνες επιβληθεί από τους κατακτητές τους.

Η εργαλειακή χρήση του όρου «έθνος» κατά την περίοδο του Ψυχρού πολέμου στηρίχθηκε σε μεγάλο βαθμό στην κλασική διεθνιστική θεώρηση που έκαναν ο Μαρξ και ο Ένγκελς. Η μαρξιστική - ενγκελιανή άποψη καταλήγει στο ότι η συγκρότηση ενός έθνους μπορεί να είναι μόνο προλεταριακή. Καθώς οι προλετάριοι σύμφωνα με τον Μαρξ «δεν έχουν πατρίδα», το προλεταριάτο πρέπει να συγκροτηθεί το ίδιο σαν έθνος⁷³. Το έθνος στο έργο του Μαρξ λαμβάνεται ως ένα επιμέρους στοιχείο της νομοτελειακής αντίληψης για την ιστορία. Στην ευρύτερη αυτή ιστορική αντίληψη, το έθνος παίρνει μία συγκεκριμένη πορεία στην οποία η ταξική πάλη έχει κυρίαρχη θέση απέναντι στη δημιουργία εθνικού κράτους. Το έθνος, ως μορφή οργάνωσης, ορίζεται με βάση την προλεταριακή προέλευση των ατόμων που θα γίνουν μέλη του. Το «παγκόσμιο μέλλον μπροστά στο εθνικό παρελθόν»⁷⁴ που προβάλλουν ο Μάρξ και ο Ένγκελς με τη φράση, «το προλεταριάτο πρέπει πρώτα να κατακτήσει την πολιτική εξουσία, να ανυψωθεί σε εθνική τάξη, να συγκροτηθεί το ίδιο σαν έθνος», ευαγγελίζεται μία συμπαγή ολότητα στην οποία μπορούν να συγκαταλέγονται όλοι οι προλεταριακοί πληθυσμοί του

της Ανατολής». Μέσω αυτής της αντίληψης, η μετα-αποικιακή προσέγγιση προφανώς συμφωνεί με την άποψη του Said για το πώς συγκροτήθηκαν ορισμένα έθνη. Βλ. W. Edward: «Οριενταλισμός», μτφρ. Χάρης Βλαβιανός, εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 1996, σελ. 13 - 14.

⁷³ Βλ. Μαρξ, Καρλ και Ένγκελς Φρίντριχ: «Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος», Εκδόσεις Ηριδανός, Αθήνα, σ. 68 - 69.

⁷⁴ Η φράση ανήκει στον Α. Λιάκο. Βλ. Λιάκος, Αντώνης: «Πώς στοχάστηκαν το έθνος», εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2005, σελ. 19.

κόσμου, κάτι το οποίο μεταφράζεται με τα δεδομένα εκείνης της εποχής ως ένα μελλοντικό, παγκόσμιο προλεταριακό «έθνος».

Για τους μπολσεβίκους άλλωστε τα εθνικά κινήματα μπορούσαν να είναι τόσο προοδευτικά όσο και οπισθοδρομικά⁷⁵. Το έθνος αυτό που ευαγγελίστηκαν ο Μαρξ και οι μαρξιστές επέζησε μέχρι σήμερα μόνο ως θεωρητικό σχήμα, αφού η αυτόνομη σύγκλιση του παγκόσμιου προλεταριάτου σε έθνος, με μοναδικό χαρακτηριστικό ομοιογένειας την προλεταριακή καταγωγή, δεν έγινε ποτέ πράξη. Ειδικά στις πρώην σοσιαλιστικές δημοκρατίες της κεντροανατολικής Ευρώπης δεν δημιουργήθηκε «*προλεταριακό έθνος*» χωρίς τη συστηματοποιημένη άσκηση κρατικής βίας. Οι κοινωνίες αυτές παρέμειναν αυστηρά εθνικά προσδιορισμένες με βάση τα εξωτερικά εμπειρικά στοιχεία (κοινή γλώσσα, θρησκεία, εθνική ιστορία κ.λπ).

Μία εργαλειακή προσέγγιση της μαρξιστικής άποψης για το έθνος δόθηκε από τον Στάλιν στο βιβλίο του «*Ο Μαρξισμός και το εθνικό ζήτημα*»⁷⁶. Στο βιβλίο αυτό συγκεκριμενοποιούνται τα κριτήρια για την σύσταση του έθνους. Η αρχική φιλοσοφική θεώρηση του Μαρξ για «*προλεταριακό έθνος*» και «*ιστορικά και μη-ιστορικά έθνη*» βάση της ιστορικής νομοτέλειας, αντικαθίσταται από το ερώτημα ποιοι πληθυσμοί ανάμεσα στις εθνοτικές ή μη ομάδες που ζουν εντός της Σοβιετικής Ένωσης πρέπει να εκλαμβάνονται τελικά ως έθνη⁷⁷. Ο ορισμός του Στάλιν για το έθνος έχει απόλυτα λειτουργικά χαρακτηριστικά καθώς θέτει ως στόχο τη αφομοίωση των πολυπληθών ομάδων που ζουν στον Καύκασο από το σοβιετικό κράτος. Τα εξωτερικά εμπειρικά στοιχεία που θέτει ο Στάλιν σταθερή κοινότητα γλώσσας, εδάφους, οικονομικής ζωής, κουλτούρας κ.λπ νοούνται ως απόλυτες προϋποθέσεις που ως στόχο είχαν να μειώσουν τον αριθμό των εθνοτικών ομάδων που αναφέραμε και να δημιουργήσουν έτσι, με πλάγιο τρόπο, ένα «προλεταριακό

⁷⁵ Βλ. Kendourie, Elie: «*Ο εθνικισμός*», γ' έκδοση, εκδόσεις Κατάρτι, Αθήνα 2005, σ. 135.

⁷⁶ Βλ. Στάλιν, Ι.: «*Ο μαρξισμός και το εθνικό ζήτημα*», εκδόσεις Μαρη και Κοροντζή, Αθήνα 1945.

⁷⁷ Ο.π.σ. 21, 54 και 63 – 64. Βλ. επίσης Λιάκος, Αντώνης: «*Πώς στοχάστηκαν το έθνος*», εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2005 σελ. 36 – 40.

έθνος». Όπως αναφέρει στο βιβλίο του, «*Το εθνικό ζήτημα του Καυκάσου μπορεί να λυθεί μόνο με την έννοια του τραβήγματος των καθυστερημένων εθνών και εθνοτήτων στο γενικό κανάλι της ανώτερης κουλτούρας*»⁷⁸.

Συμπληρώνοντας την εκτίμηση αυτή, λίγο πιο κάτω, ξεκαθαρίζει ότι οποιαδήποτε εθνική αυτονομία είναι ακατάλληλη. Όπως φάνηκε τελικά, η επιβολή εθνικής ταυτότητας στους τοπικούς πληθυσμούς δεν ήταν απλή υπόθεση τόσο στη Σοβιετική Ένωση όσο και αλλού⁷⁹.

Η πιο «κοντινή», ίσως, με τα σημερινά δεδομένα, μαρξιστική θεώρηση για το έθνος, η οποία ωστόσο απομακρύνεται από την κλασική μαρξιστική θεωρία, είναι εκείνη που υποστήριξε ο Όττο Μπάουερ στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Η άποψη του Μπάουερ δίνει μία πιο σφαιρική εννοιολόγηση, αποκομμένη από το μαρξιστικό δίπολο αλλά εξίσου εντασσόμενη στον κοινωνικό προβληματισμό του μαρξισμού⁸⁰. Το έθνος σύμφωνα με τον Μπάουερ ορίζεται από την ιστορική διάσταση των ατόμων. Από τη συνείδηση της διαφοράς ως «*αντανάκλαση της ιστορικής πάλης*». Ορίζεται δηλαδή από στοιχεία εσωτερικευμένα στα άτομα όπως είναι οι συλλογικές ιστορικές εμπειρίες και μνήμες κάθε γενιάς. Ο προβληματισμός αυτός αντί να οδηγεί σε σύγκρουση τα έθνη με το σοσιαλισμό τα συνδέει με ένα τρόπο. Οι κοινές μνήμες μπορεί να σχετίζονται με ταξικά χαρακτηριστικά ή με αυτό που θα ονομάζαμε «κοινή μοίρα» για τους ανθρώπους με κοινή ταξική ή άλλη καταγωγή. Η αίσθηση του συνανοίκειν, μέσα από «εσωτερικευμένα στοιχεία» που πολλές φορές παρατηρούμε να εμφανίζονται μεταξύ γειτονικών λαών -πχ

⁷⁸ Βλ. Στάλιν, Ι.: «*Ο μαρξισμός και το εθνικό ζήτημα*», εκδόσεις Μαρη και Κοροντζή, Αθήνα 1945, σ. 54, 63 – 64.

⁷⁹ Όπως αναφέρει ο Β. Anderson, συγκρίνοντας την εφαρμογή του μαρξιστικού μοντέλου σε διάφορες γεωγραφικές επικράτειες και εθνικά κράτη, «*ο εθνικισμός αποδείχτηκε μια ενοχλητική ανωμαλία για την μαρξιστική θεωρία*». βλ. Αντερσον Μπ.: «*Φαντασιακές Κοινότητες: Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*», εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 1997, Εισαγωγή, σ. 23.

⁸⁰ Bauer, Otto: “*The Nationalities Question and Social Democracy*” στο T. Bottomore and P. Goode (επιμ.) *Austro Marxism*, Oxford University Press, 1978, σ. 107 – 117.

Φλαμανδοί και Ολλανδοί, Βέλγοι και Γάλλοι, Σέρβοι και Έλληνες, κ.λπ, είναι το κεντρικό σημείο της άποψης του Μπάουερ για το έθνος. Η παρατήρηση αυτή για τα «εσωτερικευμένα στοιχεία» που νοηματοδοτούν υποκειμενικά την έννοια του έθνους εμφανίζεται ωστόσο και στη σκέψη ενός μεταγενέστερου διανοητή.

Ο Ελλία Κανέττι στο βιβλίο *«Μάζα και εξουσία»* (1971) μεταφέρει την άποψη ότι *«οι εξαιρέσεις ήταν σημαντικότερες από τους κανόνες»* εννοώντας ότι αυτό που πρέπει να προσέξουμε είναι οι διαφορές στις εθνικές ιδεολογίες του κάθε έθνους, που κατά τα άλλα μπορεί η κάθε μία χωριστά να διεκδικεί την επέκτασή της⁸¹. Όπως και ο Μπάουερ θεωρεί ότι θα πρέπει να καθορίζουμε τις ιστορικές ιδιοτυπίες του κάθε έθνους ή όπως πιστεύει ο δεύτερος τα εσωτερικευμένα στοιχεία των ατόμων. Ο Κανέττι αναφέρει χαρακτηριστικά ότι *«η μεγαλύτερη ενότητα με την οποία αισθάνεται ότι σχετίζεται ο άνθρωπος είναι πάντα μια μάζα, ένα μαζικό σύμβολο»*⁸². Έτσι δίνει περιγραφές ως παράδειγμα για διάφορες εθνικές ιδεολογίες ή *«μαζικά σύμβολα»*, όπως τα ονομάζει. Για τους Άγγλους λέει: *«ο Άγγλος βλέπει τον εαυτό του ως καπετάνιο με μια μικρή ομάδα ανθρώπων πάνω σε ένα καράβι, με τη θάλασσα ολόγυρα αλλά από κάτω του (...)»*⁸³. Τα πλοία -τα οποία προφανώς συμβολίζουν την «αυτόνομη» πορεία που νιώθουν οι Άγγλοι ως πολίτες της Βρετανικής Αυτοκρατορίας- *είναι μόνα πάνω στην τεράστια επιφάνεια (της θάλασσας), σαν μεμονωμένα άτομα, προσωποποιημένα στον καπετάνιο»*. Τους Ολλανδούς τους περιγράφει δίνοντας ως μαζικό σύμβολο πάλι τη θάλασσα, αναδεικνύοντας ωστόσο μια άλλη διάστασή της. Για τον Ολλανδό δίνει την εκδοχή του ανθρώπου που πρέπει *«να αποσπάσει πρώτα από τη θάλασσα τη χώρα στην οποία κατοικεί»*. Για τους Γερμανούς γράφει ότι το μαζικό σύμβολό τους ήταν το στράτευμα, *«το προελαύνον δάσος»*,

⁸¹ Κανέττι, Ελία: *«Μάζα και εξουσία»*, μτφ Αγγέλα Βερυκοκάκη – Αρτέμη, εκδόσεις Ηριδανός, Hamburg 1971, σ. 177.

⁸² Ο.π. σ. 178.

⁸³ Ο.π. σ. 179.

«του Γάλλου η Επανάστασή τους»⁸⁴ κοκ. Αυτό φυσικά ανταποκρίνεται στην πολιτιστική νοηματοδότηση του έθνους χωρίς ωστόσο να αποκλείει δύο λαοί-έθνη να μοιάζουν μεταξύ τους έχοντας παραπλήσια «μαζικά σύμβολα» -για παράδειγμα αγγλοσάξονες, σκανδιναβοί, βαλκάνιοι κλπ.

Έτσι ο Καννέτι όπως και ο Μπάουερ εντάσσει τα μαζικά σύμβολα και την ιστορία κάθε λαού στην εννοιοποίηση του «έθνους». Με αυτό τον τρόπο οι δύο διανοητές οριοθετούν έθνος και σοσιαλισμό σε παράλληλη τροχιά. Μιλούν για τις ιδιοτυπίες του έθνους και μέσα από αυτές ορίζουν και την ύπαρξη του πάνω στην αρχή του βολонταρισμού και των υποκειμενικών κριτηρίων συγκρότησής του.

Για τα υποκειμενικά κριτήρια συγκρότησης του έθνους, δηλαδή για την συγκρότηση ενός έθνους με βάση την αρχή του βολонταρισμού μίλησε πρώτος ο Ernest Renan (1823 - 1892). Σύμφωνα με τη φιλοσοφική άποψη του E. Renan κάθε έθνος «είναι ένα καθημερινό δημοψήφισμα»⁸⁵. Όπως τόνισε τα έθνη δεν έχουν φυσικές γλώσσες καθώς οι γλώσσες είναι ιστορικά κατασκευασμένες⁸⁶. Το έθνος τόνισε αποτελεί δύο πράγματα, που στην πραγματικότητα, δεν είναι παρά ένα και το αυτό. «*Το ένα αποτελεί την κοινή κατοχή μιας κληρονομιάς αναμνήσεων. Το άλλο είναι η σημερινή συγκατάθεση, η επιθυμία της συμβίωσης, η βούληση να εξακολουθήσουμε να αξιοποιούμε αυτή την κληρονομιά που δεχόμαστε αδιαίρετη*»⁸⁷. Πάνω σε αυτή

⁸⁴ Ο συγγραφέας παραθέτει τα εθνικά «μαζικά σύμβολα» και άλλων λαών εκτός των δύο που αναφέραμε (πχ Ελβετοί, Ιταλοί, Ισπανοί, Εβραίοι) Βλ. Κανέτι, Ελία: «Μάζα και Εξουσία», μτφ Αγγέλα Βερυκοκάκη – Αρτέμη, εκδόσεις Ηριδανός, Hamburg 1971, σελ. 177-183.

⁸⁵ Βλ. Renan, Ernest: «*Τι είναι έθνος: Προσευχή πάνω στην Ακρόπολη*», εκδόσεις Ροές, Αθήνα 2009. Για την αντιπαραβολή αντικειμενικών και υποκειμενικών κριτηρίων στη συγκρότηση ενός έθνους βλ. Hobsbawm, Eric: «*Έθνη και Εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα*», μτφ Χρυσ. Νάντρις, εκδόσεις Καρδαμίτσα, Αθήνα 2004, σελ. 19 - 21.

⁸⁶ Βλ. Renan, Ernest: «*Τι είναι έθνος: Προσευχή πάνω στην Ακρόπολη*», εκδόσεις Ροές, Αθήνα 2009, σ. 37.

⁸⁷ Ο.π σ. 48

την αρχή του βολонταρισμού που πηγάζει από τη φιλοσοφική θεώρηση του Καντ⁸⁸ πολλά αυτονομιστικά κινήματα μέχρι και σήμερα, αξιώνουν την εθνική τους απελευθέρωση, είτε αναφερόμαστε στα αποσχιστικά κινήματα της Ευρώπης τον 19^ο αιώνα είτε στα αντι-αποικιακά κινήματα της Αφρικής και της Ασίας τον 20^ο αιώνα.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον όσον αφορά την εργαλειακή νοηματοδότηση του έθνους παρουσιάζει η ανάλυση που έκανε η Χάνα Άρρεντ μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Η Άρρεντ, έχοντας βιώσει η ίδια τη φρίκη του γερμανικού εθνικοσοσιαλισμού, περιγράφει το έθνος στην πιο ακραία του μορφή. Ως μία γραφειοκρατική οντότητα η οποία καταλαμβάνει το κράτος και οικειοποιείται τους μηχανισμούς επιβολής, ισχύος και ελέγχου φτάνοντας να τοποθετείται μέχρι τη θέση του θεϊκού. Όπως δηλαδή ο μονάρχης εκπροσωπούσε κάποτε *«τη θέληση του θεού»*, παίρνοντας νομιμοποίηση για τις πράξεις του, έτσι και το έθνος στα μέσα του 20^{ου} αιώνα νομιμοποίησε με *«θεϊκή ισχύ»*, τις πράξεις του κράτους. Όπως λέει η ίδια, η ουσία του εθνικού κράτους είναι *«η κατάληψη του κράτους από το έθνος»* και αυτό συνεπάγεται την αντιμετώπιση των πολιτών μόνο ως «εθνικά υποκείμενα»⁸⁹. Η σύγχυση λοιπόν των δικαιωμάτων του πολίτη με τα δικαιώματα του εθνικού υποκειμένου είναι αναπόφευκτη, κάτι το οποίο θυμίζει τη θέση που είχαν οι «μη άριοι» πολίτες εντός του γερμανικού εθνικοσοσιαλιστικού κράτους την περίοδο του μεσοπολέμου. Η μη αναγνώριση του δικαιώματος ψήφου ή υπηκοότητας, στους νόμιμους μετανάστες δεύτερης γενιάς στην Ελλάδα, αποτέλεσε μία ήπιας μορφής έκφραση αυτής της νοοτροπίας. Τέτοιες πρακτικές αποκλεισμού

⁸⁸ Ο Καντ είχε τονίσει πρώτος την αυτεξούσια βούληση του ατόμου. Ο άνθρωπος αποφασίζει να ζήσει ελεύθερος με τη βοήθεια των κανόνων της ηθικής που επιβάλλει στον εαυτό του. *«Πραγματικά ηθική πράξη είναι αυτή που εκτελείται χωρίς να λαμβάνονται υπόψη οι οποιεσδήποτε συνέπειες»*. Βλ. Windelband, W. - Heimsoeth H: *«Εγχειρίδιο Ιστορίας της Φιλοσοφίας - Γ΄ Τόμος: Η Γερμανική Φιλοσοφία»*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2005, σ. 39 και Kendourie, Elie: *«Ο εθνικισμός»*, εκδόσεις Κατάρτι, Αθήνα 2005, σ. 55.

⁸⁹ Arrendt, Hannah: *“Essays in Understanding 1930 - 1954”*, Harcourt Brace, New York 1993, σ. 208.

δείχνουν ότι τα δικαιώματα του ανθρώπου διαχωρίζονται πολιτικά από τα δικαιώματα του έθνους, στα πλαίσια κάθε εθνικής ιδεολογίας.

Αντίστροφη πορεία σκέψης ακολουθεί η ανάλυση που κάνει ο Νίκος Πουλαντζάς για το έθνος⁹⁰. Σύμφωνα με την ανάλυσή του, αντί να δούμε το έθνος ως στοιχείο που χρησιμοποιεί τη δύναμη ισχύος του κράτους, αντιμετωπίζουμε το έθνος ως προϊόν-παράγωγο του κράτους, περίπτωση που θα μπορούσε να συγκριθεί με την εμφάνιση του αγγλικού, του γαλλικού ή του ολλανδικού έθνους στα αντίστοιχα κράτη. Εκείνο που αναδεικνύει η ανάλυση αυτή είναι η λειτουργία του κράτους να θέτει σύνορα (γεωγραφικά, ιστορικά κ.λπ) τα οποία ενώ στην καθημερινότητα έχουν «πραγματική ισχύ», μέσω της επιβολής του κρατικού μηχανισμού, μπορεί να είναι προσυγκροτημένα στο πεδίο του φαντασιακού. Έτσι αυτό που εμείς λαμβάνουμε ως πραγματικό και αυταπόδεικτο γεγονός, όπως η ιστορικότητα του έθνους, η παράδοση, το εθνικό έδαφος κ.λπ μπορεί να είναι τροποποιημένα στοιχεία μέσω της άμεσης επίδρασης του κράτους. Όπως λέει ο ίδιος ο συγγραφέας, *«Το καπιταλιστικό κράτος δεν περιορίζεται στο να ολοκληρώσει την εθνική ενότητα. Συγκροτείται χτίζοντας αυτή την ενότητα»*⁹¹. Με αυτό τον τρόπο η περιβόητη βούληση των ατόμων για «εθνική ενότητα» ή η ιστορική νομοτέλεια των εθνών όπως την περιέγραψε ο Μαρξ ή την εξήγησε κοσμοϊστορικά ως προϊόν της νεωτερικότητας ο Άντερσον, «επισκιάζεται» ως προϊόν επιβολής του κράτους. Έτσι, το έθνος νοείται ως αποτέλεσμα του τρόπου λειτουργίας του κράτους και των τροποποιήσεων που αυτό μπορεί να επιφέρει.

Για το τέλος κρατήσαμε μία από τις νοηματοδοτήσεις που έπαιξε καθοριστικό ρόλο στις θεωρητικές τοποθετήσεις γύρω από την έννοια του έθνους στη σύγχρονη εποχή. Η νοηματοδότηση αυτή ανήκει στους ιστορικούς Eric Hobsbawm και Terence Ranger και πρωτοδημοσιεύθηκε το 1983 στο βιβλίο *«The invention of tradition»*. Στην ανάλυση που κάνουν οι συγγραφείς αποτυπώνουν την άποψη ότι η παράδοση δεν είναι ποτέ κάτι το οποίο

⁹⁰ Βλ. Πουλαντζάς, Νίκος: *«Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός»*, εκδόσεις Θεμέλιο, 1984, σ. 138.

⁹¹ Ο.π σ. 151.

μεταφέρεται αυτούσιο από γενιά σε γενιά. Σύμφωνα με την τοποθέτησή τους, η «επινοημένη παράδοση» και η διοργανωμένη εκ των υστέρων (αναδρομικά) συλλογική μνήμη δεν είναι η στρέβλωση του «αληθινού» και η υποκατάστασή του από τον «μύθο» αλλά μία εμπεδωμένη λειτουργία στις δυτικές αστικές κοινωνίες που συνέτεινε στη διαμόρφωση του έθνους⁹². Ο νομιμοποιητικός χαρακτήρας της παράδοσης είναι εκείνος που ωθεί κάποιες πολιτικές ελίτ να ασκούν μέσα από διάφορες κοινωνικές πρακτικές την ανασηματοδότησή της και την επιλεκτική προβολή κάποιων στοιχείων της «εθνικής παράδοσης», αποκρύπτοντας ταυτόχρονα άλλες πτυχές της, ίσως λιγότερο «γοητευτικές», όπως γενοκτονίες, ή πρακτικές μαζικής εξόντωσης αντίπαλων εθνών ή πληθυσμών. Έτσι, η «επινοημένη παράδοση» αποτελεί τον μετασχηματισμό, ή τον επιλεκτικό χειρισμό τμημάτων της παράδοσης πάνω στην οποία συγκροτείται το εθνικό φρόνημα.

Στην παρούσα έρευνα δεν θα χρειαστεί να αντιπαρατεθούμε θεωρητικά με κάποια από τις τοποθετήσεις που αναφέραμε πρωτίτερα καθώς σκοπός της έρευνας δεν είναι η θεμελίωση μίας ξεχωριστής άποψης για το έθνος. Από πλευράς μεθοδολογίας θα ακολουθήσουμε την κονστρουκτιβιστική άποψη σύμφωνα με την οποία κάθε σύγχρονο έθνος είναι σε μεγάλο βαθμό προϊόν κατασκευής από τις σύγχρονες κοινωνίες. Η ιδεολογία του εθνικισμού που συγκροτεί κάθε εθνική «αφήγηση» ή πιο απλά τα στοιχεία εκείνα που περιγράφουν την «εθνική ταυτότητα» θα θεωρήσουμε ότι αποτελούν ένα σύγχρονο τρόπο σκέψης που προέκυψε για τις εθνικές κοινωνίες την περίοδο της νεωτερικότητας. Βάσει αυτού του τρόπου σκέψης το έθνος και κατ' επέκταση κάθε εθνική αντίληψη έχει προέλθει μέσα από ιστορικές διαδικασίες των τελευταίων διακοσίων περίπου ετών. Το έθνος λοιπόν δεν αποτελεί μία συμπαγή ολότητα με δική του ξεχωριστή ιστορία, θρησκεία και γλώσσα. Αντ' αυτού έχει προέλθει μέσα από την επιλεκτική κατανόηση της εθνικής ταυτότητας κατά την περίοδο της Νεωτερικότητας.

⁹² Hobsbawm, Eric and Ranger, Terence: “*The Invention of Tradition*”, 21st printing, Cambridge University Press, New York 2013, σ. 6 – 9.

Με τον όρο εθνική «αφήγηση» θα περιγράψουμε τη λαθεμένη εικόνα που υπάρχει για το έθνος. Μία εικόνα που είναι κοινή στις σύγχρονες κοινωνίες και σε μεγάλο βαθμό αποτελεί συνεκτικό ιστό για την ελληνική κοινωνία. Με τον όρο «κυρίαρχη» περιγράψουμε την ισχύ αυτής της «αφήγησης» που υποθετικά αφορά την κοινωνία στο σύνολό της ή έστω σε ένα πολύ μεγάλο τμήμα της. Όπως αναφέρει σχετικά με αυτό ο Ν. Δεμερτζής *«το ερώτημα τι είμαστε εξακολουθεί να δίδεται με σχεδόν αποκλειστικά εθνικούς όρους»*⁹³. Ως κυρίαρχο πολιτικό λόγο δεν θα θεωρήσουμε απαραίτητα τον κυβερνητικό λόγο όπως εκφράστηκε μέσα από τα επίσημα κομματικά ντοκουμέντα αλλά και αυτόν που ήταν σε θέση να βρει ανταπόκριση σε ευρύτερα στρώματα της ελληνικής κοινωνίας εντασσόμενος σε μία γενικότερη κοινή αντίληψη των πραγμάτων.

Αν και η ανάλυση του εθνικιστικού ιδεολογήματος στην Ελλάδα έχει καλυφθεί τα τελευταία χρόνια, η ανάλυση έχει γίνει αποσπασματικά. Αρκετές προεκτάσεις του εθνικιστικού λόγου και της ιδεολογίας του εθνικισμού στη σύγχρονη ελληνική πραγματικότητα δεν έχουν αναλυθεί επαρκώς. Για παράδειγμα ο τρόπος που νοηματοδοτήθηκε το έθνος κατά την περίοδο της Μεταπολίτευσης, ιδιαίτερα διαμέσου του πολιτικού λόγου που χρησιμοποίησε το ΠΑΣΟΚ, δεν έχει εξετασθεί αρκετά. Επίσης, η ισχύς που είχε ο εθνικός λόγος την περίοδο της Μεταπολίτευσης και ο ρόλος που έπαιξε στη σύγχρονη πραγματικότητα είναι ζητήματα που μένουν αναπάντητα μέχρι σήμερα. Στο τέλος της παρούσας έρευνας θα προσπαθήσουμε να ανακαλύψουμε πώς δημιουργήθηκε αυτός ο λόγος, ποια ήταν τα χαρακτηριστικά του, ποιο ρόλο έπαιξε στο να διαμορφωθεί η κυρίαρχη εθνική «αφήγηση» την περίοδο της Μεταπολίτευσης και ποιες είναι εν τέλει οι συνέπειές του για την άνοδο του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία και για τη σημερινή κρίση. Το πεδίο δράσης του σύγχρονου ελληνικού εθνικισμού διαμέσου της εκπαίδευσης ή του Τύπου θα μας απασχολήσει μόνο στο βαθμό που επηρεάζει τη διαμόρφωση του κυρίαρχου πολιτικού λόγου. Σε κάθε περίπτωση θα εξετάσουμε κυρίως την

⁹³ Βλ. Δεμερτζής, Νίκος: *«Ο λόγος του εθνικισμού»*, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή 1996, σ. 376.

παρουσία του εθνικιστικού λόγου μέσα στον πολιτικό λόγο της Μεταπολίτευσης. Η εξέταση θα γίνει μέσα από πρωτογενές ερευνητικό υλικό (λόγους, δηλώσεις, ομιλίες και συνεντεύξεις του Ανδρέα Παπανδρέου), υλικό συνεντεύξεων από πολιτικούς εκπροσώπους των κομμάτων της Μεταπολίτευσης (ΠαΣοΚ, ΝΔ) καθώς και δευτερογενή στοιχεία έρευνας μέσα από τα οποία προκύπτει η ιδέα περί έθνους στην Ελλάδα τις δεκαετίες 1990 και 2000. Η διερεύνηση στο πεδίο του λόγου θα γίνει αφού πρώτα έχει εξετασθεί το ιστορικό, κοινωνικό και πολιτικό πλαίσιο της κάθε περιόδου.

Έχοντας διερευνήσει το θεωρητικό κομμάτι γύρω από την έννοια του «έθνους», θα εξετάσουμε στο κεφάλαιο που ακολουθεί ποιοι είναι οι πρωταρχικοί φορείς της εθνικής ιδέας και πώς προκύπτει το έθνος ως ιστορικό φαινόμενο στην Ευρώπη.

2.1 Η ιστορικότητα του έθνους - κράτους στην Ευρώπη

Το φαινόμενο της γέννησης του εθνικισμού στην Ευρώπη άρα και στην Ελλάδα, συνδέεται άρρηκτα με τη δημιουργία εθνικού κράτους⁹⁴. Για πρώτη φορά εμφανίζεται ως αντίληψη στη Δυτική Ευρώπη μέσα από τα λογοτεχνικά κείμενα του 17^{ου} αιώνα⁹⁵. Σε φιλολογικά κείμενα, πίνακες ή γλυπτά της ρομαντικής και νεοκλασικής περιόδου αρχίζουν όλο και πιο συχνά να γίνονται αναφορές στην κλασική αρχαιότητα αλλά και στο «ένδοξο» παρελθόν και τις πολιτισμικές κατακτήσεις ενός συγκεκριμένου λαού. Οι αναφορές αυτές θεωρείται μάλιστα ότι αποτυπώνονται στη «φυσική» γλώσσα και στις παραδόσεις του κάθε λαού. Καθώς τα κείμενα του 17^{ου} - 19^{ου} αιώνα

⁹⁴ Ο E. Hobsbawm (1990) συνδέει χρονικά το φαινόμενο της γέννησης του εθνικισμού και της δημιουργίας εθνικού κράτους ενώ διευκρινίζει ότι «δεν είναι τα έθνη που δημιουργούν κράτη και εθνικισμούς αλλά το αντίθετο». Για τον E. Gellner (1983) ο εθνικισμός έχει επίσης λειτουργική σχέση με την εμφάνιση και εξέλιξη του καπιταλισμού (πχ βιομηχανική επανάσταση). Όπως αναφέρει, «ο εθνικισμός δεν είναι η αφύπνιση μιας λανθάνουσας, ναρκωμένης δύναμης παρόλο που έτσι θέλει να παρουσιάζει τον εαυτό του. Αποτελεί συνέπεια μίας νέας μορφής κοινωνικής οργάνωσης (...)». Βλ. Hobsbawm, Eric: «Έθνη και Εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα», μτφ Χρυσ. Νάντρις, εκδόσεις Καρδαμίτσα, Αθήνα 2004, σ. 23 και Gellner Ernest: «Έθνη και Εθνικισμός», μτφ. Λαφαζάνη Δώρα, β' έκδοση, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1992, σ. 93, Διάγραμμα 2 σ. 172.

⁹⁵ Σύμφωνα με τον Antony D. Smith (1991) «Οι διανοούμενοι – ποιητές, μουσικοί, ζωγράφοι, γλύπτες, μυθιστοριογράφοι, ιστορικοί και αρχαιολόγοι, θεατρικοί συγγραφείς, φιλόλογοι, ανθρωπολόγοι και λαογράφοι – ήταν αυτοί που εισηγήθηκαν και επεξεργάστηκαν τις ιδέες και τη γλώσσα του έθνους και του εθνικισμού (...)». Βλ. Smith, D. Antony: «Εθνική Ταυτότητα», μτφ Εύα Πέππα, εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα 2000, σ. 138. Βλ. επίσης σ. 126-144. Για τις απόψεις γύρω από τον ακριβή προσδιορισμό του γενέθλιου σημείου του εθνικισμού βλ Λέκκας Ε. Παντελής: «Η εθνικιστική Ιδεολογία: Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία», εκδόσεις Κατάρτι, γ' έκδοση, Αθήνα 2006, σ. 75.

τυπώνονται και διαβάζονται μαζικά, λόγω της εφεύρεσης της τυπογραφίας ήδη από τον 16^ο αιώνα, αρχίζουν να διαδίδουν την ιδέα της ιστορικής συνέχειας κάθε λαού αλλά και να κατασκευάζουν την «εθνική» γλώσσα ενώνοντας και συχνά παρακάμπτοντας τα διαφορετικά γλωσσικά ιδιώματα που χρησιμοποιούσε κάθε πληθυσμός πριν γίνει κομμάτι ενός εθνικού κράτους.

Σύμφωνα με τον E. Hobsbawm (1989), υπολογίζεται ότι πριν την ενοποίηση της Ιταλίας σε εθνικό κράτος, μόνο το 2,5% του πληθυσμού χρησιμοποιούσε την ιταλική γλώσσα για τους καθημερινούς του σκοπούς και αντίστοιχα το 1789, την περίοδο που ξεκίνησε η Γαλλική Επανάσταση, το 50% των Γάλλων δεν μιλούσαν καθόλου την γαλλική γλώσσα⁹⁶. Οι νεωτερικές αντιλήψεις περί ιστορικής συνέχειας των σύγχρονων πληθυσμών με τους αρχαίους τους «προγόνους» αρχίζουν και βρίσκουν μαζική αποδοχή μέσω του έντυπου λόγου, της μαζικής εκπαίδευσης και του διοικητικού μηχανισμού των εθνικών κρατών⁹⁷. Οι πρώτοι «αφηγητές» της εθνικής ιστορίας λογικό ήταν να είναι διανοούμενοι και εγγράμματοι αστοί, καθώς το μεγαλύτερο κομμάτι του παγκόσμιου πληθυσμού παρέμενε χωρίς βασική μόρφωση μέχρι και τα μέσα του 20^{ου} αιώνα. Τα έργα που γράφονται σε κάθε επίσημη «εθνική» γλώσσα αρχίζουν με την πάροδο του χρόνου να αποκτούν φήμη καθώς θα θεωρηθούν στη συνέχεια ως «εθνική» λογοτεχνία, ποίηση, τέχνη κ.λπ.

Μαζί με την εξάπλωση του εθνικισμού ως κυρίαρχης ιδεολογίας στο πεδίο των γραμμάτων και των τεχνών, ο εθνικισμός αποτέλεσε και το κυρίαρχο πολιτικό δόγμα για τα νεοσύστατα ευρωπαϊκά έθνη του 19^{ου} αιώνα. Σύμφωνα με τη νεωτερική αντίληψη που επικράτησε μετά τη Γαλλική Επανάσταση, η λέξη «έθνος» άρχισε να αποκτά πολιτική χροιά. Ο εθνικισμός συνδέθηκε με φιλελεύθερα αιτήματα όπως η ιδιότητα του πολίτη και η λαϊκή

⁹⁶ Βλ. Hobsbawm, Eric: *«Έθνη και Εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα»*, μτφ Χρυσ. Νάντρις, εκδόσεις Καρδαμιτσα, Αθήνα 2004, σ. 89 – 90.

⁹⁷ Βλ. Άντερσον, Μπένεντικτ: *«Φαντασιακές Κοινότητες: Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του Εθνικισμού»*, εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 1997, σ. 71 – 82, Hobsbawm, Eric (1990): *«Έθνη και Εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα»*, μτφ Χρυσ. Νάντρις, εκδόσεις Καρδαμιτσα, Αθήνα 2004, σ. 116 – 122.

κυριαρχία⁹⁸. Σύμφωνα με την άποψη του E. Hobsbawm αυτό συνέβη για πρώτη φορά μόλις έναν αιώνα πριν από σήμερα –συγκεκριμένα το 1908- όταν το σημαίνον έθνος άρχισε να δηλώνει τη συλλογική κυριαρχία των πολιτών σε ένα συγκεκριμένο εδαφικό χώρο⁹⁹.

Η λέξη «έθνος» αρχίζει και ταυτίζεται εκείνη την περίοδο με την έννοια της πρόοδου και με την αρχή της αυτοδιάθεσης¹⁰⁰. Για να εμπεδωθεί η άποψη αυτή συνέβαλλαν σημαντικά η διάδοση του αστισμού, του κοινοβουλευτισμού και η εξάπλωση της δημοκρατίας τον 19^ο αιώνα καθώς και οι οικονομικές λειτουργίες του εθνικού κράτους το οποίο εξασφάλιζε την ακεραιότητα της παρουσίας των πολιτών και των συμβολαίων¹⁰¹. Σύμφωνα με την άποψη των φιλελεύθερων οικονομολόγων του 19^{ου} αιώνα ως βιώσιμα θεωρούνταν μόνο τα μεγάλης κλίμακας έθνη. Αυτός είναι και ο λόγος που τα έθνη του 19^{ου} αιώνα νοεΐτω να είναι μεγάλα σε έκταση και πληθυσμό.

Η αρχή αυτή έκανε πολλά μικρότερα ευρωπαϊκά «έθνη» όπως πχ οι Βάσκοι, οι Σικελοί, οι Βρετόνοι, οι Ουαλοί, οι Φλαμανδοί κ.λπ να μην αντιμετωπίζονται στην πράξη ως εθνότητες. Η ενσωμάτωση των μικρότερων εθνών σε μεγαλύτερα, παρότι πολλές φορές σήμαινε την καταπίεση των επιμέρους πολιτισμικών ιδιαιτεροτήτων, σύμφωνα με τη φιλελεύθερη

⁹⁸ Βλ. Λέκκας Παντελής: *«Έθνος και Λαός: Η πλαστικότητα μιας σχέσης»* στο Δραγώνα Θάλεια, Μπιρτεκ Φαρούκ (επιμ): *«Ελλάδα και Τουρκία: Πολίτης και Έθνος-Κράτος»*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006, σ. 107

⁹⁹ Την άποψη αυτή υποστηρίζει ο Eric Hobsbawm παρατηρώντας την εξέλιξη του όρου στα λεξικά του 19^{ου} αι. βλ. Hobsbawm, Eric: *«Έθνη και Εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα»*, μτφ Χρυσ. Νάντρις, εκδόσεις Καρδαμิตσα, Αθήνα 2004, σ. 31 - 33.

¹⁰⁰ Όπως αναφέρει ο E. Kedourie για αυτή τη νέα λογική που εξέφρασε και ο Φίχτε, θεμελιωτής του γερμανικού εθνικισμού, *«το κράτος θεωρείτε πλέον ότι συνιστά κάτι ανώτερο από τα άτομα (...) μόνο αν το άτομο γίνει ένα με το κράτος πραγματώνει την ελευθερία του»*. βλ. Βλ. Kendourie, Elie: *«Ο εθνικισμός»*, εκδόσεις Κατάρτι, Αθήνα 2005, σ. 70.

¹⁰¹ Hobsbawm, Eric: *«Έθνη και Εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα»*, μτφ Χρυσ. Νάντρις, εκδόσεις Καρδαμิตσα, Αθήνα 2004, σ. 46, 47.

αντίληψη του 19^{ου} αιώνα θεωρείτο ως «σημάδι προόδου»¹⁰². Έτσι το έθνος, που σύμφωνα με το πολιτικό πρόταγμα της γαλλικής επανάστασης είναι πρωτίστως οι πολίτες του, ταυτίστηκε επίσης με το εθνικό κράτος και τους εθνικούς πόρους που έχει στην κατοχή του ένα «έθνος-κράτος».

Η ιδέα ότι κάθε έθνος έπρεπε είναι μεγάλο και ισχυρό οδήγησε στην πεποίθηση ότι έπρεπε να έχει δική του πολιτική εκπροσώπηση, οικονομία αλλά ταυτόχρονα γλώσσα, παραδόσεις και ιστορία¹⁰³. Αυτή η αντίληψη έκανε τα

¹⁰² Για την άποψη αυτή βλ. ο.π σ. 52 - 69.

¹⁰³ Παρότι ο γερμανικός εθνικισμός υποστηρίζει ότι κάθε έθνος έχει μία μοναδική «φυσική» πολιτισμική ταυτότητα (γλώσσα, θρησκεία, παράδοση κ.λπ), η ιστορική έρευνα έχει αποδείξει ότι για να συγκροτηθούν τα σημερινά έθνη του 21ου αι. χρειάστηκε να συνδυαστούν διάφορες πολιτισμικές αναφορές. Αυτή η άποψη συνάδει με τη θέση πολλών σύγχρονων κοινωνικών επιστημόνων που υποστηρίζουν ότι η εθνική ταυτότητα είναι μία «κατασκευασμένη» κοινωνικο-πολιτισμική έννοια. Ένα τυπικό παράδειγμα συνδυασμού πολιτισμικών αναφορών είναι η δημιουργία επίσημης εθνικής γλώσσας στα περισσότερα νεοσύστατα κράτη του 19ου αιώνα όπως η Ιταλία, η Γερμανία, η Σλοβακία, η Σερβία, η Αλβανία, η Ουκρανία, η Σοβιετική Ένωση, η Ελλάδα, το Ισραήλ, η Ινδία, η Ιρλανδία μέσω της αναβίωσης αρχαίων γλωσσών (όπως ιβρίθ, καθαρεύουσα, γαελική, επίσημη ινδική κ.λπ) από ομάδες διανοούμενων. Η διάδοση της εθνικής γλώσσας στα περισσότερα κράτη έγινε μέσω της εκπαίδευσης, των απογραφών (καταγραφή γεννήσεων και γάμων) και της αλλαγής τοπωνυμίων. Από την πλευρά του ο γαλλικός εθνικισμός έδωσε το πρόταγμα της Γαλλικής Επανάστασης για γλωσσική ομοιογένεια. Βλ. σχετ. Εγκυκλοπαιδικός Οδηγός, Έθνος και γλώσσα [B1], Κείμενο 2: Anderson, B. 1991. «Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of nationalism». Νέα Υόρκη & Λονδίνο: Verso, σ. 41-42. Ελλην. μτφρ. Π. Χαντζαρούλα, «Φαντασιακές κοινότητες». «Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού». Αθήνα: Νεφέλη, 1997, σ. 75-77. Κείμενο 3: Τριανταφυλλίδης, Μ. [1938] 1993. «Νεοελληνική γραμματική. Ιστορική εισαγωγή». 3ος τόμ. του Άπαντα. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη, Α.Π.Θ., σ. 86-95. Προσβάσιμα 11/1/2009, http://www.greek-language.gr/greekLang/studies/guide/thema_b1/index.html. Βλ. επίσης Λέκκας Ε.

νέα εθνικά κράτη του 19^{ου} αιώνα να ανταγωνίζονται για το πώς θα φανούν πολιτιστικά ομοιογενή άρα «μεγαλύτερα» και πιο ισχυρά στα «μάτια των ξένων». Το στοιχείο της σύνδεσης με το παρελθόν που είχε ξεκινήσει από τα λογοτεχνικά κείμενα του 17^{ου} αιώνα έπρεπε να διασφαλίζεται επίσης με κάποιο κρατικό μηχανισμό ο οποίος δόθηκε μέσω της μαζικής εκπαίδευσης. Η αδιαμεσολάβητη σχέση κάθε έθνους με κάποιον «εκπρόσωπο» της αρχαιότητας ή του μεσαίωνα (Αρχαία Ελλάδα, Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, Βυζάντιο κ.λπ) έδινε και μία αποκλειστικότητα -ποιοτικού χαρακτήρα- για τα νεοσύστατα εθνικά κράτη του 19^{ου} αιώνα που αναζητούσαν μία διαρκή ιστορική παρουσία μέσα στο χρόνο. Βασικό στοιχείο σε αυτή την προσπάθεια ήταν ότι μέσω της εκπαίδευσης, παραλείπονταν από την εθνική εξιστόρηση τα κομμάτια της παράδοσης που θεωρούνταν «απειλητικά» για την ομοιογένεια και τη συνεχή ιστορική παρουσία του «έθνους». Οι λεηλασίες και οι μαζικές εκκαθαρίσεις των επιμέρους πληθυσμών που τύχαινε να έχουν διαφορετική γλώσσα ή θρησκεία από την επίσημη «εθνική» πολιτιστική παράδοση παραλείπονταν από την διδακτέα ύλη. Η επίσημη ιστορική «αφήγηση» κατασκευάστηκε σταδιακά από την μαζική εκπαίδευση η οποία έγινε ο εγγυητής για το χτίσιμο της εθνικής συνείδησης από τις νεότερες γενιές.

Παρά τις δυσκολίες που παρουσιάζει το εγχείρημα να προσδιορίσουμε πότε μαζικοποιήθηκε η εθνική «αφήγηση» στην Ευρώπη δεν είναι δύσκολο να περιγράψουμε τις συνθήκες που σταδιακά τη δημιούργησαν.

Ανακεφαλαιώνοντας, είδαμε ότι τα στοιχεία της ιστορικότητας κάθε έθνους προβλήθηκαν αρχικά από τους πρώτους εθνικούς «αφηγητές» (φιλόλογους, ποιητές, ζωγράφους, διανοούμενους) ως λογοτεχνικά ιδεώδη. Στην πορεία ανακατασκευάστηκαν απορθολογικοποιημένα, προβάλλοντας το κυρίαρχο δόγμα της εποχής που ήταν η διασφάλιση κάποιου είδους «αποκλειστικότητα» για κάθε νεοσύστατο έθνος. Η νέα αυτή κοσμοαντίληψη εξυπηρέτησε τελικά την «εθνική ανάγκη» να εκπροσωπηθεί κάθε νεοσύστατο εθνικό κράτος στη διεθνή σκηνή με ένα δικό του «ιστορικό παρελθόν». «Χτίζοντας» μέσω της

Παντελής: «Η εθνικιστική Ιδεολογία: Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία», εκδόσεις Κατάρτι, γ' έκδοση, Αθήνα 2006, σ. 145 – 160.

μαζικής εκπαίδευσης μία κοινή ιστορική «αφήγηση» στον εσωτερικό του χώρο/πληθυσμό, κάθε εθνικό κράτος μπορούσε να νομιμοποιήσει τη λειτουργία του και τη θέση του ως κυρίαρχου σχήματος εκπροσώπησης.

Σε ένα ιστορικό πλαίσιο, η «αφήγηση» του έθνους, εμφανίζεται μαζικά από τον 19^ο αιώνα και μετά, δηλαδή από τη στιγμή που αναπτύσσονται και επεκτείνονται τα έθνη-κράτη, η εθνική γλώσσα, οι εθνικές κυβερνήσεις και η εθνική οικονομία. Οι συνθήκες που θα μπορούσαν να διαμορφώσουν μαζική «εθνική συνειδηση» ή «ταυτότητα» απουσίαζαν πιο πριν.

Άλλες μορφές πολιτικής-οικονομικής οργάνωσης που υπήρχαν κατά την αρχαιότητα ή τον Μεσαίωνα υποστηρίζεται συχνά από τους φορείς την εθνικιστικής ιδεολογίας ότι συγκροτούσαν «έθνη», εάν θεωρήσει κανείς ως κριτήρια εθνικής ταύτισης την κοινή θρησκεία, την κοινή γλώσσα ή τη νομιμοποίηση που παρείχε ο βασιλιάς, ο αυτοκράτορας, ο σουλτάνος ή ο τοπικός φεουδάρχης στους επί μέρους τοπικούς πληθυσμούς. Αυτές ωστόσο οι μορφές οργάνωσης ή έστω συλλογικής ταυτότητας, δεν πήγάζαν από την έννοια του «έθνους»¹⁰⁴ η οποία εμφανίστηκε με τη σημερινή της σημασία μόλις τον 19^ο αιώνα περιγράφοντας μία νέα κοσμοαντίληψη η οποία έδινε στην πράξη ένα πλαίσιο εγγυήσεων, δικαιωμάτων και υποχρεώσεων για τον πολίτη μέσα σε αυστηρά καθορισμένα γεωγραφικά όρια.

Από την παραπάνω ανάλυση γίνεται κατανοητό ότι η εθνική ιστορία και συνειδηση δεν μπορούν παρά να αφορούν μια συγκεκριμένη ιστορική περίοδο. Πέραν τούτου η αναζήτηση της εθνικής ταυτότητας πριν τη νεωτερική εποχή χάνει το νόημά της. Τα έθνη έχουν μικρή ηλικία επειδή η ιστορία τους ξεκινά μαζί με την περίοδο της νεωτερικότητας. Η ιστορικότητα κάθε έθνους δεν μπορεί να υπερβαίνει την ιστορική εξέλιξη. Το έθνος γίνεται κατανοητό μέσα

¹⁰⁴ Όπως αναφέρει ο Eric Hobsbawm «στην προεθνική εποχή συναντάμε αυτό που σήμερα θα ταξινομούσαμε ως αυτόνομο λαϊκό κίνημα εθνικής άμυνας εναντίον των ξένων εισβολέων, όπως στην Κεντρική Ευρώπη του δέκατου πέμπτου και δέκατου έκτου αιώνα, όπου η ιδεολογία του φαίνεται ότι ήταν κοινωνική και θρησκευτική αλλά όχι εθνική». Τα αυτόνομα λαϊκά κινήματα που εκδηλώνονταν πριν τη δημιουργία των εθνικών κρατών είχαν ως επίκεντρο τη θρησκεία και την κοινωνική σταθερότητα που παρείχε ο βασιλιάς, ο αυτοκράτορας ή κάποιος τοπικός ηγεμόνας. Βλ. ο.π σ. 109.

από τα προτάγματα της περιόδου που διανύουμε. Η γέννηση του ελληνικού έθνους για παράδειγμα, αν υποθέσουμε ότι αναφερόμαστε στην εξιστόρηση που συμπίπτει αναγκαστικά με τη συγκρότηση του ελληνικού εθνικού κράτους, δεν μπορεί να αναζητηθεί αποκομμένη από την ευρωπαϊκή ιστορία, την αμερικανική και τη γαλλική επανάσταση που διαμόρφωσαν τις συνθήκες για να νοηματοδοτηθεί το έθνος.

Κρίσιμες για το ελληνικό έθνος ιστορικές περιόδους, όπως το «ανατολικό ζήτημα» που σηματοδότησε τη διάσπαση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας σε μικρότερους συμπαγείς πολιτικούς σχηματισμούς, έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση του ελληνικού έθνους-κράτους και των υπόλοιπων βαλκανικών εθνών¹⁰⁵. Το ρεύμα του νεοκλασικισμού στην Ευρώπη βοήθησε στο να εμπεδωθεί η εθνική συνείδηση στην Ελλάδα όσο και ο ανταγωνισμός των κυρίαρχων δυνάμεων της εποχής (Αγγλία, Γαλλία, Ρωσία και Αυστροουγγαρία) έπαιξε καταλυτικό ρόλο στην αναγνώριση του ελληνικού κράτους και στην «εθνική αφύπνιση»¹⁰⁶. Μέσα από την πάλη των εθνικοαπλευθερωτικών κινημάτων στα Βαλκάνια προέκυψαν τελικά καινούργια εθνικά κράτη.

Η νεοελληνική εθνική ιστορία και εν τέλη η σύγχρονη ελληνική εθνική ταυτότητα συμπίπτει με τη συγκρότηση εθνικής συνείδησης στην Ευρώπη και με την κατάρρευση της πολυεθνικής οθωμανικής αυτοκρατορίας. Το ίδιο ακριβώς συμβαίνει και με κάθε άλλο ευρωπαϊκό έθνος, το οποίο προκύπτει μέσα από την αλληλεπίδρασή του με τις προϋπάρχουσες δομές εξουσίας.

Η αποστολή των ευρωπαϊκών εθνών να υποστηρίξουν την ιστορική τους παρουσία και να πείσουν για τη διαρκή παρουσία τους μέσα στους αιώνες, ανάγκασε συχνά τους επίσημους ιστορικούς «αφηγητές» – που στην

¹⁰⁵ Βλ. Κωφός, Ευάγγελος: «*Η Ελλάδα και το Ανατολικό ζήτημα 1875 – 1881*», εκδόσεις Αθηνών, Αθήνα 2001, σ. 21 – 41, 42 – 54, 67 – 86.

¹⁰⁶ Βλ. Clogg, Richard: «*Συνοπτική Ιστορία της Ελλάδας 1770-2000*», Εκδόσεις Κάτοπτρο, β Έκδοση, Αθήνα 2003, σ. 48, 59 και Σκοπετέα, Έλλη: «*”Το Πρότυπο Βασίλειο” και η Μεγάλη Ιδέα*», Εκδόσεις Πολύτυπο, Αθήνα 1988, Πρόλογος, σ. 207 – 211 και 287 - 307.

περίπτωση της Ελλάδας ήταν ο Κωνσταντίνος Παπαρηγόπουλος¹⁰⁷ - να κατασκευάσουν μία γραμμική θεώρηση της ιστορίας αποκομμένη από τις ασυνέχειές της. Έτσι, για παράδειγμα η περίοδος που ονομάστηκε *«Χρυσός Αιώνας του Περικλή»* συνδέθηκε με την νέα Ελλάδα διαμέσου του Βυζαντίου. Οι σταυροφορίες, μία εποχή που εξ αντικειμένου σηματοδότησε σημαντικές αλλαγές και επηρέασε την γεωγραφική θέση των πληθυσμών στα Βαλκάνια ή την αριθμητική τους κατανομή, μπορεί στον «βωμό» της εθνικής «αφήγησης», να μένει έξω από την εθνική εξιστόρηση που προσφέρει η μαζική εκπαίδευση στην Ελλάδα. Όσα σύγχρονα έθνη βρέθηκαν μακριά από τις ιστορικές εξελίξεις εκείνης της περιόδου, «έλαμψαν» θα λέγαμε «δια της απουσίας τους» από τον πυρήνα των ιστορικών εξελίξεων. Για αυτό και ο τρόπος αφήγησης της εθνικής τους ιστορίας γίνεται αποσπασματικός όσον αφορά τη συγκεκριμένη ιστορική περίοδο.

Όπως έχει αναφέρει ο Ernest Renan¹⁰⁸, *«η λανθασμένη αντίληψη της ιστορίας του είναι μέρος της ύπαρξης ενός έθνους»*. Έτσι στην περίπτωση της ιστορίας του ελληνικού έθνους-κράτους, ο πυρήνας της εθνικής «αφήγησης» ξεκινάει από την επανάσταση του 1821 ή απορθολογικοποιημένα από τον Όμηρο και την «Χρυσή Περίοδο» του Περικλή. Οι σταυροφορίες που δεν αποτελούν κεντρικό σημείο στην εξιστόρηση του ελληνικού έθνους μπορεί να μένουν εκτός της εξιστόρησης που γίνεται στο σχολείο. Ένα ακόμη παράδειγμα αυτής της αποσπασματικής «αφήγησης» είναι η εποχή των μεγάλων πολυεθνικών αυτοκρατοριών, ή το κίνημα των νεότουρκων που αποτελεί για τους Τούρκους κεντρικό σημείο της εθνικής τους ιστορίας, άρα και της εθνικής τους «αφήγησης», ενώ για τους Έλληνες είναι απλά ένα δευτερεύον ή ανύπαρκτο ζήτημα μπροστά στην επανάσταση του 1821.

¹⁰⁷ Όπως έχει υποστηρίξει η Ε. Σκοπετέα: *«Δεν θα ήταν υπερβολή να υποθέσουμε ότι αν δεν εμφανιζόταν αυτός, κάποιος άλλος θα αναλάμβανε στη θέση του τον ρόλο του θεωρητικού της εθνικής ιστορίας»*. Βλ. Σκοπετέα, Έλλη: *«Το Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα*, Εκδόσεις Πολύτυπο, Αθήνα 1988, Πρόλογος, σ. 15.

¹⁰⁸ Η αναφορά στον συγγραφέα γίνεται στο βιβλίο του Hobsbawm, Eric: *«Έθνη και Εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα»*, μτφ Χρυσ. Νάντρις, εκδόσεις Καρδαμิตσα, Αθήνα 2004, σελ. 26.

Παρατηρώντας κανείς τέσσερις πολιτικούς χάρτες της Ευρώπης με χρονική διαφορά σχεδόν πέντε αιώνων μεταξύ τους μπορεί να κατανοήσει γιατί είναι αδιανόητη η ιστορική οριοθέτηση των εθνών σε ένα απώτερο παρελθόν¹⁰⁹. Η ιστορική σύνδεση των πολιτικών μορφωμάτων της αρχαιότητας, του Μεσαίωνα, και της Αναγέννησης, με τα σύγχρονα «έθνη», χάνει κάθε νόημα και φαντάζει αδιανόητη για τον κοινό νοου. Η αιτιολόγηση που κάνουν σήμερα πολλές εθνικές «αφηγήσεις» για την ιστορία και το παρελθόν των εθνών εκτός του πλαισίου που διαμόρφωσε το έθνος-κράτος και ο εθνικισμός του 19^{ου} αιώνα, βρίσκεται πάντοτε μπροστά σε ένα αδιέξοδο καθώς κανείς δεν μπορεί να γνωρίζει ποιοι ακριβώς πληθυσμοί κατοικούσαν στα σημερινά εθνικά κράτη πριν από τόσους αιώνες, πόσες διαφορετικές μορφές αντιπροσώπευσης αναγνώριζαν σε κάθε ιστορική περίοδο και πώς θα αισθάνονταν εν τέλει μπροστά στον εθνικό προσδιορισμό που τους έχει δοθεί σήμερα από εμάς. Η φεουδαρχική πολιτική και οικονομική οργάνωση των κοινωνιών του μεσαίωνα και της αρχαιότητας όπως και η θρησκευτική τους αντίληψη δεν έχει καμία σχέση με τη σύγχρονη εθνική ταύτιση¹¹⁰.

Όπως προκύπτει από τα παραπάνω, για να εξετάσουμε την περίπτωση του εθνικισμού ως μαζικού φαινομένου ή ιδεολογίας στον 20^ο αιώνα πρέπει να αναγνωρίσουμε την ανάγκη που υπήρξε από τα νεοσύστατα ευρωπαϊκά έθνη να δικαιολογήσουν την ιστορικότητά τους. Εκατόν εξήντα σχεδόν χρόνια μετά τη συγκρότηση των ευρωπαϊκών εθνικών κρατών, η εθνική αντίληψη που γέννησε ο εθνικισμός αποτέλεσε μία κυρίαρχη ιδεολογία. Η ιδεολογία αυτή έγινε το βασικό συστατικό στοιχείο ενός αγοραίου πολιτικού λόγου που

¹⁰⁹Χάρτες που δείχνουν τα πολιτικά μορφώματα της Ευρώπης μεταξύ 406 μ.Χ, 998 μ.Χ, 1478 μ.Χ και 1980 μπορεί να βρει κανείς στο βιβλίο Hall, Stuart – Gieben, Bram: *«Η διαμόρφωση της νεωτερικότητας»*, εκδόσεις Σαββάλας, Αθήνα 2003, σελ. 122-123.

¹¹⁰Όπως αναφέρει ο E. Renan: *«Η Ασσυριακή αυτοκρατορία, η Περσική αυτοκρατορία, αυτοκρατορία, η αυτοκρατορία του Αλεξάνδρου δεν υπήρξαν ποτέ πατρίδες. Δεν υπήρξαν ποτέ Ασσύριοι πατριώτες. Η Περσική Αυτοκρατορία ήταν μια αχανής φεουδαρχία»*. Βλ. Renan, Ernest: *«Τι είναι έθνος: Προσευχή πάνω στην Ακρόπολη»*, εκδόσεις Ροές, Αθήνα 2009, σ. 17.

οδήγησε σε δύο Παγκόσμιους Πολέμους. Για αυτό τον λόγο πολλοί ιστορικοί χαρακτήρισαν τον εθνικισμό, ως την «κινητήρια δύναμη» των κρίσεων του 20^{ου} αιώνα. Στη συνέχεια της έρευνας θα εξετασθεί ο ελληνικός εθνικισμός ως προς τα χαρακτηριστικά του, ως κυρίαρχη ιδεολογία που οδήγησε στην θεμελίωση του ελληνικού εθνικού κράτους, πώς το εθνικό φρόνημα έγινε «μήλον της έριδος» και οδήγησε στον ελληνικό Εμφύλιο καθώς και πώς αργότερα με βάση αυτό διαχωρίστηκε το πολιτικό ακροατήριο στην Ελλάδα μέχρι την έλευση της Μεταπολίτευσης.

3. Από την ιδέα του «Γένους» στο «Έθνος»

Η διαμόρφωση της «Ελληνοπρέπειας» τον 19ο αιώνα

Από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα που γεννήθηκε το νεοελληνικό κράτος μέχρι και τη Μικρασιατική καταστροφή, η Μεγάλη Ιδέα αποτελεί την κινητήρια δύναμη πίσω από τον εθνικό αλυτρωτισμό στην Ελλάδα. Η αντίληψη ότι οι Έλληνες κατέχουν αυτοδίκαια την κληρονομιά του αρχαιοελληνικού παρελθόντος και άρα δικαιούνται την εδαφική τους επέκταση προς την Εγγύς Ανατολή αποτέλεσε ένα κυρίαρχο ιδεολογικό μοτίβο εντός της ελληνικής κοινωνίας τον 19^ο αιώνα.

Προτού όμως φθάσουμε στο πώς κατάφερε να διαδοθεί η Μεγάλη Ιδέα και ποια ήταν τα χαρακτηριστικά της, τίθενται κάποια βασικά ερωτήματα που αφορούν τα πρωτεύοντα συστατικά στοιχεία του παραδοσιακού ελληνικού εθνικισμού. Πώς προέκυψε το ιδεολόγημα αυτό και ποια είναι τα κύρια γνωρίσματά του; Ποιος είναι ο αξιακός του πυρήνας και οι καταστατικές του αρχές; Αποδέχεται και ενσωματώνει τα βασικά χαρακτηριστικά του Διαφωτισμού όπως η δημοκρατία, η ισονομία, η ανεξιθρησκία και η ελευθερία του λόγου ή είναι από τη φύση του ένα αντιδραστικό ιδεολόγημα; Τέλος, ποιες είναι οι βασικές παραδοχές μέσα από τις οποίες προκύπτει και επιβεβαιώνεται, ακόμα και σήμερα, ο «εθνικός χαρακτήρας» στην Ελλάδα;

Το ιδεολόγημα της Μεγάλης Ιδέας και οι στόχοι που έθετε, «καλλιεργήθηκαν» αναμφίβολα στη βάση συγκεκριμένων αρχών, παραδοχών και συμβόλων. Οι παραδοχές αυτές και οι συμβολικές αναπαραστάσεις αποτελούν ένα ευρύτερο πλαίσιο ιδεών. Τι ιδέες αυτές θα τις ονομάσουμε ως «καταστατικές αρχές της ελληνικότητας». Σύμφωνα με αυτές προκύπτει, το ιδεολόγημα της «ελληνοπρέπειας» το οποίο, όπως θα δούμε παρακάτω, αποτέλεσε το συνονθύλευμα απόψεων στο οποίο δομείται ο παραδοσιακός ελληνικός εθνικισμός περιγράφοντας, άλλοτε αδρά άλλοτε πιο συγκεκριμένα, τα χαρακτηριστικά μίας «κοινής ελληνικής ταυτότητας» με δικό της αξιακό περιεχόμενο.

Ο παραδοσιακός ελληνικός εθνικισμός, ήδη από τα πρώτα του βήματα, υιοθέτησε την άποψη ότι το σύγχρονο ελληνικό έθνος κατέχει αυτοδίκαια το «ένδοξο παρελθόν» και την «κληρονομιά» της αρχαίας Ελλάδας. Η έκδοση έργων της αρχαίας ελληνικής γραμματείας από τον Αδαμάντιο Κοραή, πριν την συγκρότηση εθνικού κράτους, αλλά και η προσπάθεια για χρήση αρχαϊζουσας (καθαρεύουσας) ως επίσημης γλώσσας του κράτους, αντί της «δημοτικής» που μιλούσε ο λαϊκός πληθυσμός, είναι ενδεικτικά στοιχεία για την προσπάθεια του ελληνικού εθνικισμού να αυτοκαθορίσει το ιστορικό παρελθόν του ελληνικού έθνους και να συνδέσει το νεοελληνικό έθνος με το «αρχαιοελληνικό του παρελθόν»¹¹¹. Πριν την επανάσταση του 1821, γόννοι ισχυρών ελληνικών οικογενειών που είχαν σπουδάσει στα πανεπιστήμια της Ευρώπης μεταφέρουν στους τόπους καταγωγής τους την αντίληψη της «πεφωτισμένης Ευρώπης» για την αρχαία Ελλάδα. Σύμφωνα με αυτή οι Έλληνες είναι οι «κληρονόμοι» ενός «ένδοξου παρελθόντος».

Ήδη, από την εποχή της Βαυαροκρατίας, οι ιδέες αυτές εκφράζονται έμπρακτα από το «ελλαδικό» βασίλειο. Το 1834 γίνονται οι πρώτες ανασκαφές στην Ακρόπολη ενώ το ίδιο έτος ορίζεται ως νέα πρωτεύουσα του νεοσύστατου ελληνικού κράτους η Αθήνα. Λίγα μόλις χρόνια αργότερα θα ιδρυθεί η ελληνική αρχαιολογική εταιρεία (1837)¹¹².

Ως πρωταρχική «καταστατική αρχή της ελληνικότητας» τίθεται η πεποίθηση ότι οι Έλληνες είναι οι κληρονόμοι του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού. Στο πλαίσιο αυτό η λέξη «Έλλην», που σήμαινε οποιονδήποτε ειδωλολάτρη στα βυζαντινά χρόνια, ανανοηματοδοτείται πλήρως μετά την τουρκοκρατία αποκτώντας πια μόνιμα «εθνικό περιεχόμενο»¹¹³. Μέσα στην

¹¹¹ Σκοπετέα, Έλλη: «"Το Πρότυπο Βασίλειο" και η Μεγάλη Ιδέα», Εκδόσεις Πολύτυπο, Αθήνα 1988, σ. 100 – 118.

¹¹² Βλ. Παράρτημα, Πίνακας 1: Γέννηση και Ολοκλήρωση του ελληνικού κράτους.

¹¹³ Βλ. Livianos, Dimitris: «*The quest for Hellenism: Religion, Nationalism & Collective Identities in Greece (1453 - 1913)*», σ. 37 και Douglas, Dakin: «*Η Ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*», Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 7η Ανατύπωση, Αθήνα 2012, Παπαγεωργίου, Στέφανος: «*Από το Γένος στο Έθνος: Η θεμελίωση του ελληνικού κράτους 1821-1862*», σ. 27.

ανανοηματοδοτημένη λέξη, βάσει της οποίας το ελληνικό έθνος αυτοπροσδιορίζει την εθνική του ταυτότητα, η εθνικοφροσύνη βρίσκει το πιο βασικό της χαρακτηριστικό. Η αρχαία Ελλάδα γίνεται και επίσημα η «μήτρα» του νέου ελληνικού έθνους.

Ωστόσο ο «*αρχαιοελληνικός χαρακτήρας*» ως βασική καταστατική αρχή της «ελληνοπρέπειας» δεν εμπόδισε να συνδεθεί η έννοια του έθνους με την ορθόδοξη εκκλησία και την χριστιανική πίστη.

Το να είσαι «*Έλληνας το γένος*» σήμαινε, από πολλές πλευρές, ότι είσαι πάνω από όλα «*χριστιανός στο θρήσκευμα*». Οι αγωνιστές του 1821 αυτοπροσδιορίζονταν συχνά ως «Ρωμιοί». Πίστευαν δηλαδή ότι αποτελούσαν «κληρονόμους» της εκχριστιανισμένης Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας (Βυζάντιο)¹¹⁴. Όπως αναφέρει η Έλλη Σκοπετέα, παρά το όραμα του Ρήγα και του Κοραή για το ελληνικό έθνος, η θρησκεία είχε «*το μεγαλύτερο μερίδιο στη συνείδηση εθνικής κοινότητας*» για τον λαϊκό πληθυσμό, καθώς η κυρίαρχη έκφραση αντίθεσης προς τους Τούρκους την εποχή του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα ήταν η «*παραδοσιακή θρησκευτική*»¹¹⁵. Σε συμβολικό επίπεδο, αυτό αποτυπώνεται στην πρώτη ελληνική σημαία (1822) στην οποία απεικονίζεται ο σταυρός -σύμβολο της ορθόδοξης χριστιανικής θρησκείας- ως επίσημο εθνικό σύμβολο. Η ορθόδοξη χριστιανική πίστη, ως βασικό χαρακτηριστικό της ελληνοπρέπειας, ορίστηκε, όπως θα δούμε στη συνέχεια, βάσει πολλών αντικρουόμενων παραδοχών.

Οι δύο βασικές αναφορές, μέσα από τις οποίες η θρησκεία γίνεται αντιληπτή ως «*πυλώνας*» του έθνους για τον λαϊκό πληθυσμό, ήταν αρχικά το ελληνόφωνο Πατριαρχείο, με τον ηγετικό ρόλο που έπαιξε μεταξύ των ορθόδοξων εθνών της οθωμανικής αυτοκρατορίας, ενώ στη συνέχεια τον ρόλο αυτό παίρνει, με πρωτοβουλία του ελληνικού βασιλείου, η αυτοκέφαλη εκκλησία της Ελλάδας.

¹¹⁴ Βλ. Hobsbawm, Eric: «*Έθνη και Εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα*», μτφ Χρυσ. Νάντρις, εκδόσεις Καρδαμิตσα, Αθήνα 1994, σελ. 112.

¹¹⁵ Βλ. Σκοπετέα, Έλλη: «*Το Πρότυπο Βασίλειο και η Μεγάλη Ιδέα*», Εκδόσεις Πολύτυπο, Αθήνα 1988, σ. 121.

Σύμφωνα με την επίσημη ιστοριογραφία, που διδάχτηκαν επί σειρά ετών οι μαθητές στο ελληνικό σχολείο, ο Πατριάρχης, και κατ' επέκταση η ελληνική ορθόδοξη εκκλησία, υπήρξαν ανέκαθεν η «ασπίδα του έθνους». Γενιές μαθητών διδάχτηκαν ότι ο Πατριάρχης «θυσιάστηκε» για την «απελευθέρωση του έθνους» από τους Τούρκους ενώ παράλληλα ότι η ορθόδοξη εκκλησία «διαφύλαξε» την ελληνική παιδεία και τα ελληνικά γράμματα, «προστατεύοντας» τη «Ρωμισούνη» από τον οθωμανικό ζυγό. Στο αναθεωρημένο βιβλίο ιστορίας της ΣΤ' δημοτικού (2007), αναφέρονται πολλοί κληρικοί της εποχής του αγώνα του 1821, και νωρίτερα, όπως ο Κοσμάς ο Αιτωλός, ο Ευγένιος Βούλγαρης και ο Νεόφυτος Δούκας, ως «δάσκαλοι του Γένους». Ο αφορισμός της Επανάστασης από τον Οικουμενικό Πατριάρχη «αμβλύνεται» με την αναφορά ότι ο Πατριάρχης Γρηγόριος Ε' «ενήργησε υπό την πίεση των Τούρκων»¹¹⁶. Με αυτό τον τρόπο αποσιωπάται το γεγονός που έθεσε την κεντρική εκκλησιαστική αρχή κατά του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα.

Ο μύθος για την ανάκτηση της Αγίας Σοφιάς και ο κυρίαρχος ρόλος του Πατριαρχείου μεταξύ των λαών της Ανατολής, δεν έπρεπε να διαρραγούν ως σύμβολα «ελληνοπρέπειας» για τον λαϊκό πληθυσμό. Αποτελούν βασικές καταστατικές αρχές ελληνικότητας που αναπαράγονται μέσα από την ελληνόφρονη ιστοριογραφική αφήγηση υπερκαλύπτοντας το πνεύμα του διαφωτισμού, το οποίο ασπάστηκε η ελληνική επανάσταση στα πρώτα της βήματα. Τα στοιχεία αυτά αποτέλεσαν καθοριστικά σύμβολα «ελληνικότητας» τα οποία διατηρήθηκαν μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η μεταρρύθμιση του Θεόκλητου Φαρμακίδη ο οποίος ως επίσημος μεταρρυθμιστής της ελλαδικής εκκλησίας και εντεταλμένος του Μάουρερ δεν προχώρησε σε ουσιαστικές μεταρρυθμίσεις αποσυνδέοντας την ελλαδική εκκλησία από τη βυζαντινή παράδοση. Παρότι ο ίδιος είχε ερμηνεύσει την φράση «μάχεσθαι υπέρ πίστεως και πατρίδας» ως αποτίναξη του τουρκικού ζυγού και του εκκλησιαστικού ζυγού που έφερε το

¹¹⁶ Βλ. <http://ebooks.edu.gr/modules/ebook/show.php/DSDIM-F114/520/3382,13628/> (Προσβάσιμο 4/8/2015).

τουρκόφωνο πατριαρχείο δεν προχώρησε σε ρήξη¹¹⁷. Προκειμένου να μην διαρραγεί ο χαρακτήρας της «ελληνικότητας», ο Όθωνας προχώρησε στην αυτονόμηση της ελλαδικής εκκλησίας, χωρίς ωστόσο να κάνει οποιοσδήποτε μεταρρυθμίσεις στην ελλαδική εκκλησία, κάτι που, σύμφωνα με το πνεύμα του διαφωτισμού, θα σήμαινε μια σειρά προοδευτικών αλλαγών όπως: επιμόρφωση του κλήρου, διοικητική αποκέντρωση, εξυγίανση της εκκλησίας και απόδοση της Αγίας Γραφής στα νέα ελληνικά¹¹⁸.

Η μεταρρύθμιση της εκκλησίας ως διαδικασία εκπολιτισμού αναιρέθηκε προς υπεράσπιση της εθνικόφρονος αφήγησης η οποία ερμηνεύει το έθνος μέσα από την ορθόδοξη βυζαντινή παράδοση. Προχωρώντας απλά και μόνο στο αυτοκέφαλο της ελλαδικής εκκλησίας, η βαυβαροκρατία, από την πλευρά της, υποβίβαζε την εκκλησία σε συστατικό ιδεολογίας του ελληνικού κράτους, διατηρώντας τους μύθους και τις καταστατικές αρχές που είχε «χτίσει» η εκκλησιαστική ιεραρχία γύρω από το Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης.

Το ιδεολόγημα της «ελληνοπρέπειας», εμφανίζει ένα αντιδραστικό και ανορθολογικό περιεχόμενο όσο αναλύουμε περαιτέρω τις ιστορικές συνθήκες πριν την εποχή του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα και μετά τη δημιουργία του ελληνικού βασιλείου με τον ερχομό του Όθωνα.

Αν η συνύπαρξη της ορθόδοξης πίστης με τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό αποτέλεσε ένα καινοφανές ιδεολογικό στοιχείο, που πιο πριν καθιστούσε αδύνατο, τόσο η σχέση, όσο και η χρονικότητα της ορθόδοξης εκκλησίας με τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό¹¹⁹, η σχέση της ανώτερης

¹¹⁷ Βλ. Σκοπετέα, Έλλη: «*Το Πρότυπο Βασίλειο*» και η *Μεγάλη Ιδέα*», Εκδόσεις Πολύτυπο, Αθήνα 1988, 127.

¹¹⁸ Βλ. Ο.π σ. 127 – 134.

¹¹⁹ Ο συνδυασμός των δύο πολιτισμικών αναφορών (αρχαίος ελληνικός πολιτισμός, ορθοδοξία) ως αδιαίρετα στοιχεία και βασικό αξίωμα του εθνικού χαρακτήρα στην Ελλάδα, αποτέλεσε ένα νέο ιδεολογικό οικοδόμημα το οποίο δημιουργείται αρχικά από Έλληνες λόγιους πριν την εποχή της επανάστασης και αργότερα από την Βαυβαροκρατία. Ως αντίληψη είχε καταγραφεί, μεμονωμένα, κατά τα τελευταία χρόνια του Βυζαντίου από λόγιους ιερείς που είχαν αναπτύξει έντονο θαυμασμό για τα επιτεύγματα των αρχαίων ελλήνων. Η άποψη, ωστόσο, ότι η συνύπαρξη των δύο

ορθόδοξης ιεραρχίας με την οθωμανική διοίκηση δεν ήταν κάτι νέο για τους ανώτερους κύκλους του Πατριαρχείου. Παρόλα αυτά περιέπλεκε ακόμα περισσότερο τις καταστατικές αρχές της «ελληνικότητας» η οποία συνδύαζε δύο εκ διαμέτρου αντίθετες πολιτισμικές αναφορές (αρχαίος ελληνικός πολιτισμός - ορθοδοξία). Οι δύο αναφορές, παρότι αντιφατικές, αποτέλεσαν ένα βασικό αξίωμα του εθνικού χαρακτήρα στην Ελλάδα, πάνω στο οποίο δομήθηκε η μετάβαση από το «Γένος» στο «Έθνος».

Ωστόσο, από τα πρωταρχικά χαρακτηριστικά της εθνικής ιδέας στην Ελλάδα δεν λείπουν οι αντιφάσεις. Η σχέση της ορθόδοξης εκκλησίας με την οθωμανική διοίκηση δεν ήταν, όπως θα περίμενε κανείς με βάση τις «καταστατικές αρχές της ελληνικότητας», ανταγωνιστική. Κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας, με βάση το οθωμανικό διοικητικό σύστημα, η ορθόδοξη εκκλησία, μέσω του Πατριαρχείου, είχε εκτεταμένα προνόμια μέσα στην οθωμανική διοίκηση, καθώς είχε υπό την εποπτεία της όλο το ορθόδοξο *millet*¹²⁰. Κοινώς όλο τον ορθόδοξο πληθυσμό της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Στο

αυτών στοιχείων, αποτελεί μία ενιαία λαϊκή ιδεολογία, καθ' όλη την περίοδο του Βυζαντίου, είναι λανθασμένη. Οι βασικές πολιτισμικές και φιλοσοφικές αναφορές του Βυζαντίου βασίζονταν στην ορθόδοξη πίστη και στην θεοκρατία. Επίσης, η γλώσσα που μιλούσαν οι Βυζαντινοί δεν ήταν σε όλες τις περιοχές της αυτοκρατορίας τα ελληνικά, – παρότι η ελληνική ορίστηκε ως επίσημη γλώσσα της αυτοκρατορίας μετά το 610 μ.Χ –. Η ελληνορθόδοξη ταυτότητα του 19^{ου} αιώνα αποτέλεσε κάτι διαφορετικό από την θεοκρατική ορθόδοξη ταυτότητα του Βυζαντίου όσο διαφορετικό μπορεί να θεωρηθεί και το δωδεκάθεο των αρχαίων ελλήνων με την ορθόδοξη παράδοση του Βυζαντίου. Αυτό μαρτυρά και η ίδια η νοηματοδότηση της λέξης «Έλλην», που επί αιώνες, σήμαινε οποιονδήποτε ειδωλολάτρη, εντός της Βυζαντινής αυτοκρατορίας. Ο συνδυασμός των δύο πολιτισμικών αναφορών, ως ιδεολογία, συνιστά ένα καινοφανές στοιχείο στα πλαίσια του ελληνικού εθνικισμού. Βλ. Livianos, Dimitris: «*The quest for Hellenism: Religion, Nationalism & Collective Identities in Greece (1453 - 1913)*» σ. 34 – 44 και Σκοπετέα, Έλλη: «*Το Πρότυπο Βασίλειο και η Μεγάλη Ιδέα*», Εκδόσεις Πολύτυπο, Αθήνα 1988, σ. 122 – 134.

¹²⁰ Ο όρος “*millet*” (=έθνος στη σύγχρονη τουρκική γλώσσα) σήμαινε για την οθωμανική διοίκηση μία συγκεκριμένη θρησκευτική ομάδα και όχι μία «εθνοτική

βαθμό που ήταν νομιμόφρων προς την υψηλή Πύλη, μπορούσε να αυτοδιοικείται και να έχει δική της περιουσία. Μεταξύ των διοικητικών της καθηκόντων ήταν να επικυρώνει γάμους, διαζύγια, να ρυθμίζει κληρονομικά θέματα, να εποπτεύει τις εκκλησίες και τα μοναστήρια της αυτοκρατορίας και να διορίζει ιερείς¹²¹. Η περιουσία των εκκλησιών και των μοναστηριών «ανήκαν», επίσης, στον πατριάρχη και τους επισκόπους, εξασφαλίζοντάς τους την εκχώρηση εσόδων¹²².

Ως «εγγυητής» για την σταθερότητα εντός της οθωμανικής αυτοκρατορίας, το Πατριαρχείο απολάμβανε σημαντικά προνόμια και κέρδιζε την εμπιστοσύνη της Υψηλής Πύλης. Η προστασία που προσέφερε στους ορθόδοξους δημιουργούσε μία «συμβιωτική» σχέση μεταξύ της ορθόδοξης εκκλησίας και της οθωμανικής διοίκησης, με αρκετά πλεονεκτήματα, ειδικά, για το Πατριαρχείο. Παράλληλα, παίζοντας ρόλο «διαμεσολαβητή» ανάμεσα στις λαϊκές μάζες και την οθωμανική διοίκηση είχε υπό την απόλυτη εποπτεία του τον ορθόδοξο πληθυσμό της οθωμανικής αυτοκρατορίας (*Ρωμιοσύνη*)

ομάδα» με κοινή καταγωγή, γλώσσα και πολιτισμικές παραδόσεις, όπως θα την αντιλαμβανόμασταν σήμερα. Όπως αναφέρει ο Richard Clogg “Οι Οθωμανοί Τούρκοι αποκαλούσαν του ορθόδοξους *millet-i Rum* ή ελληνικό *millet*, ονομασία κάπως παραπλανητική γιατί εκτός από τους Έλληνες συμπεριελάμβανε και όλους τους ορθόδοξους χριστιανούς της Αυτοκρατορίας, είτε ήταν Βούλγαροι, Ρουμάνοι, Σέρβοι, Βλάχοι, Αλβανοί ή Άραβες”. Βλ. Clogg, Richard: «Συνοπτική Ιστορία της Ελλάδας 1770-2000», Εκδόσεις Κάτοπτρο, β Έκδοση, Αθήνα 2003, σ. 29.

¹²¹ Βλ. Παπαγεωργίου, Στέφανος: «Από το Γένος στο Έθνος: Η θεμελίωση του ελληνικού κράτους 1821-1862», Εκδόσεις Παπαζήση, Δεύτερη Έκδοση, Αθήνα 2005, σ. 44-45.

¹²² Να σημειώσουμε ότι με βάση το οθωμανικό σύστημα διοίκησης δεν υπήρχε δικαίωμα γαιοκτησίας όπως στην δυτική Ευρώπη αλλά χρήση γαιών που εξασφάλιζαν την εκχώρηση εσόδων στους δικαιούχους. Μάλιστα υπήρχαν εκτάσεις γης που παραχωρούνταν ειδικά προς ευαγή θρησκευτικά ιδρύματα (Βακουφικές γαίες / Vakif). Βλ. Παπαγεωργίου, Στέφανος: «Από το Γένος στο Έθνος: Η θεμελίωση του ελληνικού κράτους 1821-1862», Εκδόσεις Παπαζήση, Δεύτερη Έκδοση, Αθήνα 2005, σ. 21 – 22 και 45.

αναλαμβάνοντας την πολιτική, τη δικαστική και τη θρησκευτική του εκπροσώπηση.

Η παραδοσιακή οικογενειοκρατική δομή της ελληνικής κοινωνίας και η αδυναμία της να έχει οποιασδήποτε μορφής πολιτική εκπροσώπηση, παρά μόνο μέσα στις δομές του κοινοτικού συστήματος που προσέφερε η οθωμανική διοίκηση, έκανε την αντιπροσώπευσή της από τον κλήρο ένα λειτουργικό μέσο για την επιβίωσή της. Ο θρησκευτικός «κοτσαμπασισμός» του Πατριαρχείου μετασχηματίστηκε στα πλαίσια της «ελληνοπρέπειας». Η συμβιωτική σχέση του με την οθωμανική διοίκηση παρακάμφθηκε στην επίσημη ελληνόφρονη ιστοριογραφική «αφήγηση» αποκτώντας νέα χαρακτηριστικά, είτε μέσω της παραγραφής, είτε μέσω της «δημιουργικής αφήγησης» των γεγονότων.

Πώς εδραιώθηκε, ωστόσο, ως βασική «καταστατική αρχή της ελληνικότητας», ο ρόλος της ορθόδοξης εκκλησίας ως «*θεματοφύλακας του έθνους*» και η ορθόδοξη ταυτότητα ως βασικό χαρακτηριστικό ελληνοπρέπειας;

Αφενός, μεγάλο ρόλο έπαιξε η δημόσια εκπαίδευση που ενοποίησε τα όρια του Γένους, προσδιόρισε τα χαρακτηριστικά του και παρέλειψε τις «επικίνδυνες» για το έθνος ιδεολογικές ή άλλες πολιτισμικές αναφορές. Όπως αναφέρει ο Στάθης Καλύβας, *«αντανακλώντας τις κυρίαρχες ευρωπαϊκές ιδέες περί παιδείας, το ελληνικό κράτος ακολούθησε ένα μοντέλο βασισμένο στο συγκεντρωτισμό, την υποχρεωτική δημόσια και κοσμική παιδεία και την προαιρετική δευτεροβάθμια και πανεπιστημιακή εκπαίδευση, ενσταλάζοντας μια τυπολατρική διάσταση στη διδασκαλία των κλασικών σπουδών της ελληνικής γλώσσας και της ελληνικής ιστορίας»*¹²³. Οι αναφορές όπου η εκκλησία υπήρξε απύσχα στην «προστασία» των χριστιανικών πληθυσμών από τον οθωμανικό ζυγό, όπως είδαμε, παρακάμφθηκε με κάθε τρόπο. Ο αφορισμός της Επανάστασης παρακάμφθηκε. Η ορθόδοξη ελλαδική εκκλησία, με βάση την δική της ιστορική «αφήγηση» τονίζει το γεγονός ότι τα προνόμια

¹²³ Βλ. Καλύβας, Ν. Στάθης: *«Καταστροφές και θρίαμβοι: Οι 7 κύκλοι της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας»*, εκδόσεις Παπαδόπουλος, Αθήνα 2016, σ. 83.

εντός της οθωμανικής διοίκησης είχαν ως αποτέλεσμα την προστασία των ορθόδοξων από την οθωμανική εκμετάλλευση, χωρίς ωστόσο να παραδέχεται μέχρι σήμερα το βαθμό έκτασης των προνομίων που είχε ¹²⁴. Αφετέρου η ορθόδοξη ταυτότητα ως καταστατική αρχή της «ελληνικότητας», όπως θα δούμε, εκφράστηκε με πολλούς τρόπους, ενώ ανέκυψε ιστορικά μέσα από «αφηγήσεις» με αντίρροπο ιδεολογικό φορτίο.

Από την μία, οι εκπρόσωποι του κατώτερου κλήρου που πήραν μέρος στην Επανάσταση και από την άλλη, ο ανώτερος ιερατικός κύκλος του Πατριαρχείου και η σχέση του με την κεντρική εξουσία, αποτέλεσαν ιδεολογικά σημαίνοντα που εκ των πραγμάτων ήταν ανοιχτά προς συζήτηση.

Οι αντιφάσεις ωστόσο εμφανίζονται και πάλι, εάν εξετασθούν τα όρια του Γένους όπως ορίστηκαν αρχικά από την θρησκευτική και πολιτισμική αφήγηση που έδινε για το Γένος το ελληνόφωνο Πατριαρχείο, αργότερα η Επανάσταση μέσω της εξάπλωσης του ελληνικού διαφωτισμού και τέλος το νεοσύστατο ελληνικό βασίλειο μέσω της Βαυαροκρατίας. Οι παραπάνω φορείς εξουσίας έδωσαν διαφορετικά ιδεολογικά συμφραζόμενα τα οποία παρέμειναν ανοιχτά προς ερμηνεία.

Εάν ο αφορισμός της Επανάστασης από τον επικεφαλής της ορθόδοξης εκκλησίας ήταν ένα στοιχείο που έπρεπε πάση θυσία να «παρακαμφθεί» ιστορικά¹²⁵, η μη αναγνώριση των ελληνόφωνων καθολικών πληθυσμών από την ορθόδοξη εκκλησία και τον λαϊκό πληθυσμό αποτέλεσε ένα δευτερεύον, αν όχι ανύπαρκτο ζήτημα.

Ήδη από τα τέλη του Βυζαντίου υπήρχαν λόγιοι κληρικοί, με ελληνική παιδεία, όπως ο Βησσαρίων ο Τραπεζούντιος, οι οποίοι μετανάστευσαν στη Δύση. Παρότι έγιναν καθολικοί στο θρήσκευμα, διατήρησαν την «ελληνική ταυτότητα» δηλώνοντας «έλληνες το γένος»¹²⁶. Μέχρι και τις αρχές του 19^{ου}

¹²⁴ Βλ. http://oodegr.co/oode/istoria/o8wmanoi/sklav_ekkl2.htm#2, Προσβάσιμο 8/5/2015.

¹²⁵ Βλ. Σκοπετέα, Έλλη: «*”Το Πρότυπο Βασίλειο” και η Μεγάλη Ιδέα*», Εκδόσεις Πολύτυπο, Αθήνα 1988, σ. 214 – 215.

¹²⁶ Βλ. Livianos, Dimitris: Άρθρο «*The quest for Hellenism: Religion, Nationalism & Collective Identities in Greece (1453 - 1913)*», σ. 41.

αιώνα, στα νησιά του Αιγαίου και ειδικότερα στα νησιά των Κυκλάδων όπως στην Σύρο, της Τήνο, τη Νάξο, τη Σίφνο και αλλού, υπήρχαν ελληνόφωνοι πληθυσμοί που ήταν καθολικοί στο θρήσκευμα¹²⁷. Το επίσημο ελληνικό κράτος θεώρησε «αυταπόδεικτη» την κοινή καταγωγή τους με τους υπόλοιπους Έλληνες, με βάση την χρήση της κοινής γλώσσας. Σε επιστολή του προς τους καθολικούς των νησιών του Αιγαίου για την καταβολή φόρων, το 1832, ανέφερε ότι «μόνο τα βάρβαρα έθνη βάζουν την θρησκεία πάνω από την εθνικότητα»¹²⁸.

Παρότι χριστιανοί στο θρήσκευμα και αναγνωρισμένοι ως «έλληνες το γένος» από το ελληνικό κράτος, οι καθολικοί των νησιών του Αιγαίου δεν είχαν την «προστασία» και την «αναγνώριση» της ορθόδοξης εκκλησίας¹²⁹. Σε αντίθεση με την «εθνικόφρων» στάση που «τήρησε» το επίσημο ελληνικό κράτος, η εκκλησία, στα πλαίσια του αντιδυτικισμού της, δεν θεώρησε αυταπόδεικτη την «κοινή καταγωγή» των καθολικών με τους υπόλοιπους Έλληνες.

Η άποψη, των λαϊκών τάξεων για τους ελληνόφωνους καθολικούς των Κυκλάδων ήταν παρόμοια. Η αντίληψη ότι δεν «εκπλήρωναν» ένα από τα

¹²⁷ Μέχρι και σήμερα οι Έλληνες καθολικοί που ζουν στην Ελλάδα υπολογίζονται περίπου σε 50.000 κατοίκους (0,5% του πληθυσμού) και διατηρούν επισκοπικές εκκλησίες σε διάφορα μέρη της Ελλάδας. Μεταξύ αυτών είναι: Η Αρχιεπισκοπή Νάξου-Τήνου, Κερκύρας, Ρόδου, Αθηνών και οι επισκοπές Σύρου, Θήρας, Κρήτης και Χίου. Πρόκειται για «θρησκευτική και όχι εθνική μειονότητα», όπως αναφέρεται στην επίσημη ιστοσελίδα της καθολικής εκκλησίας της Ελλάδος. Βλ.

<http://www.cathecclesia.gr/hellas/index.php/%CE%B5%CE%BA%CE%BA%CE%B%CE%B7%CF%83%CE%B9%CE%B1%CF%83%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%B5%CF%83->

[%CE%B5%CF%80%CE%B1%CF%81%CF%87%CE%B9%CE%B5%CF%83](http://www.cathecclesia.gr/hellas/index.php/%CE%B5%CF%80%CE%B1%CF%81%CF%87%CE%B9%CE%B5%CF%83)

(Προσβάσιμο 17/7/2015). Για την ύπαρξη καθολικών ελληνόφωνων χριστιανών την εποχή της Επανάστασης Βλ. οπ Livanios, Dimitris: Άρθρο «*The quest for Hellenism: Religion, Nationalism & Collective Identities in Greece (1453 - 1913)*», σ. 43.

¹²⁸ Ο.π σ. 43.

¹²⁹ Ο.π

βασικά χαρακτηριστικά στοιχεία της «ελληνοπρέπειας», δηλαδή την ορθόδοξη ταυτότητα, στηρίχθηκε συχνά στο επιχείρημα ότι αρνήθηκαν την επαναστατική τακτική κατά των Οθωμανών στα πρώτα χρόνια της Επανάστασης. Η στάση αυτή θα μπορούσε να ερμηνευθεί ωστόσο την περίοδο εκείνη, καθώς, με αυτό τον τρόπο, οι καθολικοί θα διακινδύνευαν την αποδοχή του θρησκευματός τους, το οποίο είχε πρωτεύουσα σημασία και ήταν, ούτως ή άλλως, κατοχυρωμένο κατά την οθωμανική περίοδο. Η στάση των λαϊκών ορθόδοξων, που αποτελούσαν την πλειονότητα, μπορεί να αποδοθεί καλύτερα στον διαχωρισμό μεταξύ «Ρωμιών» και «Φράγκων» που προκύπτει μέσα από τη βυζαντινή παράδοση και συνέχισε αργότερα να χρησιμοποιείται κατά την οθωμανική περίοδο¹³⁰.

Με την ίδρυση ανεξάρτητου κράτους (1832), η άποψη για το ποιοι έπρεπε να αναγνωρισθούν ως Έλληνες το Γένος μετατρέπεται σε διαμάχη για τον καθορισμό της ιδιότητας του πολίτη, θέμα το οποίο αφορά πλέον και τους ορθόδοξους, πέρα των καθολικών. Πολλοί αυτόχθονες ελλαδίτες διεκδίκησαν το δικαίωμα να έχουν αποκλειστικά εκείνοι την ιδιότητα του πολίτη, αποκλείοντας του ετερόχθονες. Με αυτό τον τρόπο μπορούσαν να διεκδικήσουν θέσεις στο δημόσιο, να απαιτήσουν χρήματα και γη από το νεοσύστατο ελληνικό κράτος ή να προασπισθούν τοπικά συμφέροντα τα οποία είχαν παγιωθεί την περίοδο της τουρκοκρατίας. Χαρακτηριστική είναι η συζήτηση που έγινε στη Βουλή με αφορμή το θέμα αυτό, το 1844, με τους αυτόχθονες να ζητούν να καθορισθεί ο βαθμός συμμετοχής στον Αγώνα για κάθε πόλη, κωμόπολη ή χωριό. Επίσης, ετέθη θέμα για την διάρκεια του Αγώνα εάν τελείωσε το 1827 (όπως υποστήριζαν οι αυτοχθονιστές) ή το 1829 (όπως υποστήριζαν οι ετεροχθονιστές)¹³¹.

¹³⁰ Όπως αναφέρει ο Δημήτρης Λιβάνιος, την εποχή της τουρκοκρατίας, οι περισσότεροι ορθόδοξοι, και ειδικά ο λαϊκός πληθυσμός που ήταν αγράμματος, δεν μπορούσαν καν να διανοηθούν ότι ένας καθολικός μπορούσε να είναι «Έλληνας το γένος». Παρόμοια ήταν και η στάση των τούρκων οι οποίοι δεν μπορούσαν καν να θεωρήσουν τους καθολικούς (λατίνους, φράγκους κ.λπ) ως χριστιανούς. ο.π. σ.42.

¹³¹ Βλ. Σκοπετέα, Έλλη: «*Το Πρότυπο Βασίλειο*» και η *Μεγάλη Ιδέα*», Εκδόσεις Πολύτυπο, Αθήνα 1988, σ. 50 – 52.

Σε κάθε περίπτωση η κοινή συλλογική παράδοση των ορθόδοξων Ελλαδιτών, ή η ιδιοτελής τους στάση, ενίσχυσε την πεποίθηση ότι οι ελληνόφωνοι καθολικοί δεν ανήκαν στο «γνήσιο εθνικό σώμα» .

Η υιοθέτηση του γερμανικού εθνικισμού από τον βασιλιά Όθωνα και το επίσημο ελληνικό κράτος περιόρισε το θρήσκευμα ως δευτερεύον στοιχείο σε σχέση με τη γλώσσα¹³². Το ελληνικό βασίλειο ωστόσο δεν προσπάθησε να αλλάξει την πεποίθηση του λαϊκού πληθυσμού. Για το μεγαλύτερο μέρος των λαϊκών, οι καθολικοί πληθυσμοί της Σύρου, της Τήνου, της Νάξου, της Σίφνου και άλλων νησιών του Αιγαίου παρέμειναν εθνικά «ύποπτοι», υποπίπτοντας, «μέσω του καθολικισμού τους», εκτός των «καταστατικών αρχών» της «ελληνικότητας».

Μπορεί παρόλα αυτά, η ορθόδοξη ταυτότητα να εκληφθεί ως η απαραίτητη συνθήκη η οποία επιβεβαιώνει το ιδεολόγημα της ελληνικότητας; Ακόμα και αυτή η υπόθεση περιπλέκεται, εάν λάβει κανείς υπόψη του τη «Χάρτα» του Ρήγα η οποία βασιζόμενη στην «Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου» περιέλαβε ως υπηκόους ενός κοινού κράτους ανθρώπους με διαφορετικές γλώσσες θρησκείες και παραδόσεις. Εξίσου, δεν μπορεί να παραλείψει κανείς το γεγονός ότι την περίοδο του μακεδονικού αγώνα, η ορθόδοξη ταυτότητα δεν ήταν αρκετή για να ενώσει, ή τουλάχιστον να μην «διχάσει», τους κατοίκους της Ανατολής (Έλληνες, Βούλγαρους, Σέρβους, Ρουμάνους και Αλβανούς).

Μέσα από τις αντικρουόμενες ιστορικές αφηγήσεις, παρατηρούμε την διπλή οριοθέτηση του «έθνους» στην Ελλάδα, όπως αυτή «πηγάξει» μέσα από δύο κύριες αναφορές. Από τη μία πλευρά έχουμε το επίσημο ελληνικό κράτος

¹³² Ο γερμανικός εθνικισμός, όπως θα αναφέρουμε εκτενέστερα παρακάτω, υποστήριξε ότι κάθε έθνος έχει μία μοναδική «φυσική» πολιτισμική ταυτότητα η οποία αντικατοπτρίζεται στην γλώσσα. Βλ. Kendourie, Elie: *«Ο εθνικισμός»*, γ' έκδοση αναθεωρημένη, εκδόσεις Κατάρτι, Αθήνα 2005, σ. 101 – 110 και Λέκκας Ε. Παντελής: *«Η εθνικιστική Ιδεολογία: Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία»*, εκδόσεις Κατάρτι, γ' έκδοση, Αθήνα 2006, σ. 146 και 147.

που τονίζει την αντίληψη της «*πεφωτισμένης Ευρώπης*» για την αρχαία Ελλάδα και από την άλλη την οριοθέτηση που προβάλλει η λαϊκή «συλλογική μνήμη» μέσω της βυζαντινής παράδοσης¹³³. Και στις δύο περιπτώσεις ο παραδοσιακός ελληνικός εθνικισμός παραμένει κυρίαρχος, μέσω των «καταστατικών αρχών» της «ελληνικότητας», προκύπτοντας ωστόσο μέσα από διαφορετικές και αλληλοσυγκρουόμενες νοηματοδοτήσεις οι οποίες ορίζουν διαφορετικές πτυχές της «ελληνικότητας».

Η χρήση της θρησκείας ως πρωτεύον και λειτουργικό χαρακτηριστικό στοιχείο της «ελληνοπρέπειας» προσέδωσε στον αξιακό πυρήνα του ελληνικού εθνικισμού ένα αυταρχικό και αντιδιαφωτιστικό χαρακτήρα. Η θεμελιώδης αρχή του Διαφωτισμού, σύμφωνα με την οποία η θρησκευτική εξουσία τίθεται υπό αμφισβήτηση, εκλείπει.

Ήδη από την εποχή της επανάστασης ο Κοραΐς είχε επισημάνει σε επιστολή του προς τον αμερικανό πρόεδρο Thomas Jefferson (1823) ότι η ελληνική επανάσταση δεν έδινε βάρος στην φιλελεύθερη οπτική του αγώνα¹³⁴. Το αξιακό περιεχόμενο του παραδοσιακού ελληνικού εθνικισμού όπως είδαμε προκύπτει ιστορικά μέσα από την βασική διχοτόμηση «χριστιανός ορθόδοξος» -«μουσουλμάνος». Η έννοια της θρησκείας ως καθοριστικό στοιχείο εθνοφροσύνης, αποδομεί τον αξιακό πυρήνα του ελληνικού εθνικισμού από το αρχικό διαφωτιστικό του περιεχόμενο. Σε αντίθεση με τις καταστατικές αρχές της «ελληνικότητας», ο γαλλικός και αμερικανικός εθνικισμός έχουν ως βασική αξιακή προϋπόθεση την «φυσική κατάσταση» του ανθρώπου η οποία

¹³³ Σκοπετέα, Έλλη: «*Το Πρότυπο Βασίλειο*» και η *Μεγάλη Ιδέα*», Εκδόσεις Πολύτυπο, Αθήνα 1988, σ. 119 – 134 και 218 – 230.

¹³⁴ Στην επιστολή που έστειλε ο Αδαμάντιος Κοραΐς προς τον αμερικανό πρόεδρο, ζητώντας τη συνδρομή του για τη στήριξη του αγώνα, ανέφερε μεταξύ άλλων ότι η ελευθερία των Ελλήνων χρειάζεται αρωγή. Όπως ανέφερε στην επιστολή, πολλοί από τους επαναστατημένους έλληνες, ειδικά στην Πελοπόννησο, είχαν αρχίσει να εκδηλώνουν αυταρχικές συμπεριφορές, απέναντι στους συμπατριώτες τους. Βλ. Photini Tomai: «*The American People's Support to the Greek War of Independence 1821*», Papazisis Publishers, 2010, σ. 59-60.

δικαιοδοτεί τη βούληση του λαού για ελευθερία και απορρίπτει την «ελέω Θεού» δικαιοδοσία των βασιλιάδων.

Ο αξιακός πυρήνας του ιδεολογήματος της «ελληνοπρέπειας» αποκλίνει από την θεμελιακή βάση της πολιτικής οργάνωσης της Νεωτερικότητας. Το αξιακό τρίπτυχο «ελευθερία», «ισότητα», «αδελφσύνη» ως πολιτικό αποκορύφωμα του Διαφωτισμού¹³⁵ μπαίνει υπό αίρεση καθώς τα θρησκευτικά πιστεύω διαφοροποιούν τα «εν δυνάμει» «ελεύθερα» και «αδελφομένα» υποκείμενα¹³⁶. Η δημοκρατική αυτοδιάθεση στα πλαίσια μίας οργανωμένης κοινωνίας, η οποία ακολουθεί το «κοινωνικό συμβόλαιο» όπως το περιέγραψε ο Rousseau, δεν αποτελεί πρωτεύον ή έστω οργανικό στοιχείο αντίληψης του έθνους στην περίπτωση του ελληνικού εθνικισμού. Οι καταστατικές αρχές της «ελληνικότητας» ορίζουν το έθνος κυρίως με βάση το πολιτισμικό περιεχόμενο που θέτει η ορθόδοξη πίστη μέσω της βυζαντινής παράδοσης. Έτσι, η αντίσταση στην ξένη κυριαρχία που προβάλλει το έθνος δεν πηγάζει πλέον από τον «φυσικό νόμο» ο οποίος ορίζεται στην καντιανή ηθική του Διαφωτισμού αλλά από ένα προδιαγεγραμμένο αντιδιαφωτιστικό και προνεωτερικό σύστημα αξιών.

Ο αντιδραστικός χαρακτήρας του ιδεολογήματος της ελληνοπρέπειας και η απόκλιση του από την Νεωτερικότητα φαίνεται και σε άλλα σημεία.

Ήδη από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα η επίδραση των φυλετικών θεωριών και του γερμανικού εθνικισμού στο ιδεολόγημα της «ελληνοπρέπειας» γίνεται εμφανής, περιπλέκοντας ακόμα περισσότερο τα πράγματα.

¹³⁵ Βλ. Χαραλάμπης, Δημήτρης: *«Δημοκρατία και Παγκοσμιοποίηση»*, εκδόσεις Ίδρυμα Σάκα Καράγιωργα, Αθήνα 1998, σ. 170.

¹³⁶ Βασική αρχή του Διαφωτισμού υπήρξε το δικαίωμα του αυτοκαθορισμού για κάθε ανθρώπινο υποκείμενο. Με βάση τον ορισμό του Καντ για την ηθική, πρωτεύοντα ρόλο καταλαμβάνει η αμφισβήτηση των παραδοσιακών «αφηγήσεων» του Μεσαίωνα, όπως η θρησκεία, καθώς και η αναζήτηση οικουμενικών και διαχρονικών αληθειών. Βλ. Ποστμαν, Νιλ: *«Η πυξίδα του μέλλοντος»*, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2002, σ. 126, 127 και Kendourie, Elie: *«Ο εθνικισμός»*, εκδόσεις Κατάρτι, Αθήνα 2005, σ. 50 – 62.

Όπως είδαμε μέχρι στιγμής, οι δύο βασικές καταστατικές αρχές της «ελληνικότητας» ορίζουν το έθνος με βάση δύο αλληλοσυγκρουόμενες ιστορικές αναφορές. Από τη μία πλευρά επιχειρείται η σύνδεση του νέου ελληνικού κράτους με την αρχαία Ελλάδα που πρόβαλλαν οι διανοούμενοι και ο Όθωνας μέσω του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, από την άλλη λειτουργεί ως συνδετικός ιστός η αντίληψη για το Γένος με βάση την ορθόδοξη παράδοση του Πατριαρχείου. Σε αυτό το «κουβάρι» αναφορών και συμβόλων έρχεται να προστεθεί ο παραδοσιακός γερμανικός εθνικισμός.

Το βιβλίο του Jakob Philipp Fallmerayer, «*Ιστορία της χερσονήσου του Μορέως κατά τη διάρκεια του μεσαιώνα*» (1830), έπαιξε καταλυτικό ρόλο στην συγκρότηση των καταστατικών αρχών του ελληνικού εθνικισμού και στην περαιτέρω εξέλιξή του. Σύμφωνα με τη θεωρία που ανέπτυξε ο τυρολέζος ιστορικός και πολιτικός κάθε ίχνος «*ελληνικού αίματος*» είχε εξαφανιστεί από την Ευρώπη και τους χριστιανικούς πληθυσμούς. Η θεωρία αυτή, όπως και οι γενικευμένες φυλετικές θεωρίες που ανέπτυξαν αργότερα ο γάλλος Arthur de Gobineau και ο Houston Steward Chamberlain (θεμελιωτής της ναζιστικής ιδεολογίας)¹³⁷, είχαν τεράστια απήχηση στην εξέλιξη του ελληνικού εθνικισμού μετά τα μέσα του 19^{ου} αιώνα.

Η θεωρία του Fallmerayer θέτει, για πρώτη φορά, μία ιδιότυπη «ιδεολογική απειλή» για τον ελληνικό εθνικισμό και το νεοϊδρυθέν ελληνικό κράτος. Η απειλή αυτή, έχει αναφορές σε «φυλετικά κριτήρια» τα οποία, όπως θα δείξουμε πιο κάτω, πιο πριν δεν υφίσταντο. Η εθνολογική θεώρηση του γερμανικού εθνικισμού ήταν ένα καινοφανές στοιχείο για τον ελληνικό εθνικισμό, ο οποίος είχε ασπασθεί μεν τις πολιτισμικές απόψεις του διαφωτισμού για τη σχέση νέας και αρχαίας Ελλάδας, διατηρούσε ωστόσο στη

¹³⁷ Και οι δύο συγγραφείς υπήρξαν θιασώτες των φυλετικών θεωριών ξεκινώντας από το αξίωμα ότι υπάρχει ιεραρχική σχέση μεταξύ των ανθρώπινων φυλών με βάση το χρώμα του δέρματος. Παρά τη διαφορετική αντίληψη που είχαν για τους Εβραίους (ο Chamberlain ήταν αντισημίτης ενώ ο Gobineau όχι) τοποθετούσαν και οι δύο στην κορυφή της «φυλετικής πυραμίδας» την Άρια φυλή την οποία θεωρούσαν ότι αντιπροσωπεύουν οι ευρωπαϊκοί λαοί του βορρά (Γερμανοί, Σουηδοί, Νορβηγοί, Άγγλοι, Γάλλοι από τις βόρειες περιοχές της χώρας) κ.λπ.

βάση του την βυζαντινή παράδοση του Πατριαρχείου η οποία όριζε το Γένος, με διευρυμένα κριτήρια, συμπεριλαμβάνοντας όλους του ορθοδόξους της οθωμανικής αυτοκρατορίας.

Θυμίζουμε ότι τα όρια του Γένους την εποχή της Επανάστασης ήταν εξαιρετικά διευρυμένα. Πέρα από τις φιλόδοξες βλέψεις στην χάρτα του Ρήγα υπάρχουν και άλλες γραπτές μαρτυρίες όπως του Θεόδωρου Νέγρη που αναφέρει η Έλλη Σκοπετέα αλλά και άλλοι συγγραφείς¹³⁸. Στον κατάλογο του Θεόδωρου Νέγρη (1824) για τους πληθυσμούς που «ανήκουν στο Γένος», περιλαμβάνονται όλοι οι χριστιανικοί πληθυσμοί «*ο Σέρβος, ο Βούλγαρος, ο Αιτωλός, ο Φωκεύς, ο Λοκρός, ο Βοιωτός, ο Αθηναίος, ο Ευβοεύς, ο Πελοποννήσιος, ο Ρόδιος, ο Κρητικός, ο Κύπριος (...) ο Σύριος, ο Εφέσιος, ο Βιθυνός, Καισαρεύς, ο Σμυρναίος*». Η λίστα θα μπορούσε να είναι ακόμα μεγαλύτερη εάν σκεφτεί κανείς ότι περιλαμβάνει σχεδόν όλα τα ορθόδοξα «έθνη του Βυζαντίου» που ήταν υπόδουλα στους οθωμανούς την εποχή του Αγώνα.

Πέρα όμως από τον πρωταρχικό βαλκανικό χαρακτήρα του Αγώνα και τη διευρυμένη αντίληψη του Γένους που όριζε η βυζαντινή παράδοση του Πατριαρχείου, υπάρχουν και άλλα σημεία στα οποία φαίνεται η διαφοροποίηση του ελληνικού εθνικισμού από τα εθνολογικά κριτήρια που έθετε ο γερμανικός εθνικισμός.

Αξίζει κανείς να σταθεί στην περίπτωση των Αλβανών. Οι Αλβανοί ως έθνος, παρά τις «επικίνδυνες» αξιώσεις του Fallmerayer, δεν κατηγοριοποιήθηκαν αρχικά από τον ελληνικό εθνικισμό ως «νοθευτές» του ελληνικού αίματος. Παρότι οι Σλάβοι ήταν αυτοί που σύμφωνα με τον Fallmerayer, υπήρξαν οι κατεξοχήν «νοθευτές», ο ελληνικός εθνικισμός δεν δυσκολεύτηκε να εφεύρει καινοφανείς και ευφάνταστες θεωρίες για τους

¹³⁸ Η λίστα αναφέρεται από την Έλλη Σκοπετέα και άλλους συγγραφείς. Βλ. ενδεικτικά Σκοπετέα, Έλλη: «*Το Πρότυπο Βασίλειο*» και η *Μεγάλη Ιδέα*», Εκδόσεις Πολύτυπο, Αθήνα 1988, σ. 25, Γούναρης Βασίλης: «*Η Μακεδονία των Ελλήνων: Από το Διαφωτισμό έως τον 'Α Παγκόσμιο Πόλεμο*» στο «*Μακεδονικές ταυτότητες στο χρόνο: Διεπιστημονικές προσεγγίσεις*», εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2008, σ. 191.

Αλβανούς θεωρώντας τους είτε «ανύπαρκτη» εθνότητα, είτε «παραφυάδα» του ελληνικού έθνους¹³⁹.

Χωρίς αμφιβολία, η ευκολία με την οποία ο ελληνικός εθνικισμός «απάλλαξε», στα πρώτα του βήματα, το αλβανικό έθνος από οποιαδήποτε «κατηγορία νόθευσης», οφείλετε λίγο, πολύ, στην «καθυστερημένη» εθνική αφύπνιση των Αλβανών¹⁴⁰ αλλά και στην ύπαρξη δίγλωσσων ελλήνων (αρβανιτών) εντός των ελληνικών συνόρων, οι οποίοι ήταν Χριστιανοί και πολλοί εξ' αυτών πρωτοστάτησαν στον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα του 1821¹⁴¹. Η ιδιαιτερότητα των Αρβανιτών επιβεβαιώνει μία απο τις καταστατικές αρχές της ελληνοπρέπειας καθώς Έλληνας σήμαινε μέτοχος της αρχαιοελληνικής κληρονομιάς αλλά και Χριστιανός στο θρήσκευμα.

Στο κεφάλαιο που προηγήθηκε εξετάστηκε το πέρασμα από την ιδέα του «Γένους» στην ιδέα του «Έθνους» και έγινε εκτενής αναφορά στα πρωταρχικά χαρακτηριστικά της εθνικής ιδέας στην Ελλάδα. Αναλύθηκαν τα δομικά συστατικά και οι αξιακές βάσεις του ιδεολογήματος της ελληνοπρέπειας και ο ρόλος που έπαιξαν συγκεκριμένοι ιδεολογικοί φορείς εξουσίας. Στο κεφάλαιο που ακολουθεί (3.1) θα παρουσιασθεί η μεταμπίηση της εθνικής «αφήγησης» και η αλλαγή των καταστατικών της αρχών στα πλαίσια που θέτει η θεωρία του Fallmerayer. Μέσω της περιγραφής των νέων χαρακτηριστικών που παίρνει ο παραδοσιακός ελληνικός εθνικισμός θα διερευνηθεί το πώς η εθνικοφροσύνη γίνεται πεδίο συγκρούσεων μετά την προσπάθεια για ένταξη της Μακεδονίας στον εθνικό κορμό.

¹³⁹ Η κωδικοποίηση των αντιλήψεων του ελληνικού εθνικισμού για το αλβανικό έθνος, που περιγράφουμε παραπάνω φαίνεται ότι επιβιώνει μέχρι σήμερα. Βλ. τηλεοπτική συνέντευξη του αρχηγού της Χρυσής Αυγής, Νίκου Μιχαλολιάκου <https://www.youtube.com/watch?v=PYHHTXVqxN4> προσβάσιμο 6/8/2015. Για την ανάλυση ιστορικών πάνω στο θέμα αυτό βλ. ο.π. σ. 188.

¹⁴⁰ Η εθνική αφύπνιση στην Αλβανία χρονολογείται από το 1880 και μετά, επομένως το αλβανικό έθνος παρέμενε λίγο, πολύ άγνωστο για τους Έλληνες τον 19^ο αιώνα.

¹⁴¹ Ο Μάρκος Μπότσαρης και πολλοί από τους Σουλιώτες, Υδραίους και Σπετσιώτες της Επανάστασης ήταν Αρβανίτες στην καταγωγή.

3.1 Η «αναβάπτιση» της «Ελληνοπρέπειας»: Η ανάγκη για εθνική ομοιογένεια

Ενας από τους βασικούς πυλώνες του ελληνικού εθνικισμού, όπως φάνηκε στο κεφάλαιο 3, αποτέλεσε η άμεση σχέση της νέας Ελλάδας με την κλασική αρχαιότητα. Η προνομιακή σχέση των νέων Ελλήνων με τους αρχαίους Έλληνες σφυρηλατήθηκε από τα κράτη της δυτικής Ευρώπης τα οποία ωστόσο αναζητούσαν έμπρακτες αποδείξεις για την αξία του νεοσύστατου ελληνικού κράτους. Όπως αναφέρει η Έλλη Σκοπετέα, με τον αγώνα της ανεξαρτησίας *«οι Έλληνες είχαν απλώς δώσει τις κατατακτικές εξετάσεις τους για την είσοδο στον ευρωπαϊκό κόσμο»*¹⁴². Έπρεπε λοιπόν να αποδείξουν πλέον με απτά επιχειρήματα το βασικό αξίωμα της ελληνοπρέπειας, σύμφωνα με το οποίο το ελληνικό έθνος κατέχει αυτοδίκαια το ένδοξο παρελθόν της αρχαίας Ελλάδας. Ωστόσο, για να αναπαραχθεί η αίσθηση της συνέχειας με το απώτερο παρελθόν έπρεπε να ξεπερασθούν συγκεκριμένα εμπόδια.

Η οικουμενικότητα του Γένους στα πλαίσια της εθνικόφρονης ιδεολογίας στην Ελλάδα έπρεπε να περιοριστεί και οι επιμέρους πολιτισμικές αναφορές του να συγκαλυφθούν. Το φιλελεύθερο πρόταγμα των αγωνιστών του 1821 έπρεπε να συγκεραστεί με τη λαϊκή πατριαρχική-οθωμανική παράδοση και η ιδιόμορφη σχέση νέας και αρχαίας Ελλάδας να μεταμφιεσθεί με νέο τρόπο.

Καθώς λόγω της θεωρίας του Falmerayer η ελληνική ταυτότητα αρχίζει να γίνεται αντιληπτή, ειδικά για ένα μεγάλο μέρος της γερμανόφωνης Ευρώπης, μέσα από τη νέα εκδοχή του «αίματος» και της «φυλής», ο αξιακός πυρήνας του ελληνικού εθνικισμού απομακρύνεται από το πρόταγμα του γαλλικού Διαφωτισμού. Η αρχή της αυτοδιάθεσης του ατόμου, ως καταστατική αρχή της ελληνικής επανάστασης του 1821, παύει να υφίσταται.

¹⁴² Βλ. Σκοπετέα, Έλλη: *«Το Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα*, Εκδόσεις Πολύτυπο, Αθήνα 1988, σ. 225.

Όπως αποτυπώνεται στα επαναστατικά συντάγματα του 1823 και 1827 η ελευθερία του έθνους πηγάζει από τις αρχές του γαλλικού διαφωτισμού, καθώς οι έλληνες επαναστάτες ορκίζονται αυτοβούλως για την «απελευθέρωση» και την «ευδαιμονία» του «έθνους» εκφράζοντας τον θαυμασμό τους στις αρχές της «ελευθερίας» και της «ισότητας»¹⁴³.

Το θέμα αυτό θα το διερευνήσουμε λίγο παρακάτω αντιπαραβάλλοντας τις βασικές φιλοσοφικές αρχές μέσα από τις οποίες νοηματοδοτήθηκε το έθνος στη Γαλλία και την Γερμανία.

Εάν για τον γαλλικό εθνικισμό «οι φυλές είναι ιστορικά γεγονότα που δεν έχουν καμία εφαρμογή στην πολιτική»¹⁴⁴ η αντίληψη του γερμανικού εθνικισμού προβάλλει αντιδιαμετρικά αντίθετη. Στην άποψη του Kant ότι ο θεός έπλασε διαφορετικά τους ανθρώπους και η αμοιβαία προσέγγιση μεταξύ τους έρχεται μέσω της προόδου και του πολιτισμού, αναπτύσσεται μία νέα αντίληψη που έθετε ο γερμανικός εθνικισμός. Σύμφωνα με αυτή, «ο αγώνας αποτελεί θεμελιώδες συστατικό της φύσης και της ιστορίας» και μέσω αυτού κάθε «έθνος» οφείλει «να καλλιεργεί και να συντηρεί την ιδιαίτερη ταυτότητά του»¹⁴⁵.

Πάγια θέση του Fichte και των γερμανών εθνικιστών, αποτέλεσε το επιχείρημα ότι η γλώσσα αποτελεί καθοριστικό στοιχείο για τον διαχωρισμό του γερμανικού έθνους από τα υπόλοιπα. Όσοι μιλούν τη γερμανική γλώσσα, όπως ανέφερε ο Fichte, ανήκουν στο γερμανικό έθνος, καθώς ο χωρισμός αυτός «βασίζεται στην ίδια την Φύση». Η άποψη του Fichte προέτρεπε προς έναν ξεκάθαρα «εθνικό» σκοπό. Όσοι μιλούσαν την ίδια γλώσσα θα έπρεπε να αποτελέσουν υπηκόους του ίδιου κράτους¹⁴⁶.

¹⁴³ Βλ. Photini Tomai: «*The American People's Support to the Greek War of Independence 1821*», Papazisis Publishers, 2010, σ. 64.

¹⁴⁴ Βλ. Renan, Ernest: «*Τι είναι έθνος: Προσευχή πάνω στην Ακρόπολη*», β' Έκδοση εκδόσεις Ροές, Αθήνα 2009, σ 35 και 37.

¹⁴⁵ Βλ. Kendourie, Elie: «*Ο εθνικισμός*», εκδόσεις Κατάρτι, Αθήνα 2005, σ. 90-91, 95 - 97.

¹⁴⁶ Ο.π 108-109.

Η οικουμενικότητα του Γένους σταδιακά μεταλλάσσεται στα πλαίσια της ελληνόφρονης αφήγησης, παίρνοντας τη μορφή μιας ιδιότυπης «εθνικής ανασφάλειας». Η «απειλή» που θέτει η θεωρία του Fallmerayer και ο γερμανικός εθνικισμός για την ίδια την ύπαρξη του ελληνικού έθνους ανανοηματοδοτεί την έννοια «έθνος» στα πλαίσια της εθνικόφρονος ιδεολογίας στην Ελλάδα.

Εφόσον το Γένος δεν διέθετε τα «εχέγγυα» να αποδείξει την εθνική «ομοιογένεια», το νεοελληνικό «έθνος» έπρεπε να διασωθεί «αποδεικνύοντας» την ιστορική του συνέχεια και τη «φυλετική» του «καθαρότητα», η οποία μέχρι πρότινος δεν αποτελούσε ζητούμενο. Μέσα από αυτήν την καινοφανή για τον ελληνικό εθνικισμό οπτική, οι ανορθολογικές αναφορές στο ιδεολόγημα της «ελληνοπρέπειας» έπρεπε, αξιωματικά, να «εμπλουτιστούν». Το ιδεολόγημα του ελληνικού εθνικισμού ως μέσο εκπολιτισμού που βασίστηκε στην χειραφετησιακή λογική του γαλλικού διαφωτισμού είχε πλέον χάσει την ισχύ του.

Στα πλαίσια αυτά το ιδεολόγημα της ελληνοπρέπειας «αναβαπτίστηκε». Με την εμπέδωση του γερμανικού εθνικισμού στην Ευρώπη, η «διγλωσσία» έθετε υπό αμφισβήτηση την «καθαρότητα» του ελληνικού έθνους. Αυτό το στοιχείο σε συνδυασμό με τις αναφορές που είχε θέσει ο Fallmerayer σε «φυλετικά χαρακτηριστικά», θέτουν το ιδεολόγημα της «ελληνικότητας» αλλά και την ίδια την ύπαρξη του νεοσύστατου ελληνικού έθνους υπό «απειλή». Όπως αναφέρει η Έλλη Σκοπετέα *«η ολοένα διευρυνόμενη ενασχόληση των ξένων ιστοριογράφων με τους Έλληνες, αντί να καλύπτει το κενό, το έκανε ακόμα αισθητότερο»*¹⁴⁷. Η υποχώρηση άλλωστε του φιλελληνισμού, λίγα χρόνια αργότερα, συνέπεσε χρονικά με την ίδρυση του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους, θέτοντας έτσι υπό πολλαπλή απειλή την υπόσταση του νεοελληνικού κράτους, το οποίο πέρα από το αρχαιοελληνικό του κάλλος, δεν είχε να δείξει σύγχρονες πνευματικές περγαμηνές προς την Ευρώπη.

¹⁴⁷ Σκοπετέα, Έλλη: «*Το Πρότυπο Βασίλειο*» και η Μεγάλη Ιδέα», Εκδόσεις Πολύτυπο, Αθήνα 1988, σ. 175.

Το ιδεολόγημα της «εθνικοφροσύνης» έχει εφεξής να αντικρούσει το επιχείρημα της «νόθευσης του ελληνικού αίματος». Οι ιστορικές αναφορές του Γένους των Ελλήνων και ειδικότερα η σύνδεσή του με τους αρχαίους Έλληνες, αποκτούσαν πλέον μείζονα σημασία και έπρεπε να ανακατασκευασθούν αναδρομικά και να διαφυλαχθούν εκ των έσω. Η «ανακάλυψη» του Βυζαντίου και η σύνδεσή του ελληνικού Γένους με την αρχαία Ελλάδα παίζουν πλέον «ζωτικό» ρόλο ως καταστατικές αρχές της ελληνοπρέπειας.

Εδώ έγκειται και το θέμα της «εθνικής ανασφάλειας» το οποίο θα εκδηλωθεί, όπως θα δούμε στη συνέχεια, μέσω του αντισλαβισμού και της σλαβοφοβίας την περίοδο του εθνικού διχασμού και αργότερα την εποχή του Εμφυλίου, με τον πλέον αντιδραστικό και αντιδημοκρατικό τρόπο.

Θυμίζουμε ότι ήδη από τα πρώτα χρόνια της ελληνικής επανάστασης είχαν πάρει μέρος στον ελληνικό εθνοαπελευθερωτικό αγώνα αρβανίτες, και αργότερα βλάχοι και σλαβόφωνοι, οι περισσότεροι από τους οποίους ήταν δίγλωσσοι. Ο κοινός εθνοαπελευθερωτικός αγώνας του «Γένους» βασίστηκε αρχικά στο πολιτικό πρόταγμα της γαλλικής επανάστασης και στη νεωτερική νοηματοδότηση που έθετε αυτή για το έθνος. Το επιχείρημα που είχε προσδώσει ο ευρωπαϊκός Διαφωτισμός βάσει του οποίου οι Έλληνες αποτελούν δικαιωματικά ένα έθνος το οποίο έλκει την καταγωγή του στην αρχαία Ελλάδα, είχε ανατραπεί εξολοκλήρου μέσω της σλαβικής νόθευσης του ελληνικού αίματος που πρόβαλε ο Fallemerayer.

Στα πλαίσια αυτά το ιδεολόγημα της ελληνοπρέπειας «αναβαπτίστηκε», παίρνοντας μέσω του ετεροπροσδιορισμού τη μορφή ενός αντιδραστικού ιδεολογήματος. Ως πάγιο γνώρισμά του αποκτά το ιδεολόγημα του αντισλαβισμού. Χάνοντας τις ιδεολογικές αναφορές που είχε αντλήσει από τον εθνοαπελευθερωτικό αγώνα του 1821 και τη νέου τύπου πολιτειακή και πολιτική οργάνωση που υιοθέτησε η γαλλική επανάσταση, η «ελληνοπρέπεια» εισήγαγε τις εθνογεννητικές και πολιτισμικές αναφορές που έθεσε ο γερμανικός εθνικισμός για το ελληνικό έθνος.

Η διγλωσσία ως βασικό χαρακτηριστικό γνώρισμα των ελληνόφωνων πατριαρχικών πληθυσμών της Μακεδονίας, αρχίζει να προκαλεί έντονη «ανασφάλεια» και «εθνική αιδώ» μετά τη δημιουργία του ελληνικού κράτους.

Οι κρατούσες αντιλήψεις που έτρεφε η «εθνικοφροσύνη» για το ελληνικό έθνος έπρεπε να ανακατασκευασθούν.

Σε ακαδημαϊκό επίπεδο, το θέμα για την «συνέχεια» και «καθαρότητα» της ελληνικής φυλής λύθηκε από τον Κωνσταντίνο Παπαρηγόπουλο, ο οποίος κατάφερε να καταρρίψει την φυλετική θεωρία του Fallmerayer. Με την έκδοση της Ιστορίας του ελληνικού έθνους (1853) «ελληνοποίησε» το Βυζάντιο χρησιμοποιώντας την πολιτιστική παράδοση που συνέδεε τους Βυζαντινούς με τη σύγχρονη λαϊκή παράδοση. Η αποκατάσταση της ελληνικής ιστορικής συνέχειας έγινε με επιτυχία παρά τις αντιδράσεις πολλών διανοούμενων στην Ελλάδα οι οποίοι θεωρούσαν αρχικά αδιανόητο να συνδεθεί το νέο ελληνικό κράτος με οτιδήποτε άλλο εκτός από την αρχαία Ελλάδα.

Η ιδεολογική «απειλή» που έθεσε ο Fallmerayer για το ελληνικό έθνος παρέμεινε ωστόσο «ζωντανή» καθώς όπως θα δούμε παρακάτω εκφράστηκε αργότερα μέσω μίας ιδιότυπης εθνικής ανασφάλειας η οποία αποτυπώθηκε την εποχή του εθνικού διχασμού και αργότερα κατά τον Εμφύλιο μέσω της ιδεολογίας που συνέδεε τον αντισλαβισμό με τον αντικομμουνισμό (βλ. κεφάλαιο 3.3 «Ο εθνικισμός ως “κυρίαρχη” αφήγηση του κράτους»).

Ειδικά στην Μακεδονία όπου η διγλωσσία ήταν εντονότερη, καταγράφηκαν περιστατικά τα οποία αποδεικνύουν την υπόθεση ότι η διγλωσσία προκαλούσε εξαρχής έντονη «εθνική δυσπιστία». Αρκετά χρόνια μετά την απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης, το 1932, αφού έχει προηγηθεί η απόφαση στο 3^ο Έκτακτο Συνέδριο του ΚΚΕ τον Δεκέμβριο του 1924 για «αυτονόμηση της Μακεδονίας και της Θράκης»¹⁴⁸, τα αστυνομικά και διοικητικά όργανα του κράτους (που είχαν συνήθως καταγωγή από τη νότια Ελλάδα) αποκαλούσαν «Βούλγαρους» τους σλαβόφωνους Έλληνες εκδηλώνοντας απαξιοτική και καχύποπτη συμπεριφορά απέναντί τους¹⁴⁹.

¹⁴⁸ Βλ. Fleischer, Hagen: *«Στέμμα και Σβάστικα: Η Ελλάδα της Κατοχής και την Αντίστασης»*, Τόμος Β, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1995, σ. 73-74.

¹⁴⁹ Βλ. Μιχαηλίδης, Ιάκωβος: *«Ταυτότητες, Διπλωματία, Πολιτικοί και Στρατιωτικοί Συσχετισμοί: Η περίπτωση των Σλαβόφωνων στην Ελλάδα»* στο Βλασίδης Βλάσης,

Συχνά μάλιστα ασκούσαν πιέσεις στους σλαβόφωνους, ώστε να υποχρεωθούν να μεταναστεύσουν ¹⁵⁰. Τα γεγονότα αυτά, πολύ πριν την εκδήλωση του Εμφυλίου, αναδεικνύουν την κοινή τοποθέτηση τόσο του αντιβενιζελικού όσο και του βενιζελικού κόσμου κατά του κομμουνισμού ως ιδεολογίας που απέβλεπε στην απόσχιση της εθνικής επικράτειας και στην παράδοσή της στον «σλαβικό εχθρό».

Ενδεικτικό για την σλαβοφοβία ως κύριο χαρακτηριστικό γνώρισμα που προσέδωσε, αρχικά, ο γερμανικός εθνικισμός στο ιδεολόγημα της «ελληνοπρέπειας», αποτελεί το Πρωτόκολλο που υπογράφηκε τον Σεπτέμβριο του 1924 μεταξύ του υπουργού Εξωτερικών της Ελλάδας Νικόλαου Πολίτη και του Βούλγαρου ομολόγου του Χρίστο Καλφός. Σύμφωνα με τους όρους του πρωτοκόλλου οι σλαβόφωνοι πληθυσμοί που επέλεξαν να μην μεταναστεύσουν στη Βουλγαρία (περίπου 160.000 από τους 215.000 σλαβόφωνους της Ελληνικής Μακεδονίας) αναγνωρίζονται ως «Βούλγαροι»¹⁵¹. Το πρωτόκολλο αυτό παρότι τελικά δεν ψηφίστηκε από την ελληνική βουλή αποτελεί απόδειξη του βαθμού στον οποίο η σλαβοφοβία επηρέασε το ιδεολόγημα της εθνικοφροσύνης.

Η νέα δογματική αντίληψη του γερμανικού εθνικισμού παίζει πλέον καταλυτικό ρόλο στη διαμόρφωση των καταστατικών αρχών της ελληνικότητας ήδη από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα.

Η διγλωσσία ως χαρακτηριστικό γνώρισμα των ελληνόφωνων πληθυσμών τον 19^ο αιώνα παρότι δεν ήταν κάτι ασυνήθιστο για τον λαϊκό πληθυσμό, γίνεται πλέον γνώρισμα που προκαλεί «εθνική αιδώ». Πέρα από την Μακεδονία, δίγλωσσοι πληθυσμοί με βασικό παράδειγμα τους αρβανίτες και του βλάχους, υπήρχαν στην Ρούμελη, στα νησιά του Αργοσαρωνικού, στην Θεσσαλία, στην Ήπειρο και στην Πελοπόννησο.

Η άποψη του Φίχτε με τις προεκτάσεις που έχει, στέκει αντιδιαμετρικά αντίθετη από την αντίληψη του γαλλικού εθνικισμού η οποία στηρίχθηκε και

Κωφός Ευάγγελος, Στεφανίδης Ιωάννης (επιμ): *«Μακεδονικές ταυτότητες στο χρόνο: Διεπιστημονικές προσεγγίσεις»*, εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2008, σ. 329.

¹⁵⁰ Βλ. Ιστορικό Αρχείο Υπουργείο των Εξωτερικών, στο οπ. Υποσημειώσεις σ. 322.

¹⁵¹ Βλ. οπ σ. 321.

αυτή στην ηθική φιλοσοφία του Καντ. Σύμφωνα με αυτή, η αυτεξούσια βούληση του ανθρώπου να ζήσει ελεύθερος με τη βοήθεια των κανόνων της ηθικής που αποφασίζει να επιβάλλει ο ίδιος στον εαυτό του, είναι η δύναμη η οποία ορίζει το ατομικό και συλλογικό δικαίωμα της απόσχισης και της δημιουργίας κρατικής οντότητας. Η γλώσσα και η φυλή ως «φυσικοί κανόνες» αντιστρέφουν τους όρους αυτούς και ορίζουν την εθνικόφρονη «αφήγηση» με ένα νέο τρόπο.

Η γαλλική αντίληψη για το έθνος παρότι αποτέλεσε το πρωταρχικό αίτημα του ελληνικού εθνικισμού στα πρώτα προεπαναστατικά «κελεύσματα», στην πορεία ξεχάστηκε. Ο ελληνικός εθνικισμός αποδόμησε μέσα στον αξιακό του πυρήνα την γαλλική επαναστατική θεώρηση για το έθνος και «ασπάστηκε» την γερμανική οπτική ως ψευδή «αντανάκλαση» της ίδιας του της εικόνας.

Εάν εξετάσουμε την αντίφαση αυτή από μεθοδολογική σκοπιά, παρατηρούμε ότι ο ελληνικός εθνικισμός δεν αποτελεί ένα οργανωμένο σύστημα ιδεών με συγκεκριμένη δομή και ορθολογική επέκταση των βασικών του αρχών. Οι βασικές «καταστατικές αρχές της ελληνικότητας» παραγράφονται και εμπλουτίζονται με ανορθολογικό περιεχόμενο το οποίο είναι κυρίαρχο σε σχέση με την συστηματική μεθοδολογική ανάλυση που επιβάλλει η αριστοτελική λογική¹⁵².

Συμπληρώνοντας τη συνεισφορά της Έλλης Σκοπετά (1988)¹⁵³ στο ζήτημα αυτό, θα λέγαμε ότι ο ελληνικός εθνικισμός υπήρξε μία «ατελής ιδεολογία». Οι καταστατικές αρχές της ελληνικότητας και κατ' επέκταση το ιδεολόγημα της «ελληνοπρέπειας» δεν συνιστούν μία ολοκληρωμένη ιδεολογία με σταθερές παραδοχές.

Η χρήση ετερόκλητων στοιχείων στην ελληνική εθνική αφήγηση φαίνεται να έγινε σε τρεις φάσεις:

¹⁵² Βλ. Windelband, W. - Heimsoeth H: *«Εγχειρίδιο Ιστορίας της Φιλοσοφίας - Α' Τόμος: Η Φιλοσοφία των Αρχαίων Ελλήνων»*, Δ' Έκδοση, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2005, σ. 152, 153.

¹⁵³ Βλ. Σκοπετέα, Έλλη: *«Το Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα*, Εκδόσεις Πολύτυπο, Αθήνα 1988,

Το ιδεολόγημα της ελληνοπρέπειας ετεροπροσδιορίστηκε αρχικά μέσα από την ευρωπαϊκή οπτική για το ελληνικό έθνος. Σαν πρώτη φάση θα μπορούσαμε να ξεχωρίσουμε την περίοδο από το 1821 – 1843 όπου, «εξ' αντανάκλασας», διαμέσου της γαλλικής επανάστασης, του νεοκλασικισμού και του διαφωτισμού, πυροδοτείται η «γέννηση» του ελληνικού εθνικισμού. Μέσω της «αναγέννησης του ελληνικού έθνους» και της σύνδεσης της νέας Ελλάδας με τους αρχαίους της προγόνους έχουμε την πρώτη βασική αναφορά στο ιδεολόγημα της «ελληνοπρέπειας».

Η δεύτερη φάση αρχίζει τυπικά μετά τα μέσα του 19^{ου} αιώνα όταν ενσωματώνονται οι φυλετικές θεωρίες του Fallmerayer στον παραδοσιακό ελληνικό εθνικισμό έχοντας σημαντικό αντίκτυπο για την σχηματοποίηση του εθνικού εαυτού στην Ελλάδα.

Η τρίτη και τελευταία περίοδος αρχίζει τον Δεκέμβριο του 1923 (μετά την απόφαση του ΚΚΕ για «αυτονόμηση της Μακεδονίας») και συνεχίζεται μετά τα Δεκεμβριανά και τον Εμφύλιο με την τελική επικράτηση των «εθνοφορώνων», οι οποίοι επισημοποιούν ως κρατική «αφήγηση» την σλαβοφοβία και τον αντικομμουνισμό στα πλαίσια του Ψυχρού Πολέμου.

Ο παραδοσιακός ελληνικός εθνικισμός ήδη από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα προσπαθεί να προσεγγίσει με βιολογικά κριτήρια το έθνος. Η διπλή αντανάκλαση του εθνικού εαυτού τίθεται για πρώτη φορά ως ζήτημα στην Ελλάδα με την Μεγάλη Ιδέα και τον Ιωάννη Κωλλέτη, ιδρυτή του κόμματος της Φουστανέλλας, ή «γαλλικού κόμματος».

Η ληξιαρχική πράξη γέννησης της Μεγάλης Ιδέας βρίσκεται, όπως αναφέρει η Ε. Σκοπετέα, στο λόγο που εκφώνησε το 1884 ο Ι. Κωλλέτης ενώπιον της Εθνοσυνέλευσης για το ζήτημα των Ελλήνων που ζουν μέχρι εκείνη την εποχή εκτός των συνόρων του νεοσύστατου ελληνικού κράτους¹⁵⁴. Σύμφωνα με την ίδια το κύριο χαρακτηριστικό που εντοπίζεται ως προς το περιεχόμενό της είναι η συνεχής μετατόπιση από την «ελληνική» οπτική για το «έθνος» που υπεραξίωνε την ελευθερία όλων των υπόδουλων «Ρωμιών»,

¹⁵⁴ Βλ. Ο.π σ. 257, 258.

στην «ελλαδική» - κάτι που σήμαινε πίστη στο Σύνταγμα του ελληνικού κράτους και στον βασιλέα ως μοναδικό εκπρόσωπο του «έθνους»¹⁵⁵.

Η πρόταση του Κωλλέτη παρότι δεν είχε σαφείς αναφορές σε πολιτισμικά ή φυλετικά κριτήρια προσδιορισμού του ελληνικού έθνους, εμπεριείχε ωστόσο ξεκάθαρα το «σπέρμα» του εθνικού αυτοπροσδιορισμού. Η οριοθέτηση του ελληνικού έθνους όπως είδαμε, θα είναι θέμα χρόνου να αποκτήσει βιολογικές παραδοχές, αναιρώντας τις πολιτισμικές χρήσεις που είχε προσδώσει στο «ελληνικό έθνος» το ορθόδοξο Πατριαρχείο.

Με την προσπάθεια για ένταξη της Μακεδονίας στον εθνικό κορμό, μετά το 1884 χρησιμοποιήθηκαν απογραφικά στοιχεία, τοπογραφικοί χάρτες αλλά και εθνολογικές μελέτες για τη διερεύνηση του πληθυσμού της περιοχής¹⁵⁶. Η «εθνική ταυτοποίηση» ήταν εύκολη υπόθεση για τους πληθυσμούς που ζούσαν στο νότιο, δυτικό και ανατολικό τμήμα της χώρας καθώς οι περιοχές είχαν προσαρτηθεί πολύ πριν το 1884¹⁵⁷. Τα πράγματα ωστόσο γίνονταν πολύ πιο «περίπλοκα» στον βορρά.

Η περιοχή της Μακεδονίας όχι μόνο είχε δίγλωσσους πληθυσμούς (το φαινόμενο αυτό υπήρχε και στο νότιο τμήμα της χώρας με τους αρβανίτες), αλλά οι πληθυσμοί αυτοί χρησιμοποιούσαν μία σλαβική διάλεκτο. Μετά την επίδραση του γερμανικού εθνικισμού ο αντισλαβισμός και η σλαβοφοβία γίνονται κύρια χαρακτηριστικά του ελληνικού εθνικισμού ως δάνεια από τον γερμανικό.

Στην Στερεά Ελλάδα, στην Βοιωτία, στην Χαλκίδα και σε πολλά νησιά του Αργοσαρωνικού όπως η Ύδρα και ο Πόρος, υπήρχαν ελληνικοί πληθυσμοί

¹⁵⁵ Με μία ευρύτερη έννοια η Μεγάλη Ιδέα ανήκει και αυτή στα πνευματικά τέκνα του Γαλλικού Διαφωτισμού και της Γαλλικής Επανάστασης αφού νοσηματοδοτεί με πολιτικά κριτήρια το έθνος.

¹⁵⁶ Βλ. Βλασίδης Βλάσης, Κωφός Ευάγγελος, Στεφανίδης Ιωάννης (επιμ): *«Μακεδονικές ταυτότητες στο χρόνο: Διεπιστημονικές προσεγγίσεις»*, (άρθρο) Βασίλης Κ. Γούναρης: *«Η Μακεδονία των Ελλήνων: Από τον Διαφωτισμό έως τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο»*, εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2008, σ. 185 – 198.

¹⁵⁷ Βλ. Παράρτημα, Πίνακας 2: Προσάρτηση Εδαφών βάσει των Διεθνών Συνθηκών.

που μιλούσαν τα αρβανίτικα σαν πρώτη γλώσσα χωρίς να τίθεται ωστόσο θέμα αμφισβήτησης της ελληνικότητας από τον λαϊκό ελληνικό εθνικισμό¹⁵⁸.

Η αμφισβήτηση για την ελληνικότητα των δίγλωσσων πληθυσμών της Μακεδονίας ήρθε με την επίδραση των φυλετικών θεωριών του Fallmerayer που βρήκαν απήχηση, κυρίως, στη γερμανόφωνη Ευρώπη. Παρότι λοιπόν η ορθόδοξη πίστη, ήταν μια βασική ένδειξη «εθνοπρέπειας», η πίστη σε ένα κοινό ελληνικό γένος με «κοινό αίμα» και «κοινή γλώσσα» ήταν προφανές «δάνειο» από τον γερμανικό εθνικισμό.

Ήδη από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα η ύπαρξη Σλάβων στην Μακεδονία δεν ήταν κάτι κρυφό για τους έλληνες εθνικιστές διανοούμενους¹⁵⁹. Όπως αναφέρει ο Βασίλης Κ. Γούναρης: *«Σε ένα από τα συνεχή δημοσιεύματα της περιόδου Μαΐου-Ιουνίου 1888, επισημάνθηκε ότι οι Έλληνες πλειοψηφούσαν μόνο στη νότια και μεσαία ζώνη της Μακεδονίας»*. Απόψεις όπως, πχ ότι η «αρχαία μακεδονική» πόλη Οχρίδα έχει ακόμα ελληνικό πληθυσμό, αποδείχθηκαν εντελώς ανεδαφικές¹⁶⁰. Στις παραμονές των ανταλλαγών πληθυσμού του 1923, το θέμα επανέρχεται, και όπως φαίνεται μέσω

¹⁵⁸ Πολλοί αρχηγοί της ελληνικής επανάστασης, μεταξύ αυτών ο Μάρκος Μπότσαρης, ο Ανδρέας Μιαούλης και η επιφανέστερη γυναίκα της επανάστασης Λασκαρίνα Μπουμπουλίνα, ήταν Αρβανίτες στην καταγωγή. Η θυσία τους διδάσκεται ακόμα και σήμερα στα ελληνικά σχολεία χωρίς ωστόσο να αναφέρεται η αρβανίτικη καταγωγή τους.

¹⁵⁹ Σύμφωνα με απογραφές που έγιναν πριν το 1888 αριθμούσε 60 ελληνικές οικογένειες επί 24.000 κατοίκων, εξ αυτών οι 10.000 μουσουλμάνοι και οι υπόλοιποι Βούλγαροι (προφανώς σλαβόφωνοι σχισματικοί). Βλ. Εφημερίς, 13 Μαΐου 1888 στο Βλασίδης Βλάσης, Κωφός Ευάγγελος, Στεφανίδης Ιωάννης (επιμ): *«Μακεδονικές ταυτότητες στο χρόνο: Διεπιστημονικές προσεγγίσεις»*, (άρθρο) Βασίλης Κ. Γούναρης: *«Η Μακεδονία των Ελλήνων: Από τον Διαφωτισμό έως τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο»*, εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2008, σελ. 196.

¹⁶⁰ Βλασίδης Βλάσης, Κωφός Ευάγγελος, Στεφανίδης Ιωάννης (επιμ): *«Μακεδονικές ταυτότητες στο χρόνο: Διεπιστημονικές προσεγγίσεις»*, (άρθρο) Βασίλης Κ. Γούναρης: *«Η Μακεδονία των Ελλήνων: Από τον Διαφωτισμό έως τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο»*, εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2008, σ. 196.

εμπιστευτικής έκθεσης, ανησυχεί έντονα την ελληνική κυβέρνηση. Σε έκθεση του γραμματέα του υπουργείου Εξωτερικών της Ελλάδας προς το υπουργείο του αναφέρεται ότι «καθόλο το μήκος της παραμεθωρίου ζώνης και τα πλησίον αυτής περιφέρειας το ελληνικό στοιχείο εμφανίζεται εν τρομερά μειονεκτική υπάρξει εν συγκρίσει με τους Σλαβόφωνους».¹⁶¹ Ο συντάκτης μάλιστα τονίζει ότι καλώς δεν δημοσιεύτηκε νωρίτερα παρόμοια στατιστική μελέτη για την κατανομή του πληθυσμού από την πλευρά της ελληνικής κυβέρνησης καθώς μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως «φυλετική γέφυρα οδηγούσα προς το Αιγαίο»¹⁶².

Η καθαρότητα του «ελληνικού αίματος» είχε ήδη γίνει αντικείμενο ιδεολογικής διαπραγμάτευσης και «εσωτερικής ρήξης» στην Ελλάδα όταν ο εκδότης Ιωάννης Καλοστύπης απευθυνόμενος προς την ελληνική κοινή γνώμη έγραφε στα τέλη του 19^{ου} αιώνα: «*Η Μακεδονία είναι η καρδιά του Ελληνισμού (...)*» «*Άνευ Μακεδονίας δεν δύναται να υπάρξει Ελλάς, ούτε μικρή ούτε μεγάλη (...)*». «*Ο κύριος της Μακεδονίας είναι ο ηθικός ηγεμών της Ανατολής ολοκλήρου (...)*»¹⁶³.

Στα πλαίσια αυτά, γεωπολιτικά και πολιτισμικά, ο παραδοσιακός ελληνικός εθνικισμός αναγνωρίζει όλη την Μακεδονία ως «ελληνική γη». Ωστόσο δεν μπορεί να αποδείξει ξεκάθαρα τους ισχυρισμούς του. Παρά τον ιδιαίτερο ζήλο που εξέφρασε ο ελληνικός εθνικισμός για την ελληνικότητα της Μακεδονίας εκδήλωσε παράλληλα μία ιδιόρρυθμη «εθνική καχυποψία» απέναντί της. Πάνω σε αυτή την προφανή αντίφαση δημιουργήθηκε ένα λογικό κενό. Μία ιδεολογική αντίφαση στον πυρήνα της «ελληνοπρέπειας». Η σύγχυση ότι η Μακεδονία παρότι ελληνική, είναι μερικώς σλαβόφωνη δημιουργούσε ένα πρωτοφανές πρόβλημα. Ο παραδοσιακός ελληνικός

¹⁶¹ Fleischer, Hagen: «*Στέμμα και Σβάστικα: Η Ελλάδα της Κατοχής και την Αντίστασης*», Τόμος Β, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1995, Υποσημείωση, σ. 73.

¹⁶² Ο.π

¹⁶³ Βλ. Βλασιδής Βλάσης, Κωφός Ευάγγελος, Στεφανίδης Ιωάννης (επιμ): «*Μακεδονικές ταυτότητες στο χρόνο: Διεπιστημονικές προσεγγίσεις*», (άρθρο) Βασίλης Κ. Γούναρης: «*Η Μακεδονία των Ελλήνων: Από τον Διαφωτισμό έως τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο*», εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2008, σ. 197

εθνικισμός παρότι εκφράζει την πίστη του στην διαρκή ελληνικότητα της Μακεδονίας, αμφιβάλει για το αν κατοικείται από «Έλληνες στο Γένος». Η μεγάλη αυτή αντίφαση δημιουργεί ένα αίσθημα «καχυποψίας» και «ανασφάλειας» στον πυρήνα της «ελληνοπρέπειας».

Το στοιχείο της «εθνικής ανασφάλειας» εκφράστηκε συχνά ως «σύμπλεγμα ανωτερότητας» των Ελλήνων που ζουν στην Πελοπόννησο. Έως σήμερα μπορεί να συναντήσει κανείς κατοίκους στα χωριά της Μάνης και της Μεσσηνίας που υπερηφανεύονται ότι είναι οι μόνοι «αυθεντικοί Έλληνες» σε σχέση ειδικότερα με τους Έλληνες της Μακεδονίας, της Ηπείρου ή της Θράκης.

Η εθνική «καχυποψία» θα εκφρασθεί ήδη από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα με διάφορους τρόπους. Πριν την προσάρτηση της Μακεδονίας, η σλαβοφωνία αποτελούσε αντικείμενο χλευασμού στην Αθήνα του Όθωνα, όπως αναφέρει ο Βασίλης Κ. Γούναρης¹⁶⁴. Αργότερα, οι πελοποννήσιοι και κρητικοί βενιζελικοί που στελέχωσαν το αστυνομικό σώμα της Θεσσαλονίκης, μετά τους Βαλκανικούς πολέμους, είχαν συχνά προσβλητική και καχύποπτη συμπεριφορά προς τους σλαβόφωνους.

Στην προσπάθειά του να αποκρύψει το γλωσσικό γνώρισμα της σλαβοφωνίας, ο ελληνικός εθνικισμός εφηύρε ευφάνταστες θεωρίες. Μία από αυτές ήταν ότι ο ντόπιος (αρχαίος) πληθυσμός της Μακεδονίας είχε «αναγκαστεί» να μάθει τη γλώσσα των «κατακτητών» Βουλγάρων ενώ μία ακόμα πιο ενδιαφέρουσα θεωρία ήταν ότι οι σλαβόφωνοι μιλούσαν μία μικτή διάλεκτο με ελληνικές ρίζες και σλάβικες καταλήξεις¹⁶⁵.

Όπως συνέβη με πολλούς εθνικισμούς, η «ελληνοπρέπεια» ασκήθηκε ως μοχλός πίεσης καταπιέζοντας τις επιμέρους αναφορές στο εσωτερικό. Συχνά χωρίς δισταγμό, χρησιμοποιώντας τους κατασταλτικούς μηχανισμούς του κράτους για να εκφοβίσει τις επιμέρους πολιτισμικές αναφορές.

Οι εθνικιστικές βλέψεις της Βουλγαρίας, προς τον νότο καθώς και ο «αγώνας δρόμου» για την προσάρτηση της Θεσσαλονίκης στον εθνικό

¹⁶⁴ Ο.π. σ. 193.

¹⁶⁵ Ο.π. σ. 200 και Νεοκλής Καζάζης στο ο.π σ. 207.

«κορμό» το 1912, ήταν το «καύσιμο» για να πυροδοτηθεί περαιτέρω η σλαβοφοβία και το κλίμα «εθνικής καχυποψίας» προς τον ντόπιο πληθυσμό.

Οι σλαβόφωνοι κάτοικοι της βόρειας Ελλάδας θεωρήθηκαν αξιωματικά «ξένοι» με βάση τις αρχές της ελληνοπρέπειας, εφόσον προέρχονταν από τον «φυλετικά νοθευμένο» σλαβικό βορρά. Η ελληνική γλώσσα και η ορθόδοξη χριστιανική πίστη περί τα τέλη του 19^{ου} αιώνα είχαν παγιωθεί ως το αδιαίρετο σύνολο συμβόλων που ορίζουν την «ελληνικότητα», με βάση πλέον τον φυλετικό προσδιορισμό του αίματος.

Σε δημοσιεύματα των αρχών του 20^{ου} αιώνα οι Βούλγαροι θα χαρακτηρισθούν ως «*δόλιοι*», «*άγριοι*», «*ανήθικοι*», «*απολίτιστοι*», «*χωρίς θρησκευτικό χαλινό*» και «*διψασμένοι για αίμα*»¹⁶⁶. Οι πληθυσμοί που ζουν στην Μακεδονία αλλά δεν ομιλούν την ελληνική θα αντιμετωπισθούν εχθρικά. Εφόσον τα χαρακτηριστικά της νόθευσης του ελληνικού γένους δεν προήλθαν από την «Εγγύς Ανατολή», και συγκεκριμένα τους οθωμανούς οι οποίοι συμβίωναν με τους χριστιανούς, θα έπρεπε να έρθουν από τον βορρά και συγκεκριμένα τους Βούλγαρους.

Με βάση τον φυλετικό προσδιορισμό που εισήγαγε στον ελληνικό εθνικισμό ο γερμανικός, η πίστη σε μία ελληνική οικογένεια με «κοινό αίμα» «κοινή γλώσσα» και «κοινή θρησκεία», γίνεται πλέον βασικό χαρακτηριστικό του ελληνικού εθνικισμού. Το ελληνικό Γένος περί τις αρχές του 20^{ου} αιώνα γίνεται «ομόαιμο», όπως είχε διαλέξει να πιστεύει και ο γερμανικός εθνικισμός για το «μεγάλο» γερμανικό έθνος.

Η «σλαβοφοβία» στην Ελλάδα πήρε διαστάσεις χιονοστιβάδας στις αρχές του 20^{ου} αιώνα και συνδέθηκε με τον αντικομμουνισμό. Στη μεν γερμανική εθνικιστική ιδεολογία οι Σλάβοι θεωρήθηκαν νομοτελειακά ως «κατώτερα φύλλα» που αξιωματικά υπάκουαν στην «κατώτερη» φυλετική τους κατάταξη. Στη δε ελληνική «εθνικόφρονη» ιδεολογία μεταμορφώθηκαν στον «ύπουλο εχθρό» που απειλούσε να «νοθεύσει» την ελληνική Μακεδονία και να ακρωτηριάσει μέσω του κομμουνισμού την εθνική επικράτεια. Η ιστορική συγκυρία έμελε και σε αυτό το σημείο να παίξει εκπληκτικό ρόλο.

¹⁶⁶ Ο.π. σ. 204.

Τον Σεπτέμβριο του 1920, μετά την εισδοχή του στην Τρίτη Διεθνή, το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος (ΚΚΕ) δέχεται πιέσεις να αποδεχτεί το σχέδιο για ανεξαρτησία της Μακεδονίας που ως βασικό συντελεστή είχε την μακεδονική αυτονομιστική οργάνωση VMRO με την οποία ήθελε να συνεργαστεί το κομμουνιστικό κόμμα Βουλγαρίας. Η δύναμη του ΚΚΕ στην Κομιντέρν ήταν ελάχιστη σε σχέση με το κομμουνιστικό κόμμα Βουλγαρίας, γεγονός που το καθιστούσε αδύναμο να διαπραγματευτεί με αξιώσεις¹⁶⁷.

Στο 3^ο Έκτακτο Συνέδριο του ΚΚΕ τον Δεκέμβριο του 1924 αποφασίζεται να ικανοποιηθεί η Κομιντέρν ως προς το ζήτημα της ανεξαρτητοποίησης της Μακεδονίας. Η νέα γραμμή του ΚΚΕ μόλις οχτώ χρόνια μετά το τέλος του μακεδονικού αγώνα, προέτρεπε τα μέλη του σε «*αγώνα για ένα ανεξάρτητο μακεδονικό κράτος*» που θα αποτελείται από τα τρία τμήματα της Μακεδονίας και της Θράκης (ελληνικό, βουλγαρικό, σερβικό).

Η εθνική παραχώρηση λειτούργησε αρνητικά για το κόμμα κάνοντάς το ιδιαίτερα αντιπαθές στην κοινή γνώμη αλλά και στον αστικό πολιτικό κόσμο (βενιζελικό και φιλοβασιλικό). Όπως ήταν λογικό, δεν άφησε αδιάσπαστο ούτε το ίδιο το κόμμα. Επιφανή στελέχη του ΚΚΕ διαγράφηκαν. Ο ιδρυτής του Ριζοσπάτη, Γιάννης Πετσόπουλος, που είχε προβάλλει ανοιχτά αντιδράσεις στην απόπειρα του κομμουνιστικού κόμματος Βουλγαρίας για ανεξαρτησία της Μακεδονίας, διαγράφεται ως «σοβινιστής» από τη νέα ηγεσία του ΚΚΕ¹⁶⁸. Τις πολλαπλές επιπτώσεις που είχε μέσα στα επόμενα χρόνια αυτή η απόφαση καθώς και τα χαρακτηριστικά της αντικομμουνιστικής προπαγάνδας στα πλαίσια της «εθνικόφρονος αφήγησης» θα τα εξετάσουμε στο κεφάλαιο 3.4.

¹⁶⁷ Βλ. Fleischer, Hagen: «*Στέμματα και Σβάστικα: Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης*», Τόμος Β, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1995, σ.72. Σύμφωνα με τις αναφορές του συγγραφέα, το ΚΚΕ αριθμούσε περίπου το 1920, μόλις 1.300 μέλη (σύμφωνα με δικά του στοιχεία) ενώ το Κομμουνιστικό κόμμα Βουλγαρίας την ίδια περίοδο είχε ήδη 30.000 μέλη.

¹⁶⁸ Ο.π

Το ιδεολόγημα της ελληνοπρέπειας μέσω του παραδοσιακού ελληνικού εθνικισμού αρχίζει να χρησιμοποιεί ανοιχτά την σλαβοφοβία ως βασικό ιδεολογικό εργαλείο και μέσο προπαγάνδας.

Οι εργατικές απεργίες στην Θεσσαλονίκη την δεκαετία του 1920 και η χρήση ωμής βίας από τον Ελευθέριο Βενιζέλο θα αναδείξουν τις ιδεολογικές συγκρούσεις που γίνονται ορατές στις αρχές του 20 αιώνα μεταξύ του αστικού κράτους και της εργατικής τάξης. Με την παλινόρθωση της μοναρχίας το 1935 και την επιβολή του Καθεστώτος της 4^{ης} Αυγούστου λίγο αργότερα, η φιλομοναρχική στάση θα υπερισχύσει μέσω πραξικοπήματος. Οι οπαδοί του βασιλιά θα υπερασπισθούν πλέον το ιδεολόγημα της «εθνικοφροσύνης» από θέση ισχύος. Ωστόσο, τουλάχιστον μέχρι τον Εμφύλιο, θα μοιραστούν εξίσου τον αντικομμουνισμό και την σλαβοφοβία με την φιλοβενιζελική παράταξη.

Η περίοδος του Μεσοπολέμου θα στιγματισθεί από την κατάλυση της αστικής δημοκρατίας. Το αντικομμουνιστικό μένος και το αστυνομικό κράτος θα αποτελέσουν τα πιο βασικά χαρακτηριστικά του Καθεστώτος της 4^{ης} Αυγούστου.

Τον Νοέμβριο του 1943, στην δίνη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, οι πρώτες σφοδρές συγκρούσεις μεταξύ των ανταρτών του ΕΛΑΣ και των φιλομοναρχικών ομάδων που συνεργάστηκαν (στα πλαίσια του αντικομμουνισμού) με τους ναζί, είχαν ήδη ξεσπάσει. Ο «*Εθνικός Αγωνιστής*», όργανο της οργάνωσης «*Βασιλοφρόνων Αγωνιστών*» κατηγορούσε πλέον ανοιχτά τους κομμουνιστές ως «*αδελφούς των Βουλγάρων*» που επιδιώκουν την «βουλγαροποίηση της ελληνικής μακεδονίας». Οι κατηγορίες για την «εθνική μειοδοσία» της δεκαετίας του 1920 επανακάμπουν, παίρνοντας πλέον την μορφή «χιονοστιβάδας». Η χρήση φυλετικών προσδιορισμών ως «κοσμητικά» επίθετα αποτελεί απόρροια των θέσεων που επέβαλε ο γερμανικός εθνικισμός στο ιδεολόγημα της εθνικοφροσύνης ήδη από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα.

Παρότι πολλούς μήνες νωρίτερα, ήδη τον Μάιο του 1942, η ΚΟΜΕΠ του ΚΚΕ είχε διακηρύξει ότι το σημαντικότερο χρέος των Ελλήνων είναι να φύγει ο βουλγαρικός ζυγός του κατακτητή από τη Μακεδονία, πλέον η

συμβολική σύνδεση μεταξύ κομμουνιστών και «πανσλαβιστικού κινδύνου» στην Ελλάδα είχε αρχίσει να μπαίνει σε εφαρμογή.

Η «ελληνοπρέπεια» πλέον χρησιμοποιεί συμβολικά την έννοια του «αίματος» για να διαχωρίσει τους Έλληνες από τους Σλάβους οι οποίοι πλέον «φέρουν» και «εγκυμονούν» τον κομμουνισμό ως «μικρόβιο». Στην Ελλάδα ήδη από την δεκαετία του 1920 άτομα του κοινού ποινικού δικαίου χρησιμοποιούνται από την βενιζελική αστυνομία στην Θεσσαλονίκη ως «επαγγελματίες» του αντικομμουνισμού. Εκφοβίζοντας, χτυπώντας και θέτοντας σε κίνδυνο την ζωή και την περιουσία πολιτών με σημείο αιχμής τα πολιτικά τους φρονήματα δρουν υποθετικά σύμφωνα με το «εθνικό φρόνημα» και υπέρ «της προστασίας του έθνους». Η ιδιότυπη αυτή «προστασία» του έθνους-λαού από το «μικρόβιο του κομμουνισμού» προφύλασσε παράλληλα την αστική τάξη από περαιτέρω πολιτικές αναταραχές.

Ο αστικός κόσμος, από την άλλη πλευρά, θα αντιπαρατεθεί στο πεδίο της εθνικοφροσύνης επιλέγοντας το βενιζελικό ή το μοναρχικό στρατόπεδο. Μετά τον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897 και την άνοδο του Ελευθέριου Βενιζέλου στην πολιτική σκηνή, αρχίζει σταδιακά η «εθνικοφροσύνη» να γίνεται αιτία του Εθνικού Διχασμού.

Η έναρξη του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου έφερε πρόσθετες πολιτικές αναταράξεις στην Ελλάδα. Το δίλημμα στην ελληνική κοινωνία αν η Ελλάδα έπρεπε να συμμετέχει στον πόλεμο ή όχι κατέληξε σε επεισόδια.

Οι συγκρούσεις μεταξύ βασιλοφρόνων και βενιζελικών που σημειώθηκαν τον Νοέμβριο του 1916 στην Αθήνα, λίγες μέρες μετά την σύγκρουση των ελληνικών στρατευμάτων και των δυνάμεων της Αντάντ στην Αθήνα, όπως αναφέρει ο Αλέξανδρος Κοτζιάς, *«έκαναν να καταρρεύσει μέσα στην επίσημη αναρχία το εκσυγχρονισμένο κράτος που είχε ονειρευτεί ο Χαρίλαος Τρικούπης»*¹⁶⁹. Για τα επόμενα χρόνια η άποψη για το ποιος

¹⁶⁹ Βλ. Κοτζιάς Αλέξανδρος: «Η Ελλάδα στις Συμπληγάδες των Υπερδυνάμεων της Εποχής», «Εθνικός Διχασμός: Ο Κωνσταντίνος, ο Βενιζέλος και το “Ανάθεμα”» (συλ. τόμος), εκδόσεις Ε ιστορικά, Αθήνα 2009, σ. 68.

υπερασπίζεται το εθνικό συμφέρον θα οδηγεί όχι μόνο σε πολιτικούς διαξιφισμούς αλλά και σε βιαιοπραγίες που εντείνονται από συχνά στρατιωτικά πραξικοπήματα άλλοτε υπέρ του Βασιλιά και άλλοτε υπέρ του Βενιζέλου. Σημαντικό γεγονός για την όξυνση της πολιτικής αντιπαράθεσης σε εθνικό διχασμό αποτέλεσε αδιαμφισβήτητα η «Δίκη των έξι» που κατέληξε στην αυθημερόν εκτέλεση του πρωθυπουργού και αρχηγού των αντιβενιζελικών, Δημήτριου Γούναρη¹⁷⁰.

Με την Μικρασιατική καταστροφή και τη μετακίνηση περίπου ενάμισι εκατομμυρίου προσφύγων στην Ελλάδα το 1923, κλείνει επισήμως το θέμα της εθνικής επικράτειας το οποίο απασχόλησε την εξωτερική πολιτική της χώρας από την ίδρυση ανεξάρτητου ελληνικού κράτους και επί σχεδόν έναν αιώνα.

Εξίσου σημαντικός παράγοντας για τον εθνικό διχασμό έχει θεωρηθεί η αργή ανάπτυξη του ελληνικού κοινωνικού ιστού. Ο κοινωνικός ιστός στην Ελλάδα σύμφωνα με πολλούς ιστορικούς δεν αποκτά τις προϋποθέσεις για να συγκροτηθεί αυτόνομη αστική τάξη παρόμοια με αυτή που δημιουργήθηκε στην δυτική Ευρώπη. Από το 1875 που γίνεται δεκτή από τον βασιλιά η «Αρχή της Δεδηλωμένης» μέχρι και τα μέσα του 20^{ου} αιώνα διαμορφώνεται ένα ατελές κοινοβουλευτικό σύστημα δημοκρατίας που στηρίζεται στη σχέση πατρωνίας μεταξύ πολιτικών και πολιτικού ακροατηρίου. Ο γνωστός πλέον διαχωρισμός μεταξύ «Βενιζελικών» - «Βασιλοφρόνων» που μεταφράστηκε αργότερα σε «Φιλελεύθερους» - «Συντηρητικούς» τη δεκαετία του '20 και του '30, «Εθνικόφρονες» - «Αριστερούς» μετά τον Εμφύλιο ή «Αριστερούς» - «Δεξιούς» όπως επικράτησε μετά τη Μεταπολίτευση, γίνεται ο βασικός σκελετός πάνω στον οποίο οικοδομείται η δημοκρατική νομιμοποίηση των κυβερνήσεων.

¹⁷⁰ Όπως αναφέρουν οι Ν. Καλύβας και Ν. Μαραντζίδης: «*Η απόφαση του έκτακτου στρατοδικείου τον Νοέμβριο του 1922 να καταδικάσει σε θάνατο την ηγεσία του Λαϊκού κόμματος, βάθυνε και άλλο το τραύμα του Εθνικού Διχασμού*» και αποτέλεσε «βαριά κληρονομιά» μέχρι και τη γερμανική Κατοχή. Βλ. Καλύβας Ν. Στάθης, Μαραντζίδης Νίκος: «*Εμφύλια Πάθη: 23+2 ερωτήσεις και απαντήσεις για τον Εμφύλιο*», Εκδόσεις Μεταίχιμο, Αθήνα 2016, σ. 106.

Η νομιμοποίηση αυτή ανεξάρτητα δημοκρατικών διαδικασιών θα πρέπει πάντα να εκπληρώνει τα κριτήρια της «ελληνοπρέπειας» και της «εθνικοφροσύνης» όπως τα περιγράψαμε πιο πάνω. Την «αναγκαία» κατά περιπτώσεις διόρθωση θα κάνει ο στρατός ο οποίος ως «θεματοφύλακας του έθνους» θα περιφρουρεί τα εθνικά συμφέροντα μέχρι και την πτώση της χούντας.

3.2. Η γέννηση μιας «αφήγησης»: Η σύσταση του νέου ελληνικού κράτους και ο 19^{ος} αιώνας στην Ελλάδα

Η περιγραφή των ιστορικών συνθηκών μέσα από τις οποίες αναδύθηκε το νεοελληνικό κράτος δεν αποτελεί ένα νέο πεδίο συζήτησης για τις κοινωνικές επιστήμες τόσο στη χώρα μας όσο και στο εξωτερικό. Για να αποφύγουμε μία άσκοπη θεώρηση εκ του μηδενός, θα περιγράψουμε τις συνθήκες μέσα από τις οποίες «αναδύθηκε» η ιδέα του «έθνους» στην Ελλάδα στηριζόμενοι σε βιβλιογραφικές πηγές που αναλύουν διεξοδικά το θέμα¹⁷¹.

Όπως είδαμε νωρίτερα, η «ελληνοπρέπεια» ως μία λαϊκή αναπαράσταση για τον «εθνικό χαρακτήρα» στην Ελλάδα συγκέντρωσε στον πυρήνα της τις καταστατικές αρχές, τις βασικές παραδοχές και τα αξιακά σύμβολα που θέτει ο εθνικός χαρακτήρας στην Ελλάδα. Ένα ευρύτερο πλαίσιο απόψεων και στάσεων, η αρχή της «ελληνικότητας», προβάλλει ως κύρια αντίληψη η οποία μπορεί να επιβεβαιώνει απαρέγκλιτα τον «εθνικό χαρακτήρα» στην Ελλάδα μέσα στο πλαίσιο του ελληνο-χριστιανισμού.

Ποιες όμως κοινωνικό-ιστορικές συνθήκες υπήρξαν οι πρωταρχικές προϋποθέσεις για να αφομοιωθεί ο όρος «έθνος» στην Ελλάδα και να δημιουργηθεί εθνικό κράτος;

¹⁷¹ Βλ. ενδεικτικά: Douglas, Dakin: «*Η Ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*», Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 7η Ανατύπωση, Αθήνα 2012, Παπαγεωργίου, Στέφανος: «*Από το Γένος στο Έθνος: Η θεμελίωση του ελληνικού κράτους 1821-1862*», Εκδόσεις Παπαζήση, Δεύτερη Έκδοση, Αθήνα 2005, Clogg, Richard: «*Συνοπτική Ιστορία της Ελλάδας 1770-2000*», Εκδόσεις Κάτοπτρο, β Έκδοση, Αθήνα 2003, Xydis, Stephen: «*Modern Greek Nationalism*» στο Sugar F. Peter, Lederer J. Ivo (eds.): «*Nationalism in Eastern Europe*», University of Washington Press, Seattle and London 1994, Σκοπετέα, Έλλη: «*Το Πρότυπο Βασίλειο και η Μεγάλη Ιδέα*», Εκδόσεις Πολύτυπο, Αθήνα 1988, Σβορώνος, Νίκος: «*Επισκόπηση της Νεοελληνικής ιστορίας*», μτφ Αικατερίνη Ασδραχά, εκδόσεις Θεμέλιο, 1γ' έκδοση, Αθήνα 1999.

Η οθωμανική κυριαρχία και ο ρόλος που ανέλαβαν συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες στο σύστημα διοίκησης της οθωμανικής αυτοκρατορίας διαμορφώνουν ένα ιδιαίτερο κοινωνικο-πολιτικό πλαίσιο το οποίο θα εξετάσουμε εάν τελικά έπαιξε ρόλο, και με ποιο τρόπο, στη γέννηση του ελληνικού εθνικισμού¹⁷².

Οι πρώτες ιδέες που θα μπορούσε κανείς να «συνδέσει» με την εθνική «αφήγηση» στην Ελλάδα, αρχίζουν να αναπτύσσονται από βυζαντινούς λόγιους τον 15^ο αιώνα. Λίγο πριν την άλωση της Κωνσταντινούπολης, καθώς εξασθενεί η κεντρική εξουσία και αναπτύσσονται αποκεντρωμένα διοικητικά κέντρα, αρκετοί βυζαντινοί φιλόσοφοι σταματούν να αυτοπροσδιορίζονται με τη λέξη «Ρωμαίος» αντικαθιστώντας τη χρήση της με τη λέξη «Έλληνα»¹⁷³. Η αναφορά της λέξης «Έλληνα» ωστόσο εκείνη την περίοδο δεν είχε «εθνικό» περιεχόμενο. Η χρήση της οφείλεται στον ίδιο λόγο για τον οποίο οι βυζαντινοί λόγιοι της εποχής αποκαλούσαν άλλους υπόδουλους λαούς της

¹⁷² Η κυρίαρχη άποψη είναι ότι στην Ελλάδα υπήρξε μία «πολιτιστική» παρά «πολιτική» άποψη για το έθνος. Ο γερμανικός, ο ιταλικός, ο σέρβικος, ρώσικος εθνικισμός και πολλοί άλλοι, θεωρείται ότι «προηγήθηκαν» της δημιουργίας σύγχρονου εθνικού κράτους καθώς εκφράστηκαν πρώτα ως εθνικοαπελευθερωτικά κινήματα και μετά με τη δημιουργία εθνικού κράτους. Για την τυπολογία του εθνικισμού αναφέρουμε και πάλι ενδεικτικά: Smith, D. Antony: «*Εθνική Ταυτότητα*», μτφ Εύα Πέππα, εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα 2000, σ. 119 – 126, Λέκκας Ε. Παντελής: «*Η εθνικιστική Ιδεολογία: Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*», εκδόσεις Κατάρτι, γ' έκδοση, Αθήνα 2006, σ. 76 – 80, Δεμερτζής Νίκος, «Ο λόγος του Εθνικισμού: Αμφίσημο σημασιολογικό πεδίο και σύγχρονες τάσεις», εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 1996, σ. 224 - 244.

¹⁷³ «*There is no doubt that by the fourteenth and fifteenth centuries a growing number of intellectuals gradually abandoned the customary word "Roman" to identify themselves, and used instead the term "Hellene", thus demonstrating a profound admiration of the language and artistic output of the ancient*». Βλ. Livianos, Dimitris: «*The quest for Hellenism: Religion, Nationalism & Collective Identities in Greece (1453 - 1913)*», σ. 37.

οθωμανικής αυτοκρατορίας «*Ιλλυριούς*» (αρχαίος λαός της Ηπείρου), «*Τρυβαλλούς*» (αρχαίος λαός της Θράκης), «*Μυσοούς*» κ.λπ.¹⁷⁴.

Μεμονωμένο παράδειγμα αποτελεί ο βυζαντινός φιλόσοφος Γεώργιος Γεμιστός (ή Πλήθων), ο οποίος εκδήλωσε τόσο έντονο θαυμασμό για τα έργα των αρχαίων ελλήνων φιλοσόφων που απέρριψε τον Χριστιανισμό και αφιέρωσε τη ζωή του στη μελέτη των αρχαίων κλασικών.

Η λέξη «Έλλην», που για αιώνες στην βυζαντινή επικράτεια σήμαινε οποιονδήποτε ειδωλόατρη, αρχίζει σταδιακά, στο πλαίσιο του αρχαϊσμού που εκδήλωσαν πολλοί βυζαντινοί λόγιοι, να αποκλίνει από την αρχική της σημασία, και να χρησιμοποιείται πάλι με νέο τρόπο.

Με την πτώση του Βυζαντίου στους Οθωμανούς, εκπρόσωποι του ανώτερου κλήρου που μεταναστεύουν στη Δύση, όπως ο Βυσσαρίων ο Τραπεζούντιος, ασπάζονται τον καθολικισμό, αλλά παράλληλα διατηρούν τον θαυμασμό τους για την αρχαία ελληνική γραμματεία χρησιμοποιώντας τον όρο «Έλλην» για να περιγράψουν την πολιτισμική τους ταυτότητα στους νέους τόπους διαμονής τους.

Όπως αναφέρει ο Stephen G. Xydis, μέχρι και την περίοδο που ξέσπασε η ελληνική επανάσταση, η λέξη «Γένος», που σημαίνει το «ελληνικό έθνος», σπάνια συναντάται σε λογοτεχνικά κείμενα της Βυζαντινής περιόδου¹⁷⁵ σε αντίθεση με τη λέξη «γένος» (= *οικογένεια, φυλή, ομάδα, στα αρχαία ελληνικά*) η οποία εξακολούθησε κατά την μεγαλύτερη περίοδο του Βυζαντίου να έχει την έννοια της ομάδας ή της οικογένειας. Η λέξη «Έλλην», από την άλλη πλευρά, που για αιώνες στην βυζαντινή επικράτεια σήμαινε

¹⁷⁴ Βλ. Speros Vryonis Jr, “*Byzantine Cultural Self-consciousness in the Fifteenth Century*”, in Slobodan Curcic and Doula Mouriki (eds), *The Twilight of Byzantium: Aspects of Cultural and Religious History in the Late Byzantine Empire*, Princeton: Dept of Art and Archaeology, Program in Hellenic Studies, Princeton University, 1991 στο Βλ. Livianos, Dimitris: «*The quest for Hellenism: Religion, Nationalism & Collective Identities in Greece (1453 - 1913)*», σ. 37.

¹⁷⁵ Βλ. Xydis, Stephen: “*Modern Greek Nationalism*” στο Sugar F. Peter, Lederer J. Ivo (eds.): “*Nationalism in Eastern Europe*”, University of Washington Press, Seattle and London 1994, σ. 208.

οποιονδήποτε ειδωλόατρη, αρχίζει σταδιακά να αποκλίνει από την αρχική της σημασία και να χρησιμοποιείται και πάλι, αλλά με νέο περιεχόμενο. Μέχρι και πριν την εποχή της Επανάστασης ο όρος άρχισε να εκφράζει περισσότερο την εικόνα μίας «εξελληνισμένης» βυζαντινής αυτοκρατορίας που όπως είχε πει ο Γεώργιος Γεννάδιο Σχολάριος θα αποτελούσε την πατρίδα «*πάντων των από Χριστού καλουμένων*»¹⁷⁶.

Ως «αναβαπτισμένος» όρος η λέξη, «Έλλην», δεν είχε εθνικά χαρακτηριστικά, αλλά πολιτιστικά. Η ιδέα συνεπώς για το ελληνικό «Γένος» που συναντάμε στη κείμενα του Κοραή την εποχή της Γαλλικής Επανάστασης αποτελεί μία ανανοηματοδοτημένη έννοια, η οποία χρησιμοποιείται διαφορετικά, ταυτίζοντας το «ελληνικό έθνος» (Γένος των Ελλήνων) όπως το αντιλαμβανόμαστε σήμερα, με το πολιτισμικό γένος που περιέγραψε ο Γεννάδιος Σχολάριος μετά την πτώση του Βυζαντίου.

Η εθνική συνείδηση των λαϊκών στρωμάτων και η σύλληψη της έννοιας «έθνος» με τα σημερινά της χαρακτηριστικά αποτελεί ένα ιδιαίτερο πεδίο έρευνας το οποίο θα εξετάσουμε παράλληλα με την σύλληψη τις εθνικής ιδέας από τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα της οθωμανικής κοινωνίας.

Αρχικά η εξέτασή του αφορά τις λαϊκές παραδόσεις, τους λαϊκούς μύθους και την θέση των λαϊκών τάξεων στο κοινωνικό σύστημα της εποχής. Ο όρος «έθνος» από την άλλη, αποκτά, όπως είδαμε, συγκεκριμένο περιεχόμενο όχι πριν τα τέλη του 18^ο αιώνα. Αναφέροντας τον όρο «έθνος» στην παρούσα διατριβή εννοούμε την σύγχρονη νοηματοδότηση που έλαβε

¹⁷⁶ Η φράση αποδίδεται στον Γεώργιο Γεννάδιο Σχολάριο, σθεναρό αντίπαλο της Ένωσης μεταξύ Ορθόδοξης και Καθολικής Εκκλησίας και πρώτο Πατριάρχη υπό οθωμανική διακυβέρνηση μετά την άλωση. Ο Γεννάδιος έμεινε γνωστός και ως ο «πρώτος εθνάρχης των Ελλήνων». Βλ. Livaniος, Dimitris: «*The quest for Hellenism: Religion, Nationalism & Collective Identities in Greece (1453 - 1913)*», σ. 38 – 39, Μιχαηλίδης, Απόστολος: «*Γεννάδιος Β' Σχολάριος*», περιοδικό: Ιστορία - Εικονογραφημένη, Τεύχος 584, σσ. 24-36, Clogg Richard: «*Συνοπτική Ιστορία της Ελλάδας 1770-2000*», Εκδόσεις Κάτοπτρο, β' Έκδοση, Αθήνα 2003, σ. 32.

τον 19^ο αιώνα, ως η πολιτική και πολιτιστική οντότητα ελευθέρων και ίσων ατόμων μέσα από την οποία πηγάζει η δύναμη του «έθνους»¹⁷⁷.

Σε ένα βαθμό, όπως θα δούμε, η εθνική ιδέα εκδηλώθηκε στην Ελλάδα από «πάνω προς τα κάτω». Όπως έχει επισημανθεί συχνά σε βιβλιογραφικές πηγές¹⁷⁸, η εθνική ιδέα ξεκινάει να διαδίδεται στον ελλαδικό χώρο τον 18^ο και 19^ο αιώνα από τους διανοούμενους της εποχής με ελληνική παιδεία.

Η εθνική συνείδηση αποκτιέται καταρχήν από την αστική τάξη και τις κοινωνικές ελίτ της οθωμανικής Αυτοκρατορίας που είχαν ελληνική παιδεία και έζησαν στην ευρύτερη ζώνη του ελληνισμού¹⁷⁹. Ισχυρές οικογένειες εμπόρων και διοικητών που διατηρούσαν προνομιούχα θέση στην οθωμανική κοινωνία όπως οι Φαναριώτες, οι Χιώτες, οι Υδραίοι, οι Γιαννιώτες κ.α., ασπάζονται σταδιακά τις ιδέες του ευρωπαϊκού διαφωτισμού. Χαρακτηριστική ίσως για την ευμάρεια αυτών των εκπροσώπων της πρώιμης αστικής τάξης είναι η περίπτωση του Μιχαήλ Καντακουζηνού, τον οποίον οι Οθωμανοί ονόμασαν

¹⁷⁷ Πολιτικά αυτή η ιδέα εκφράστηκε μέσω της Γαλλικής Επανάστασης μετά την οποία τα άτομα αρχίζουν να οργανώνονται εντός ενός κράτους με καθορισμένα γεωγραφικά σύνορα. Βλ. Hobsbawm, Eric: *«Εθνη και Εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα»*, μτφ Χρυσ. Νάντρικς, εκδόσεις Καρδαμิตσα, Αθήνα 1994, σελ. 34 - 35.

¹⁷⁸ Εφόσον δεν υπήρχε ακόμη τον 18^ο αιώνα ελληνικό κράτος, είναι αδόκιμο να μιλάμε για «έλληνες» διανοούμενους. Οι λόγιοι στους οποίους αναφερόμαστε ήταν χριστιανοί υπήκοοι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, δίγλωσσοι συχνά και με διαφορετική καταγωγή (ο Ρήγας Φεραίος πχ ήταν στην καταγωγή Βλάχος, ενώ ο Αδαμάντιος Κοραής είχε καταγωγή από την Χίο). Το κοινό τους σημείο ήταν η ελληνική παιδεία και η κοινή εθνική συνείδηση. Η δράση τους σε ευρωπαϊκές πόλεις που ήταν το κέντρο των ιδεολογικών πολιτικών ζυμώσεων της εποχής βοήθησε να ασπαστούν τις ιδέες του Διαφωτισμού. Βλ. . Clogg Richard: *«Συνοπτική Ιστορία της Ελλάδας 1770-2000»*, Εκδόσεις Κάτοπτρο, β Έκδοση, Αθήνα 2003, σ. 48 – 52 και Dakin, Douglas: *«Η Ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923»*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 7^η Ανατύπωση, Αθήνα 2012, σ. 38 – 48.

¹⁷⁹ Βλ. Παπαγεωργίου, Στέφανος: *«Από το Γένος στο Έθνος: Η θεμελίωση του ελληνικού κράτους 1821-1862»*, Εκδόσεις Παπαζήση, Δεύτερη Έκδοση, Αθήνα 2005, σ. 73 – 75.

Σειτάνογλου¹⁸⁰. Όπως αναφέρει ο Richard Clogg, ο ισχυρός αυτός εκπρόσωπος της ελληνικής διασποράς κατείχε το μονοπώλιο αλατιού εντός της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Μέχρι την εκτέλεσή του, το 1578, κατάφερε να εξοπλίσει εξήντα γαλέρες για τον στόλο του σουλτάνου¹⁸¹.

Οι γνωστοί έλληνες λόγιοι του 19^{ου} αιώνα, όπως ο Αδαμάντιος Κοραής, ο Ευγένιος Βούλγαρης ή ο Δημήτριος Καταρτζής, ήταν γόνοι ισχυρών ελληνικών οικογενειών και είχαν σπουδάσει στα πανεπιστήμια της Ευρώπης¹⁸². Με την επιστροφή τους στην Ελλάδα μετέφεραν με τεράστιο ενθουσιασμό τις ιδέες του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού και όσα είχαν διδαχθεί για τον πολιτισμό της αρχαίας Ελλάδας. Το πιο σημαντικό ίσως στοιχείο που μετέφεραν στην ελληνική κοινότητα ήταν η διαδεδομένη αντίληψη που υπήρχε στην Ευρώπη, ότι οι Έλληνες είναι *«οι καταπιστευματοδόχοι μιας κληρονομιάς που προκαλούσε τον παγκόσμιο θαυμασμό»*¹⁸³.

Η «αφήγηση» αυτή άρχισε σταδιακά να γίνεται αποδεκτή ως βασική καταστατική αρχή της *«ελληνοπρέπειας»* στην Ελλάδα. Οι περισσότεροι μορφωμένοι αστοί ήδη από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα αναγνώριζαν το *«αρχαιοελληνικό κάλλος»* και την *«υπεροχή του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού»*.

Στα αποκεντρωμένα διοικητικά κέντρα που αναπτύχθηκαν με την πάροδο του χρόνου εντός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, οι διοικητικές αρμοδιότητες που παραχωρούσε ο σουλτάνος μέσω του Πατριαρχείου, τροφοδοτούσαν διαρκώς τις «εθνικές ιδέες» στις ελληνικές κοινότητες της διασποράς.

¹⁸⁰ Το προσωνύμια που του έδωσαν οι τούρκοι σημαίνει κατά λέξη στα τουρκικά *«Γιος του διαβόλου»*.

¹⁸¹ Βλ. Clogg Richard: *«Συνοπτική Ιστορία της Ελλάδας 1770-2000»*, Εκδόσεις Κάτοπτρο, β' Έκδοση, Αθήνα 2003, σ. 37 και 39.

¹⁸² Η διάδοση και επεξεργασία των εθνικών ιδεών είχε αρχίσει να γίνεται την ίδια εποχή και στα άλλα ευρωπαϊκά κράτη από διανοούμενους όπως ο Ρουσσώ στη Γαλλία, ο Φίχτε στη Γερμανία ή ο Ομπράνοβιτς στη Σερβία.

¹⁸³ Όπως συμπληρώνει ο Richard Clogg στον πρόλογο του βιβλίου του *«Συνοπτική Ιστορία της Ελλάδος 1770 - 2000»*, η αντίληψη αυτή παραμένει σχεδόν μέχρι σήμερα. βλ. ο.π, σελ. 20 - 22.

Ο αποκεντρωμένος τρόπος διοίκησης που ακολούθησε επί αιώνες στις επαρχίες της η Οθωμανική διοίκηση επέτρεπε σε «κλειστές» ομάδες αστών όπως οι Φαναριώτες να διατηρούν προνόμια εντός της οθωμανικής αυτοκρατορίας διατηρώντας παράλληλα σχέσεις με την ευρωπαϊκή εμπορική και πνευματική ελίτ.

Η εύνοια του σουλτάνου εκδηλωνόταν εκ περιτροπής μεταξύ της ελληνικής αλλά και της εβραϊκής και της αρμενικής κοινότητας, που σύμφωνα με το R. Clogg θεωρούνταν «πιστό *millet*», από την Οθωμανική διοίκηση τον 16ο και 17ο αιώνα¹⁸⁴.

Η γενιά των «*τουρκομαθημένων*» Φαναριωτών, παρά τη φραγκική ενδυμασία και τις σχέσεις της με τον Διαφωτισμό είχε πάνω από πέντε αιώνες εμπειρία στα πράγματα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας¹⁸⁵. Το ενδιαφέρον της για την «απελευθέρωση του Γένους» δεν ήταν πάντοτε αρκετό για να διακόψει τις σχέσεις της με την οθωμανική εξουσία. Η κεντρική εξουσία του σουλτάνου, με αντάλλαγμα την πιστή υπακοή των Φαναριωτών και του Πατριαρχείου αντάμειβε με υψηλές διοικητικές θέσεις και διευρυμένα προνόμια τη νομιμοφροσύνη τους. Σε αντάλλαγμα το Πατριαρχείο κατάφερε μέσω των ενοριών να εξυπηρετεί την οθωμανική διοίκηση και να συλλέγει φόρους προς όφελος του σουλτάνου. Οι καθημερινές σχέσεις πατρωνίας μεταξύ εκκλησίας, Φαναριωτών, εμπόρων και ορθόδοξων πληθυσμών της οθωμανικής αυτοκρατορίας διευκόλυναν την αφομοίωση των νέων εθνικών ιδεών. Μέσα σε αυτό το τοπίο καταγράφονται οι πρώτοι λαϊκοί εκπρόσωποι της εθνικής ιδέας, κάποιοι από τους οποίους, όπως ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, ανέλαβαν το στρατιωτικό κομμάτι στην επανάσταση του 1821.

Ωστόσο, η εθνική συνείδηση των λαϊκών στρωμάτων, όπως είδαμε, δεν μεταδόθηκε ούτε διδάχθηκε τον 18ο αιώνα με κάποιο επίσημο ή θεσμοθετημένο τρόπο. Διαμορφώθηκε, όπως θα δούμε στη συνέχεια, μέσα

¹⁸⁴ Βλ Η άποψη αυτή φέρει την «καταγωγή» της στο γεγονός ότι οι εθνότητες αυτές δεν είχαν φέρει αντίσταση στους Οθωμανούς. Ο.π σ.37.

¹⁸⁵ Βλ. Σκοπετέα, Έλλη: «*Το Πρότυπο Βασίλειο*» και η Μεγάλη Ιδέα», Εκδόσεις Πολύτυπο, Αθήνα 1988, σ. 91.

από τις συνθήκες ζωής των υπόδουλων Ελλήνων. Η κοινή λαϊκή παράδοση, η ορθόδοξη χριστιανική ταυτότητα, η κοινή «θρησκευτική» γλώσσα ήταν τα πρώτα ιδεολογικά «εργαλεία» που χρησιμοποίησε η εθνικιστική ιδεολογία στα Βαλκάνια.

Ήδη από τον 17^ο και 18^ο αιώνα υπήρχαν οι προϋποθέσεις ώστε τα λαϊκά στρώματα στον «ελλαδικό χώρο» να ασπαστούν την καινοφανή ιδέα του «έθνους». Παρότι ο πληθυσμός ήταν υψηλά ετερογενής, ειδικά στα χωριά της Μακεδονίας και της Θράκης, ως βασικό στοιχείο κοινής συλλογικής ταυτότητας ξεχώριζε η θρησκευτική αντίληψη. Μέχρι και τις αρχές του 19^{ου} αιώνα η θρησκευτική συνείδηση ήταν δεσπόζουσα κάτι το οποίο προκύπτει μέσα από μαρτυρίες.

Σύμφωνα με τη μαρτυρία του βρετανού δημοσιογράφου και περιηγητή H.N Brailsford (1906), που αναφέρει ο Mark Mazower, στην περιοχή της Οχρίδας στην Μακεδονία η εθνική αντίληψη ήταν κάτι άγνωστο μέχρι και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Σε ερώτησή του βρετανού δημοσιογράφου προς κάποια αγόρια ενός απομακρυσμένου χωριού, χωρίς δάσκαλο ούτε μόνιμο παπά, για το ποιος έχει χτίσει το κάστρο του τσάρου των Βουλγάρων, η απάντηση που πήρε ήταν ότι το κάστρο έχει χτιστεί από τους «παπούδες» τους. Αφού ζήτησε εξηγήσεις για το εάν αυτοί ήταν «Σέρβοι», «Βούλγαροι», «Έλληνες» ή «Τούρκοι», η απάντησή που πήρε ήταν ότι αυτοί που το έχτισαν ήταν «ελεύθεροι» και «χριστιανοί»¹⁸⁶.

Παρότι ο πληθυσμός που ζούσε τότε στην σημερινή ελληνική επικράτεια και στην ευρύτερη περιοχή των Βαλκανίων, όπως έχει συχνά επισημανθεί, δεν μιλούσε την ίδια γλώσσα, οι ομοιότητες λόγω της θρησκείας έπαιζαν καθοριστικό ρόλο προκειμένου να υπάρχουν συλλογικές ταυτίσεις. Χαρακτηριστική επίσης είναι η διήγηση του Νικόλαου Δραγούμη (1827), που αναφέρει η Έλλη Σκοπετέα, όπου μια αλβανόφωνη χριστιανή Ελλαδίτισσα

¹⁸⁶ Βλ. H.N Brailsford, «*Macedonia: Its Races and their Future*», Λονδίνο 1906 που αναφέρεται στο Μαζάουερ, Μαρκ: «*Τα Βαλκάνια*», ενδέκατη έκδοση, εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2002, σ. 103.

γνωρίζει προς μεγάλη της έκπληξη έναν επίσης ορθόδοξο Φράγκο στον Πόρο και καλεί όλη την οικογένειά της να τον δει από κοντά¹⁸⁷.

Η αποδοχή των εθνικών αντιλήψεων από τα λαϊκά στρώματα στην Ελλάδα έγινε, συχνά, στη βάση λαϊκών δοξασιών οι οποίες υπήρχαν από την περίοδο μετά την Άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1453. Ένα πειστικό επιχείρημα για αυτή τη θέση δίνει ο ιστορικός Richard Clogg αναφερόμενος στη δοξασία για τον «*Μαρμαρομένο Βασιλιά*» που θα «ελευθέρωνε» τους ορθόδοξους πληθυσμούς από τον οθωμανικό ζυγό με τη βοήθεια της «*θείας πρόνοιας*»¹⁸⁸. Η προφητεία αυτή που υπήρχε από την Άλωση της Κωνσταντινούπολης και έχει αποτυπωθεί σε γκραβούρες της εποχής, εξακολουθεί να υπάρχει μέχρι και σήμερα στον χώρο του ελληνισμού.

Οι εικόνες που είχε δημιουργήσει στον ελλαδικό πληθυσμό της Πελοποννήσου και της Στερεάς Ελλάδας η δράση των κλεφτών και των αρματολών βοήθησαν επίσης στη δημιουργία εθνικού φρονήματος, ενώ αποτέλεσαν και ένα στοιχείο που χρησιμοποιήθηκε στην φαντασιακή δόμηση της σύγχρονης εθνικής ταυτότητας στην Ελλάδα.

Οι κλέφτες, όπως διδάσκονται μέχρι σήμερα οι μαθητές στο ελληνικό σχολείο, αποτέλεσαν μία λαϊκή τάξη ενόπλων που «αγωνίστηκαν κατά των Τούρκων». Στην πράξη αποτέλεσαν ομάδες ενόπλων που δρούσαν επί αιώνες σχεδόν ανεξέλεγκτοι από την οθωμανική διοίκηση. Αν και συχνά μισθώνονταν από τους τοπικούς διοικητές της οθωμανικής διοίκησης για να ελέγξουν τις ορεινές περιοχές εκκαθαρίζοντας τα ορεινά περάσματα από αντίπαλες ομάδες κλεφτών, η «εθνική αφήγηση» στην Ελλάδα τους «απάλλαξε» από αυτή την

¹⁸⁷ Βλ. Σκοπετέα, Έλλη: «*Το Πρότυπο Βασίλειο*» και η *Μεγάλη Ιδέα*», Εκδόσεις Πολύτυπο, Αθήνα 1988, σ. 120.

¹⁸⁸ Η ελπίδα για μία μελλοντική αναβίωση του Βυζαντίου όπως αναφέρει ο R. Clogg υπήρχε ανέκαθεν στη λαϊκή παράδοση: «Στη διάρκεια της μακραίωνης Τουρκοκρατίας, η προοπτική να εξασφαλίσουν οι Έλληνες την ελευθερία τους, είτε μέσω της επέμβασης των χριστιανικών δυνάμεων, είτε μέσω μιας επιτυχημένης εξέγερσης, ήταν πολύ μακρινή. Ένα σύνολο όμως προφητικών δοξασιών, που ήταν ευρέως διαδεδομένο στον ορθόδοξο κόσμο, συντηρούσαν τον μύθο». Βλ. «*Συνοπτική Ιστορία της Ελλάδος 1770 - 2000*», σελ. 38 – 39.

«αμφίσημη» ιδιότητα. Παρότι αμφισβήτησαν την αποτελεσματικότητα της κεντρικής διοίκησης προσφέροντας, όπως αναφέρει ο R. Clogg, μία ιδεατή μορφή «προεπαναστατικής πάλης» δεν αποτέλεσαν κατά τη διάρκεια της «τουρκοκρατίας» μία άτυπη «εθνική πολιτοφυλακή», όπως εξιστορεί η «εθνικόφρονη» αφήγηση στην Ελλάδα. Η ηρωική στάση των κλεφτών και των αρματολών συναντάται στο ελληνικό παραδοσιακό τραγούδι αλλά διδάσκεται ακόμα και σήμερα ως μέρος της επίσημης ελληνικής ιστοριογραφίας στο ελληνικό σχολείο.

Η εμπέδωση της εθνικής συνείδησης και η εξάπλωση των βασικών καταστατικών αρχών της «ελληνοπρέπειας» από τον «ελληνισμό της Διασποράς», που ζούσε πιο κοντά -γεωγραφικά και πολιτιστικά- στην οθωμανική διοίκηση, ήταν αρχικώς αδιανόητη. Οι Φαναριώτες που απολάμβαναν τα προνόμια της οθωμανικής εξουσίας, είχαν κάθε συμφέρον να μην διασπαστεί η Οθωμανική αυτοκρατορία. Όπως αναφέρει η Έλλη Σκοπετέα, οι Φαναριώτες αποτελούσαν μία «αντιφατική κλάση που θα μπορούσε να παράγει ταυτόχρονα και οθωμανούς και έλληνες γραφειοκράτες», «να προσκολλάται παράφορα στα προεθνικά καθεστώτα», όπως αυτό της οθωμανικής αυτοκρατορίας και «εξίσου παράφορα στα φιλελεύθερα μηνύματα της Δύσης»¹⁸⁹. Η θέση τους ως εύποροι διοικητές μεγάλων περιφερειών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και διερμηνείς του σουλτάνου είναι βέβαιο ότι δεν τους επέτρεπε να ενθαρρύνουν το εθνικό φρόνημα¹⁹⁰.

Την ίδια διστακτική στάση με τους Φαναριώτες είχε και ο ανώτατος ορθόδοξος κλήρος. Αυτό φαίνεται και μέσα από την εκδοτική παραγωγή του Πατριαρχείου. Παρότι πάνω από το 80% της εκδοτικής παραγωγής, μέχρι τα μέσα του 18^{ου} αιώνα, ελεγχόταν από το Πατριαρχείο, σύμφωνα με τον Στέφανο Πεσματζόγλου, η δεσπόζουσα ιδεολογία των βιβλίων δεν κάλυπτε

¹⁸⁹ Βλ. Σκοπετέα, Έλλη: «"Το Πρότυπο Βασίλειο" και η Μεγάλη Ιδέα», Εκδόσεις Πολύτυπο, Αθήνα 1988, σ. 91.

¹⁹⁰ Βλ. Clogg Richard: «Συνοπτική Ιστορία της Ελλάδας 1770-2000», Εκδόσεις Κάτοπτρο, β Έκδοση, Αθήνα 2003, σ. 43 – 45.

θέματα που σχετίζονταν με την εθνική ιδεολογία¹⁹¹. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά, η κυρίαρχη ιδεολογία που μετέδιδαν «θα μπορούσε να περιγραφεί ως "πατριαρχοθωμανική"» στον αντίποδα της μετέπειτα κατασκευασμένης «εθνικοποιημένης εκκλησιαστικής ιστορίας».

Σε επίπεδο διοίκησης, η ορθόδοξη εκκλησία, της οποία ο πρεσβύτερος Πατριάρχης ήταν πάντα Έλληνας, είχε υπό την εποπτεία της το Ορθόδοξο *millet* της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας που περιελάμβανε ένα τεράστιο κομμάτι υπηκόων (Έλληνες, Άραβες, Αρμένιοι, Αλβανοί, Βούλγαροι, Σέρβοι, Ρουμάνοι κ.λπ.). Τα προνόμια της ορθόδοξης εκκλησίας, όπως αναφέρει ο R. Clogg, επεκτάθηκαν μετά την πτώση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας ενώ παράλληλα δεν συνιστούσαν απειλή για την οθωμανική κυριαρχία: «*Τα υψηλότερα στρώματα της εκκλησιαστικής ιεραρχίας είχαν ταυτιστεί με τα συμφέροντα του οθωμανικού κράτους*»¹⁹² ενώ «*τα ανταλλάγματα για την παραχώρηση τόσο μεγάλου βαθμού διοικητικής αυτονομίας ήταν ότι ο πατριάρχης και η ιεραρχία έπρεπε να ενεργούν ως εγγυητές την νομιμοφροσύνης των ορθοδόξων πιστών προς το Οθωμανικό Κράτος*»¹⁹³.

Η σχέση αυτή αποτελεί απόδειξη της υπόθεσης ότι την περίοδο της «τουρκοκρατίας», η ορθόδοξη Εκκλησία δεν πρόβαλε ως κυρίαρχη ιδεολογία τα εθνικοαπελευθωτικά αιτήματα της Επανάστασης, σε αντίθεση με την «εθνικόφρονη αφήγηση» η οποία όπως είδαμε προβάλλει την ορθόδοξη πίστη και την εκκλησία ως βασικά χαρακτηριστικά «ελληνοπρέπειας». Η σύνδεση λοιπόν της ορθόδοξης εκκλησίας και του κλήρου με το σημαίνον «έθνος» έγινε διαμέσου των αρχών που συγκρότησε το «ιδεολόγημα της ελληνοπρέπειας».

Πώς όμως κατασκευάστηκε σε φαντασιακό επίπεδο η σύνδεση ορθόδοξης εκκλησίας και «έθνους»; Η θέση που είχε η εκκλησία ως φορέας

¹⁹¹ Βλ. Πεσματζόγλου, Στέφανος: «*Ευρωκεντρικές Κατασκευές*» (εισήγηση) στο «*Έθνος-Κράτος-Εθνικισμός*», Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1994, σ. 202.

¹⁹² Βλ. Clogg Richard: «*Συνοπτική Ιστορία της Ελλάδας 1770-2000*», Εκδόσεις Κάτοπτρο, β Έκδοση, Αθήνα 2003, σ. 29, 32, 33.

¹⁹³ Βλ. ο.π 32.

εξουσίας μέσα στη Βυζαντινή αυτοκρατορία και αργότερα στην οθωμανική διοίκηση είναι ξεκάθαρο ότι δεν επέτρεπε στην ορθόδοξη εκκλησία να συνδεθεί με εθνικοαπελευθερωτικά αιτήματα.

Η ιδέα για την πατρίδα *«πάντων των από Χριστού καλουμένων»* όπως και η λέξη *«Έλληνα»* παρότι δεν αποτέλεσαν *«εθνικούς όρους»* την περίοδο του Βυζαντίου, χρησιμοποιήθηκαν ως ιδεολογικά σημαίνοντα για την φανταστική δόμηση της εθνικής ταυτότητας στην Ελλάδα. Στο πλαίσιο της ελληνοπρέπειας η λέξη *«Έλληνα»* αναπαριστά το εθνικό υποκείμενο που ασπάζεται ως πολιτιστική του κληρονομία εξίσου την ορθόδοξη παράδοση και τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό (ελληνοχριστιανισμός) παρότι κατά την περίοδο του Βυζαντίου οι όροι αυτοί ήταν εντελώς ξένοι μεταξύ τους και σε καμία περίπτωση δεν συγκροτούσαν μία κυρίαρχη ιδεολογική «αφήγηση».

Σε υλικό επίπεδο η σχέση εκκλησίας και οθωμανικής διοίκησης συχνά συνοδεύονταν από δώρα του εκάστοτε Πατριάρχη προς τον μεγάλο Βεζίρη, αντίπαλο του Σουλτάνου, ο οποίος ήταν ο ανώτατος φορέας εξουσίας της αυτοκρατορίας¹⁹⁴. Οι φορείς της εκκλησιαστικής ιεραρχίας και εκπρόσωποι των «Ρωμιών» στην οθωμανική διοίκηση δεν προβάλλουν την εθνική ταυτότητα παρά μόνο αφού έχει ήδη ξεσπάσει η επανάσταση του 1821.

Από την άλλη πλευρά, η ελληνική αστική τάξη, αποτέλεσε ένα νεοανερχόμενο κομμάτι της οθωμανικής κοινωνίας, το οποίο είχε συμφέρον να αλλάξει το καθεστώς εξουσίας του σουλτάνου. Το κομμάτι αυτό, καθώς φαίνεται, έπαιξε καταλυτικό ρόλο, στην βάση της ταξικής πάλης του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα. Οι Έλληνες της Διασποράς, που ανήκαν κυρίως στις τάξεις των εμπόρων, χρησιμοποίησαν συχνά την χρηματική τους ευμάρεια για την εθνική αφύπνιση.

Οι συνθήκες που οδήγησαν την αστική τάξη της ελληνικής διασποράς να συγκρουστεί με την οθωμανική διοίκηση ήταν τα σημαντικά προβλήματα που αντιμετώπιζε στην ανάπτυξη μίας σταθερής επιχειρηματικής

¹⁹⁴ Βλ. Clogg Richard: *«Συνοπτική Ιστορία της Ελλάδας 1770-2000»*, Εκδόσεις Κάτοπτρο, β Έκδοση, Αθήνα 2003, σ. 33.

δραστηριότητας εντός της Οθωμανικής επικράτειας¹⁹⁵. Καθώς η κεντρική διοίκηση δεν μπορούσε να ελέγξει τις λεηλασίες εμπορικών πλοίων που συνέβαιναν ανά τακτά χρονικά διαστήματα στο Αιγαίο, ο αστικός κόσμος άρχισε να έχει αμφιβολίες για την σταθερότητα της οθωμανικής διοίκησης. Παράλληλα, η ελληνική γλώσσα λόγω των ελληνικών πληρωμάτων στα πλοία των οθωμανικής αυτοκρατορίας γίνεται η *lingua franca* του βαλκανικού εμπορίου γεγονός που διευκόλυνε την διάδοση των εθνικών ιδεών στην Ελλάδα¹⁹⁶. Οι ελπίδες της αστικής τάξης για τη δημιουργία ελληνικού κράτους γίνονταν όλο και πιο ρεαλιστικές με την «εθνική αφύπνιση» του λαϊκού πληθυσμού.

Η αστική ανάπτυξη μέσω της ναυτιλίας και του εμπορίου τον 18^ο αιώνα στον ελλαδικό χώρο είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία εύρωστων παροικιακών κοινοτήτων σε όλο τον χώρο οθωμανικής επικράτειας συμπεριλαμβανομένου της Βαλκανικής, της Μεσογείου, της Νότιας Ρωσίας και της Κεντρικής Ευρώπης. Οι παροικίες αυτές, όπως έχει επισημανθεί στη διεθνή βιβλιογραφία, ενίσχυσαν οικονομικά την έκδοση βιβλίων στα ελληνικά και την ίδρυση σχολείων που δίδασκαν την ελληνική γλώσσα εντός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Σύμφωνα με τον R. Clogg, από το 1800 και μέχρι την επανάσταση του 1821 υπολογίζεται ότι εκδόθηκαν 1.300 τίτλοι μη εκκλησιαστικών βιβλίων στα ελληνικά¹⁹⁷. Μέλη της ελληνικής διασποράς

¹⁹⁵ Βλ. Clogg Richard: «*Συνοπτική Ιστορία της Ελλάδας 1770-2000*», Εκδόσεις Κάτοπτρο, β' Έκδοση, Αθήνα 2003, σ. 47.

¹⁹⁶ Σύμφωνα με τον Douglas Dakin, το ελληνικό εμπόριο είχε τέτοια εξάπλωση στον χώρο της ανατολικής Μεσογείου, ώστε το 1813 οι υπήκοοι της Οθωμανικής αυτοκρατορίας με ελληνική καταγωγή κατείχαν την πρώτη θέση ως έμποροι στον χώρο της ανατολικής Μεσογείου, διαθέτοντας 615 πλοία με συνολικό εκτόπισμα 153.580 τόνους τα οποία έδιναν δουλειά σε περίπου 17.500 ναύτες. Βλ. Dakin, Douglas: «*Η Ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*», Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 7^η Ανατύπωση, Αθήνα 2012, σ. 38.

¹⁹⁷ Βλ. Clogg Richard: «*Συνοπτική Ιστορία της Ελλάδας 1770-2000*», Εκδόσεις Κάτοπτρο, β' Έκδοση, Αθήνα 2003, σ. 46 – 48.

δημιούργησαν την Φιλική Εταιρεία και άλλες μυστικές οργανώσεις που έπαιξαν ρόλο στην εθνική αφύπνιση.

Οι έμποροι που είχαν ελληνική καταγωγή άνηκαν τα πλοία τους κυρίως με Έλληνες από τα νησιά του Αιγαίου. Έχοντας κάθε συμφέρον να υπονομεύσουν τη σταθερότητα της Οθωμανικής κυριαρχίας άρχισαν να παρέχουν υλική βοήθεια για την ίδρυση σχολείων στην Ελλάδα και στις παροικίες του εξωτερικού και να δίνουν δυνατότητες στους νέους να σπουδάσουν στα Πανεπιστήμια της Ευρώπης φέρνοντας έτσι πιο κοντά την «εθνική ιδέα» στην Ελλάδα¹⁹⁸. Οι προϋποθέσεις για να υπάρξει στο μέλλον μία εθνικοαπελευθερωτική επανάσταση παρέμεναν «ζωντανές».

Οι ντόπιοι λαϊκοί πληθυσμοί που ζούσαν στον ελλαδικό χώρο (Ρωμιοί, Αρβανίτες, Βλάχοι, Αλβανοί, Σαρακατσάνοι κ.λπ) δέχτηκαν, όπως είναι λογικό, με καθυστέρηση τις ευρωπαϊκές πολιτισμικο-ιστορικές αντιλήψεις για την αρχαία Ελλάδα. Μέχρι και τις αρχές του 19^{ου} αιώνα παρέμεναν αγράμματοι και αποκομμένοι από την υπόλοιπη Ευρώπη, δίχως να έχουν συγκροτήσει δική τους αστική τάξη¹⁹⁹. Στη συντριπτική τους πλειονότητα οι πληθυσμοί που κατοικούσαν στην ενδοχώρα της Μακεδονίας ήταν στην ίδια κατάσταση. Όπως αναφέρει ο Μαρκ Μαζάουερ οι Έλληνες αυτοχαρακτηρίζονταν «Ρωμιοί» ενώ έως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα διατηρήθηκε το μοτίβο του «*σλαβόφωνου χωριού και της ελληνόφωνης πόλης*». Οι νέες ιδέες για την πολιτική και πολιτιστική ένταξη των ατόμων «*χρειάστηκε να περάσουν από τους διανοούμενους, τα βιβλία και τις μεγάλες πόλεις στις μικρές εμπορικές κωμοπόλεις και στα σπίτια της αγράμματης μάζας των χωρικών, από τη διασπορά της Βιέννης, της Τεργέστης, του Ιασίου και της Οδησσού*»²⁰⁰.

Ένα δίλημμα των ελλήνων λόγιων, τα πρώτα χρόνια μετά την ίδρυση ανεξάρτητου ελληνικού κράτους, ήταν εάν θα μπορέσει να διαδοθεί καλύτερα

¹⁹⁸ Βλ. Dakin, Douglas: «*Η Ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*», Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 7^η Ανατύπωση, Αθήνα 2012, σ. 38 - 39.

¹⁹⁹ Βλ. Σκοπετέα, Έλλη: «*Το Πρότυπο Βασίλειο και η Μεγάλη Ιδέα*», Εκδόσεις Πολύτυπο, Αθήνα 1988, σ. 24 - 26, 32 - 34, 37 - 40, 44 - 47, 65 - 71.

²⁰⁰ Βλ. Μαζάουερ, Μαρκ: «*Τα Βαλκάνια*», ενδέκατη έκδοση, εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2002, σ. 105 και 148.

η ιδέα του έθνους με τη διάδοση της δημοτικής ή της καθαρεύουσας. Οι απόψεις για το «γλωσσικό ζήτημα», όπως ονομάστηκε πολύ αργότερα, διέφεραν ριζικά. Η καθαρεύουσα (αρχαϊζουσα) γλώσσα ήταν αρχικά η ενδεδειγμένη επιλογή καθώς είχε τις απαραίτητες συγγένειες με την «προγονική γλώσσα» των αρχαίων Ελλήνων και μπορούσε να λειτουργήσει αποδοτικότερα για τους γραφειοκρατικούς μηχανισμούς του νέου κράτους. Η δημοτική ή καθομιλουμένη, ωστόσο, ήταν η γλώσσα με την οποία μπορούσε να συνεννοηθεί ο κόσμος για τις καθημερινές του ανάγκες²⁰¹.

Οι απόψεις για το θέμα της γλώσσας περιπλέκονταν ακόμα περισσότερο μετά την συγκρότηση εθνικού κράτους. Η άποψη ότι η αρχαία ελληνική γλώσσα ή (αρχαϊζουσα) ήταν η ενδεδειγμένη, απέτρεπε η ιστορική συνέχεια του ελληνικού «έθνους» να γίνει διαμέσου της «εθνικοποίησης» του Βυζαντίου. Η ιστορική συνέχεια ήταν εντελώς παράταιρη, καθώς το Βυζάντιο δεν είχε καμία απολύτως σχέση πολιτιστική ή άλλη με την αρχαία Ελλάδα. Η προσπάθεια για να βρεθεί η «ενδεδειγμένη εθνική γλώσσα» έγινε γρήγορα κατανοητό ότι δεν θα έπρεπε να θίγει την πολιτιστική σύνδεση που είχε δώσει η «πεφωτισμένη» Ευρώπη στο νεοσύστατο κράτος με την αρχαία Ελλάδα²⁰².

Οι υπόδουλοι στους Οθωμανούς και συχνά ετερογενείς -γλωσσικά και θρησκευτικά-, μεταξύ τους πληθυσμοί (Ρωμιοί, Αρβανίτες, Αλβανοί, Βλάχοι, Καραμανλήδες -τουρκόφωνοι χριστιανοί-, Εξαρχικοί ελληνόφωνοι κ.α), απέκτησαν κοινή εθνική συνείδηση μετά την ίδρυση σχολείων. Η κοινή παιδεία «ενοποίησε» και έκανε σταδιακά αυτούς τους πληθυσμούς μέτοχους μίας «κοινής» αρχαιοελληνικής κληρονομιάς²⁰³. Στην διαδικασία αυτή σημαντικό

²⁰¹ Σκοπετέα, Έλλη: «*Το Πρότυπο Βασίλειο*» και η Μεγάλη Ιδέα», Εκδόσεις Πολύτυπο, Αθήνα 1988, σ. 99 – 101 και 113 - 115.

²⁰² Η «λύση» δόθηκε εν τέλει μέσω της «εθνικοποίησης» του Βυζαντίου το οποίο ως γνωστόν αποτελεί πολιτιστική κληρονομιά πολλών σύγχρονων εθνικών κρατών ειδικά στα Βαλκάνια. Για την προσπάθεια αποκατάστασης της εθνικής συνέχειας διαμέσου της εθνικοποίησης του Βυζαντίου βλ. Σκοπετέα, Έλλη: «*Το Πρότυπο Βασίλειο*» και η Μεγάλη Ιδέα», Εκδόσεις Πολύτυπο, Αθήνα 1988, σ. 182-183.

²⁰³ Παρότι ο γερμανικός εθνικισμός υποστηρίζει ότι κάθε έθνος έχει μία μοναδική «φυσική» πολιτισμική ταυτότητα (γλώσσα, θρησκεία, παράδοση κ.λπ), η ιστορική

ρόλο έπαιξε η ίδρυση σχολείων καθώς και το γεγονός ότι η προφορική γλώσσα των Ρωμιών, περιείχε στο καθημερινό της λεξιλόγιο κοινές λέξεις με τα αρχαία ελληνικά. Η πολιτιστική «σύνδεση» που παρείχε το γεγονός αυτό «απέδειξε» την ταυτότητα του «ελληνικού έθνους» και την ιστορική παρουσία του μέσα στον χρόνο. Η σύνδεση της αρχαίας ελληνικής γλώσσας με την σημερινή αποτέλεσε βασικό «αποδεικτικό» στοιχείο που χρησιμοποίησε η «εθνική αφήγηση» μέχρι και σήμερα.

Μετά το ξέσπασμα της εθνικής επανάστασης (1821 - 1830) και την αναγνώριση ανεξάρτητου ελληνικού κράτους το 1832, η πολιτισμική ανομοιογένεια του πληθυσμού που ζούσε εντός των νοητών συνόρων του μελλοντικού εθνικού κράτους ήταν εμφανώς τεράστια. Τα πρώτα χρόνια μετά τη δημιουργία ανεξάρτητου κράτους στην Ελλάδα δεν αναφέρθηκε καν ως εμπόδιο για την ολοκλήρωση του «έθνους».

έρευνα έχει αποδείξει ότι για να συγκροτηθούν τα σημερινά έθνη του 21^{ου} αιώνα χρειάστηκε να συνδυαστούν διάφορες πολιτισμικές αναφορές. Αυτή η άποψη συνάδει με τη θέση πολλών σύγχρονων κοινωνικών επιστημόνων που υποστηρίζουν ότι η εθνική ταυτότητα είναι μία «κατασκευασμένη» κοινωνικο-πολιτισμική έννοια (E. Kedourie 1960, B. Anderson 1983, E. Gellner 1983, E.J. Hobsbawm 1990, A. D. Smith 1991). Ένα τυπικό παράδειγμα συνδυασμού πολιτισμικών αναφορών είναι η δημιουργία επίσημης εθνικής γλώσσας στα περισσότερα νεοσύστατα κράτη του 19^{ου} αιώνα όπως η Ιταλία, η Γερμανία, η Σλοβακία, η Σερβία, η Αλβανία, η Ουκρανία, η Σοβιετική Ένωση, η Ελλάδα, το Ισραήλ, η Ινδία, η Ιρλανδία μέσω της αναβίωσης αρχαίων γλωσσών (όπως ιβρίθ, καθαρεύουσα, γαελική, επίσημη ινδική κ.λπ) από ομάδες διανοούμενων. Η διάδοση της εθνικής γλώσσας στα περισσότερα κράτη έγινε μέσω της εκπαίδευσης, των απογραφών (καταγραφή γεννήσεων και γάμων), της αλλαγής τοπωνυμίων και της λογοκρισίας. Από την πλευρά του ο γαλλικός εθνικισμός έδωσε το πρόταγμα της Γαλλικής Επανάστασης για γλωσσική ομοιογένεια. Βλ. Hobsbawm, Eric: *«Έθνη και Εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα»*, μτφ Χρυσ. Νάντρις, εκδόσεις Καρδαμิตσα, Αθήνα 1994, σ. 157 – 180, Kendourie, Elie: *«Ο εθνικισμός»*, εκδόσεις Κατάρτι, Αθήνα 2005, σ. 105 – 112 και 127, επίσης βλ. Λέκκας Ε. Παντελής: *«Η εθνικιστική Ιδεολογία: Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία»*, εκδόσεις Κατάρτι, γ' έκδοση, Αθήνα 2006, σ. 145 – 160.

Οι έλληνες λόγιοι (όπως ο Ζαμπέλιος και ο Παπαρηγόπουλος) προσπάθησαν με διάφορους τρόπους να την δικαιολογήσουν. «Εθνικοποίησαν» το Βυζάντιο ως «ελληνική αυτοκρατορία», δεν διέψευσαν ωστόσο τις επιμειξίες την περίοδο της Βυζαντινής κυριαρχίας. Για να γίνει πιστευτή αυτή η αντινομία, όπως αναφέρει η Έλλη Σκοπετέα, δόθηκε άλλοτε βάρος στην μακραίωνη δοκιμασία της ελληνικής αντοχής που δικαιολογούσε την πολιτιστική της καθυστέρηση (αντιβυζαντινή άποψη) ενώ άλλες φορές η ελληνική απορροφητικότητα και ο «*από μηχανής Φοίνιξ*» έδωσαν τη «λύση»²⁰⁴.

Στην περίπτωση του κυρίαρχου «εθνικού χαρακτήρα» που πρόβαλε η «ελληνοπρέπεια», η μία από τις δύο αυτές απόψεις φαίνεται να επιβίωσε περισσότερο. Η άποψη της μικρής καθυστερημένης πολιτιστικά Ελλάδας αντέκρουε εμφανώς στο ιδεολογικό οικοδόμημα της «εθνοφροσύνης» που συνέδεε την αρχαία Ελλάδα με την νέα. Ο «*από μηχανής Φοίνιξ*», παρότι μία εντελώς παράλογη εξήγηση, αιτιολόγησε «αξιωματικά» την ετερογένεια των πληθυσμών διαμορφώνοντας “a priori” όρους που καθιστούν την εθνική ιδεολογία μία ανορθολογική «κατασκευή».

Η ιστορική έρευνα έχει αποδείξει ότι οι πληθυσμοί της οθωμανικής αυτοκρατορίας μέχρι και τον 18 αιώνα δεν είχαν εθνική συνείδηση. Όπως αναφέρει ο Μαρκ Μαζάουερ για την περίπτωση των Βουλγάρων που ζούσαν και αυτοί κάτω από τον οθωμανικό ζυγό: «*Οι Βούλγαροι προύχοντες είχαν ελληνική παιδεία οι περισσότεροι και ήταν πιστοί σ22τον Σουλτάνο. Όταν ο Ρώσος λόγιος Γιούρι Βενιέλιν επισκέφτηκε τη Βουλγαρία το 1830 προκειμένου να συλλέξει υλικό για τις ρηξικέλευθες ιστορικές και εθνολογικές του μελέτες για το βουλγαρικό λαό, τον βρήκε απαθή και αδρανή απέναντι στα ερωτήματα που τους έθετε. Δεν ήταν καθόλου σαφές τι σήμαινε να αυτοαποκαλείσαι Βούλγαρος*».²⁰⁵ Για πολλούς αιώνες τα λαϊκά στρώματα ακολουθούσαν αυτό

²⁰⁴ Βλ. Σκοπετέα, Έλλη: «*Το Πρότυπο Βασίλειο*» και η *Μεγάλη Ιδέα*», Εκδόσεις Πολύτυπο, Αθήνα 1988, σ. 184 – 185. Βλ επίσης «*Συνοπτική Ιστορία της Ελλάδας 1770-2000*», Εκδόσεις Κάτοπτρο, β Έκδοση, Αθήνα 2003, σ. 32 – 35.

²⁰⁵ Βλ. Μαζάουερ, Μαρκ: «*Τα Βαλκάνια*», ενδέκατη έκδοση, εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2002, σ. 173.

που είχε εκφράσει ο Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Γεννάδιος ο οποίος είχε αναφέρει: *«ενώ είμαι Έλληνας στη γλώσσα δεν θα έλεγα ποτέ ότι είμαι Έλληνας, αφού η πίστη μου δεν είναι εκείνη των Ελλήνων (...) Όταν με ρωτούν τι είμαι απαντώ Χριστιανός»²⁰⁶.*

Το γεγονός αυτό δεν προκαλούσε πρόβλημα στην οθωμανική διοίκηση η οποία παρέμενε ανεκτική απέναντι στις θρησκευτικές και γλωσσικές διαφοροποιήσεις. Σε συντριπτικό ποσοστό οι πολίτες του νέου ελληνικού κράτους ήταν αναλφάβητοι οπότε η ομοιομορφία του πληθυσμού ήταν θέμα που απασχολούσε περισσότερο τους διανοούμενους που είχαν αναλάβει την ιδεολογική «κατασκευή» του ελληνικού έθνους.

Όπως προκύπτει από τα παραπάνω, η γέννηση του ελληνικού εθνικού κράτους ήταν ένα γεγονός που εξελίχθηκε τόσο μέσα από τις τρέχουσες κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες, όσο και μέσα από τις εθνικές ανάγκες που πρόβαλλε ο εθνικισμός. Η ελληνική εθνική συνείδηση δημιουργήθηκε μέσα από τον ρόλο των διανοούμενων όσο και μέσα από τις προϋποθέσεις που δημιούργησαν οι ιστορικές συνθήκες για τα λαϊκά στρώματα. Μέχρι και τις αρχές του 18^{ου} αιώνα η ύπαρξη ενός ελληνικού έθνους-κράτους ήταν ακόμα κάτι απροσδιόριστο για τον ευρύτερο πληθυσμό που ζούσε κάτω από την οθωμανική κυριαρχία με μοναδικό ίσως κοινό χαρακτηριστικό την ορθόδοξη θρησκευτική συνείδηση²⁰⁷. Στόχος μας θα είναι να διερευνήσουμε στη συνέχεια τον εθνικισμό ως κυρίαρχη ιδεολογία και βασικό στοιχείο του πολιτικού λόγου στην Ελλάδα στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, πολύ πριν την έλευση της Μεταπολίτευσης.

²⁰⁶ Βλ. Kendourie, Elie: *«Ο εθνικισμός»*, εκδόσεις Κατάρτι, Αθήνα 2005, σ. 119 και ο.π σ. 102.

²⁰⁷ Βλ. Μαζάουερ, Μαρκ: *«Τα Βαλκάνια»*, ενδέκατη έκδοση, εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2002, σ. 104.

3.3. Η επισημοποίηση του εθνικισμού ως «αφήγηση» στην Ελλάδα και τα Βαλκάνια

Η επισημοποίηση του εθνικισμού ως κυρίαρχης ιδεολογίας στα Βαλκάνια και ο μετασχηματισμός της εθνικής ιδέας σε «οικουμενική γλώσσα» εκφράστηκε τον 19^ο αιώνα για την ελληνική κοινωνία με την Μεγάλη Ιδέα. Η ληξιαρχική πράξη γέννησής της βρίσκεται, όπως αναφέραμε, στον λόγο που εκφώνησε το 1884 ο Ι. Κωλλέτης ενώπιον της Εθνοσυνέλευσης για το ζήτημα των Ελλήνων που ζουν μέχρι εκείνη την εποχή εκτός των συνόρων του νεοσύστατου ελληνικού κράτους²⁰⁸. Η συνεχής μετατόπιση από την «ελληνική» οπτική για το «έθνος» που υπεραξίωνε την ελευθερία όλων των υπόδουλων «Ρωμιών», στην «ελλαδική» - πίστη στο Σύνταγμα του ελληνικού κράτους και τον μονάρχη ως μοναδικό εκπρόσωπο του «έθνους»²⁰⁹ αναλύθηκε διεξοδικά στη βάση των καταστατικών αρχών που έθετε ο «ελληνοπρεπής» τρόπος σκέψης.

Ως εθνικιστικό ιδεολόγημα η Μεγάλη Ιδέα έθετε σαν πρώτιστο στόχο την αναβίωση της Βυζαντινής αυτοκρατορίας. Η «*μεγάλη πατρίδα των από Χριστού καλουμένων*» (Ρωμιοσύνη), στηριζόταν πλέον στο δικαίωμα αυτοδιάθεσης των «αλύτρωτων» Ελλήνων της Κρήτης, της Κύπρου, όλης της Ηπείρου, όλης της δυτικής Μακεδονίας, των Δωδεκανήσων αλλά και της Ανατολικής Ρωμυλίας, της Κωνσταντινούπολης, της Μικράς Ασίας, του Πόντου και πολλών άλλων «αλύτρωτων» περιοχών οι οποίες δεν υπάγονταν στο μικρό ανεξάρτητο κράτος που ιδρύθηκε το 1832. Μέχρι και πολύ μετά την Μικρασιατική Καταστροφή οι έλληνες εθνικιστές διεκδικούσαν από την Ιταλία την Λιβύη, ως αποικία. Όπως αναφέρει ο Hagen Fleischer, η φαντασία των

²⁰⁸ Βλ. επίσης Σκοπετέα, Έλλη: «*Το Πρότυπο Βασίλειο*» και η Μεγάλη Ιδέα», Εκδόσεις Πολύτυπο, Αθήνα 1988, σ. 257, 258.

²⁰⁹ Με μία ευρύτερη έννοια η Μεγάλη Ιδέα ανήκει και αυτή στα πνευματικά τέκνα του Γαλλικού Διαφωτισμού και της Γαλλικής Επανάστασης αφού νοηματοδοτεί με πολιτικά κριτήρια το έθνος.

οπαδών της Μεγάλης Ιδέας ακόμα και μετά την Μικρασιατική καταστροφή δεν γνώριζε όρια όταν οι οπαδοί της «Εθνικοκοινωνικής Επανάσταση» (Ε.Ε.) το 1943 ζητούσαν την επέκταση των ορίων της Ελλάδας μέχρι τη Σόφια, τα Τίρανα, την Σικελία και την κάτω Ιταλία²¹⁰.

Η ίδρυση σχολείων κατά την περίοδο που εξελίσσεται ο αγώνας για την διεκδίκηση της Μακεδονίας αλλά και οι «μυστικές εταιρείες» που προπαγανδίζουν την προσάρτηση τουρκικών εδαφών στην ελληνική επικράτεια κατά τον 19^ο αιώνα έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην εξαπλώσή της.

Η Μεγάλη Ιδέα, παρά την ταπεινωτική ήττα που δέχθηκε η Ελλάδα στην ελληνοτουρκική σύρραξη του 1897²¹¹, επιβίωσε, καθώς ο ανταγωνισμός για τα εδάφη της καταρρέουσας Οθωμανικής Αυτοκρατορίας παρέμεινε οξύς μετά την αλλαγή στάσης των μεγάλων δυνάμεων προς την οθωμανική αυτοκρατορία.

Οι βαλκανικοί πόλεμοι μεταξύ 1912 – 1913 θα έδιναν τη λύση στο εθνικό πρόβλημα των νεοεμφανιζόμενων κρατών στα βαλκάνια. Όπως διαπιστώσαμε, οι ντόπιοι πληθυσμοί της Μακεδονίας στο όνομα του «έθνους» ήταν πρόθυμοι να ενισχύσουν την ελληνική και αντίστοιχα τη βουλγαρική, σερβική ή ρουμανική αλυτρωτική πολιτική και να αγωνιστούν για την ένωση με τη «μητέρα-πατρίδα». Η αλυτρωτική πολιτική που επιβάλλει η Μεγάλη Ιδέα σταδιακά θα συμβάλλει σημαντικά στον διαμελισμό της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Η πολιτική της Μεγάλης Ιδέας που ακολούθησε ο Ελευθέριος Βενιζέλος, όπως φάνηκε εκ των υστέρων, έπαιξε τον σημαντικότερο ρόλο στην εδαφική εξαπλώση του νεοσύστατου ελληνικού κράτους, παρά τα προβλήματα που αντιμετώπιζε συχνά η υλοποίησή της, λόγω της απώλειας

²¹⁰ Βλ. Fleischer, Hagen: *«Στέμμα και Σβάστικα: Η Ελλάδα της Κατοχής και την Αντίστασης»*, Τόμος Β, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1995, σ. 83.

²¹¹ Σύμφωνα με τον Ν. Γ. Σβορώνο η πανωλεθρία της Ελλάδας μετά τον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897 που κατέληξε η Τουρκία να φτάσει σχεδόν μέχρι τη Λαμία, ήταν η «μεγαλύτερη ήττα της πολιτικής της Μεγάλης Ιδέας» που εφάρμοσε η κυβέρνηση Δελιγιάννη. Βλ. Σβορώνος, Νίκος: *«Επισκόπηση της Νεοελληνικής ιστορίας»*, μτφ Αικατερίνη Ασδραχά, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1999, σ. 109-110.

οικονομικών πόρων για την οργάνωση τακτικού στρατού από το ελληνικό βασίλειο.

Το νεοσύστατο ελληνικό κράτος μετά το πρωτόκολλο του Λονδίνου (1830) αναγνωρίζεται από τις συμμαχικές δυνάμεις ως το πρώτο ανεξάρτητο εθνικό κράτος στα Βαλκάνια. Η απόφαση επισημοποιείται με τη Συνθήκη του 1832. Βάσει της συνθήκης, βασιλιάς του νεοσύστατου κράτους ορίζεται ο Βαυαρός Όθωνας, δευτερότοκος γιος του διαδόχου και μετέπειτα βασιλιά της Βαυαρίας Λουδοβίκος Α΄.

Το νεοσύστατο κράτος που δημιουργήθηκε με την πατρωνία των τότε μεγάλων δυνάμεων παρουσιάζει τα χαρακτηριστικά ενός κράτους χωρίς σταθερές πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές βάσεις²¹². Την πολιτική του διοίκηση έχει συμφωνηθεί να αναλάβει ένας ξένος μονάρχης ο οποίος με τη βοήθεια του επιτελείου του οργανώνει τον στρατό και την διοίκηση του κράτους χωρίς τη συνεισφορά του ντόπιου πληθυσμού. Αντί για σύνταγμα τα σχέδια της αντιβασιλείας προέβλεπαν τη δημιουργία δημόσιων υπηρεσιών που θα τις επάνδρωναν στα ανώτερα κλιμάκια Βαυαροί με βάση τα δυτικά πρότυπα. Για την τήρηση της τάξης θα φρόντιζε ένας στρατός 5.000 οπλιτών που είχε στρατολογηθεί στη Βαυαρία. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Όθωνας οργάνωσε τον εθνικό στρατό του νεοσύστατου κράτους με ελάχιστα ελληνικά στρατεύματα με αποτέλεσμα όσοι πήραν μέρος στον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα να βρεθούν αποκλεισμένοι από τις θέσεις εξουσίας²¹³.

Ο αγροτικός πληθυσμός της υπαίθρου που αποτελεί τα λαϊκά στρώματα, εξακολουθεί και μετά την αναγνώριση της ανεξαρτησίας να πληρώνει τους ίδιους φόρους που επέβαλλε η οθωμανική διοίκηση χωρίς παράλληλα να απολαμβάνει μεγαλύτερες ελευθερίες σε σχέση με πριν. Όπως

²¹² Βλ. Dakin, Douglas: «*Η Ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*», Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 7^η Ανατύπωση, Αθήνα 2012, σ. 108 – 109.

²¹³ Όπως αναφέρει ο Ν. Σβορώνος, «*η αντιβασιλεία έλυσε το στρατιωτικό πρόβλημα με πνεύμα στρατιωτικής κατοχής σε ξένη χώρα απολύοντας όλα τα ελληνικά στρατεύματα και αντικαθιστώντας τα με ένα εθελοντικό σώμα στρατολογημένο στη Βαυαρία*». Βλ. Σβορώνος, Νίκος: «*Επισκόπηση της Νεοελληνικής ιστορίας*», μτφ Αικατερίνη Ασδραχά, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1999, σ. 78.

αναφέρει ο Ν. Σβορώνος, μέχρι και μετά την προσάρτηση της Θεσσαλίας και της Άρτας στην ελληνική επικράτεια το 75% των καλλιεργήσιμων εκτάσεων της ελληνικής επικράτειας κατείχαν μεγαλογαιοκτήμονες και όχι ο αγροτικός πληθυσμός της χώρας²¹⁴.

Παράλληλα, τον 19^ο αιώνα τα τρία εθνικά κόμματα που εκπροσωπούσαν την ελληνική κοινωνία στη Βουλή δεν είχαν σαφείς ιδέες και προτάσεις για το μέλλον της χώρας. Όπως αντανakλάται στα ονόματά τους (αγγλικό, γαλλικό και ρωσικό) ουσιαστικά συνέδεαν το πολιτικό τους πρόγραμμα και την εξωτερική πολιτική της χώρας με την πολιτική των τριών προστάτιδων δυνάμεων, κατηγορώντας συχνά το ένα το άλλο για ενδοτισμό και προδοσία²¹⁵.

Χωρίς αξιόλογη οικονομική ανάπτυξη, διεύρυνση των ατομικών ελευθεριών και σύνταγμα μέχρι το 1843, ως μοναδικός συνδετικός ιστός για την ελληνική κοινωνία προβάλλει το πρόταγμα της Μεγάλης Ιδέας. Συχνά η Μεγάλη Ιδέα χρησιμοποιείται ως το μόνο αντιπολιτευτικό επιχείρημα από τα κόμματα εκείνη την εποχή. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του Κωλλέτη ο οποίος παρά τις καλπονοθευτικές πρακτικές του, χρησιμοποιεί τη Μεγάλη Ιδέα για να συσπειρώσει τους ψηφοφόρους του και να κερδίσει τις εκλογές. Όπως τονίζει η μόνη θεραπεία στις δυστυχίες της Ελλάδας είναι η εδαφική εξάπλωση του Βασιλείου, ο δρόμος προς την Κωνσταντινούπολη και η κυριαρχία στην Ανατολή.

Η ίδρυση πατριωτικών μυστικών εταιρειών με σκοπό τον ξεσηκωμό των Ελλήνων που ζουν εκτός των συνόρων του ελληνικού κράτους αποτελεί το μοναδικό «όπλο» του ελληνικού βασιλείου. Η εξωτερική πολιτική της Ελλάδας απέναντι στην Οθωμανική Αυτοκρατορία την περίοδο 1833 - 1890²¹⁶, υπήρξε

²¹⁴ Οπ. σ. 104

²¹⁵ Οπ. σ. 79.

²¹⁶ Η στάση του ελληνικού κράτους να στέλνει ένοπλες ομάδες εντός των συνόρων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας θα λήξει άδοξα μετά το 1897 όταν οι Οθωμανοί θα κηρύξουν τον πόλεμο πετυχαίνοντας να φτάσουν μέχρι τη Λάρισα διασκορπίζοντας έτσι τον ελληνικό στρατό. Η επέμβαση των δυνάμεων σταματάει τα οθωμανικά στρατεύματα ενώ η Ελλάδα θα υποχρεωθεί να καταβάλλει 4 εκατ. Φιορίνια ως

εντελώς τυχοδιωκτική, ενδεικτική ίσως του κλίματος που διαμορφώνει εντός της ελληνικής κοινωνίας και των κομμάτων το ιδεολόγημα της Μεγάλης Ιδέας. Ένα ιδεολόγημα το οποίο παρότι συσπείρωνε τις συνειδήσεις, είχε το μειονέκτημα ότι δεν μπορούσε να υλοποιηθεί με τα υπάρχοντα μέσα. Η πολιτική της Μεγάλης Ιδέας θα χρησιμοποιηθεί ως μέσο επέκτασης και εργαλείο εξωτερικής πολιτικής για το ελληνικό βασίλειο αλλά και συνεκτικό εργαλείο για το νεοσύστατο ελληνικό έθνος²¹⁷. Παρά τα μεγάλα κοινωνικά προβλήματα και την απουσία ενός οργανωμένου εθνικού κράτους, η ελληνική κοινωνία αποκτά ένα όραμα που σχετίζεται για πρώτη φορά με την εθνική της υπόσταση και την επιβίωσή της.

Την ίδια περίοδο στα υπόλοιπα βαλκανικά κράτη εκφράζονται ανάλογες εθνικές αντιλήψεις. Στη Σερβία και τη Ρουμανία διαμορφώνονται αντίστοιχες εθνικές ιδέες με τη Μεγάλη Ιδέα οι οποίες θα βοηθήσουν μετά το 1878 να δημιουργηθούν εκεί αυτόνομα κράτη. Θα ακολουθήσει η Βουλγαρία το 1908 και η Αλβανία το 1916²¹⁸. Η Μεγάλη Ιδέα θα εκφρασθεί ως ένοπλος αγώνας για τη διεκδίκηση της Μακεδονίας. Ο αγώνας αυτός – ουσιαστικά η ένοπλη δράση κυρίως της Ελλάδας, Σερβίας και Βουλγαρίας μέσα στην επικράτεια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με σκοπό την προσάρτηση εδαφών – θα

αποζημίωση. Όπως τονίζει ο Ν. Σβωρόνος αυτή ήταν και η μεγαλύτερη ήττα της Μεγάλης Ιδέας η οποία ωστόσο θα συνεχίσει να εμπνέει τους Έλληνες μέχρι και τη Μικρασιαστική Καταστροφή όπου και θα κλείσει επισήμως ο κύκλος της εδαφικής διεκδίκησης. Βλ. Σβωρόνος, Νίκος: *«Επισκόπηση της Νεοελληνικής ιστορίας»*, μτφ Αικατερίνη Ασδραγά, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1999, σ. 110.

²¹⁷ Όπως αναφέρει ο Ν. Καλύβας: *«η Μεγάλη Ιδέα εκτός από όχημα εδαφικής επέκτασης επέτελεσε πολλές επιπλέον αφανείς πολιτικές λειτουργίες: έγινε μηχανισμός νομιμοποίησης του κατά τ'άλλα αδύναμου ελληνικού κράτους, δικαιολόγησε τη μεγέθυνση του κρατικού μηχανισμού και λειτούργησε ως μοχλός κοινωνικής και πολιτικής συνοχής»*. Βλ. Καλύβας Ν. Στάθης: *«Καταστροφές και Θριάμβοι: Οι 7 κύκλοι της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας»*, εκδόσεις Παπαδόπουλος, Αθήνα 2015, σ. 87.

²¹⁸ Βλ. Κωφός, Ευάγγελος: *«Η Ελλάδα και το Ανατολικό ζήτημα 1875 – 1881»*, εκδόσεις Αθηνών, Αθήνα 2001, σ. 24 – 28.

ξεκινήσει με τη διαμάχη του Πατριαρχείου και της Βουλγαρικής εκκλησίας (Εξαρχική εκκλησία). Έχοντας πετύχει, παρά τη θέληση του Πατριαρχείου να αναγνωρισθεί ως ημιαυτόνομη εκκλησία από τον Σουλτάνο, η Εξαρχική εκκλησία θα αρχίσει να τονώνει το βουλγαρικό φρόνημα στην Μακεδονία²¹⁹.

Η ένοπλη διαμάχη μεταξύ πατριωτικών ομάδων που διεκδικούσαν περιοχές με εθνικά ανομοιογενείς πληθυσμούς (ελληνόφωνους πατριαρχικούς, βουλγαρόφωνους πατριαρχικούς, βουλγαρόφωνους εξαρχικούς, σέρβους πατριαρχικούς, βλάχους πατριαρχικούς, τουρκόφωνους χριστιανούς, μουσουλμάνους, κ.λπ) θα κορυφωθεί με τους Βαλκανικούς πολέμους (1912-1913). Ο ελληνικός αγώνας για τη Μακεδονία βασίστηκε πάνω στην εθνική «αφήγηση» σύμφωνα με την οποία η ελληνική παρουσία στην περιοχή αυτή δεν περιοριζόταν μόνο στους ελληνόφωνους Χριστιανούς αλλά και στα 3.000 χρόνια ελληνικού πολιτισμού που είχε τις ρίζες του στην αρχαία Μακεδονία²²⁰.

Όπως αναφέρει ο ιστορικός Μαρκ Μαζάουερ η υπεροχή της ελληνικής ως επίσημης γλώσσας στα Βαλκάνια ήταν δεδομένη²²¹ αλλά η εθνογραφία της Μακεδονίας τον 19^ο αιώνα ήταν διαφορετική.

Σύμφωνα με την απογραφή του 1913²²² πρώτοι σε πληθυσμό στη Θεσσαλονίκη ήταν οι Ισραηλίτες Σεφαρντίμ (ή Σεφαραδίτες) που μιλούσαν

²¹⁹ Βλ. Βερέμης Θάνος: Βαλκάνια από τον 19^ο αιώνα ως τον 21^ο: Δόμηση και αποδόμηση κρατών, Αθήνα 2004, σ. 31.

²²⁰ Βλ. Γούναρης Κ. Βασίλης: «Η Μακεδονία των Ελλήνων: Από τον Διαφωτισμό έως τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο» στο Βλασίδης Βλάσης, Κωφός Ευάγγελος, Στεφανίδης Ιωάννης (επιμ): «Μακεδονικές ταυτότητες στο χρόνο: Διεπιστημονικές προσεγγίσεις», εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2008, σ. 209 και Ιάκωβος Δ. Μιχαηλίδης: «Ταυτότητες, διπλωματία, πολιτικοί και στρατιωτικοί συσχετισμοί: Η περίπτωση των Σλαβόφωνων στην Ελλάδα (1919-1949)» στο Βλασίδης Βλάσης, Κωφός Ευάγγελος, Στεφανίδης Ιωάννης (επιμ): «Μακεδονικές ταυτότητες στο χρόνο: Διεπιστημονικές προσεγγίσεις», εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2008, σ. 328.

²²¹ Βλ. Μαζάουερ, Μαρκ: «Τα Βαλκάνια», εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2002, σ. 106 – 107 και 148.

ελληνικά ενώ ακολουθούσαν σε αριθμητική υπεροχή Οθωμανοί μουσουλμάνοι και Έλληνες. Όπως τονίζει ο Μαζάουερ, *«η πρωτεύουσα η Θεσσαλονίκη ήταν ένα τυπικό πολύγλωσσο οθωμανικό λιμάνι, όπου οι λούστροι συνεννοούνταν με τον κόσμο σε πέντε γλώσσες (...) Σε μια τέτοια περιοχή η πολιτική κυριαρχία ήταν αδύνατο να στηριχθεί στον εθνικισμό, παρά μόνο με τη χρήση ακραίας βίας και πολλών ευσεβών πόθων»*²²³.

Αυτοί οι «ευσεβείς πόθοι» γίνονται όλο και πιο ρεαλιστικοί με την ισχυροποίηση του ελληνικού κράτους. Με τις μεταρρυθμίσεις του Χαρίλαου Τρικούπη στα τέλη του 19^{ου} αιώνα (1886 – 1890), τον μετασχηματισμό της ελληνικής κοινωνίας μεταξύ 1856 – 1875 και την νίκη της αστικής τάξης από το 1875 έως το 1909, η Ελλάδα παίρνει σταδιακά τη μορφή ενός σύγχρονου ευρωπαϊκού κράτους. Όπως αναφέρει ο Δ. Χαραλάμπης, *«η μεγάλη αστική τάξη της διασποράς βρήκε στο πρόσωπο του Τρικούπη και αργότερα του Βενιζέλου τους βασικούς εκπροσώπους της. Η κρατικοκαπιταλιστική πρόταση εκφράστηκε από τον Δεληγιάννη και ως ένα σημείο από την μοναρχία»*²²⁴. Όπως συμπληρώνει υπήρχε ένα κοινό σημείο στις δύο αντιτιθέμενες ομάδες συμφερόντων *«ο κεντρικός ρόλος του κράτους»*²²⁵. Η μεγάλη αστική τάξη της διασποράς σύμφωνα με τον συγγραφέα στήριξε έναν εθνικιστικό λαϊκισμό πριν την καταστροφή του 1922, που στην αρχή ήταν εθνικοαπελευθερωτικός και στη συνέχεια ιμπεριαλιστικός με τη βοήθεια της πολιτικής που ακολουθούσε στη Μεσόγειο η Μ. Βρετανία.

Με αυτό τον τρόπο η πολιτική της Μεγάλης Ιδέας απέκτησε ισχύ στην αστική τάξη και βρήκε αργότερα απήχηση σε όλη την ελληνική κοινωνία. Με τις επιτυχίες που σημείωσε η πολιτική του Ελευθέριου Βενιζέλου, η Ελλάδα μετατράπηκε σε μία υπολογίσιμη βαλκανική δύναμη. Μετά την νικηφόρα

²²² Βλ. Χεκίμογλου Ευάγγελος: *«Η πρώτη Απογραφή»* στο *«Μακεδονικό 1904 – 1913 Βαλκανικοί: Από τον Παύλο Μελά στην απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης»*, Περιοδικό Ιστορικά, Ελευθεροτυπία, Πίνακας σ. 160.

²²³ Ο.π. σ. 180 – 181,

²²⁴ Χαραλάμπης, Δημήτρης: *«Στρατός και Πολιτική Εξουσία: Η δομή της Εξουσίας στην μετεμφυλιακή Ελλάδα»*, εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα 1985, σ. 22.

²²⁵ Ο.π.

εξέλιξη που είχαν για τη χώρα οι Βαλκανικοί Πόλεμοι, η Ελλάδα διπλασιάστηκε σε μέγεθος. Τα νέα εδάφη αύξησαν την παραγωγική δύναμη και τον πληθυσμό της χώρας.

Μετά την αγροτική μεταρρύθμιση του Ε. Βενιζέλου τεράστιες εκτάσεις γης περιήλθαν στη δικαιοδοσία του κράτους. Εύφορες εκτάσεις γης αξιοποιήθηκαν, αποκατάσταθηκε μεγάλο μέρος του αγροτικού πληθυσμού και αυξήθηκαν τα δημόσια έσοδα²²⁶. Λίγο πριν το ξέσπασμα του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου η Ελλάδα είχε κατορθώσει να θεωρείται ένα ευρωπαϊκό κράτος με σαφή εθνική ταυτότητα και υπολογίσιμη ισχύ αντίστοιχη άλλων ευρωπαϊκών κρατών της ανατολής.

Παρά την εδαφική επέκταση και την δημιουργία δομών αστικής δημοκρατίας την περίοδο 1875 - 1909, ο εθνικός διχασμός υπήρξε ένα από τα κυριότερα βαρίδια για το νέο ελληνικό κράτος.

Το πολιτισμικό πρόβλημα ωστόσο του ελληνισμού προηγήθηκε ως θέμα διαμάχης. Όπως αναφέρει ο Ν. Σβορώνος *«Το κίνημα του δημοτικισμού γίνεται το κεντρικό πρόβλημα της ελληνικής πνευματικής ζωής ως το τέλος του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου»*²²⁷. Το κίνημα του δημοτικισμού σύμφωνα με τον συγγραφέα ενώνει όλες τις ανανεωτικές δυνάμεις. *«Πολύ γρήγορα οι σοσιαλιστικές τάσεις συγχωνεύονται στο πολιτικό πεδίο με το δημοκρατικό κίνημα που προετοιμάζει την εξέγερση του 1909, και ύστερα με τον*

²²⁶ Για την αγροτική μεταρρύθμιση και τη αντιμετώπιση των τριών κύριων προβλημάτων που πέτυχε (αύξηση δημοσίων εσόδων, αξιοποίηση εύφορων εκτάσεων, αποκατάσταση αγροτικού πληθυσμού) βλ. Ευάγγελος Χεκίμογλου: *«Η Αγροτική Μεταρρύθμιση της Τριανδρίας (1916 – 1917) στο Β. Καρδάσης, Αρτ. Ψαρομηλιγκος (επιμ.) «Εθνικός Διχασμός: Ο Κωνσταντίνος, ο Βενιζέλος και το Ανάθεμα 1916 – 1917»*, Εκδόσεις Τεγόπουλος, Αθήνα 2009, σ. 105 - 130.

²²⁷ Βλ. Σβορώνος, Νίκος: *«Επισκόπηση της Νεοελληνικής ιστορίας»*, μτφ Αικατερίνη Ασδραχά, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1999, σ. 133

φιλελεύθερο αναθεωρητισμό. Στο ιδεολογικό πεδίο ενώνονται με το κίνημα του δημοτικισμού, του οποίου αποτελούν την αριστερή πτέρυγα»²²⁸.

Η σύγχυση ωστόσο που υπήρξε για την κατασκευή επίσημης εθνικής γλώσσας δεν μπορεί να συγκριθεί με τον πολιτικό διχασμό που εκδηλώθηκε λίγα χρόνια αργότερα. Η διένεξη μεταξύ Βενιζέλου και βασιλέα Κωνσταντίνου Ά για την συμμετοχή της χώρας στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο ήταν ένα ζήτημα διαφορετικής τάξης. Μετά το κίνημα του 1909 στο Γουδί και τη διεκδίκηση αλλαγών στο στράτευμα και στην εκπαίδευση, ο Ελευθέριος Βενιζέλος διεκδικεί και τελικά παίζει κυρίαρχο ρόλο στην πολιτική ζωή της χώρας με τη συνδρομή των φιλοβενιζελικών στρατιωτικών. Μέχρι και τον θάνατό του (1836) θα διατελέσει επτά φορές πρωθυπουργός και θα κάνει σημαντικές μεταρρυθμίσεις στη διοίκηση του κράτους (εργατική νομοθεσία, αγροτική μεταρρύθμιση, φορολογική νομοθεσία, αναδιάρθρωση του στρατού). Την περίοδο των Βαλκανικών πολέμων θα ηγηθεί με επιτυχία της χώρας φθάνοντας ωστόσο σε ρήξη με τον βασιλιά.

Ο σχηματισμός προσωρινής κυβέρνησης στη Θεσσαλονίκη με την υποστήριξη της Αντάντ (Σεπτέμβριος 1916) θα αποτελέσει την «αρχή του δράματος». Η σύγκρουσή με τον βασιλιά από εκείνη τη στιγμή είναι καθοριστική για την περαιτέρω εξέλιξη του πολιτικού συστήματος στην Ελλάδα.

Οι πολιτικές διώξεις στον στρατό, που έχουν ήδη αρχίσει μετά το «Κίνημα στο Γουδί», θα αποτελούν τα επόμενα χρόνια συχνό φαινόμενο και θα γίνουν η «πύλη» για να ενισχύσει ιδεολογικά ο στρατός μία θέση ισχύος στην πολιτική ζωή της χώρας. Τόσο η διαμάχη βασιλιά – Βενιζέλου σε επίπεδο πολιτικής ηγεσίας, όσο και οι «ενδοαστικές αντιθέσεις»²²⁹ της ελληνικής διασποράς με την αστική τάξη των πόλεων σε οικονομικό επίπεδο, θα

²²⁸ Ο.π σ. 134 – 135. Γενικά για το Γλωσσικό Ζήτημα βλ. Βλ. Σκοπετέα, Έλλη: «*Το Πρότυπο Βασίλειο*» και η *Μεγάλη Ιδέα*», Εκδόσεις Πολύτυπο, Αθήνα 1988, Πρόλογος, σ. 99 – 134.

²²⁹ Ο όρος ανήκει στον Δημήτρη Χαραλάμπη. Βλ. Χαραλάμπης, Δημήτρης: «*Στρατός και Πολιτική Εξουσία: Η δομή της Εξουσίας στην μετεμφυλιακή Ελλάδα*», εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα 1985, σ. 20 – 24.

οικοδομήσουν ένα κοινοβουλευτικό σύστημα δημοκρατίας που μοιάζει με «χάρτινο πύργο», έτοιμο να καταρρεύσει από στιγμή σε στιγμή.

Η πολιτική εξουσία θα ασκείται έκτοτε με τη συγκατάθεση του στρατού ο οποίος θα επεμβαίνει κατά το δοκούν. Η στήριξη προς το Παλάτι ή τον Βενιζέλο με πρόφαση το ζήτημα της εθνικοφροσύνης, θα αποτελούν αφορμή για κάθε είδους αντιδημοκρατικές πρακτικές και από τις δύο πλευρές. Η ανάμειξη του στρατού στην πολιτική ζωή της χώρας και ο ρόλος του ως καθεστωτική δύναμη κρούσης θα είναι κάτι παραπάνω από εμφανής τις επόμενες δεκαετίες.

Με την παλινόρθωση της μοναρχίας το 1935 μέσω βασιλικού πραξικοπήματος και λίγο αργότερα την επιβολή του Καθεστώτος της 4^{ης} Αυγούστου, η φιλομοναρχική στάση θα υπερισχύσει. Οι οπαδοί του βασιλιά θα υπερασπισθούν πλέον την εθνικιστική ιδεολογία από θέση ισχύος. Η περίοδος του Μεσοπολέμου θα στιγματισθεί από την κατάλυση της αστικής δημοκρατίας και την άνοδο του δικτάτορα Μεταξά στην εξουσία. Στην Ελλάδα όπως και στα περισσότερα κράτη της Ευρώπης θα υπερισχύσουν απολυταρχικά καθεστώτα που προεβύουν την εθνικιστική ιδεολογία.

Το Καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου στην Ελλάδα παρουσιάζει σαφώς κοινά στοιχεία με το φασιστικό κόμμα στην Ιταλία (PNF) και το ναζιστικό-εθνοσοσιαλιστικό κόμμα (NSDAP) στη Γερμανία.

Το αντικομμουνιστικό μένος, η απέχθεια προς τον κοινοβουλευτισμό και τον φιλελευθερισμό, η τυφλή πίστη στον αρχηγό του κράτους, η υπαγωγή του ατόμου στο έθνος, το αστυνομικό κράτος, ο συγκεντρωτικός τρόπος οργάνωσης της οικονομίας και εν γένει ο ακραίος εθνικισμός αποτελούν χαρακτηριστικά του Καθεστώτος της 4^{ης} Αυγούστου. Τα στοιχεία αυτά όπως θα δούμε πιο κάτω ήταν κοινά τόσο στην Ιταλία με το φασιστικό κόμμα όσο και στην Γερμανία με το ναζιστικό καθεστώς.

Όπως αναφέρει ο Ιωάννης Μεταξάς στο πρώτο του διάγγελμα προς τον λαό, *«Δεν έχασατε την ελευθερία σας. Τώρα ακριβώς θ' αποκτήσετε τις πραγματικές ελευθερίες. Δεν αισθάνεσθε όλοι μία απολύτρωση; Είναι η απολύτρωση από τον διπλούν ζυγόν της κομμουνιστικής τυρρανίας και της*

μικροκομματικής τυρρανίας. Δύο τυρρανίαι οι οποίαι σας προσέσφιγγον και σας εδέσμευον»²³⁰.

Η απέχθεια του Μεταξά προς τον κοινοβουλευτισμό είναι πασίδηλη. Σε άλλο λόγο του αναφέρει: «*Η Βουλή πολίται της Ελλάδος είχε μεταβληθεί σε αίθουσα όπου δυστυχώς τα ιερώτερα της πατρίδος είχαν καταντήσει αντικείμενο κομματικών συμβιβασμών (...)* Όσοι από εσάς είχατε την κακήν τύχη να παρευρεθήτε ποτέ σε συνεδρία της Βουλής, στα θεωρεία, κατά τα τελευταία χρόνια, μη μου πείτε ότι δεν φύγατε αηδιασμένοι από την κατάστασή της (...) Μάλιστα πολίται Έλληνες, είχε σαπίσει ο κοινοβουλευτισμός μαζί δε με το γήρας του προσετέθη και η μετάγγις του κομμουνιστικού αίματος (...)»²³¹.

Στο ίδιο πνεύμα ο Χίτλερ έγραφε λίγα χρόνια νωρίτερα στο βιβλίο του «Ο Αγών μου» ότι ένας από τους λόγους κατάρρευσης του γερμανικού έθνους ήταν τα κόμματα. Τα όντα αυτά όπως λέει, «*μπορούν να περιγραφούν μόνο με λέξεις όπως "απατεώνες", "παλιάνθρωποι", "αποβράσματα" και "εγκληματίες"*»²³².

Όμως η απέχθεια αυτή διαχέεται στον πυρήνα του φιλελευθερισμού αγγίζοντας έννοιες όπως η ελευθερία του ατόμου και η υπόστασή του ως αυτόνομου υποκειμένου. Για την ελευθερία του ατόμου είχε αναφέρει ο Μεταξάς: «*είναι και αυτή μία από τα απάτας με τα οποίας έθρεψε τον κόσμο ο λιμπεραλισμός. Να νομίζει ο καθείς ότι είναι ελεύθερος*»²³³.

Ο εθνικιστικός λόγος του Μεταξά αποτυπώνει την παραδοσιακή εθνικιστική ιδεολογία η οποία θα κυριαρχήσει στην Ελλάδα μέχρι το 1974. Στον πρώτο του λόγο προς τους πολίτες είχε πει: «*Ετοιμασθήτε όλοι σας δια θυσίας, θυσίας αναγκαίας και δια το κοινωνικόν μας σύνολο και ιδίως δια τα*

²³⁰ Μεταξάς, Ιωάννης: «*Οι Πατριωτικοί Λόγοι του Πρωθυπουργού Ιωάννη Μεταξά*», Παράρτημα της Εφημερίδας «Ελληνικόν Μέλλον», Αθήνα 1936, σ. 10.

²³¹ Ο.π. σ. 26.

²³² Βλ. Χίτλερ, Αδόλφος: «*Ο Αγών μου*», εκδόσεις Κάκτος, Αθήνα 2006, σ. 378, επίσης σ. 373 – 378.

²³³ Μεταξάς, Ιωάννης: «*Οι Πατριωτικοί Λόγοι του Πρωθυπουργού Ιωάννη Μεταξά*», Παράρτημα της Εφημερίδας «Ελληνικόν Μέλλον», Αθήνα 1936, σ. 23.

πάσχουσας τάξης (...) Κανείς μας δεν είναι ελεύθερος, αλλά όλοι μας υπηρετεί της Πατρίδος»²³⁴. Με αυτά τα λόγια φαίνεται ο πυρήνας της εθνικιστικής ιδεολογίας στην Ελλάδα. Ο εθνικιστικός λόγος του Μεταξά αναφέρεται στην ενσωμάτωση του ατόμου στο έθνος. Δεν υπάρχουν άτομα, υπάρχει μόνο το έθνος μέσω του οποίου τα άτομα εκφράζονται και ενσωματώνονται στην κοινωνία.

Αυτό αναπόφευκτα θυμίζει τον θαυμασμό που εξέφραζε ο Χίτλερ για τον «αληθινό ιδεαλισμό» της υποταγής των συμφερόντων και της ζωής του ατόμου στην κοινότητα. Όπως ανέφερε στο βιβλίο ο Αγών μου *«στα πιο πρωτόγονα έμβια όντα, το ένστικτο της αυτοσυντήρησης δεν πηγαίνει παραπέρα από τη μέριμνα του εγώ τους (...) η θέληση αυτή της αυτοθυσίας που οδηγεί κάποιον στο να αγωνιστεί και εν ανάγκη να πεθάνει για άλλους είναι ισχυρότερα ανεπτυγμένης στους Άριους»²³⁵. Εδώ φαίνεται ξεκάθαρα η φυλετική θεωρία που υιοθετεί ο ναζισμός ως βασικό ιδεολογικό πυλώνα, κάτι που απέφυγε ωστόσο να εκφράσει ανοιχτά ο Μεταξάς. Ωστόσο τόσο ο ναζισμός όσο και το Καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου εκφράζουν έναν εθνικισμό με κοινή προέλευση. Έναν τύπο ανατολικού εθνικισμού που έχει ως σημείο αναφοράς την *«αρχέγονη μορφή οργάνωσης του έθνους»* ως πολιτιστικής κοινότητας ο οποίος διαφοροποιείται από τον εθνικισμό δυτικής προέλευσης που έχει ως κεντρικό σημείο τον *«πολίτη»* ως φορέα δικαιωμάτων στα πλαίσια του εθνικού κράτους.*

Στο επίπεδο της ιδεολογίας ο Μεταξάς είχε επίσης ανακηρύξει τον *«Τρίτο Ελληνικό Πολιτισμό»* ένα ιδεολόγημα το οποίο θύμιζε τις διακηρύξεις του ναζιστικού καθεστώτος για το «Τρίτο Ράιχ». Σύμφωνα με την άποψη του Μεταξά ο πολιτισμός της αρχαίας Ελλάδας ήταν ο πρώτος ελληνικός πολιτισμός, δεύτερος ήταν ο πολιτισμός του Βυζαντίου και τρίτος *«ένα*

²³⁴ Ο.π

²³⁵ Βλ. Χίτλερ, Αδόλφος: *«Ο Αγών μου»*, εκδόσεις Κάκτος, Αθήνα 2006, σ. 403.

αμάγαλμα των ουσιαστικά αντιφατικών αξιών των δύο προηγούμενων που θα διατηρούσε και θα διαιώνιζε τις αξίες του καθεστώτος του»²³⁶.

Παρά τις συντηρητικές απόψεις πάντως που είχε ο δικτάτορας Μεταξάς σχετικά με το πολίτευμα και την πολιτιστική παράδοση της Ελλάδας, είχε αναφέρει ότι το κράτος δεν θα πρέπει να νομοθετήσει για την γλώσσα. Όπως τόνιζε για το γλωσσικό ζήτημα *«ας αφεθεί ο υπέρτατος νομοθέτης, ο καιρός, να τακτοποιήσει τας δύο γλώσσας εις μίαν»²³⁷*. Η παραπάνω άποψη είναι ενδεικτική αν μη τι άλλο της ρεαλιστικής εικόνας που είχε για τη γλώσσα.

Το Καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου παρά την ακραία εθνικιστική ρητορική του διαφοροποιήθηκε σε αρκετά σημεία από τα αδελφά κόμματα της Ιταλίας και της Γερμανίας²³⁸. Το κόμμα του Μεταξά παρότι ήταν οργανωμένο σύμφωνα με τα ναζιστικά πρότυπα – μέλη της νεολαίας του κόμματος (ΕΟΝ) ήταν μόνο Έλληνες ορθόδοξοι²³⁹ – δεν υιοθέτησε την φυλετική θεωρία του ναζιστικού κόμματος ή δεν απέκτησε τη λαϊκή δυναμική του φασιστικού κόμματος στην Ιταλία. Παρά τη λογοκρισία στα μέσα ενημέρωσης, το κάψιμο βιβλίων, τις πολιτικές διώξεις και το αστυνομικό κράτος²⁴⁰ δεν επιδίωξε να ακολουθήσει μία ακραία ιμπεριαλιστική πολιτική ούτε διέπραξε ανάλογες αγριότητες με αυτές του χιτλερικού καθεστώτος σε βάρος των μειονοτήτων.

Επίσης ακολούθησε ρεαλιστική εξωτερική πολιτική καθώς προτίμησε να παραμείνει στο «άρμα» της αγγλικής προστασίας και να αποφύγει την «βοήθεια» της φασιστικής Ιταλίας που θα ήταν σίγουρα καταστροφική για τη χώρα. Το καθεστώς του Μεταξά παρά τα εξωτερικά του χαρακτηριστικά,

²³⁶ Βλ. Clogg, Richard: «Συνοπτική Ιστορία της Ελλάδας 1770-2000», Εκδόσεις Κάτοπτρο, β΄ Έκδοση, Αθήνα 2003, σ. 140.

²³⁷ Μεταξάς, Ιωάννης: «Οι Πατριωτικοί Λόγοι του Πρωθυπουργού Ιωάννη Μεταξά», Παράρτημα της Εφημερίδας «Ελληνικόν Μέλλον», Αθήνα 1936, σ. 14.

²³⁸ Βλ. Clogg, Richard: «Συνοπτική Ιστορία της Ελλάδας 1770-2000», Εκδόσεις Κάτοπτρο, β΄ Έκδοση, Αθήνα 2003, σ. 140.

²³⁹ Στην ΕΟΝ απαγορευόταν να συμμετέχουν Εβραίοι, Μουσουλμάνοι και άλλες μειονότητες. Βλ. Βελλιάδης, Αννίβας: «Μεταξάς – Χίτλερ: Ελληνογερμανικές Σχέσεις στην Μεταξική Δικτατορία 1936-1941», Εκδόσεις Ενάλιος, Αθήνα 2003, σ. 38.

²⁴⁰ Ο.π 38 – 39.

άφησε κατά μέρος την επεκτατική λογική του φασισμού και του ναζισμού, υιοθετώντας με πατερναλιστικό τρόπο ορισμένα στοιχεία τους. Όπως θα φανεί άλλωστε και στη συνέχεια το Καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου δεν είχε απολύτως κανένα έρεισμα στην ελληνική κοινωνία. Η μόνη διέξοδος που είχε ήταν η επιβολή δια της βίας.

3.4. Ο εθνικισμός ως «κυρίαρχη» αφήγηση του κράτους: Το «κράτος των εθνοφρόνων»

Η «εθνοφροσύνη» εμφανίζεται ως έννοια για πρώτη φορά με την ίδρυση του φιλοβασιλικού κόμματος των Εθνοφρόνων από τον Δημήτριο Γούναρη το 1915 ²⁴¹. Ως όρος, την εποχή του Μεσοπολέμου, αντιπροσώπευε την πίστη του αντιβενιζελικού στρατοπέδου προς τον βασιλιά καθώς και την ιδεολογία του αντικομμουνισμού η οποία θεσμοθετήθηκε για πρώτη φορά από το βενιζελικό στρατόπεδο με το Νόμο 4229, το περίφημο «Ιδιώνυμο»²⁴².

Η αντικομμουνιστική προπαγάνδα αποτέλεσε βασικό χαρακτηριστικό της «αφήγησης» των φιλοβασιλικών εθνοφρόνων, ένα στοιχείο το οποίο ένωνε, ωστόσο, τα δύο μεγάλα πολιτικά στρατόπεδα του αστικού κόσμου στην Ελλάδα (βασιλικούς και βενιζελικούς)²⁴³. Με αυτό τον τρόπο ο όρος

²⁴¹ Βλ. Πασχαλούδη, Ελένη: *«Ένας πόλεμος χωρίς τέλος: Η δεκαετία του 1940 στον πολιτικό λόγο, 1950 - 1967»*, εκδόσεις Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2010, σ. 41.

²⁴² Ως το πρώτο από τα μέτρα καταστολής για την ελεύθερη έκφραση στην Ελλάδα θεωρείτε ο νόμος *"Περί μέτρων προστασίας του κοινωνικού καθεστώτος και προστασίας των ελευθεριών των πολιτών"*. που ψηφίστηκε το 1929 (Ν. 4229 *«Περί υπεράσπισης των μέτρων ασφαλείας του κοινωνικού καθεστώτος και προστασίας των ελευθεριών των πολιτών»*, ΦΕΚ 425 / 25.7.1929.) μετά από πρόταση της κυβέρνησης Βενιζέλου. Επρόκειτο για νόμο που αναφερόταν στο «ιδιώνυμο» (ειδικό) αδίκημα κατά του κοινωνικού καθεστώτος. Όπως φάνηκε στόχος του ήταν η ποινικοποίηση και η δίωξη κομμουνιστών, αναρχικών, συνδικαλιστικών οργανώσεων και αντιβενιζελικών. Με την επίκληση του «ιδιώνυμου» διαλύθηκαν οι περισσότερες εργατικές οργανώσεις προς τα τέλη του 1930. Βλ. σχετικό άρθρο της Καθημερινής, Μπαλτά Νάση: *«Τόποι εξορίας στον Μεσοπόλεμο»* http://www.kathimerini.gr/4dcgi/_w_articles_kathglobal_2_16/11/2003_1281055, προσβάσιμο 22 / 7 / 2012.

²⁴³ Ο.π σ. 41-42 και Κουσουρή, Δημήτρης: *«Δίκες των δοσιλόγων, 1944-1949»*: *Δικαιοσύνη, συνέχεια του κράτους και εθνική μνήμη*, εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2015, σ. 53.

«εθνικοφροσύνη» είχε αρχικά ενωτικό χαρακτήρα καθώς αποτελούσε τον κοινό παρανομαστή που όριζε την στάση του αστικού κόσμου απέναντι στον κοινό εχθρό του κομμουνισμού.

Στο κεφάλαιο που ακολουθεί εκτός από τις απαρχές του όρου «εθνικοφροσύνη» και την εξέλιξή του την περίοδο του «κράτους των εθνικοφρόνων», θα περιγράψουμε πώς η ιδεολογία του αντικομμουνισμού αποτέλεσε βασικό χαρακτηριστικό του παραδοσιακού ελληνικού εθνικισμού, πώς λειτούργησε η αντικομμουνιστική προπαγάνδα την περίοδο 1941 - 1944 και έγινε μέρος της αστικής ιδεολογίας στην Ελλάδα και αργότερα πώς λειτούργησε μετά τον Εμφύλιο με την τελική επικράτηση των εθνικοφρόνων (1950 - 1974).

Όπως είδαμε στο κεφάλαιο 3.1, ο στιγματισμός του κομμουνισμού στην Ελλάδα ως ιδεολογίας που απέβλεπε στην απόσχιση τμήματος της εθνικής επικράτειας ξεκίνησε με την απόφαση του ΚΚΕ στο 3^ο έκτακτο συνέδριο που έγινε το Δεκέμβριο του 1924 για τη «δημιουργία μιας ενωμένης ανεξάρτητης Μακεδονίας». Όπως επισημαίνει ο Hagen Fleischer: *«λίγο μετά την επίσημη εισδοχή στην Τρίτη Διεθνή (Σεπτέμβριος 1920) αρχίζει να ασκείται πίεση στο ΚΚΕ καθώς και στο ΚΚ της Γιουγκοσλαβίας να ταχθούν υπέρ της ανεξαρτησίας της Μακεδονίας»*²⁴⁴.

Μόλις λίγα χρόνια μετά το τέλος των βαλκανικών πολέμων η πίεση αυτή ήταν ασφυκτική, δεδομένου ότι η υιοθέτηση αυτής της θέσης από το ΚΚΕ ερχόταν σε πλήρη αντίθεση με την ενσωμάτωση εθνικού χώρου ο οποίος είχε κατακτηθεί, μάλιστα, πολύ πρόσφατα, με τη θυσία χιλιάδων Ελλήνων. Η πίεση αυτή υποστηρίχθηκε με πάθος από το ΚΚ Βουλγαρίας το οποίο ήθελε συνεργασία με την αυτονομιστική οργάνωση VMRO η οποία είχε ταχθεί στο παρελθόν υπέρ της βουλγαρικής εθνοαπελευθερωτικής προσπάθειας.

Στα χρόνια που θα ακολουθήσουν, και ιδιαίτερα κατά την περίοδο της δικτατορίας του Μεταξά, το ΚΚΕ υπερασπίζεται την εδαφική ακεραιότητα της Ελλάδας χωρίς ωστόσο να επανατοποθετηθεί ή να παραδεχτεί κάποιο λάθος

²⁴⁴ Φλάισερ, Χάγκεν: *«Στέμμα και Σβάστικα: Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης, 1941-1944»*, εκδόσεις Παπαζήση, Τόμος β, Αθήνα 1995, σ.72.

πάνω στο ζήτημα της απόφασης, αναγνωρίζοντας μόνο «έλλειψη ιδεολογικής προετοιμασίας στα μέλη του κόμματος»²⁴⁵.

Η επίσημη απόφαση του ΚΚΕ υπέρ της δημιουργίας «ανεξάρτητης Μακεδονίας», λίγα μόλις χρόνια μετά τη λήξη των βαλκανικών πολέμων, περιθωριοποίησε το ΚΚΕ στα μάτια της κοινής γνώμης και το στιγματίσε ως «προδοτικό» και «εθνικά μειοδοτικό». Η επιχειρηματολογία αυτή, θα στοιχίσει στο ΚΚΕ την εξάπλωσή του στις λαϊκές μάζες την περίοδο του Μεσοπολέμου ενώ θα χρησιμοποιηθεί αδιαλείπτως από τα αστικά κόμματα στην Ελλάδα για τις επόμενες πέντε δεκαετίες, πυροδοτούμενη μάλιστα από τα βίαια γεγονότα των Δεκεμβριανών (1944). Με αυτό τον τρόπο η «εθνικόφρονη» αστική αντίληψη (φιλοβασιλική και βενιζελική) αρχίζει να ξεδιπλώνει την επιχειρηματολογία της κατά του κομμουνισμού.

Την περίοδο της Κατοχής θα διαμορφωθούν νέοι κοινωνικοπολιτικοί συσχετισμοί στην Ελλάδα. Από τη μία πλευρά η συνεργασία συγκεκριμένων πολιτικών και κοινωνικών ομάδων με τις δυνάμεις κατοχής, από την άλλη η αυτό-οργάνωση των φτωχών, λαϊκών στρωμάτων με τη βοήθεια του ΕΑΜ και του ΚΚΕ στην αντίσταση, θα αποτελέσουν τον «σπόρο» της αλλαγής.

Με την αποχώρηση των Γερμανών, η ελληνική κοινωνία έχει αναπτύξει μία έντονα αντιμοναρχική στάση ενώ ο αστικός κόσμος βρίσκεται εκτός Ελλάδας, αντιμέτωπος με το ενδεχόμενο επιστροφής του βασιλιά. Μεγάλο μέρος του πληθυσμού, ειδικά στην ύπαιθρο, έχει συνταχθεί ενεργά με τη μεριά του ΕΑΜ, που καθοδηγείται από την ηγεσία του ΚΚΕ, ενώ ακόμα και οι αστικές πολιτικές δυνάμεις έχουν πεισθεί ότι ο βασιλιάς δεν θα πρέπει να επιστρέψει στην χώρα πριν γίνει πρώτα δημοψήφισμα²⁴⁶.

²⁴⁵ Βλ. Φλάισερ, Χάγκεν: «Στέμμα και Σβάστικα: Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης, 1941-1944», εκδόσεις Παπαζήση, Τόμος β, Αθήνα 1995, σ. 74 – 76.

²⁴⁶ Σύμφωνα με τον Σωτήρη Ρίζα η πλειοψηφία των στελεχών του αντιβενιζελικού Λαϊκού κόμματος καθώς και οι αστικές πολιτικές δυνάμεις επέμεναν ότι ο βασιλιάς δεν έπρεπε να επιστρέψει στη χώρα χωρίς δημοψήφισμα. Βλ. Ρίζας, Σωτήρης «Η Πολιτική Κρίση, η Ένοπλη Ρήξη και οι Συνέπειες» (άρθρο) στο *Ελλήνων Ιστορικά: «Δεκεμβριανά: Οι μάχες των 33 ημερών»* Αρτέμης Ψαρομηλίγκος, Βασιλική Λάζου (Επιμέλεια), Ελεύθερος Τύπος, Αθήνα, 2012. σ. 9, 22.

Οι στόχοι του ΕΑΜ συνοψίζονταν αρχικά: 1. στην απελευθέρωση της χώρας μαζί με τη συνεργασία των συμμάχων, 2. στη διοργάνωση ελεύθερων εκλογών και 3. στην αποτροπή ενός νέου βασιλικού πραξικοπήματος. Ωστόσο, κατά τη διαπραγμάτευση με την εξόριστη κυβέρνηση του Λιβάνου για συμμετοχή του ΕΑΜ στην κυβέρνηση μπαίνουν νέα επίκαιρα ζητήματα όπως 4. το ζήτημα της τιμωρίας των δοσιλόγων, 5. η εκκαθάριση της αστυνομίας από τα τάγματα ασφαλείας (που μάχονται ήδη από την εποχή της Κατοχής κατά του ΕΑΜ), 6. καθώς και η αναδιάρθρωση του στρατού με την εκκαθάριση των φιλοβασιλικών αξιωματικών. Οι στόχοι αυτοί εκφράζονται μέσα από ριζοσπαστικά για την εποχή συνθήματα, όπως το σύνθημα για «λαοκρατία» το οποίο, όπως είναι λογικό, προκαλεί έντονη ανησυχία στον αστικό κόσμο.

Παράλληλα, υπάρχουν φόβοι εκατέρωθεν. Αν από την πλευρά του ΕΑΜ και του ΚΚΕ υπάρχει ο φόβος ότι η κυβέρνηση δεν θα τηρήσει τις υποσχέσεις της μετά την αποχώρηση των Γερμανών, από την πλευρά του αστικού κόσμου υπάρχει φόβος για ένα ενδεχόμενο κομμουνιστικό πραξικόπημα στο οποίο ένοπλοι κομμουνιστές του ΕΛΑΣ²⁴⁷ παίρνουν την εξουσία με τη βία, δημεύουν τις περιουσίες τους και ασκούν μία δικτατορία του προλεταριάτου²⁴⁸.

Στα πλαίσια αυτά ο αντικομμουνισμός τόσο από την πλευρά των αστών φιλοβενιζελικών πολιτικών όσο και από την πλευρά των οπαδών του βασιλιά επανέρχεται δριμύτερος. Ασκείται μάλιστα ως προπαγάνδα επισείοντας τον «σλαβικό κίνδυνο» που «φέρει» ο κομμουνισμός στην Ελλάδα ήδη από την εποχή του Μεσοπολέμου (απειλή του σλαβικού μποςλεβικισμού)²⁴⁹. Η ιδεολογία του αντικομμουνισμού στην Ελλάδα, όπως θα δούμε παρακάτω, αποτελεί βασικό χαρακτηριστικό του παραδοσιακού ελληνικού εθνικιστικού

²⁴⁷ Ο ΕΛΑΣ αποτέλεσε το ένοπλο τμήμα του ΕΑΜ το οποίο, σύμφωνα με τον Δ. Κουσουρή, ήλεγχε περίπου τα 2/3 της ελληνικής υπαίθρου την εποχή της απελευθέρωσης. Βλ. Κουσουρή, Δημήτρης: *«Δίκες των δοσιλόγων, 1944-1949»: Δικαιοσύνη, συνέχεια του κράτους και εθνική μνήμη*, εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2015, σ. 90.

²⁴⁸ Ο.π σ. 93 και 104.

²⁴⁹ Ο.π σ. 99-100.

λόγου εντάσσοντας την σλαβοφοβία στο ιδεολογικό της «οπλοστάσιο» και συνδέοντας τον ελληνικό εθνικισμό με την ιδεολογία του ναζισμού.

Για να διερευνήσουμε περαιτέρω τα χαρακτηριστικά του αντικομμουνισμού στην Ελλάδα και να δούμε πώς ασκήθηκε σταδιακά μέχρι τα «Δεκεμβριανά» (1944), πρέπει να δούμε ποιες ήταν οι ομάδες του αντικομμουνιστικού «στρατοπέδου» την περίοδο της Κατοχής (1941-1944) καθώς και ποιο ήταν το πεδίο ανταγωνισμού που είχαν με το ΕΑΜ.

Η επιστροφή ενός κλιμακίου της εξόριστης κυβέρνησης του Λιβάνου στην Ελλάδα γίνεται καταρχήν με τη συνδρομή του ΕΛΑΣ. Δύο υπουργοί της κυβέρνησης, ο φιλελεύθερος Θεμιστοκλής Τσάτσος και ο κομμουνιστής Γιάννης Ζέβγος, μεταφέρονται με ασφάλεια στην Ελλάδα τον Σεπτέμβριο του 1944 μέσω της ελληνικής υπαίθρου όπου το ΕΑΜ είχε ισχυρή παρουσία ²⁵⁰.

Οι αντιστασιακές αστικές οργανώσεις που μάχονταν ιδεολογικά το ΕΑΜ ήταν ολιγομελής ομάδες (όπως η ΣΣΝ, η ΠΕΑΝ, ο ΕΔΕΣ και η ΕΚΚΑ), οι οποίες εκπροσωπούνταν από νεαρά μέλη της αστικής (μεσοαστικής) τάξης, κυρίως φοιτητές, διανοούμενοι, δημόσιοι υπάλληλοι και επιχειρηματίες. Οι οργανώσεις αυτές δεν είχαν την οργανωτική δομή του ΕΑΜ ούτε μπορούσαν να δράσουν μαζί. Είχαν μεμονωμένη δράση κατά των κατακτητών κυρίως στο κέντρο της Αθήνας²⁵¹.

Παρότι τα πρώτα χρόνια της Αντίστασης και μέχρι τα μέσα του 1943, ο ανταγωνισμός μεταξύ των αστικών αντιστασιακών ομάδων και του ΕΑΜ ήταν προσανατολισμένος στο επίπεδο της ιδεολογίας, καλύπτοντας το θέμα της απελευθέρωσης καθώς και θέματα κοινωνικής πρόνοιας, κοινωνικής δικαιοσύνης και μελλοντικού «σοσιαλισμού», στην πορεία, όσο πλησιάζει η απελευθέρωση, η ιδεολογική διαμάχη αρχίζει να εκτραχύνεται.

Οι αστικές αντιστασιακές οργανώσεις, που αρχικά εξέφραζαν την ανάγκη για έναν απολιτικό εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα, άρχισαν στην πορεία

²⁵⁰ Ο.π σ. 95

²⁵¹ Για τη δράση των ομάδων αυτών στα πρώτα χρόνια της Κατοχής μπορεί κανείς να βρει πλούσιο υλικό στο βιβλίο του Χάγκεν Φλάισερ, Βλ. Φλάισερ, Χάγκεν: «Στέμμα και Σβάστικα: Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης, 1941-1944», εκδόσεις Παπαζήση, Τόμος β, Αθήνα 1995, σ. 13-20.

να εκτοξεύουν ανοιχτά κατηγορίες κατά του ΚΚΕ και να ασκούν έντονη αντικομμουνιστική προπαγάνδα.

Σε δείγμα αρθρογραφίας του κύριου δημοσιογραφικού οργάνου της ΠΕΑΝ, «Δόξα», το ΚΚΕ και οι οργανώσεις του κατηγορούνται ότι στιγματίζουν ως «χαφιέ», «προδότη» και «γκεσταπίτη» όποιον δεν είναι οπαδός της «δικτατορίας» τους²⁵².

Παράλληλα, εμφανίζονται οργανώσεις που αποτελούνται από κατώτερους αξιωματικούς του στρατού, όπως η «Τρίαινα», η οποία κατονομάζει ως εχθρούς της τόσο τον «καπιταλισμό» όσο και τον «κομμουνισμό». Σε προκήρυξή της τον Ιούλιο του 1943 ανέφερε ότι δεν θα επέτρεπε ποτέ στο ΚΚΕ να μονοπωλήσει τον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα και να επιβάλλει τη «δικτατορία» του²⁵³.

Ίσως το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα οργάνωσης αξιωματικών του στρατού με πλούσιες αντικομμουνιστικές περγαμηνές, αλλά ανύπαρκτη αντιστασιακή δράση, είναι η περιβόητη «Οργάνωση Χ» του συνταγματάρχη Γεώργιου Γρίβα²⁵⁴. Παρότι αυτοπροσδιορίζεται τον Οκτώβριο του 1943 σε προκήρυξή της ως καθαρά «εθνική οργάνωση» που δεν έχει καμία κομματική ταυτότητα, στρέφεται ευθέως κατά του ΚΚΕ αναφέροντας ότι «*οι κόκκινοι "σύντροφοι" καταστρώνουν συνωμοτικά σχέδια*» προετοιμάζοντας «*φόνους εντός των πόλεων*» με πρόθεση «*να στήσουν την κόκκινη σημαία στην Ακρόπολη*»²⁵⁵. Τέτοιες εικόνες όπου η Ελλάδα βρίσκεται υπό «κομμουνιστική επιδρομή» θα επαναληφθούν ως βασική μορφή προπαγάνδας από τους φιλοβασιλικούς εθνικόφρονες στις αρχές της δεκαετίας του 1950, υιοθετώντας μάλιστα την άποψη ότι ο κίνδυνος έρχεται «εκ των έξω»²⁵⁶.

²⁵² Χάγκεν Φλάισερ, Βλ. Φλάισερ, Χάγκεν: «*Στέμμα και Σβάστικα: Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης, 1941-1944*», εκδόσεις Παπαζήση, Τόμος β, Αθήνα 1995, σ. 19

²⁵³ Ο.π 22 - 23.

²⁵⁴ Ο.π σ. 36 – 38.

²⁵⁵ Ο.π σ. 37

²⁵⁶ Βλ. Πασχαλούδη, Ελένη: «*Ένας πόλεμος χωρίς τέλος: Η δεκαετία του 1940 στον πολιτικό λόγο, 1950 - 1967*», εκδόσεις Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2010, σ. 52.

Ο στιγματισμός του κομμουνισμού ως βίαιης ιδεολογίας που απέβλεπε στην κατάλυση του κράτους και στην παραχώρηση εθνικής επικράτειας δεν ήταν κάτι καινούργιο. Όπως είδαμε νωρίτερα, υπήρξε κυρίαρχη «αφήγηση» των «εθνικοφρόνων» (βενιζελικών και φιλοβασιλικών) ήδη από τον Μεσοπόλεμο. Την περίοδο της Κατοχής, η ίδια «αφήγηση» χρησιμοποιήθηκε από τις ομάδες όλου του αντικομμουνιστικού μπλοκ σε διαφορετικό βαθμό.

Στις ομάδες του αντικομμουνιστικού στρατοπέδου την περίοδο της Κατοχής θα πρέπει να αναφέρουμε τους αστούς πολιτικούς που ανήκαν στην κυβέρνηση εθνικής συνεννόησης, με πρωταγωνιστή τον Γεώργιο Παπανδρέου. Ο ίδιος υπήρξε «θιασώτης» του αντικομμουνισμού εκφράζοντας την έντονη δυσπιστία του αστικού κόσμου για τις προθέσεις του ΚΚΕ.

Η δυσπιστία αυτή ήταν επίσης απόρροια μιας πάγιας γεωστρατηγικής αντικομμουνιστικής θεώρησης που είχε «θεμέλια» τόσο στην αγγλική προστασία όσο και στη γερμανική επιβολή²⁵⁷. Αμφότερες οι δύο εθνικές ιδεολογίες ήταν κυρίαρχες μεταξύ του αστικού κόσμου στην Ελλάδα και αναγνώριζαν τον «κίνδυνο του σλαβομποσλεβικισμού».

Εκτός από τις κατοχικές κυβερνήσεις Τσολάκογλου, Ράλλη κ.λπ υπήρχαν αστικοί κύκλοι της Αθήνας που έτρεφαν αμέριστο θαυμασμό προς το Τρίτο Ράιχ. Χαρακτηριστικά εδώ θα αναφέρουμε ορισμένες ελληνικές οργανώσεις που ανέλαβαν ναζιστική προπαγάνδα τα πρώτα χρόνια της Κατοχής όπως η Εθνική Ένωση Ελλάς (ΕΕΕ) και το Εθνικοσοσιαλιστικό Κόμμα που είχαν συνεργαστεί και με το καθεστώς Μεταξά. Επίσης η Εθνική-Σοσιαλιστική Πατριωτική Οργάνωση (ΕΣΠΟ), η Οργάνωση Εθνικών Δυνάμεων Ελλάδος (ΟΕΔΕ) και η «Μπουντ» που ιδρύθηκαν λίγο μετά την γερμανική εισβολή στην Αθήνα ανέλαβαν παρόμοιο ρόλο²⁵⁸. Την φιλοναζιστική προπαγάνδα ανέλαβαν συχνά γερμανόφωνοι αστοί, δημοσιογράφοι, επιχειρηματίες, βιομήχανοι, εργολάβοι κ.λπ.

²⁵⁷ Βλ. Κουσουρής, Δημήτρης: «*Δίκες των δοσιλόγων, 1944-1949*»: *Δικαιοσύνη, συνέχεια του κράτους και εθνική μνήμη*», εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2015, σ. 99-100 και 108-109.

²⁵⁸ Φλάισερ, Χάγκεν: «*Η ναζιστική προπαγάνδα στην Κατοχή*», ο.π. σ. 60.

Στο πλαίσιο του αστικού αντικομμουνισμού, ο Παπανδρέου μεταφέρει την πεποίθησή του στους Άγγλους ότι το ΕΑΜ δεν θα συμμετέχει σε μία πραγματική κυβέρνηση συνασπισμού²⁵⁹, ενώ αργότερα, στις 9 Νοεμβρίου του 1944, οργανώνει την επιστροφή της «Γ' Ορεινής Ταξιαρχίας» στην Αθήνα η οποία είχε συγκροτηθεί στη Μέση Ανατολή μετά τις εκκαθαρίσεις όλων των αριστερών στοιχείων στον στρατό²⁶⁰. Παράλληλα, ο «Ιερός Λόχος» που ανήκε στον «αντιστασιακό» στρατό και είχε φιλοβασιλική ιδεολογία πραγματοποιεί αποβάσεις στα νησιά του Αιγαίου²⁶¹. Στόχος αυτών των κινήσεων ήταν η νέα κυβέρνηση να μπορέσει να ελέγξει την κατάσταση στο εσωτερικό της χώρας και παράλληλα να περιορίσει την δράση των κομμουνιστών του ΕΛΑΣ²⁶².

Σε επίπεδο οργάνωσης της τάξης στο εσωτερικό, η αστική πολιτική τάξη χρησιμοποίησε τους «επαγγελματίες του αντικομμουνισμού» στην Ελλάδα την περίοδο της Γερμανικής κατοχής, όπως τα τάγματα ασφαλείας και την Χωροφυλακή, για να κατοχυρώσει μία νέα αστική νομιμότητα μέσω της παρακρατικής βίας.

Πολλά πρώην μέλη των Ταγμάτων Ασφαλείας, της Χωροφυλακής και των Ευζωνικών σωμάτων προκειμένου να γλυτώσουν τα αντίποινα του ΕΛΑΣ προσχώρησαν χωρίς δεύτερη σκέψη στο στρατόπεδο του αντικομμουνισμού. Άλλοτε ως μέλη παρακρατικών ομάδων όπως η «Ομάδα Χ» ή άλλες φορές ως «άτυποι συνεργάτες» με την νέα φιλοβρετανική κυβέρνηση βοηθώντας την να

²⁵⁹ Βλ. Παπαστράτης, Προκόπης: *«Η κυβέρνηση Παπανδρέου και το Συνέδριο του Λιβάνου»* στο Iatrides, John O: *«Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940 – 1950: Ένα έθνος σε κρίση»* (συλλογικός τόμος), εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1984, σ. 211.

²⁶⁰ Βλ. Ιατρίδης, Γιάννης Ο. : *«Απελευθέρωση, Εμφύλιος Πόλεμος και Αμερικανοί»*, στο Iatrides, John O: *«Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940 – 1950: Ένα έθνος σε κρίση»* (συλλογικός τόμος), εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1984, σ. 248.

²⁶¹ Βλ. Κουσουρή, Δημήτρης: *«Δίκες των δοσιλόγων, 1944-1949»*: *Δικαιοσύνη, συνέχεια του κράτους και εθνική μνήμη*, εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2015, σ. 127.

²⁶² Μεταξύ των όρων της συμφωνίας της Καζέρτας υπήρχε ρητή απαγόρευση καμία ένοπλη δύναμη να μην εισέλθει στην Αθήνα. Ο υπουργός της κυβέρνησης, Θεμιστοκλής Τσάτσος, εκμεταλλευόμενος την οδηγία αυτή είχε διατάξει την 2^η Μεραρχία του ΕΛΑΣ να παραμείνει στις παρυφές της πρωτεύουσας. Ο.π σ. 99.

ελέγξει λίγο πριν τα Δεκεμβριανά περιοχές τις οποίες διεκδικούσε και το ΕΑΜ

263

Η τακτική αυτή φαίνεται ότι έφερε «τύχη» στα μέλη των Ταγμάτων Ασφαλείας και της Χωροφυλακής. Εκτός από την μεταφορά τους στις φυλακές Αβέρωφ και κατόπιν στις Σπέτσες – μακριά από την εκδικητική μανία του ΕΛΑΣ –, κατάφεραν όπως οι περισσότεροι πολιτικοί δοσίλογοι, να έχουν προνομιακή μεταχείριση από την κυβέρνηση²⁶⁴.

Στον Λόγο της Απελευθέρωσης ο Γεώργιος Παπανδρέου έντεχνα υπόσχεται εθνική νέμεση για τους δοσίλογους της Κατοχής και παράλληλα εφευρίσκει το ευφάνταστο επιχείρημα ότι τα περιστατικά δοσιλογισμού στην Ελλάδα ήταν ελάχιστα σε σχέση με άλλες χώρες καθώς *«εις την Ελλάδα υπήρξε καθολική η πίστη στην συμμαχική προσπάθεια»*²⁶⁵. Όπως επισημαίνει ο Δημήτρης Κουσουρής ο ιδεολογικός μύθος περί *«ομοθύμου αντιστασιακού έθνους» ενισχύθηκε* και από τη λειτουργία των ειδικών δικαστηρίων²⁶⁶ τα οποία συντέλεσαν μηδαμινό ρόλο στην καταδίκη των δοσιλόγων. Ως επίσημη κρατική εκδοχή «περί Εθνικής Αντίστασης» το «κράτος των εθνικοφρόνων» θα διατηρήσει τον μύθο περί *“ομοθύμου αντιστασιακού έθνους”* την περίοδο της κυβέρνησης Παπάγου (1951).

Οι αγωνιστές του ΕΑΜ κατηγορήθηκαν από τους «εθνικόφρονες» μετά το τέλος του Εμφυλίου ως «εγκληματίες», «αμφιβόλου εθνικότητας», «συμμορίτες», «εαμοβούλγαροι», «γκάνγκστερ» κ.λπ. και τέθηκαν στο κοινωνικό περιθώριο μέσω της θεσμοθετημένης πλέον παρακρατικής βίας.

Παρά την μεγάλη απήχηση που είχε το ΚΚΕ στην ελληνική κοινωνία την περίοδο της απελευθέρωσης -υπολογίζεται ότι τη στιγμή της απελευθέρωσης διέθετε 400.000 μέλη-²⁶⁷ δεν κατάφερε να ανακτήσει τη δυναμική του μετά

²⁶³ Κουσουρής, Δημήτρης: *«Δίκες των δοσιλόγων, 1944-1949»*: Δικαιοσύνη, συνέχεια του κράτους και εθνική μνήμη», εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2015, σ. 123 – 125.

²⁶⁴ Ο.π σ. 123.

²⁶⁵ Ο.π σ. 135.

²⁶⁶ Ο.π σ. 540 - 541.

²⁶⁷ Βλ. Ρίζας, Σωτήρης: *«Η Πολιτική Κρίση, η Ένοπλη Ρήξη και οι Συνέπειες»* (άρθρο) στο Ελλήνων Ιστορικά: *«Δεκεμβριανά: Οι μάχες των 33 ημερών»*, Αρτέμης

τον Εμφύλιο. Σίγουρα τα «Δεκεμβριανά», η οργανωμένη κρατική βία και η συχνή αντικομμουνιστική προπαγάνδα έπαιξαν σημαντικό ρόλο. Ωστόσο, σε αυτό το σημείο θα πρέπει να αναφέρουμε συνοπτικά και να αξιολογήσουμε την στάση του ΚΚΕ, «φωτίζοντας» τα αίτια του Εμφυλίου και από μία άλλη οπτική γωνία.

Η αδυναμία για εξεύρεση λύσης στο στρατιωτικό ζήτημα θα πρέπει καταρχήν να χρεωθεί τόσο στην αδιάλλακτη στάση των αστικών κομμάτων όσο και του ΚΚΕ. Θυμίζουμε ότι το ΚΚΕ ζητούσε τιμωρία των δοσιλόγων, διάλυση της χωροφυλακής και σύνθεση νέου στρατού, τη στιγμή που τα άλλα κόμματα έβαζαν μόνο το θέμα του δημοψηφίσματος για επιστροφή του Βασιλιά.

Η τακτική του ΕΑΜ, να παρουσιάζεται από την μία ως υπέρμαχος της τάξης και από την άλλη να εξαγριώνει τον λαό μέσω μίας βερμπαλιστικής προπαγάνδας που υποσχόταν άμεσα «λαοκρατία», δεν βοήθησε στο να υπάρξει μία ρεαλιστική πολιτική αντιπαράθεση.

Επίσης, τα γεγονότα αυτοδικίας από την πλευρά του ΕΛΑΣ ήταν ένας σημαντικός λόγος για να οξυνθεί η αντιπαράθεση με το αντικομμουνιστικό στρατόπεδο. Η δράση του ΕΛΑΣ στην Πελοπόννησο και ειδικά στον Μελιγαλά αποδείχτηκε μία τραγωδία άνευ προηγουμένου που ενίσχυσε το φόβο του κόσμου για τις αγριότητες του ΚΚΕ. Αναφορικά με τις σφαγές αυτές, ο αρχικαπετάνιος του ΕΛΑΣ, Άρης Βελουχιώτης, είχε αναφέρει στον λόγο που εκφώνησε μετά την απελευθέρωση της Λαμίας (Οκτώβριος 1944), ότι *«σφάξαμε κείνους που πρόδιδαν στους κατακτητές τους Έλληνες, κείνους που κλέβανε τον λαό και διαπράττανε εγκλήματα»*.²⁶⁸ Μένει στη διακριτική ευχέρεια του καθενός να αναλογισθεί αν αυτή η εξήγηση «περί εγκλημάτων» αρκεί για να δικαιολογήσει τους ομαδικούς τάφους ή την αυτοδικία ως μέθοδο

Ψαρομηλίγκος, Βασιλική Λάζου (Επιμέλεια), Ελεύθερος Τύπος, Αθήνα, 2012. σ. 9, 2. Υπολογίζεται ότι το ΚΚΕ τη στιγμή της απελευθέρωσης διέθετε 400.000 μέλη.

²⁶⁸ Βλ. Παπακόγκος, Κ και Κοταρίδης, Ν: *«Ο Άρης στη Λαμία»*, εκδόσεις Φιλίστωρ, Αθήνα 2006 στο Κουσουρή, Δημήτρης: *«Δίκες των δοσιλόγων, 1944-1949»*: *Δικαιοσύνη, συνέχεια του κράτους και εθνική μνήμη*, εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2015, σ. 114.

τήρησης της τάξης σε μία διαλυμένη κοινωνία που υποφέρει μετά τη γερμανική Κατοχή.

Το συλλαλητήριο που οργάνωσε το ΚΚΕ στις 3 Δεκεμβρίου του 1944 έγινε ο καταλύτης των μελλοντικών εξελίξεων. Τα Δεκεμβριανά ή αλλιώς ο «κόκκινος Δεκέμβρης», έτσι όπως θα το αποκαλέσουν οι «εθνικόφρονες», αποτέλεσαν απλά την προμετωπίδα μίας πολιτικής αντιπαράθεσης που πλέον δεν άφηνε περιθώρια να αποτραπεί η οργανωμένη και απροκάλυπτη βία.

Με το ξέσπασμα του Εμφυλίου ο εθνικός Διχασμός μετεξελίσσεται στη βάση των ιδεολογικών αντιθέσεων του 20 αιώνα. Από τη μία έχουμε την ιστορική, ιδεολογική «αφήγηση» του ΕΑΜ και του κομμουνιστικού κόσμου, από την άλλη πλευρά τη φιλελεύθερη αντίληψη που συντάσσεται με την εθνικιστική, φιλομοναρχική ή φιλοβενιζελική στάση του αστικού πολιτικού κόσμου στην Ελλάδα.

Μετά την νίκη των εθνικιστών, ο αντικομμουνισμός θα γίνει κυρίαρχο δόγμα του κράτους. Όπως αναφέρουν ο Νίκος Μουζέλης και ο Γιώργος Παγουλάτος, ο ιδεολογικός λόγος του μεταπολεμικού κράτους εμφάνισε τη σύγκρουση του κράτους και των συντηρητικών δυνάμεων με τους κομμουνιστές και τους «συνοδοιπόρους τους» ως άμυνα του έθνους ενάντια στους εσωτερικούς, «οργανικούς» αντιπάλους του ²⁶⁹.

Ήδη από τον Μεσοπόλεμο οι κομμουνιστές και οι «συνοδοιπόροι τους» χαρακτηρίζονται στην Ελλάδα ως «προδότες», «Βούλγαροι» και άρα εθνικά «μη καθαροί». Με τον ίδιο τρόπο «ποινικοποιούνται» μετά τον Εμφύλιο ως ενδεχόμενη απειλή για την εθνική «καθαρότητα» και την «κυριαρχία» του έθνους. Η άποψη αυτή προσομοιώνει τον ελληνικό εθνικισμό με τον ναζισμό. Η εθνική ταυτότητα αποκτά βιολογικά κριτήρια και η σύγκρουση πλέον κατευθύνεται προς τους «εσωτερικούς» εχθρούς του έθνους οι οποίοι ορίζονται στη βάση της φυλετικής καθαρότητας.

²⁶⁹ Βλ. Μουζέλης, Νίκος – Παγουλάτος, Γιώργος: *«Κοινωνία πολιτών και Ιδιότητα του Πολίτη στη μεταπολεμική Ελλάδα»* στο Δραγώνα Θάλεια, Μπιρτεκ Φαρούκ (επιμ): *«Ελλάδα και Τουρκία: Πολίτης και Έθνος-Κράτος»*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006, σ. 173.

Στις αρχές της δεκαετίας του 1950, επί κυβέρνησης Τσαλδάρη, αποτυπώνεται σε δημοσιεύματα η θεωρία ότι η Ελλάδα υπέστη τρεις φορές την «κομμουνιστική επιδρομή εκ των "έξω"» (Ακρόπολις 5.9.1951), από συμφέροντα του διεθνούς κομμουνισμού που ως στόχο είχαν μέσω κομμουνιστικών επαναστάσεων να αποσπάσουν ελληνικά εδάφη (Η Καθημερινή 4.3.1950)²⁷⁰. Όπως πολύ σωστά επισημαίνει η Ελένη Πασχαλούδη, η διαμάχη μεταξύ κομμουνιστών και εθνικοφρόνων δεν αντιμετωπίζεται πλέον ως εμφύλια αλλά ως «*αγώνας εσχάτων μεταξύ Ελλήνων και ξένων, δηλαδή Σλάβων*»²⁷¹. Στην βάση αυτή οι κομμουνιστές αποκλείονται πλέον «δια παντός» από την έννοια «έθνος».

Παράλληλα, η έννοια «έθνος» απογυμνώνεται από οτιδήποτε φιλελεύθερο ή δημοκρατικό. Δικαίωμα ως πολίτες και «εκπρόσωποι του έθνους» θα έχουν μόνο όσοι συντάσσονται με τις ενέργειες της φιλοβασιλικής Δεξιάς, του στρατού και των ανακτόρων.

Στους «εσωτερικούς εχθρούς» του έθνους θα συμπεριληφθούν όσοι έχουν διαφορετικά πολιτικά φρονήματα. Πλέον οι παλιοί φιλοβενιζελικοί θα θεωρηθούν και αυτοί «συνοδοιπόροι» του κομμουνισμού και θα αποκλεισθούν από τον όρο της «εθνικοφροσύνης». Ο Κ. Τσαλδάρη αρχηγός του φιλοβασιλικού Λαϊκού κόμματος επιχειρεί να μονοπωλήσει τον «εθνοσωτήριο» ρόλο των οπαδών του βασιλιά και τα καταφέρνει όταν κατηγορεί ανοιχτά τον Πλαστήρα, παλιό βενιζελικό πολιτικό και αρχηγό της βενιζελικής πτέρυγας ότι ανήκει και αυτός στους «συνοδοιπόρους».

Η φιλελεύθερη έννομη τάξη περνά πλέον στα χέρια των βασιλοφρόνων. Σύμφωνα με μελέτες, στις αρχές του 1950 υπήρχαν στις

²⁷⁰ Βλ. Πασχαλούδη, Ελένη: «*Ένας πόλεμος χωρίς τέλος: Η δεκαετία του 1940 στον πολιτικό λόγο, 1950 - 1967*», εκδόσεις Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2010, σ. 52.

²⁷¹ Ο.π. Μέχρι και τη δεκαετία του 1950 ο ελληνικός εθνικισμός θεωρούσε ως «προαιώνιο εχθρό» της Ελλάδας τη Βουλγαρία, η οποία είχε προσπαθήσει με «ύπουλο» τρόπο να αποσπάσει την ελληνική Μακεδονία. Με βάση της στάση του ΚΚΕ τη δεκαετία του 1930 για την «αυτονόμηση της Μακεδονίας» η εθνικιστική προπαγάνδα καταλόγιζε στο ΚΚΕ ότι δρα κρυφά υπέρ των εθνικών συμφερόντων της Βουλγαρίας.

φυλακές περίπου 17.000 καταδικασμένοι για πολιτικούς λόγους (μεταξύ των οποίων οι 2.289 εις θάνατον), ενώ ο αριθμός των εκτοπισμένων υπολογίζεται σε 20.000²⁷². Στα στοιχεία αυτά δεν συμπεριλαμβάνεται ο τεράστιος αριθμός των «προληπτικώς συλληφθέντων»²⁷³.

Η καταστρατήγηση βασικών δικαιωμάτων, η υιοθέτηση παρακρατικής βίας για τους διαφωνούντες, τα πιστοποιητικά πολιτικών φρονημάτων, η επιλεκτική χορήγηση δανείων, επαγγελματικών αδειών, επιδοτήσεων, συντάξεων, θέσεων εργασίας κ.λπ. θα εγκαθιδρύσουν ένα αυταρχικό κράτος με Δεξιά ιδεολογία το οποίο αποδέχεται τις ατομικές ελευθερίες και τα ατομικά δικαιώματα μόνο «κατά περίπτωση».

Η πολιτική βία και η καταστρατήγηση των ατομικών ελευθεριών δεν θα «πτοήσει» τους φιλελεύθερους φιλοβενιζελικούς. Σε δήλωσή του ο Γεώργιος Παπανδρέου θα υπενθυμίσει την διάκριση σε «εθνικά υγιείς» και «μη» έλληνες», στάση που αποδεικνύει ότι ακόμα και οι πιο φιλελεύθεροι αστοί με φιλοβενιζελική πολιτική παράδοση είχαν την πίστη στο ότι οι ατομικές ελευθερίες τηρούνται με «εξαιρέσεις». Όπως αναφέρει τον Ιούνιο του 1950 *«Εντός της εθνικής παρατάξεως υπάρχει δεξιά, κέντρο και αριστερά (...) Εκτός της εθνικής παρατάξεως είναι το ΚΚΕ. Και ποιοι άλλοι; Και οι συνοδοιπόροι του. Όσοι αρνούνται ότι το ΚΚΕ είναι κόμμα προδοσίας και εγκλήματος»*.²⁷⁴

Ο ρόλος της Βρετανίας που διατήρησε δεσπόζουσα θέση στην Ελλάδα μέχρι τα μέσα του Εμφυλίου²⁷⁵ και αργότερα ο ρόλος που ανέλαβαν οι ΗΠΑ, δεν επηρέασαν το καθεστώς το οποίο μόνο κατ' επίφαση παρέμεινε «δημοκρατικό».

²⁷² Βλ. Κούνδουρος, Ρ: *«Η ασφάλεια του καθεστώτος. Πολιτικοί κρατούμενοι, εκτοπίσεις και τάξεις στην Ελλάδα 1924 – 1974»*, Αθήνα 1978 στο Νικολακόπουλος, Ηλίας: *«Η καχεκτική δημοκρατία κόμματα και εκλογές, 1946 – 1967»*, εκδόσεις Πατάκη, Δέκατη εκτύπωση, Αθήνα 2015, σ. 101.

²⁷³ Ο.π.

²⁷⁴ Ο.π σ. 102

²⁷⁵ Βλ. Ρίζας, Σωτήρης *«Η Πολιτική Κρίση, η Ένοπλη Ρήξη και οι Συνέπειες»* (άρθρο) στο *Ελλήνων Ιστορικά: «Δεκεμβριανά: Οι μάχες των 33 ημερών»* Αρτέμης Ψαρομηλίγκος, Βασιλική Λάζου (Επιμέλεια), Ελεύθερος Τύπος, Αθήνα, 2012. σ. 19.

Αποκαθιστώντας τυπικά την νομιμότητα, οι «εθνικόφρονες» εισήγαν μία σειρά νόμων εξοπλίζοντας το κράτος κατά του «κομμουνισμού» και των «συνοδοιπόρων» του.

Ήδη με τον αναγκαστικό νόμο 509 της 27^{ης} Δεκεμβρίου 1947 που είχε ψηφιστεί από την κυβέρνηση συνασπισμού Σοφούλη, η λεγόμενη κομμουνιστική δράση τιμωρείται με ασύγκριτα βαρύτερες ποινές από αυτές που προέβλεπε το «ιδιώνυμο» ενώ το ΚΚΕ τίθεται και πάλι εκτός νόμου.

Μετά από ένα αποτυχημένο πραξικόπημα του στρατού (1951) στο οποίο αξιωματικοί ζητούσαν να ανέβει ο Παπάγος στην εξουσία, ο πρώην στρατηγός που είχε πρωτοστατήσει στον ελληνοϊταλικό πόλεμο αλλά και στη νίκη των «εθνικοφρόνων» στον Εμφύλιο θα γίνει το νέο πρόσωπο της Δεξιάς ιδρύοντας το κόμμα του Ελληνικού Συναγερμού. Η κυβέρνηση Παπάγου παρά τους ήπιους τόνους που κράτησε απέναντι στους φιλελεύθερους, θα επιχειρήσει να ελέγξει άμεσα τον κρατικό μηχανισμό με τον νόμο 2500/1954 ο οποίος προέβλεπε αλλαγές στην ηγεσία του στρατού, της αστυνομίας και «εκκαθάριση» των υπαλλήλων του δημόσιου τομέα²⁷⁶.

Με τον θάνατο του Παπάγου και τον ερχομό του Κωνσταντίνου Καραμανλή στην κεντρική πολιτική σκηνή η «εθνικόφρονη ιδεολογία» θα βρει έναν νέο εκφραστή. Έχοντας την αρχική στήριξη του Παλατιού ο Καραμανλής θα ανακοινώσει τον Ιανουάριο του 1956 την ίδρυση της ΕΡΕ (Εθνική Ριζοσπαστική Ένωση). Την χρονιά αυτή η εθνικόφρονη ιδεολογία θα αφήσει κατά μέρους την «ενωτική ρητορική» του Παπάγου και θα επιστρέψει στην παλιά της συνθηματολογία μέσω αναφορών για την «εθνοκτόνο» και «προδοτική στάση» του ΚΚΕ²⁷⁷. Ο αντικομμουνιστικός λόγος θα φτάσει στο αποκορύφωμά του καθώς οι κομμουνιστές δαιμονοποιούνται πλήρως και αναφέρονται ως υπαίτιοι για κάθε είδους αποτρόπαιη πράξη: από φόνους μέχρι βιασμούς εμπρησμούς σπιτιών και απαγωγές²⁷⁸.

²⁷⁶ Βλ. Νικολακόπουλος, Ηλίας: *«Η καχεκτική δημοκρατία κόμματα και εκλογές, 1946 – 1967»*, εκδόσεις Πατάκη, Δέκατη εκτύπωση, Αθήνα 2015, σ. 181.

²⁷⁷ Βλ. Πασχαλούδη, Ελένη: *«Ένας πόλεμος χωρίς τέλος: Η δεκαετία του 1940 στον πολιτικό λόγο, 1950 - 1967»*, εκδόσεις Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2010, σ. 92.

²⁷⁸ Ο.π σ. 92.

Το αντιθετικό σχήμα «εθνικόφρονες» ή «συνοδοιοπόροι», δηλαδή η αναφορά στο «Εμείς» και «Αυτοί» ως αντίπαλες οντότητες, θα γίνει και πάλι το βασικό σημείο αναφοράς του λόγου του «κράτους των εθνικοφρόνων» κάτι το οποίο θα αποτελέσει τη βάση για το ιδεολόγημα του ελληνικού εθνικισμού μέχρι την πτώση της χούντας.

Σε επίπεδο πολιτικής πρακτικής, μετά την άνοδο της Αριστεράς στις εθνικές εκλογές του 1958 με την ΕΔΑ, συντάσσεται το σχέδιο «Περικλής» που είχε ως στόχο την άσκηση συστηματικής κρατικής βίας για την μείωση της εκλογικής δύναμης της ΕΔΑ στις επόμενες εκλογές (1961). Παρά το απαλλακτικό βούλευμα του 1966, που υποστήριζε την μη εφαρμογή του σχεδίου, η άσκηση βίας κατά της Αριστεράς στις εκλογές του 1961 θεωρείται σήμερα δεδομένη²⁷⁹. Οι συγκεκριμένες εκλογές μέχρι και σήμερα, άλλωστε, αναφέρονται ως οι εκλογές της «βίας και νοθείας». Σε προεκλογική αφίσα της ΕΡΕ εκείνη την περίοδο εμφανίζεται ένα χταπόδι φορώντας ένα καπέλο με το αστέρι της κομμουνιστικής επανάστασης. Τα πλοκάμια του έχουν διάφορες αριστερές οργανώσεις της ΕΔΑ ενώ στους βολβούς των ματιών του είναι γραμμένες οι λέξεις ΚΚΕ και ΕΔΑ²⁸⁰.

Τις δεκαετίες 1950, 1960 ο στρατός και οι παραστρατιωτικοί μηχανισμοί του «κράτους των εθνικοφρόνων» θα αποκτήσουν όλο και μεγαλύτερη θέση ισχύος απέναντι στην πολιτική εξουσία παίρνοντας μέρος στην λήψη πολιτικών αποφάσεων μέσω του «κράτους έκτακτης ανάγκης». Με το πραξικόπημα του στρατού το 1951 υπέρ του Παπάγου (το οποίο θα μείνει ατιμώρητο), ανοίγει ένας κύκλος όπου ο στρατός θα παίζει διαρκώς κεντρικό ρόλο στην πολιτική ζωή της χώρας. Όπως αναφέρει ο Δ. Χαραλάμπης το κομβικό σημείο εξουσίας μεταξύ μοναρχίας - κυβέρνησης - στρατιωτικού μηχανισμού – παρέμεινε ο στρατός, ο οποίος εκφραζόταν νόμιμα μέσω της μοναρχίας ενώ παράλληλα η μοναρχία αντλούσε από αυτόν τη δυνατότητα

²⁷⁹ Βλ. Νικολακόπουλος, Ηλίας: *«Η καχεκτική δημοκρατία κόμματα και εκλογές, 1946 – 1967»*, εκδόσεις Πατάκη, Δέκατη εκτύπωση, Αθήνα 2015, σ. 270.

²⁸⁰ Ο.π.σ. 269.

επιβολής²⁸¹. Απόρροια αυτής της παρεμβατικής τακτικής του στρατού θα είναι η δράση των παραστρατιωτικών οργανώσεων και η επταετής στρατιωτική χούντα την περίοδο 1967 - 1974.

Ο πιο κύριος πολιτικός εκτροχιασμός πριν την Χούντα, ήρθε με την εξωθεσμική βασιλική παρέμβαση του 1965 η οποία ακύρωνε στην πράξη κάθε επίφαση δημοκρατικής «νομιμότητας». Θέτοντας το ζήτημα για την αλλαγή του υπουργού Αμύνης στον βασιλιά, ο Παπανδρέου βρήκε την άρνηση του και οδηγήθηκε σε παραίτηση. Ο βασιλιάς συνέχισε την «δημοκρατική νομιμότητα» με τη βοήθεια αποστατών βουλευτών. Η κυβέρνηση των αποστατών αποτέλεσε απλά το πρώτο σημάδι του πλήρους θεσμικού εκτροχιασμού, ο οποίος έτσι και αλλιώς είχε αρχίσει να κουβεντιάζεται ποικιλοτρόπως²⁸².

Από την πλευρά της Αμερικής, ο αμερικανός πρέσβης στην Αθήνα είχε ζητήσει να οργανωθεί μυστική επιχείρηση σε σχέση με τις επικείμενες εθνικές εκλογές με στόχο την ΕΔΑ αλλά και τον Ανδρέα Παπανδρέου (πρώην υπουργό της Ένωσης Κέντρου και γιο του αρχηγού της). Παράλληλα, από την πλευρά του Βασιλιά είχε εξετασθεί το ενδεχόμενο επιβολής στρατιωτικής δικτατορίας με το σχέδιο «Ιέραξ 2». Τελικά τη «λύση» πρόλαβε να δώσει πρώτη η Χούντα των Συνταγματάρχων.

Ο αντισυνταγματάρχης Γεώργιος Παπαδόπουλος, παλιό μέλος του ΙΔΕΑ – μυστικής οργάνωσης με το όνομα «Ιερός Δεσμός Ελλήνων Αξιωματικών» που είχε εδραιωθεί μετά τον Εμφύλιο στο στράτευμα με στόχο την αντιμετώπιση της «κομμουνιστικής απειλής» –²⁸³, κατάφερε με μεθοδικότητα

²⁸¹ Χαραλάμπης, Δημήτρης: *«Στρατός και Πολιτική Εξουσία: Η δομή της Εξουσίας στην μετεμφυλιακή Ελλάδα»*, εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα 1985, σ. 111.

²⁸² Βλ. Νικολακόπουλος, Ηλίας: *«Η καχεκτική δημοκρατία κόμματα και εκλογές, 1946 – 1967»*, εκδόσεις Πατάκη, Δέκατη εκτύπωση, Αθήνα 2015, σ. 369 – 370 (υποσημείωσης).

²⁸³ Βλ. Λεντάκης, Ανδρέας: *«Παρακρατικές οργανώσεις και 21η Απριλίου»*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 1975 σ. 141 – 143 και Γερολυμάτος Ανδρέας: *«Οι Ρίζες της Χούντας»* στο συλλογικός τόμος «21^η Απριλίου: Πώς ήρθε – Πώς έπεσε η Χούντα», Ε Ιστορικά, σ. 12.

να οργανώσει πρώτος πραξικόπημα. Η τακτική μελών του ΙΔΕΑ να οργανώνουν στρατιωτικά πραξικοπήματα ήταν γνωστή άλλωστε από το πραξικόπημα υπέρ του στρατηγού Παπάγου το 1951, το οποίο είχε μείνει ατιμώρητο. Ο Παπαδόπουλος όντας μέλος της ΚΥΠ και του γραφείου Εσωτερικών Πληροφοριών κατάφερε με τη βοήθεια άλλων ομοϊδεατών του να κάνει κατάληψη των καίριων πόστων στο στράτευμα.

Τις συλλήψεις πολιτικών και στρατιωτικών προσώπων ενήργησε η ΕΣΑ που επικεφαλής της ήταν ο Ιωάννης Λαδάς, μετέπειτα υπουργός της Χούντας. Είκοσι ημέρες πριν το πραξικόπημα είχε προηγηθεί εκπαίδευση των μνημόνων αξιωματικών που θα έκαναν τις συλλήψεις²⁸⁴. Το καίριο γραφείο τοποθετήσεων του Πενταγώνου δόθηκε στον Δημήτρη Σταματελόπουλο, μέλος και αυτός των πραξικοπηματιών. Πολλά άλλα καίρια πόστα όπως αυτό του διευθυντή του γραφείου του τότε υπουργού Αμύνης Παπαληγούρα δόθηκαν επίσης σε συνεργάτες του Παπαδόπουλου, εξασφαλίζοντας με αυτό τον τρόπο την ομαλή διεξαγωγή του πραξικοπήματος με απόλυτη μυστικότητα²⁸⁵.

Η στρατιωτική δικτατορία επιβλήθηκε τελικά χωρίς τη διαμεσολάβηση του βασιλιά ξεσκεπάζοντας εν είδη «φάρσας» το βαθύτατα αντιδημοκρατικό προσώπιο του «κράτους των εθνοφρόνων».

²⁸⁴ Βλ. Λεντάκης, Ανδρέας: *«Παρακρατικές οργανώσεις και 21η Απριλίου»*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 1975 σ. 151

²⁸⁵ Ο.π. 150

4. Ο «εκσυγχρονισμός» του εθνικιστικού ιδεολογήματος στην Ελλάδα

Η ανασύσταση της εθνικής «αφήγησης» τη δεκαετία του 1980

Ο πολιτικός λόγος που κυριαρχεί τη δεκαετία του '80 στην Ελλάδα έχει για πρώτη φορά ως σημείο αφετηρίας μία κεντροαριστερή παράταξη και συγκεκριμένα το Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα (ΠαΣοΚ)²⁸⁶. Το ΠαΣοΚ υιοθετώντας το σύνθημα της κοινωνικής «Αλλαγής» και εκμεταλλευόμενο την ιδεολογική ηγεμονία που παρουσιάζει η Αριστερά στην Ελλάδα μετά την πτώση της Χούντας έγινε η πρώτη «σοσιαλιστική» κυβέρνηση της χώρας και ο κυρίαρχος πολιτικός χώρος εξουσίας καθ' όλη τη δεκαετία του '80, μετά τη νίκη του στις εκλογές του 1981. Ως ανερχόμενη πολιτική δύναμη εισήγαγε έναν καινοτόμο λόγο στην ελληνική Δημόσια Σφαίρα που ενσωμάτωσε τόσο εθνικά όσο και κοινωνικά στοιχεία. Στη θέση μιας ταξικής και γενικόλογης προσέγγισης που είχαν χρησιμοποιήσει μέχρι τότε τα κόμματα της Αριστεράς στην Ελλάδα, το ΠαΣοΚ έβαλε στο κέντρο της πολιτικής του ατζέντας το θέμα των «μη προνομιούχων» πολιτών²⁸⁷. Έχοντας θέσει ως επιχείρημά του αυτό το νέο πολιτικό όρο κατάφερε να διεκδικήσει την αντιπροσώπευσή τους.

²⁸⁶ Χαρακτηριστικό στοιχείο για τη μαζική απήχηση που είχε το ΠαΣοΚ στην ελληνική κοινωνία στις αρχές της δεκαετίας του '80 είναι τα αποτελέσματα των εθνικών εκλογών τον Οκτώβριο του 1981 στις οποίες κατάφερε να διπλασιάσει την εκλογική του ισχύ. Μέσα σε τρία μόλις χρόνια (1977 - 1981) έφθασε το 48,07% του εκλογικού σώματος παίρνοντας 172 έδρες στη Βουλή. Αν συγκρίνουμε τα αποτελέσματα αυτά με τις εκλογές του 1974, η αντίπαλη κεντροδεξιά παράταξη της ΝΔ συγκέντρωσε μόλις 35,87% και 115 έδρες, χάνοντας σχεδόν 20% της εκλογικής της δύναμης.

²⁸⁷ Η διαφορά πολιτικής κουλτούρας ανάμεσα στο ΠαΣοΚ και τα κόμματα της αριστεράς στην Ελλάδα όπως πχ η «Δημοκρατική Άμυνα» είναι χαρακτηριστική. Ενώ τα άλλα κόμματα της κεντροαριστεράς αναφέρονται σε ένα μελλοντικό

Στη μετεμφυλιακή Ελλάδα οι πολίτες που θα μπορούσαν να περιλαμβάνονται σε αυτό τον όρο αντιστοιχούσαν πρακτικά με μία μεγάλη μερίδα της ελληνικής κοινωνίας. Σε ταξικό επίπεδο ή με όρους καταναλωτικής δύναμης ο όρος περιλάμβανε τις μικροαστικές τάξεις και τους αγρότες που είχαν ελάχιστο ή καθόλου κεφάλαιο. Σε πολιτικό επίπεδο συνάθροιζε τους «ηττημένους» του Εμφυλίου που κατ' ουσίαν ήταν όλοι όσοι είχαν διωχθεί κατά την περίοδο του «Κράτους των Εθνικοφρόνων» (1950-1974).

Το ΠαΣοΚ έχοντας ήδη ως παρακαταθήκη μία μεγάλη «δεξαμενή» ψηφοφόρων που ανήκε παραδοσιακά στο κόμμα της Ένωσης Κέντρου μέχρι το 1964 καθώς και μία μεγάλη μερίδα του αντιδικτατορικού φοιτητικού κινήματος, κατάφερε να εντάξει παλιές και νέες δυνάμεις στο στενό ιδεολογικό του πυρήνα υιοθετώντας εξ αρχής έναν ιδιαίτερα συγκρουσιακό λόγο. Ο πολιτικός του λόγος συσπείρωνε διαρκώς μέσω μίας «αντι-δεξιάς» και «αντιαμερικανικής» ρητορικής. Υιοθετώντας μοτίβα που χρησιμοποιούσαν τα κόμματα της ελληνικής αριστεράς (πχ «η επιρροή του ξένου κεφαλαίου στην Ελλάδα», η «ξένη επέμβαση», «ο ρόλος των Ανακτόρων» κλ.π), συνδύασε στη ρητορική του τους στόχους της Αριστεράς με εθνικά ζητήματα όπως την ανεξαρτησία της Κύπρου ή μία «αδέσμευτη» εξωτερική πολιτική «ανεξάρτητη» από τις υπερδυνάμεις της εποχής (ΗΠΑ και ΕΣΣΔ). Έτσι κατόρθωσε να εμφανισθεί ως «επαναστατική» και ταυτόχρονα «πατριωτική» πολιτική δύναμη.

Η ιδεολογική αυτή ταυτότητα – που μπορούσε να «αγγίξει» τόσο το Αριστερό όσο και το Δεξιό πολιτικό ακροατήριο κάτω από τις συνθήκες που είχε επιβάλλει η τουρκική εισβολή στην Κύπρο – επιτάχυνε την εθνική συμφιλίωση και εννοιοδότησε με έναν καινούργιο μέχρι εκείνη την εποχή τρόπο την έννοια «έθνος» στην Ελλάδα. Τα πατριωτικά με τα ριζοσπαστικά στοιχεία του ΠαΣοΚ συγκρότησαν ένα ιδεολογικό σχήμα που συμπεριελάμβανε

«σοσιαλιστικό μετασχηματισμό» της ελληνικής κοινωνίας, το ΠαΣοΚ θα διαχωρίσει το πολιτικό ακροατήριο σε «προνομιούχους» και «μη προνομιούχους» Έλληνες φέρνοντας το πεδίο συζήτησης στο παρόν. Βλ. Παναγιωτόπουλος Βασίλης (επιμέλεια): «Ο Ανδρέας Παπανδρέου και η εποχή του», τόμος ένα, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, σ. 242.

στην έννοια «έθνος» όλους τους Έλληνες²⁸⁸, πλην ίσως του μικρού άδηλου ποσοστού των «προνομιούχων». Έτσι σε αντίθεση με το παρελθόν βρίσκονται πλέον στο ίδιο ιδεολογικό στρατόπεδο τόσο οι κομμουνιστές και λοιπές αριστερές ομάδες όσο και κεντρώες και δεξιές ιδεολογικές δυνάμεις που νοηματοδοτούν την έννοια «έθνος» με διαφορετικό ίσως τρόπο αλλά με κοινό παρανομαστή την ιδεολογία του ΠαΣοΚ.

Το ιδεολογικό προφίλ του κόμματος που συνδύαζε το «πατριωτικό» στοιχείο της Δεξιάς με το «ριζοσπαστικό» λόγο της Αριστεράς όπως ήταν φυσικό δεν άφηγε ουσιαστικά κανέναν απ' έξω. Μέσω της ενοποιητικής δύναμης που παρέχει ο πολιτικός λόγος του ΠαΣοΚ τη δεκαετία του '80 και με κύριο εκφραστή τον Α. Παπανδρέου, η έννοια «έθνος» ταυτίζεται απόλυτα με την έννοια «λαός». Όπως θα δούμε στη συνέχεια, βαθμιαία η σοσιαλιστική ρητορική του ΠαΣοΚ και η πολιτική του που χαρακτηρίστηκε ως ο «ελληνικός δρόμος προς τον σοσιαλισμό», θα αμβλυνθεί ανταποκρινόμενη στις νέες συνθήκες που έθετε ο νέος ρόλος του ΠαΣοΚ ως κόμμα εξουσίας. Πολύ περισσότερο κατά τη δεύτερη περίοδο διακυβέρνησης (1985 - 1989) ο λόγος του ΠαΣοΚ θα γίνεται όλο και πιο μετριοπαθής προκειμένου να συνδυάσει την ιδιαίτερη ιδεολογική φυσιογνωμία του κινήματος με την άσκηση κυβερνητικής πολιτικής.

Στόχος μας είναι να εξετάσουμε στη συνέχεια της έρευνας την ισχύ της υπόθεσης που μόλις κάναμε. Σύμφωνα με αυτή ο πολιτικός λόγος που χρησιμοποιήθηκε τη δεκαετία του 1980 στην Ελλάδα και βρήκε μεγάλη απήχηση εντός της ελληνικής κοινωνίας είχε ως κύριο χαρακτηριστικό του μία νέα νοηματοδότηση στο σημαίνον «έθνος». Για να εξετάσουμε διεξοδικά το θέμα αυτό θα διερευνήσουμε τη συνθηματολογία του ΠαΣοΚ και του ιδρυτή του Α. Παπανδρέου από το 1974 μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1980, ποια ιστορικά θέματα θίγει ο λόγος τους, ποια είναι τα κυρίαρχα μοτίβα γύρω από τα οποία περιστρέφεται αλλά και τι προτείνει ως λύσεις προκειμένου να

²⁸⁸ Ως γνωστόν οι κομμουνιστές και οι πολίτες αριστερών φρονημάτων εν γένει την περίοδο του «Κράτους των Εθνικοφρόνων» θεωρούνταν απειλή για το έθνος και εθνικά μη καθαροί σε σχέση με τους υπόλοιπους Έλληνες.

επιτευχθούν οι στόχοι που θέτει. Ως μεθοδολογία θα χρησιμοποιήσουμε την κριτική ανάλυση λόγου και τα χαρακτηριστικά της ιστορικής αφήγησης. Στη διερεύνηση της υπόθεσης θα λάβουμε υπόψη το κοινωνικοιστορικό πλαίσιο της περιόδου 1974 – 1989 καθώς και τις κοινωνικές μεταβολές που παρατηρούνται την περίοδο εκείνη στην Ελλάδα.

4.1 Το ιδεολογικο-πολιτικό τοπίο της περιόδου 1981 – 1985 στην Ελλάδα και στην Ευρώπη.

Στο κεφάλαιο που ακολουθεί θα αναλύσουμε τις συνθήκες που διαμορφώνονται σε πολιτικό, κοινωνικό και ιδεολογικό επίπεδο με τον ερχομό της Μεταπολίτευσης και θα αναφέρουμε στη συνέχεια τα κύρια θέματα που φέρνει προς δημόσιο διάλογο το ΠαΣοΚ μέσω της ρητορικής του την περίοδο 1981 – 1985. Στόχος αυτής της ανάλυσης είναι να εξετασθούν οι βάσεις πάνω στις οποίες γίνεται εφικτή η επικράτηση της παπανδρεϊκής «αφήγησης» κατά τη δεκαετία του 1980.

Μετά την πτώση της Χούντας η ελληνική κοινωνία μόλις έχει βγει από μία μακρά αντιχειραφετησιακή περίοδο. Τόσο οι κοινωνικές ανισότητες των δεκαετιών '50 και '60 όσο και η επταετής απομόνωση της χώρας την περίοδο 1967 – 1974, συνθέτουν ένα ξεχωριστό «τοπίο» για την ελληνική κοινωνία σε σχέση με τις υπόλοιπες κοινωνίες της δυτικής Ευρώπης. Την περίοδο της δεκαετίας του '60, κατά την οποία η αστική τάξη της δυτικής Ευρώπης «πετάει από πάνω της» τα πουριτανικά της βάρη με το κίνημα αμφισβήτησης που έφεραν οι αναταραχές τον Μάιο του 1968 στη Γαλλία, η ελληνική κοινωνία μπαίνει σε μία περίοδο αντιχειραφετησιακής διαχείρισης των προβλημάτων της²⁸⁹. Στη θέση του αντικομφορμισμού που έφερε στο πεδίο της πολιτικής και της τέχνης η δεκαετία του 1960 στην Ευρώπη, στην Ελλάδα λογοκρίνονται βιβλία και γίνονται δηλώσεις από την κυβέρνηση της Χούντας ότι *«τα βασανιστήρια είναι απαραίτητα για την προστασία του πολιτισμού μας»*²⁹⁰.

²⁸⁹ Για το αντικομφορμιστικό χαρακτήρα που είχε ο Μάιος του 1968 στην Ευρώπη βλ. Waresquiel De Emmanuel (επιμ): *«Ο αιώνας των ανατροπών: Το λεξικό των κινήματων αμφισβήτησης στον 20^ο αιώνα»*, εκδόσεις Οξύ, Αθήνα 2004, σ. 111 – 112, 120 – 121, 170 – 171, 299 και 343.

²⁹⁰ Βλ. Αναστασιάδης, Γιώργος: «Ο “πολιτισμός” της Χούντας», «21^η Απριλίου: Πώς ήρθε, πώς έπεσε η Χούντα», Ε Ιστορικά, σ. 173, 175.

Ωστόσο, ο «αντιχειραφετησιακός» χαρακτήρας της ελληνικής κοινωνίας αποτυπώνεται και στο πεδίο της πολιτικής μέσω της κρατικής παρέμβασης – στρατιωτικής, εξωθεσμικής και λαϊκιστικής –. Η αντίληψη ότι ο στρατός αποτελεί «θεματοφύλακα» του έθνους και επομένως μπορεί να επεμβαίνει αυτοβούλως, καταλύοντας το Σύνταγμα, όποτε κρίνει ότι είναι σκόπιμο προς «όφελος» του έθνους προκειμένου να «λυθούν» τα προβλήματα του «λαού», ξεκίνησε με το κίνημα στο Γουδί (1909) και συνεχίστηκε με σειρά στρατιωτικών πραξικοπημάτων κατά τη διάρκεια του 20ου αιώνα. Ενδεικτικά θα αναφέρουμε την καταδίκη σε θάνατο της ηγεσίας του Λαϊκού κόμματος από έκτακτο στρατοδικείο μετά το δραματικό τέλος της Μικρασιατικής καταστροφής τον Νοέμβριο του 1922 («δίκη των έξι»), την επιβολή της δικτατορίας του Παγκάλου (1924), το στρατιωτικό κίνημα του στρατηγού Πλαστήρα (1933 και 1935) με στόχο να εμποδίσει το Λαϊκό κόμμα να σχηματίσει κυβέρνηση, τη μαζική απόταξη βενιζελικών στρατιωτικών και την επαναφορά της μοναρχίας στην Ελλάδα μέσω πραξικοπήματος από τον φιλομοναρχικό Γεώργιο Κονδύλη τον Οκτώβριο του 1935, τη δικτατορία του Μεταξά τον Αύγουστο του 1936, την ίδρυση της παραστρατιωτικής οργάνωσης Ιερός Σύνδεσμος Ελλήνων Αξιωματικών (ΙΔΕΑ) το 1943 με στόχο την εκκαθάριση του στρατεύματος από βενιζελικούς αξιωματικούς, το πραξικόπημα του ΙΔΕΑ τον Μάιο του 1951 με στόχο την επαναφορά του μετέπειτα πρωθυπουργού Αλέξανδρου Παπάγου και τις εκλογές «βίας και νοθείας» τον Οκτώβριο του 1961 μετά την άνοδο της Αριστεράς μέσω του κόμματος της ΕΔΑ ²⁹¹.

Χωρίς να έχει περάσει μια περίοδο αναθεώρησης των πολιτικών και πολιτιστικών της αξιών, όπως αυτή που πέρασε η δυτική Ευρώπη, η ελληνική κοινωνία φθάνει ουσιαστικά τη δεκαετία του '80 να κουβαλά ακόμη τα «βάρη» του Εθνικού Διχασμού και του Εμφυλίου, δηλαδή τις ταξικές ανισότητες που επέβαλε η συνέχεια του Εμφυλίου, μέσα στις δεκαετίες του '50 και του '60 και

²⁹¹ Βλ. Νικολακόπουλος, Ηλίας: *«Η καχεκτική δημοκρατία κόμματα και εκλογές, 1946 – 1967»*, εκδόσεις Πατάκη, Δέκατη εκτύπωση, Αθήνα 2015, σ. 264 – 272 και Καλύβας Ν. Στάθης, Μαραντζίδης Νίκος: *«Εμφύλια Πάθη: 23+2 ερωτήσεις και απαντήσεις για τον Εμφύλιο»*, Εκδόσεις Μεταίχμιο, Αθήνα 2016, σ. 71 – 78.

το ιδεολόγημα της «εθνικοφροσύνης» ως μέσο καταπίεσης για ένα μεγάλο κομμάτι της ελληνικής κοινωνίας. Η παράδοση που κληροδότησε η Χούντα και ο Εμφύλιος στην νεοελληνική κοινωνία διαμορφώνουν έντονα τον αξιακό χαρακτήρα και τις κυρίαρχες απόψεις τη δεκαετία του 1980 και θέτουν τις βάσεις για την έξαρση του φαινομένου του λαϊκισμού στην Ελλάδα²⁹².

Παρότι η χώρα έχει κάνει στροφή προς τη Δημοκρατία μετά το 1974, την δεκαετία του '80 η ελληνική κοινωνία ακολουθεί με καθυστέρηση τη δυτική Ευρώπη. Η ελληνική κοινωνία έχει βιώσει την τραυματική εμπειρία του Εμφυλίου αλλά και την άτυπη συνέχειά του μετά τη νίκη των «εθνικοφρόνων».

Η περίοδος της δεκαετίας του 1980 τόσο λόγω της νίκης του ΠαΣοΚ όσο και λόγω της χρονικής απόστασης από την πτώση της Χούντας σηματοδοτεί το οριστικό τέλος του «Κράτους των Εθνικοφρόνων» και την επέκταση του λαϊκιστικού προτύπου. Ένας νέος κύκλος στην πολιτική ιστορία της Ελλάδας ανοίγει μετά τον Εμφύλιο και ένας νέος πολιτικός λόγος θα καταστεί κυρίαρχος.

Μετά την ομαλοποίηση της λειτουργίας του δημοκρατικού πολιτεύματος, η οποία ήρθε τυπικά με την κατοχύρωση του Συντάγματος του 1975 που έθετε τέλος στο «κράτος έκτακτης ανάγκης» και νομιμοποιούσε το ΚΚΕ²⁹³, ο πολιτικός λόγος που θα κυριαρχήσει στην ελληνική δημόσια σφαίρα

²⁹² Σύμφωνα με τον Δημήτρη Χαραλάμπη η Χούντα, λόγω των εξωσυμβολαιακών της πρακτικών, έθεσε τις κατάλληλες υποδομές για την οικοδόμηση του λαϊκιστικού φαινομένου στην Ελλάδα. Όπως αναφέρει, «η δικτατορία διέκοψε την εξορθολογιστική πορεία σύνδεσης του κοινωνικού με το πολιτικό» και «επανάφερε τη μορφή της κρατικής παρέμβασης». Για το κατά πόσο η στρατιωτική Χούντα στην Ελλάδα επηρέασε την έξαρση του φαινομένου του λαϊκισμού που παρατηρείται στην ελληνική πολιτική ζωή τη δεκαετία του '80, βλ. Χαραλάμπης, Δημήτρης: «Πελατειακές Σχέσεις και Λαϊκισμός», εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα 1989, σ. 241 – 264.

²⁹³ Το ότι εκλείπει το αντικομμουνιστικό-αντικοινοβουλευτικό σύνδρομο στην Ελλάδα, με την διακυβέρνηση της ΝΔ υπό τον Κωνσταντίνο Καραμανλή από το 1975 και μετά, δεν σημαίνει ότι δεν εξακολουθούν να υπάρχουν αντιφάσεις στο ελληνικό πολιτικό σύστημα. Η ατμόσφαιρα κρατικής αυταρχικότητας και η ταύτιση κράτους-

προέρχεται για πρώτη φορά από ένα «σοσιαλιστικό» κόμμα. Η συντηρητική παράταξη που ήταν ο απόλυτος κυρίαρχος επί σχεδόν τριάντα χρόνια²⁹⁴ και είχε ταυτιστεί πλέον με τη λειτουργία του κράτους²⁹⁵, θα χάσει όχι μόνο την εξουσία αλλά και την διαχείριση του κυρίαρχου ιδεολογικού-πολιτικού λόγου. Μετά την παρθενική νίκη του ΠαΣοΚ στις εκλογές του 1981 τα βασικότερα χαρακτηριστικά του «κύκλου της Μεταπολίτευσης» θα αποτυπωθούν στον πολιτικό λόγο του ΠαΣοΚ ο οποίος θα καταστεί κυρίαρχος από την ελληνική κοινωνία.

Τα βασικά ιδεολογικά μοτίβα με τα οποία κινητοποιούσε τον λαό ο στρατός και το παλάτι – κύριοι εκφραστές της αστικής νομιμότητας στην Ελλάδα μέχρι το 1974 – θα χάσουν το νόημά τους μετά την τουρκική εισβολή στην Κύπρο. Η αποτυχία των «εθνικοφρόνων» να υπερασπιστούν το εθνικά συμφέρον γίνεται πασιφανής μετά την κυπριακή τραγωδία. Έτσι, με την πτώση της Χούντας η ιδέα της εθνικοφροσύνης και ο αντικομμουνισμός, που υπήρξαν αιτίες εθνικής αντιπαράθεσης μετά το τέλος του Εμφυλίου, ουσιαστικά καταρρέουν, καθώς το στρατιωτικό καθεστώς, ως τελευταίος εκφραστής αυτών των ιδεών, δεν κατάφερε να ανταποκριθεί στις εθνικές ανάγκες.

Το κενό πολιτικής εξουσίας που συμπλήρωσε ο κοινοβουλευτισμός το 1974²⁹⁶ και λίγα χρόνια αργότερα η εκλογική νίκη του ΠαΣοΚ θα δώσει χώρο

κόμματος, εξακολουθούν την περίοδο εκείνη. Όπως αναφέρει ο συγγραφέας «μετά το διάλειμμα της κυβέρνησης των εβδομήντα ημερών οι κυβερνήσεις της ΝΔ είναι ουσιαστικά συνέχια των κυβερνήσεων της ΕΡΕ». βλ., ο.π. σ. 293-297.

²⁹⁴ Με πρόσχημα τον κίνδυνο του κομμουνισμού το δεξιό κόμμα της ΕΡΕ κυβερνούσε σχεδόν αδιαλείπτως τη χώρα μετά το τέλος του Εμφυλίου με εξαίρεση τη σύντομη διακυβέρνηση της Ένωσης Κέντρου.

²⁹⁵ Βλ. Βούλγαρης, Ιωάννης: «Η Ελλάδα από την Μεταπολίτευση στην Παγκοσμιοποίηση», εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2008, σελ 242.

²⁹⁶ Σημείο καμπής υπήρξε το δημοψήφισμα με το οποίο καταψηφίστηκε η επιστροφή του βασιλιά στην Ελλάδα. Για το αποτέλεσμα αυτό σημαντικό ρόλο θεωρείται ότι έπαιξε η εκστρατεία του Κέντρου και της Αριστεράς κατά της επιστροφής του Κωνσταντίνου στην Ελλάδα, η στάση ουδετερότητας που κράτησε ο Κ. Καραμανλής

σε κοινωνικές μεταβολές. Τα κοινωνικά στρώματα που ήταν αποκλεισμένα από τα δημόσια αξιώματα²⁹⁷ κατάφεραν για πρώτη φορά, σε περίοδο πολιτειακής ομαλότητας, να συσπειρωθούν μετά το 1981 κάτω από μία κοινή κομματική στέγη με την υπόσχεση ότι θα αποτελέσουν, ως οι «μη προνομιούχοι», κομμάτι της πολιτικής εξουσίας. Η μακρά θέση ισχύος που είχε η στρατιωτική εξουσία μετά το τέλος του Εμφυλίου²⁹⁸ – κάτι που αποτυπώθηκε ιστορικά με την άνοδο της Χούντας – είχε ήδη δημιουργήσει μετά την πτώση του καθεστώτος έντονη ριζοσπαστικοποίηση στην ελληνική κοινωνία.

αλλά και η απόφαση του βασιλιά να μην επιστρέψει στην Ελλάδα μετά την πτώση της Χούντας. Βλ. Clogg Richard: *«Συνοπτική Ιστορία της Ελλάδας 1770-2000»*, Εκδόσεις Κάτοπτρο, β' Έκδοση, Αθήνα 2003, σ. 199, 200.

²⁹⁷ Οι δημοκρατικές ελευθερίες την περίοδο του «Κράτους των Εθνικοφρόνων» στην Ελλάδα (1950-1974) ήταν περιορισμένες. Ο έλεγχος των πολιτικών φρονημάτων των πολιτών έφτανε από την άρνηση διπλώματος οδήγησης μέχρι την αναγκαστική τους μετακίνηση σε τόπους εξορίας. Μαζί με την «πελατειακού» τύπου εξάρτηση αρκετών ελληνικών κυβερνήσεων από τις ΗΠΑ για την πολιτική και στρατιωτική τους επιβίωση ο ιστορικός R. Clogg αναφέρει ότι *«ο πρωταρχικός σκοπός των μετεμφυλιακών κυβερνήσεων στην Ελλάδα ήταν περισσότερο η καταστολή του κομμουνισμού παρά οποιαδήποτε σοβαρή προσπάθεια μεταρρύθμισης ή ανασυγκρότησης του κράτους»*. Βλ. Clogg Richard: *«Συνοπτική Ιστορία της Ελλάδας 1770-2000»*, Εκδόσεις Κάτοπτρο, β' Έκδοση, Αθήνα 2003, σελ. 170 – 175, 183 – 189.

²⁹⁸ Από τη δεκαετία του 1950 μέχρι το 1974 η δομή της πολιτικής εξουσίας στην Ελλάδα συνοψίζεται στο τρίπολο, παλάτι – στρατός (ΙΔΕΑ) –κυβέρνηση (κοινοβούλιο). Όπως έχει επισημάνει ο Δ. Χαραλάμπης μετά τη θέσπιση του συντάγματος του 1952 και το θάνατο του Α. Παπάγου - ηγέτη της δεξιάς παράταξης στην Ελλάδα - λίγα χρόνια αργότερα, *«το κομβικό σημείο εξουσίας παρέμεινε ο στρατός εκφράζοντας αυτή την εξουσιαστική δομή νόμιμα μέσω της μοναρχίας, η οποία αποτελούσε την κεντρική εκπροσώπηση των αστικών συμφερόντων εφόσον νομιμοποιούσε τον ρόλο του στρατού»*. Η κρίση εκπροσώπησης που παρατηρείται όσο πλησιάζουμε τη δεκαετία του 1970 δεν δόθηκε με την διατήρηση και συνέχεια του κοινοβουλευτισμού αλλά με την καθοριστική επέμβαση του στρατού. Βλ. Χαραλάμπης, Δημήτρης: *«Στρατός και Πολιτική Εξουσία: Η δομή της εξουσίας στη Μετεμφυλιακή Ελλάδα»*, εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα 1985, σ 108 – 114.

Εντός του φοιτητικού κινήματος αναπτύσσεται μετά την πτώση της Χούντας μία αγοραία μαρξιστική ρητορική. Όπως αναφέρει ο Στάθης Καλύβας: *«ιδέες που μόλις πριν μερικά χρόνια απορρίπτονταν ως ακραίες είχαν πλέον γίνει γενικά αποδεκτές. Τα πανεπιστήμια μεταβλήθηκαν σε χρόνο ρεκόρ σε εστίες μαρξιστικής κινητοποίησης»* ενώ εν γένει *«κυριαρχούσε έντονος αντιαμερικανισμός, τροφοδοτημένος από τη δικαιολογημένη δυσαρέσκεια για τη στήριξη της δικτατορίας από τις ΗΠΑ»*²⁹⁹. Όμως και σε κείμενα ακαδημαϊκών που δεν έχουν σχέση με το μαρξιστικό χώρο εκφράζονται εθνικοανεξαρτησιακές απόψεις. Χαρακτηριστικά είναι τα άρθρα του Χρήστου Γιανναρά την περίοδο 1975 - 1977 στα οποία ο συγγραφέας ισχυρίζεται ότι η δυτική πολιτική είναι *«ανθελληνική»* και προκλητικά *«φιλοτουρκική»*³⁰⁰.

Ακόμα και η ΝΔ, προσπαθεί να αναπροσαρμόσει το πολιτικό της προφίλ. Μετά την επανίδρυσή της τον Σεπτέμβριο του 1974 προσπαθεί να χτίσει ένα νέο «ριζοσπαστικό» προφίλ προκειμένου να προσελκύσει ψηφοφόρους και να δείξει ότι δεν έχει σχέση με τις αυταρχικές δεξιές κυβερνήσεις του παρελθόντος. Όπως αναφέρει ο Γιάννης Βούλγαρης (2008): *«Μέσα στο κλίμα των καιρών η ΝΔ προσπάθησε να τοποθετηθεί όσο πιο "αριστερά" μπορούσε να πάει ένα παραδοσιακό συντηρητικό κόμμα»*. Βασική επιδίωξή της ήταν η δημιουργία μίας αντιδικτατορικής εθνικής δύναμης που θα υπεραίβενε το ιδεολογικό-πολιτικό προφίλ της προδικτατορικής Δεξιάς και επομένως της δικτατορίας καθώς η Χούντα είχε γεννηθεί μέσα από τα σπλάχνα του «κράτους της Δεξιάς»³⁰¹. Η ιδεολογική ηγεμονία του αριστερού λόγου από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 και μέχρι το 1981 στην ελληνική δημόσια σφαίρα πρέπει να θεωρείται εν πολλοίς δεδομένη. Το ίδιο και η επιρροή που είχε η «αντιαμερικανική» ρητορική καθώς σε ένα μεγάλο βαθμό η

²⁹⁹ Βλ. Καλύβας Ν. Στάθης: *«Καταστροφές και Θρίαμβοι: Οι 7 κύκλοι της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας»*, εκδόσεις Παπαδόπουλος, Αθήνα 2015, σ. 195.

³⁰⁰ Βλ. Γιανναράς Χρήστος: *«Η νεοελληνική ταυτότητα»*, εκδόσεις Γρηγόρη, γ' έκδοση, Αθήνα 1989, σ. 78.

³⁰¹ Για την ίδρυση της ΝΔ και τις ιδεολογικές της καταβολές βλ. Βούλγαρης, Ιωάννης: *«Η Ελλάδα από την Μεταπολίτευση στην Παγκοσμιοποίηση»*, εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2008, σ. 240, 241.

κυπριακή τραγωδία καθώς και η άνοδος της Χούντας είχαν χρεωθεί στους «Αμερικανούς» και στην «ξένη παρέμβαση»³⁰².

Η νίκη του ΠαΣοΚ στην Ελλάδα παρότι συμπίπτει χρονικά με την εκλογική νίκη σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων στα κράτη της νότιας Ευρώπης έρχεται αντιμέτωπη με την έξαρση του νέο-συντηρητισμού. Σε παγκόσμια κλίμακα η αλλαγή ιδεολογικών αντιλήψεων που παρατηρείται στον δυτικό κόσμο τη δεκαετία του 1980 είναι ραγδαία. Μετά την πετρελαϊκή κρίση στα τέλη της δεκαετίας του '70, η οποία σήμανε και την κατάρρευση της εμπιστοσύνης των δυτικών κυβερνήσεων προς την κεϋνσιανή σοσιαλδημοκρατία, η υπερδύναμη των ΗΠΑ και η Μ. Βρετανία υιοθετούν ως πολιτικοοικονομικό δόγμα, τη νέο-συντηρητική αντίληψη. Η άποψη αυτή που στην οικονομία εκφράστηκε με τον νεοφιλελευθερισμό, έθετε ως αφετηρία στον τρόπο διακυβέρνησης τη μείωση των κρατικών δαπανών και την απελευθέρωση της ιδιωτικής πρωτοβουλίας. Σε αυτό το πλαίσιο όριζε ως την κινητήρια δύναμη ανάπτυξης στην καπιταλιστική οικονομία την αύξηση των κερδών η οποία ήταν εφικτή με τον έλεγχο του πληθωρισμού και τη μείωση του κόστους στις ιδιωτικές επιχειρήσεις³⁰³.

Η νέα αυτή αντίληψη αντικατέστησε τις κεϋνσιανές πολιτικές που ακολουθούσαν μέχρι τη δεκαετία του 1970 οι δυτικές κυβερνήσεις λειτουργώντας βάσει του κρατικού προστατευτισμού και της εθνικής διαχείρισης της οικονομίας³⁰⁴. Ο νεοφιλελεύθερος τρόπος διακυβέρνησης των κυβερνήσεων Ρήγκαν και Θάτσερ έρχεται σε αντίθεση με τις κεϋνσιανές πολιτικές που ακολουθεί η Ελλάδα ήδη από την περίοδο διακυβέρνησης της

³⁰² Το ΠαΣοΚ στηρίζει αυτό το επιχείρημα. Στην ιδρυτική του διακήρυξη η Χούντα χαρακτηρίζει «αμερικανοκίνητη» και ενέργεια για «να ανακοπεί η πορεία του λαού προς τη λαϊκή κυριαρχία». Βλ. Ίδρυμα Γ. Παπανδρέου: Διακήρυξη Βασικών Αρχών και Στόχων του ΠαΣοΚ, σ. 1, 2.

³⁰³ Βλ. Hobsbawm, Eric: «Η εποχή των άκρων: Ο Σύντομος Εικοστός Αιώνας 1914 – 1991», εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 2006, σ. 523

³⁰⁴ Για την ιδεολογική διαμάχη Κεϋνσιανών και νεοφιλελεύθερων ο.π σ. 522-523.

ΝΔ (1974 - 1981)³⁰⁵. Επίσης, ο συνυπολογισμός οικονομικο-αναπτυξιακών αιτημάτων ήταν εκτός της ρητορικής του ΠαΣοΚ και ήταν «ξένος» προς την «αριστερή», «εθνικοπατριωτική» στροφή που έκανε η ελληνική κοινωνία μετά την πτώση της Χούντας και που στήριξε το ΠαΣοΚ εξ αρχής. Η διατύπωση «σοσιαλιστικών» επιχειρημάτων από το κόμμα σε συνδυασμό με τους χαμηλούς ρυθμούς ανάπτυξης που εμφάνισε η ελληνική οικονομία τη δεκαετία του '80 έθεσε τη διακυβέρνησή του σε δυσχερή θέση³⁰⁶. Η εμμονή στον κρατισμό από τη μία πλευρά στο θέμα της οικονομίας και η «σοσιαλιστική» και «εθνικά ανεξάρτητη» πολιτική του στις εξωτερικές σχέσεις από την άλλη, δημιούργησε ιδεολογικά προβλήματα ακόμα και μέσα στο ΠαΣοΚ. Εξάλλου, η ανυπαρξία κοινών αξιακών αναφορών της Ελλάδας με τα γειτονικά, κομμουνιστικά κράτη του βορρά θα αναγκάσουν το κόμμα να περιορίσει ιδεολογικά το «σοσιαλιστικό» προσανατολισμό του από τα μέσα της δεκαετίας του '80 και έπειτα, κρατώντας τον για εσωτερική κατανάλωση³⁰⁷.

³⁰⁵ Όταν η Νέα Δημοκρατία παρέδωσε την εξουσία στο ΠαΣοΚ (1981), οι δημόσιες δαπάνες είχαν φτάσει το 35% του ακαθάριστου εγχώριου προϊόντος, έναντι επιπέδου 28% που είχαν διατηρηθεί στην περίοδο προ της Δικτατορίας. Όπως αναφέρει ο συγγραφέας, η επέκταση του δημοσίου τομέα εκείνη την περίοδο στην Ελλάδα πραγματοποιήθηκε αφενός για να καλύψει το κενό των ιδιωτικών επενδύσεων και αφετέρου ως αποτέλεσμα των κεϋνσιανών νοοτροπιών της δεκαετίας του 1970. Βλ. Αναστασιάδης, Γιώργος (επιμ): «Η Μεγάλη ιστορία του 20^{ου} αιώνα: Η διάσταση Βορρά-Νότου και η Πτώση του Κομμουνισμού στην Ευρώπη», εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Τόμος 8, 2002, σ. 256.

³⁰⁶ Οι κεϋνσιανικές πολιτικές του ΠαΣοΚ στο θέμα της οικονομίας τη δεκαετία του '80 πέτυχαν την αύξηση της εγχώριας ζήτησης αφήνοντας ωστόσο το ΑΕΠ με ρυθμούς ανάπτυξης της τάξεως του 1,8% στη δεκαετία, ρυθμός πολύ χαμηλότερος από τους αντίστοιχους των άλλων χωρών της Δυτικής Ευρώπης. Το γεγονός αυτό κάνει ακόμα πιο δύσκολη τη σύζευξη μεταξύ ιδεολογίας και κυβερνητικής πολιτικής για το ΠαΣοΚ. Ο.π σ. 260 - 261.

³⁰⁷ Όπως αναφέρει ο Γ. Βούλγαρης ο αριστερός λόγος του ΠαΣοΚ δεν εγκαταλείφθηκε αλλά έγινε πρωτίστως «εσωτερικής χρήσης», ενώ ο δημόσιος λόγος του παρέμεινε έντονα αντι-δεξιός. Για την πολιτική διγλωσσία του ΠαΣοΚ -

Τα κύρια θέματα που φέρνει προς δημόσιο διάλογο το ΠαΣοΚ μέσω της ρητορικής του τη δεκαετία του 1980 θα λέγαμε ότι είναι: α) ο «αριστερός», «προοδευτικός» διαχωρισμός του πολιτικού ακροατηρίου σε «προνομιούχους» και «μη προνομιούχους» Έλληνες, β) το ζήτημα της «εθνικής ανεξαρτησίας» ως αλλαγή κατεύθυνσης στο θέμα της εξωτερικής πολιτικής και γ) το στοιχείο της «εθνικής ενότητας» και της «εθνικής συμφιλίωσης» ως αναγκαιότητα ώστε να πετύχουν οι κοινωνικές μεταρρυθμίσεις της νέας κυβέρνησης (το έργο της «Αλλαγής») ³⁰⁸. Τα στοιχεία αυτά – που θα εξετασθούν μέσα από πρωτογενείς πηγές στο πεδίο του λόγου στο κεφάλαιο 4.2. – υποδεικνύουν ποιο είναι το ιδεολογικό πλαίσιο μέσα στο οποίο νοηματοδοτήθηκε η έννοια «έθνος» ως κυρίαρχη «αφήγηση» τη δεκαετία του '80 στην Ελλάδα.

Εξετάζοντας το αίτημα του ΠαΣοΚ για «εθνική ανεξαρτησία» παρατηρούμε ότι διαμορφώθηκε πρωτίστως μέσα από τους νέους όρους που θέτει η πεποίθηση της ελληνικής κοινωνίας για τις αιτίες που προκάλεσαν την κυπριακή τραγωδία και τη Χούντα. Η ευρέως διαδεδομένη στην ελληνική κοινωνία άποψη ότι η αμερικανική επιρροή επέβαλλε την Χούντα και επομένως η Ελλάδα «προδόθηκε» από τους συμμάχους της, προβάλλεται σημαντικά από το ΠαΣοΚ ³⁰⁹. Όπως θα δούμε πιο κάτω μέσω της ιδρυτικής διακήρυξης του κόμματος αποτελεί ένα κεντρικό ιδεολογικό του μοτίβο.

Δεύτερον, η «εθνική ενότητα» και «συμφιλίωση» ως απαραίτητη προϋπόθεση για να γίνει πραγματικότητα το έργο της «Αλλαγής» που

«δημόσια» και «εσωτερική»- κάνει λόγο και ο Μ. Σπουρδαλάκης. Βλ. Βούλγαρης, Ιωάννης: *«Η Ελλάδα από την Μεταπολίτευση στην Παγκοσμιοποίηση»*, εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2008, σ. 253, Σπουρδαλάκης, Μιχάλης: *«Πα.Σο.Κ: Δομή, εσωκομματικές κρίσεις και συγκέντρωση εξουσίας»*, εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα 1988, σ. 15.

³⁰⁸ Για την ιδεολογική ταυτότητα του ΠαΣοΚ βλ. κεφάλαιο 4.2

³⁰⁹ Η άποψη ότι η Ελλάδα έχει προδοθεί από τους συμμάχους της είναι ένα σύνηθες ιδεολογικό μοτίβο το οποίο είχε χρησιμοποιήσει από παλιά η ελληνική αριστερά και οφείλεται στην ανάμειξη της Αγγλίας και αργότερα των ΗΠΑ στα εσωτερικά της Ελλάδας.

επαγγέλλεται το ΠαΣοΚ, επιτυγχάνεται κυρίως με τη χρήση ενός «ενοποιητικού» λόγου που εισάγει πρώτο το ΠαΣοΚ. Ο λόγος αυτός φέρνει στο προσκήνιο της Δημόσιας συζήτησης τους «μη-προνομιούχους». Στο αντιθετικό σχήμα μεταξύ «μη προνομιούχων» Ελλήνων και «ξένων συμφερόντων / προνομιούχων» που επιβουλεύονται το λαϊκό συμφέρον, οι έννοιες «έθνος» και «λαός» ανανοηματοδοτούνται για την ελληνική κοινωνία.

Το «έθνος» ως όρος αποκόπτεται από τις ιδέες της εθνικοφροσύνης και γίνεται ένας «ενοποιητικός» όρος που εκφράζει περισσότερο την ιδέα της «λαϊκής» και «εθνικής ανεξαρτησίας». Εμπεριέχει μία νέα «αφήγηση» για την ελληνική κοινωνία που περιγράφει τις γενιές που αγωνίστηκαν για την πολιτική ανεξαρτησία της χώρας και χωρίς αμφιβολία θέτει ως σημαντικό στοιχείο να συμπεριληφθούν στη νέα εθνική «αφήγηση» και όσοι πολίτες αγωνίστηκαν για την ανεξαρτησία του έθνους αλλά παρόλα αυτά έμειναν αποκλεισμένοι λόγω των αριστερών τους πεποιθήσεων³¹⁰. Για να αναπτυχθεί το στοιχείο της ενότητας μεταξύ δεξιών και αριστερών η ενότητα παραμένει «εθνική» και συνεπικουρείται από το στοιχείο της «εθνικής ανεξαρτησίας» που εκφράζεται με την «υπερήφανη εξωτερική πολιτική» που υπόσχεται να υλοποιήσει το ΠαΣοΚ ως κυβέρνηση³¹¹. Ως εχθροί υποδεικνύονται τα «ξένα συμφέροντα» και οι «προνομιούχοι». Χάριν της ενότητας, στους «μη-προνομιούχους» περιλαμβάνονται ουσιαστικά όλοι οι Έλληνες που για πρώτη φορά είναι και οι

³¹⁰ Ένας μεγάλος μέρος της ελληνικής κοινωνίας ως γνωστόν, είχε παραγκωνιστεί και είχε υποστεί πολιτικές διώξεις από τις δεξιές κυβερνήσεις των δεκαετιών 1950 και 1960 παρά το γεγονός ότι είχε πρωτοστατήσει κατά της γερμανικής κατοχής στο πλευρό του ΕΑΜ («Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο» – Οργάνωση που ιδρύθηκε τον Σεπτέμβριο του 1941 με πρωτοβουλία του ΚΚΕ).

³¹¹ Όπως αναφέρει σε συνέντευξή του ο Α. Παπανδρέου λίγα χρόνια πριν τις εκλογές του 1981 *«πρωταρχικό στόχο του ΠΑΣΟΚ αποτελεί η πολιτική και στρατιωτική ανεξαρτησία, η διαμόρφωση μιας ανεξάρτητης ελληνικής εξωτερικής πολιτικής καθώς και μιας εθνικής (και όχι μιας νατοϊκής) αμυντικής στρατηγικής»*. Βλ συνέντευξη του Α. Παπανδρέου στον Τούρκο δημοσιογράφο Μουσταφά Ρ. Γκιουρσέλ τον Ιούνιο του 1977.

αριστεροί οι οποίοι είχαν στιγματισθεί κατά το παρελθόν με επίθετα όπως «Βούλγαροι», «Σλάβοι» άρα και εθνικά «μη καθαροί»³¹².

Έτσι η νέα νοηματοδότηση της έννοιας «έθνος» που γίνεται μέσω του αιτήματος για «εθνική ενότητα», περιλαμβάνει νέους εκπροσώπους και ουσιαστικά διευρύνει τον όρο «έθνος» στην Ελλάδα που μέχρι πρότινος δεν περιλάμβανε τους κομμουνιστές.

Στο να εμπεδωθεί από την ελληνική κοινωνία αυτή η νέα «αφήγηση» του ΠαΣοΚ για το έθνος, συνέβαλλαν αρχικά δύο γεγονότα, αν και τους ουσιαστικούς λόγους θα τους αναλύσουμε παρακάτω. Πρώτον, η παλιά ιδέα της εθνικοφροσύνης που είχε εμπεδωθεί μέσω του αντικομμουνισμού από το δεξιό πολιτικό ακροατήριο τη δεκαετία του '50 στην Ελλάδα επισήμως παύει να υφίσταται από τη στιγμή που η Χούντα ως ο κατ' εξοχήν εκφραστής αυτής της ιδέας αποτυγχάνει να διαφυλάξει την εθνική επικράτεια μετά την τουρκική εισβολή στην Κύπρο. Δεύτερον, η ΝΔ – που ουσιαστικά ανακλύπτει ως ο μετριοπαθής εκφραστής της δεξιάς ιδεολογίας στην Ελλάδα εκείνη την εποχή – νομιμοποιεί το ΚΚΕ διαμορφώνοντας έτσι συνθήκες «ειρήνης» μεταξύ αριστερών/κεντρών και δεξιών μετά από παρατεταμένη περίοδο εχθρότητας που κράτησε σχεδόν τριάντα χρόνια (1945 - 1974).

Τα στοιχεία αυτά διαμορφώνουν ένα φιλικό περιβάλλον που βοηθάει στο να εμπεδωθεί ευκολότερα η νέα εθνική ιδεολογία του ΠαΣοΚ που χτίζεται με τους όρους «εθνική ενότητα» και «εθνική συμφιλίωση».

Στον ιδεολογικά και ιστορικά φορτισμένο λόγο του ΠαΣοΚ το «έθνος» και ο «λαός» αποκτούν όπως θα δούμε και πιο κάτω το ίδιο σημασιολογικό περιεχόμενο. Η νέα έννοια του «έθνους» που συνθέτει μία καινούργια «αφήγηση» για την ελληνική κοινωνία την περίοδο εκείνη, αποτυπώνεται με τον καλύτερο τρόπο στο ιδεολογικό προφίλ του ΠαΣοΚ της περιόδου 1981 –

³¹² Στον πολιτικό λόγο των «εθνικοφρόνων» (Λαϊκό κόμμα, Ελληνικός Συναγεραμός και Εθνική Ριζοσπαστική Ένωση -ΕΡΕ-) η αντιμετώπιση του Εμφυλίου πολέμου ήταν ως «ζένη εχθρική εισβολή» και «ως αγώνας μεταξύ Ελλήνων και ξένων». Βλ. Πασχαλούδη, Ελένη: «Ένας πόλεμος χωρίς τέλος: Η δεκαετία του 1940 στον πολιτικό λόγο, 1950 - 1967», εκδόσεις Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2010, σ. 41 – 45, 52 – 54, 69, 281 - 282.

1985 ως «εθνικο-πατριωτικού» κόμματος και συντηρείται μέσα από τον πολιτικό λόγο του ηγέτη του ΠαΣοΚ, Ανδρέα Παπανδρέου. Μέσα σε αυτό το εσωτερικό πολιτικό τοπίο το σημαίνον «έθνος», που αποτυπώνεται ως έννοια για τις σύγχρονες κοινωνίες στο σύγχρονο εθνικό κράτος, παίρνει για την ελληνική κοινωνία τη νέα του μορφή.

Κάτω από αυτό το πρίσμα και μέσα στο οικονομικό-ιστορικό πλαίσιο της δεκαετίας του '80, θα εξετάσουμε το προφίλ του ΠαΣοΚ ως «σοσιαλιστικού» και «εθνικοπατριωτικού» κόμματος ή «κινήματος» και τη χρήση των όρων «έθνος» και «λαός» μέσα στον πολιτικό και ιδεολογικό του λόγο.

4.2. Το ΠαΣοΚ και η ιδεολογική του τοποθέτηση

Το ΠαΣοΚ ιδρύθηκε το 1974 ως ένα μικρό αντιπολιτευόμενο κόμμα διαμαρτυρίας. Χωρίς συμπαγή πολιτική ταυτότητα ταυτίστηκε με τον χώρο της κεντροαριστεράς χωρίς να δώσει την εντύπωση ότι συνεχίζει την πορεία που χάραξε κάποιο από τα παραδοσιακά κόμματα του κέντρου. Άλλοτε με καθαρά σοσιαλιστικό και άλλοτε με πιο σοσιαλδημοκρατικό περιεχόμενο στον λόγο του απέφυγε την ταξική ιδεολογική «γλώσσα» των κομμάτων της αριστεράς και υιοθέτησε από τη στιγμή της ίδρυσής του έναν ιδιόμορφο πολιτικό λόγο με τον οποίο κατάφερε να συσπειρώσει ένα μεγάλο κομμάτι του ελληνικού λαού. Ο πολιτικός του λόγος, όπως έχει αναφερθεί από πολλούς συγγραφείς³¹³, χαρακτηρίστηκε κυρίως από μία έντονη αντιδεξιά ρητορική η οποία όπως θα δούμε παρακάτω ήταν απόλυτα σύμφωνη με το κλίμα της Μεταπολίτευσης αλλά και με τις ιδέες των στελεχών του κινήματος.

Όπως έχει επισημανθεί από τον Α. Πανταζόπουλο³¹⁴ (2001) οι προϋποθέσεις πάνω στις οποίες στηρίχθηκε ο πολιτικός λόγος του ΠαΣοΚ την περίοδο (1974-1981) για να βρει ανταπόκριση στην ελληνική κοινωνία ήταν α) Το προ-δικτατορικό αίτημα για ένα μαζικό πολιτικό κίνημα στην Ελλάδα που θα αντέστρεφε τη μετεμφυλιακή ιδεολογία της «εθνικοφροσύνης» και θα έδινε διέξοδο στους «μη προνομιούχους» του Εμφυλίου β) Η παρουσία ενός ισχυρού ηγέτη που θα είχε αδιαμεσολάβητη σχέση με τον λαό και θα επωμιζόταν τον ιστορικής σημασίας ρόλο του νέου κινήματος γ) Η ανάγκη για ενότητα και «εθνική συμφιλίωση» ώστε να επιτευχθεί ο ιστορικός στόχος της «Αλλαγής» στις δομές του κράτους και στην κοινωνία. Όπως θα δείξουμε στη συνέχεια (κεφ. 4.3) δεν ήταν μόνο αυτοί οι αντικειμενικοί όροι που επέτρεψαν στον λόγο του ΠαΣοΚ να καταστεί κυρίαρχος από την ελληνική κοινωνία.

³¹³ Αναφέρουμε ενδεικτικά τους Γ. Βούλγαρη, Α. Πανταζόπουλο, Μ. Σπουρδαλάκης, και R. Clogg.

³¹⁴ Βλ. Πανταζόπουλος, Ανδρέας: «Για το λαό και το έθνος – Η στιγμή Ανδρέα Παπανδρέου 1965 - 1989», Πρόλογος, εκδόσεις Πόλις, 2001 Αθήνα, σ. 18, 19.

Πάνω στο πρώτο και το τελευταίο αίτημα (α), (γ) αναπτύχθηκε η νέα εθνική ιδεολογία της δεκαετίας του 1980 και η εννοιολογική σύνδεση που έκανε ο Α. Παπανδρέου («λαός» = «έθνος»), όπου το «εθνικό» μαζί με το «λαϊκό» γίνονται ταυτόσημα.

Οι αρχικές θέσεις και η ιδεολογία του ΠαΣοΚ αν και άρχισαν να διαμορφώνονται πριν τη Χούντα³¹⁵ αναφέρονται για πρώτη φορά επισήμως με την ιδρυτική διακήρυξη του κόμματος που συντάχθηκε στις 3 Σεπτεμβρίου του 1974 και αποτέλεσε την πολιτικοϊδεολογική του πλατφόρμα. Η διακήρυξη αυτή ξεκινάει ως εξής: *«Η τραγωδία της Κύπρου καθώς και οι κίνδυνοι που έχουν προκύψει για το έθνος, τόσο από την αδίστακτη επεκτατική πολιτική του Πενταγώνου στα πλαίσια του ΝΑΤΟ όσο και από την προσπάθεια της αμερικανοκίνητης χούντας να μετατραπούν οι ένοπλες δυνάμεις μας αποκλειστικά σε όργανο αστυνόμευσης του Ελληνικού χώρου, κυριαρχούν στη σκέψη κάθε Έλληνα. Όμως η ενότητα του λαού στην απόφαση του να αντιμετωπίσει ανυποχώρητα τον εξωτερικό κίνδυνο και κάθε επίβουλη ενάντια στην ακεραιότητα της εθνικής μας παρουσίας, δεν δικαιώνει την απραξία της κυβέρνησης σε τρεις κρίσιμους τομείς: την τιμωρία των ενόχων της επταετίας, της σφαγής του Πολυτεχνείου και της Κυπριακής τραγωδίας, την κάθαρση του κρατικού μηχανισμού και την πλήρη αποκατάσταση των θυμάτων της κατοχής»*³¹⁶.

³¹⁵ Κείμενο που εκφώνησε ο Α. Παπανδρέου στο ξενοδοχείο «Χίλτον» στις 9 Σεπτεμβρίου του 1967 σε στελέχη των δημοκρατικών συνδέσμων αναπτύσσονται ορισμένες από τις ιδεολογικές θέσεις και τα βασικά ιδεολογικά μοτίβα του ΠαΣοΚ (απεξάρτηση της χώρας από τα ξένα συμφέροντα, λαϊκή κυριαρχία, σχέση δεξιάς, παλατιού και ξένης επιρροής). Βλ. Πνευματικό Ίδρυμα Γεωργίου Παπανδρέου: Κείμενο λόγου που εκφώνησε ο Α. Παπανδρέου στο ξενοδοχείο «Χίλτον» στις 9 Σεπτεμβρίου του 1967 σ. 3 – 13.

³¹⁶ Βλ. Πνευματικό Ίδρυμα Γεωργίου Παπανδρέου: *Ιδρυτική Διακήρυξη του ΠαΣοΚ* σ. 1.

Όπως φαίνεται ήδη από την πρώτη παράγραφο του κειμένου, η ιδρυτική διακήρυξη του ΠαΣοΚ χρησιμοποιεί ετερόκλητες ιστορικές αναφορές προκειμένου να παρουσιάσει την ιδεολογία του κόμματος. Στις πρώτες γραμμές της διακήρυξης γίνεται η σύνδεση μεταξύ της «εθνικής ανεξαρτησίας», της «λαϊκής κυριαρχίας» και της υπεράσπισης των μη προνομιούχων (κάθαρση του κράτους από τους μηχανισμούς της Δεξιάς, τιμωρία των ενόχων της Χούντας, αποκατάσταση των θυμάτων της Κατοχής). Περιέχεται επίσης η αντιαμερικανική ρητορική με το επιχείρημα ότι η τουρκική εισβολή («Κυπριακή τραγωδία») και οι εθνικοί κίνδυνοι προήλθαν από τους χειρισμούς της Χούντας αλλά και από την πολιτική των ΗΠΑ που εκφράζεται μέσω του ΝΑΤΟ. Το επιχείρημα ότι η Χούντα ήταν «αμερικανοκίνητη» και άρα επιβλήθηκε άμεσα από την αμερικανική πολιτική, ιστορικά δεν επιβεβαιώνεται ακόμα³¹⁷, εκφράζει ωστόσο τον αντιαμερικανισμό που υπήρχε διάχυτος εκείνη την περίοδο στην ελληνική κοινωνία και δείχνει ότι το ΠαΣοΚ με την ιδεολογική του διακήρυξη τον υποστηρίζει και τον προβάλλει.

³¹⁷ Ο Γιάννης Χαραλαμπίδης, μέλος του ΠΑΚ και μετέπειτα αντιπρόεδρος και υπουργός των κυβερνήσεων ΠαΣοΚ αποκαλύπτει την έμμεση σχέση που είχε η αμερικανική πρεσβεία με τις ελληνικές μυστικές υπηρεσίες την περίοδο της χούντας περιγράφοντας την παράδοση εμπιστευτικής επιστολής από εκτοπισμένους στη Μακρακώμη προς τον πρέσβη των ΗΠΑ και την προώθησή της από υπάλληλο της αμερικανικής πρεσβείας στην CIA και από εκεί στην ΚΥΠ. Ωστόσο, η άμεση σχέση, δηλαδή η βοήθεια της αμερικανικής κυβέρνησης για την επιβολή της Χούντας στην Ελλάδα δεν επιβεβαιώνεται. Οι σχέσεις μεταξύ της αμερικανικής κυβέρνησης και της χούντας ήταν σε μεγάλο βαθμό απόρροια της συνεργασίας που είχαν όλες οι μετεμφυλιακές κυβερνήσεις της Ελλάδας με τις κυβερνήσεις των ΗΠΑ τις προηγούμενες δεκαετίες. Μία σχέση που είχε οικοδομηθεί λόγω του ψυχροπολεμικού κλίματος στις ΗΠΑ και του αντικομμουνισμού στην Ελλάδα. Για τη μεταβίβαση της εμπιστευτικής επιστολής που έστειλαν οι εκτοπισμένοι στη Μακρακώμη στον αμερικανό πρέσβη και την μεταβίβασή της από την αμερικανική πρεσβεία στη CIA και από εκεί στην ΚΥΠ, βλ. Χαραλαμπίδης, Γιάννης: «Κρίσιμα Χρόνια», εκδόσεις Προσκήνιο, Αθήνα 2002, σ. 181, 182.

Από τις πρώτες γραμμές του κειμένου με αφορμή την τουρκική εισβολή στην Κύπρο διακηρύσσεται ότι υπάρχει «εξωτερικός κίνδυνος» και «επιβουλή» κατά της «εθνικής παρουσίας» κατά του οποίου η δεξιά κυβέρνηση εκδηλώνει «απραξία» εφόσον δεν τιμωρεί τους «ενόχους της επταετίας», «της σφαγής του Πολυτεχνείου και της Κυπριακής τραγωδίας», και δεν αποκαθιστά «τα θύματα της κατοχής». Αυτό το επιχείρημα που εκφράζει αφενός το αίτημα που υπήρχε εκείνη την εποχή για «αποχουνοποίηση» και τιμωρία των ενόχων του στρατιωτικού πραξικοπήματος δηλώνει αφετέρου την ξεκάθαρη «αντιδεξιά» πολιτική τοποθέτηση του ΠαΣοΚ. Όπως αναφέρει ο πρώην υπουργός και στέλεχος του ΠαΣοΚ, Γ. Χαραλαμπίδης, για την πρωτοβουλία ίδρυσης του ΠαΣοΚ *«μετά την επιστροφή του στην Ελλάδα, ο Α. Παπανδρέου ασχολήθηκε αμέσως με την υλοποίηση των αποφάσεων που είχαν ληφθεί από το Εθνικό Συμβούλιο του ΠΑΚ στο Βίντετουρ της Ελβετίας για την ίδρυση ενός νέου πολιτικού φορέα (...) Ήταν αποφασισμένος (...) να στηριχθεί σε νέους ανθρώπους, κυρίως αγωνιστές του αντιδικτατορικού αγώνα, των δύο ανενδότες, καθώς και της Νομικής και του Πολυτεχνείου για την πραγματοποίηση ριζικών αλλαγών με στόχο τον εκσυγχρονισμό του κράτους, την αποσύνδεση της χώρας από την ξένη εξάρτηση και την πραγματοποίηση του σοσιαλιστικού μετασχηματισμού της ελληνικής κοινωνίας»*³¹⁸.

Όπως τονίζεται και στην Ιδρυτική Διακήρυξη του κόμματος οι τέσσερις βασικοί στόχοι του ΠαΣοΚ με τη σειρά που αναγράφονται είναι: «Εθνική ανεξαρτησία», «Λαϊκή κυριαρχία», «Κοινωνική απελευθέρωση», «Δημοκρατική διαδικασία»³¹⁹. Τα αιτήματα δεν αναφέρονται τυχαία με αυτή τη σειρά. Όπως τονίζει λίγο πιο κάτω η Διακήρυξη *«ο αγώνας του Πανελληνίου Σοσιαλιστικού Κινήματος για την εθνική μας αναγέννηση, για μια σοσιαλιστική και δημοκρατική Ελλάδα, στηρίζεται στην αρχή πως η εθνική μας ανεξαρτησία αποτελεί προϋπόθεση για την πραγμάτωση της λαϊκής κυριαρχίας πως η λαϊκή*

³¹⁸ Ο.π σ. 265.

³¹⁹ Βλ. Ίδρυμα Γεωργίου Παπανδρέου, Διακήρυξης Βασικών αρχών και στόχων του ΠαΣοΚ, σ. 5.

*κυριαρχία αποτελεί προϋπόθεση για την πραγμάτωση της κοινωνικής απελευθέρωσης πώς η κοινωνική απελευθέρωση αποτελεί προϋπόθεση για την πραγμάτωση της πολιτικής δημοκρατίας*³²⁰.

Μέσα λοιπόν από την επιχειρηματολογία που παρουσιάζεται στην ιδρυτική διακήρυξη, βασικός πυλώνας της ιδεολογίας του κόμματος είναι η «εθνική ανεξαρτησία». Η σύνδεση μεταξύ των τεσσάρων αιτημάτων στην Ιδρυτική Διακήρυξη της 3^{ης} του Σεπτεμβρίου και του αντιαμερικανισμού θα αποτελέσει μία «αφήγηση» που θα ενσωματωθεί απόλυτα στην ιδεολογική ταυτότητα του ΠαΣοΚ και θα γίνει βασικός φορέας των ιδεών του. Μέσα από ιστορικές αναφορές (Χούντα, Πολυτεχνείο, Εθνική Αντίσταση) ο «αντιαμερικανισμός» θα καταστεί συχνά ταυτόσημος με τα αιτήματα για «εθνική ανεξαρτησία» και «λαϊκή κυριαρχία»³²¹.

Το θεμελιακό σύνθημα του ΠαΣοΚ «η Ελλάδα ανήκει στους Έλληνες» - το οποίο εμπεριέχεται στην ιδρυτική διακήρυξη του κόμματος- αναφέρεται και αυτό στο αίτημα για «εθνική ανεξαρτησία» και «λαϊκή κυριαρχία». Επεξηγείται μάλιστα από τον Α. Παπανδρέου πολύ νωρίτερα όταν ήταν ακόμα βουλευτής της Ένωσης Κέντρου. Σε λόγο που εκφώνησε σε μέλη των Δημοκρατικών Συνδέσμων το 1967 αναφέρει: ³²². *«Με το ερώτημα αυτό, με τη συνειδητοποίηση του ποιος κυβερνά στην Ελλάδα, μπήκε ο απλός πολίτης στο βαθύτερο νόημα της εξουσίας. Κατάλαβε πως σε μεγάλο βαθμό η πολιτική διαδικασία είναι παιχνίδι στο οποίο συμμετέχει σαν πέμπτος τροχός της*

³²⁰ Βλ. Ίδρυμα Γεωργίου Παπανδρέου, «*Διακήρυξης Βασικών αρχών και στόχων του ΠαΣοΚ*», σ. 6. Βλ. επίσης Συνέντευξη που παραχώρησε ο Α. Παπανδρέου στον τούρκο δημοσιογράφο Μουσταφά Ρ. Γκιουρσέλ, 1977.

³²¹ Η σύνδεση μεταξύ αντιαμερικανισμού και «εθνικής ανεξαρτησίας» φαίνεται στην διακήρυξη της 3^{ης} Σεπτεμβρίου μέσα από το απόσπασμα που παραθέσαμε: *«Η τραγωδία της Κύπρου καθώς και οι κίνδυνοι που έχουν προκύψει για το έθνος (...) κυριαρχούν στη σκέψη κάθε Έλληνα*». Τα σχόλια αυτά δίνουν την εικόνα μιας πατριωτικής για τότε και εθνικιστικής με τα σημερινά δεδομένα ιστορικής «αφήγησης» που συγκροτεί το χαρακτήρα ενός ριζοσπαστικού «εθνικολαϊκού» κόμματος. Ο.π, σ. 1.

³²² Βλ. Ίδρυμα Γεωργίου Παπανδρέου: Κείμενο λόγου που εκφώνησε ο Α. Παπανδρέου στο ξενοδοχείο «Χίλτον» στις 9 Σεπτεμβρίου του 1967, σ. 3.

αμάξης. Πως οι ουσιαστικές δυνάμεις παίρνονται σύμφωνα με τις επιθυμίες ενός δικτύου δυνάμεως ενός κατεστημένου που κατευθύνει αντί να κατευθύνεται από την κυβέρνηση της χώρας (...) το κίνημα για τη ριζική αλλαγή (...) ξεκινάει υποχρεωτικά από τη μάχη για την εξουσία. Τη μάχη για το τρίπτυχο της εξουσίας » "Η Ελλάδα στους Έλληνες, "Ο στρατός στο έθνος", "Ο λαός κυρίαρχος"»³²³.

Στο κείμενο αυτό που εκφωνήθηκε στις 9 Φεβρουαρίου 1967 δίνονται οι αναγκαίες νοηματοδοτήσεις σε βασικά συνθήματα του ΠαΣοΚ που ανακηρύσσουν την πρωταρχική ανάγκη για «εθνική ανεξαρτησία» και την πρωτοκαθεδρία του «έθνους/λαού». Μέσα από το τρίπτυχο «*Η Ελλάδα στους Έλληνες*», «*Ο στρατός στο έθνος*», «*Ο λαός κυρίαρχος*» συνοψίζεται η πρώιμη συνθηματολογία του ΠαΣοΚ της περιόδου 1974 – 1977 («*λαϊκή κυριαρχία*», «*εθνική ανεξαρτησία*», «*κοινωνική απελευθέρωση*», «*δημοκρατική διαδικασία*») και τίθεται το ζήτημα της εθνικής ανεξαρτησίας ως προϋπόθεση για την επίτευξη όλων των άλλων στόχων του κινήματος. Όπως αναφέρει στο κείμενο ο Α. Παπανδρέου τα τρία αυτά συνθήματα αποτελούν «*το τρίπτυχο της εξουσίας*» και περιέχουν τον «*σπόρο της αλλαγής*»³²⁴. Σύμφωνα με τον ίδιο η εφαρμογή τους στην πράξη αποτελεί «*ευθύνη απέναντι στο έθνος, απέναντι στην ιστορία και στο λαό*». Στο κείμενο αυτό που εντάσσεται χρονικά στην περίοδο του δεύτερου «*Ανένδοτου*» και προηγείται της ίδρυσης του ΠαΣοΚ γίνονται όλες οι τυπικές αναφορές που θα ενσωματώσει αργότερα το κίνημα στη συνθηματολογία του όπως «*η πάλη κατά του κατεστημένου*», η «*ξένη επέμβαση στο εσωτερικό της χώρας*», η «*κυριαρχία του ελληνικού λαού*», η «*ανάγκη να γίνει πράξη το έργο της Αλλαγής*»³²⁵.

³²³ Ο.π σ. 3, 4.

³²⁴ Ο όρος «*αλλαγή*» θυμίζει το σύνθημα για «*Αλλαγή*» που χρησιμοποίησε το ΠαΣοΚ κερδίζοντας τελικά τις εκλογές του 1981.

³²⁵ Ο.π βλ. σ. 3 – 6.

Στην ανάγνωση αυτού του κειμένου εμφανίζεται για πρώτη φορά και ο «ιστορικός πολυσυλλεκτισμός» του ΠαΣοΚ³²⁶ καθώς θίγονται ιστορικά θέματα που συνδέονται με την ιδεολογία του ΠαΣοΚ και χτίζουν τη γενεαλογία του κινήματος και των οπαδών του (Βενιζελισμός, ΕΑΜ, Ανένδοτος Αγώνας, Πολυτεχνείο)³²⁷. Ο ιστορικός πολυσυλλεκτισμός του ΠαΣοΚ θα φανεί χαρακτηριστικά στην πρώτη συνάντηση που θα έχει ο Α. Παπανδρέου με την Κοινοβουλευτική ομάδα του κόμματος στις 11 Νοεμβρίου 1981. Σε ομιλία του που έγινε αμέσως μετά την ορκωμοσία των μελών της εθνικής αντιπροσωπείας ο Α. Παπανδρέου θα αναφέρει: *«Εμείς εκφράζουμε πραγματικά όλες τις γενιές της σύγχρονης Ελλάδας που δώσανε το παρόν στους μεγάλους αγώνες. Στην εθνική αντίσταση, στον πρώτο και το δεύτερο Ανένδοτο και στον αγώνα κατά της χούντας. Είμαστε όλοι, στην ουσία βγαλμένοι απ' αυτό τον αγώνα για την απελευθέρωση του έθνους μας και του λαού μας»*³²⁸.

Μέσα από αυτές τις ιστορικές αναφορές που εμπεριέχονται επίσης στην ιδρυτική διακήρυξη του κόμματος αλλά και νωρίτερα σε λόγους του Α. Παπανδρέου την περίοδο που ήταν βουλευτής της Ένωσης Κέντρου, χτίζεται βαθμιαία μία ιστορική «αφήγηση» που ως στόχο έχει από τη μία πλευρά να είναι «κοινή» προκειμένου να συνενώσει πολιτικές δυνάμεις που τάσσονται με το ΠαΣοΚ, από την άλλη να αναδείξει ένα κοινό εχθρό που είναι οι πολιτικές δυνάμεις που δεν ανήκουν σε αυτό τον «κοινό» πολιτικό χώρο.

³²⁶ Ο όρος ανήκει στον Γ. Βούλγαρη. Όπως αναφέρει ο συγγραφέας «στον κοινωνικό πολυσυλλεκτισμό του ΠαΣοΚ αντιστοιχούσε ο ιστορικός πολυσυλλεκτισμός» που αποτελούσε την εκλεκτικιστική χρήση και την περιορισμένη ενασχόλησή του με θέματα που αγγίζαν την ελληνική ιστορία του 20^{ου} αιώνα. Βλ. Βούλγαρης, Ιωάννης: *«Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης: 1974 – 1990»*, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 2008, σ. 94.

³²⁷ Οι αναφορές αυτές γίνονται από τον Α. Παπανδρέου ήδη από την περίοδο που ήταν βουλευτής στην Ε.Κ. Βλ. Κείμενο λόγου που εκφώνησε ο Α. Παπανδρέου στο ξενοδοχείο «Χίλτον» στις 9 Σεπτεμβρίου του 1967, σ. 1 – 3.

³²⁸ Βλ. Πνευματικό Ίδρυμα Γεωργίου Παπανδρέου: *«Λόγοι του Πρωθυπουργού Ανδρέα Παπανδρέου»*, (1981-82), (1983), (1984), (1985), (1986), Ομιλία του Α. Παπανδρέου στην πρώτη συνάντηση με την ΚΟ του ΠαΣοΚ (18 Οκτωβρίου 1981).

Ήδη από τον Φεβρουάριο του 1964, ο Α. Παπανδρέου παίρνει την απόφαση να ενταχθεί στα ψηφοδέλτια της Ένωσης Κέντρου παίρνοντας μέρος στην εκλογική αναμέτρηση του 1964 που διεξάγεται σε έντονο κλίμα πόλωσης. Οι αντίπαλες πολιτικές δυνάμεις όπως αναφέρεται σε κείμενα που είχε εκφωνήσει ο Α. Παπανδρέου μετά την κρίση του 1965 δεν είναι άλλες από τη «δεξιά» και τις «ξένες δυνάμεις» που σύμφωνα με τη ρητορική του αλληλοϋποστηρίζονται. Μέσα από αυτή την επιχειρηματολογία που αποτελεί ουσιαστικά κομμάτι του «διμέτρου αγώνα» που ξεκίνησε η Ένωση Κέντρου³²⁹, χτίζεται για πρώτη φορά και η αντιδεξιά ρητορική του ΠαΣοΚ που θα αποτελέσει αργότερα τον εσωτερικό ιδεολογικό πυρήνα του κινήματος. Σύμφωνα με τον Α. Πανταζόπουλο το ΠαΣοΚ μέσα από τις ιστορικές αναφορές του ΕΑΜ, της εθνικής αντίστασης, το λαϊκό ρεύμα μετά τον εμφύλιο που κορυφώνεται με τον ανένδοτο αγώνα, *«αυτό-προτείνεται ως ο αποκλειστικός κληρονόμος πολιτικών κινητοποιήσεων και σχηματισμών τα οποία σφυρηλάτησαν μία ορισμένη εθνική και κοινωνική συνείδηση»* στην Ελλάδα³³⁰.

Αυτό το πολωτικό μοντέλο που από τη μία πλευρά χρησιμοποιεί τη λαϊκιστική ρητορική («ο λαός κατά της δεξιάς») και από την άλλη την ενοποιητική δύναμη που έχει ο όρος «έθνος» ουσιαστικά συνενώνει ιδεολογικά διαφορετικούς πολιτικούς χώρους καθώς δημιουργεί τις «ιστορικές» προϋποθέσεις προκειμένου να βρουν χώρο έκφρασης εντός του

³²⁹ Ως «διμέτρος» ή «ανένδοτος αγώνας» χαρακτηρίζεται η στάση του Γεώργιου Παπανδρέου, πατέρα του Α. Παπανδρέου και αρχηγού της Ένωσης Κέντρου να μην αναγνωρίσει τα αποτελέσματα της εκλογικής αναμέτρησης της 29^{ης} Οκτωβρίου 1961 - έμειναν στην ιστορία ως εκλογές «βίας και νοθείας» - και να διαφοροποιηθεί τόσο από το κόμμα της Δεξιάς (ΕΡΕ) όσο και από την Αριστερά (ΕΔΑ). Βλ. Βούλγαρης, Ιωάννης: *«Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης: 1974 – 1990»*, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 2008, βλ. σ. 52.

³³⁰ Βλ. Πανταζόπουλος, Ανδρέας: «Πανταζόπουλος, Ανδρέας: *«Για το λαό και το έθνος – Η στιγμή Ανδρέα Παπανδρέου 1965 - 1989»*, εκδόσεις Πόλις, 2001 Αθήνα, σ. 169.

σχήματος «λαός=έθνος». Όπως αναφέρεται σε κείμενο που εκφώνησε ο Α. Παπανδρέου μετά τα μέσα της δεκαετίας του '60, *«με τον εθνικό διχασμό η Αγγλία παραχώρησε τη θέση του κηδεμόνος στην Αμερική. Τελείωσε ο εμφύλιος πόλεμος, ρημάχθηκε οικονομικά η χώρα και ήρθε η δεκαετία της Δεξιάς, (...) που στέρωσε τη δύναμη του παρακράτους, της παράλληλης εξουσίας του κατεστημένου. Η δεκαετία που κωδικοποίησε τη διαίρεση του λαού μας σε Έλληνες και ημιέλληνες. Που εγκατέστησε φαρδιά, πλατιά την ξένη επιρροή στην Ελλάδα. Που κατασκεύασε τη νεόπλουτη ολιγαρχία που κυριαρχεί στην οικονομία της χώρας. Που νομιμοποίησε το δωσιλογισμό»*³³¹.

Η ιστορική αυτή «αφήγηση» δανείζεται την «πατριωτική» αντίληψη της αριστεράς ότι η Ελλάδα υπήρξε «αδικημένη» ιστορικά λόγω της ξένης επέμβασης στα εσωτερικά της θέματα. Βάζει όμως στο επίκεντρο και το θέμα της «εθνικής ανεξαρτησίας» που είναι ένα από τα βασικά συνθήματα της ιδρυτικής Διακήρυξης του ΠαΣοΚ. Όπως επιτυχημένα έχει επισημάνει ο Γ. Βούλγαρης η σύνδεση αυτή επιτυγχάνεται μέσω της αμφισημίας του παπανδρείκου λόγου και του περιεχομένου της που αλλάζει ανάλογα με την ιστορική φάση. Η σύνδεση της «αφήγησης» που δίνει ο Α. Παπανδρέου τη δεκαετία του 1960 με το εκάστοτε «παρών» (πχ με λόγους του της περιόδου 1974 – 1977 και 1977 – 1981) είναι απόδειξη των μεταπτώσεων του παπανδρείκου λόγου που όπως έχει επισημάνει ο συγγραφέας θέτουν ένα διπλό στόχο που ανταποκρίνεται στους στόχους του ΠαΣοΚ: Από τη μία πλευρά τη δημιουργία μιας μαζικής ριζοσπαστικής αριστερής οργάνωσης και από την άλλη την επαναπροσέγγιση του Κέντρου στην Ελλάδα³³².

Στη συνέχεια του κειμένου και αφού γίνεται μία ακόμα ιστορική αναφορά που θίγει τη σχέση των Ανακτόρων και των συμμάχων καθώς και την «επιρροή ξένων πρακτόρων στην Ελλάδα» προτείνεται ως λύση «η νίκη των δημοκρατικών δυνάμεων». Μεταξύ των στόχων που τίθενται για το μέλλον είναι η μη παρέμβαση του στρατού στην πολιτική ζωή της χώρας, ο

³³¹ Βλ. Κείμενο λόγου που εκφώνησε ο Α. Παπανδρέου στο ξενοδοχείο «Χίλτον» στις 9 Σεπτεμβρίου του 1967, σ. 4 – 5.

³³² Βλ. Βούλγαρης, Ιωάννης: *«Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης: 1974 – 1990»*, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 2008, βλ. σ. 87.

«εκδημοκρατισμός», η «εθνική συμφιλίωση», το να ακολουθηθεί μία «ελληνική εξωτερική πολιτική», καθώς και μία αναπτυξιακή πολιτική που θα κατοχυρώνει το κοινωνικό κράτος και θα είναι κατά της «ανεξέλεγκτης διασπάθισης των εθνικών πόρων»³³³. Στο τέλος του κειμένου επιβεβαιώνεται ο «αντιδεξιός» πολιτικός λόγος καθώς όπως αναφέρει άμεσος στόχος αυτής της προσπάθειας θα είναι «η συντριβή της δεξιάς». Τα αιτήματα για «εθνική υπερηφάνεια» και «κοινωνική δικαιοσύνη» επαναλαμβάνονται όχι τυχαία αλλά με πιο μετριοπαθή τόνο στην πρώτη ομιλία του Α. Παπανδρέου το βράδυ της εκλογικής νίκης του ΠΑΣΟΚ, στις 18 Οκτωβρίου του 1981³³⁴. Στο κείμενο που εκφωνείται παράλληλα με τη χρήση όρων όπως «Αλλαγή», «κοινωνική υπερηφάνεια» και «κοινωνική δικαιοσύνη»³³⁵, χρησιμοποιούνται όροι όπως «επιβίωση του έθνους», «έθνος σε κρίσιμη εποχή», «εδραίωση εθνικής ανεξαρτησίας»³³⁶ κ.λπ.

³³³ Βλ. Κείμενο λόγου που εκφώνησε ο Α. Παπανδρέου στο ξενοδοχείο «Χίλτον» στις 9 Σεπτεμβρίου του 1967, σ. 6 – 18.

³³⁴ Το μότο «η Ελλάδα στους Έλληνες» επαναλαμβάνεται από τον Α. Παπανδρέου το βράδυ της εκλογικής νίκης του ΠΑΣΟΚ, στις 18 Οκτωβρίου του 1981, ως «θα μείνουμε στις επάλξεις για μία Ελλάδα που θα ανήκει στο λαό της». Η νοσηματοδότηση του συνθήματος όπως αναφέρει στο λόγο του ο Α. Παπανδρέου το βράδυ της εκλογικής νίκης έρχεται με την προϋπόθεση της «Αλλαγής». Όπως τονίζει παρότι η νέα κυβέρνηση είναι κυβέρνηση όλων των Ελλήνων «*αίσθημα βαθιάς ευθύνης επωμίζομαι εγώ και οι συνεργάτες μου, για να πραγματώσουμε το έργο της Αλλαγής(...) γιατί η Αλλαγή σήμερα είναι όρος για την επιβίωση του έθνους, για την ευημερία του λαού μας. (...) Στόχος μας πολιτικής μας είναι η ευημερία του λαού. Είναι η εθνική υπερηφάνεια και η κοινωνική δικαιοσύνη*». Βλ. Κείμενο λόγου του Α. Παπανδρέου που εκφωνήθηκε το βράδυ της 18^{ης} Οκτωβρίου 1981.

³³⁵ Βλ. Παπανδρέου, Ανδρέας: «*Λόγοι του Πρωθυπουργού Ανδρέα Παπανδρέου*», (1981-82), *Τδρυμα Ανδρέα Παπανδρέου, Πρώτες δηλώσεις του πρωθυπουργού το βράδυ της 18^{ης} Οκτωβρίου 1981, για την εκλογική νίκη του ΠΑΣΟΚ*, σελ. 11-12.

³³⁶ Βλ. Παπανδρέου, Ανδρέας: «*Λόγοι του Πρωθυπουργού Ανδρέα Παπανδρέου*», (1981-82), *Τδρυμα Ανδρέα Παπανδρέου, Πρώτες δηλώσεις του πρωθυπουργού το βράδυ της 18^{ης} Οκτωβρίου 1981, για την εκλογική νίκη του ΠΑΣΟΚ*, σελ. 11-12.

Με αυτόν τον τρόπο επιβεβαιώνεται η διπλή ή διττή «αφήγηση» στον λόγο του ΠαΣοΚ που ενσωματώνει εκτός από κοινωνικά και εθνικά στοιχεία. Τα στοιχεία αυτά θα δώσουν στο κόμμα τον χαρακτήρα ενός «εθνοκοινοπολιτικού κινήματος» και θα συμβάλλουν ώστε το ΠαΣοΚ μέσω της ιδεολογίας του να αποσπάσει την εθνοκοινοπολιτική από τη Δεξιά παράταξη που παραδοσιακά ήταν η μήτρα της εθνικής «αφήγησης» στην Ελλάδα.

Με το σύνθημα της «Αλλαγής» το οποίο θα ακουστεί πολλές φορές μετά τη νίκη του ΠαΣοΚ στις εκλογές του 1981, προσδίδεται ένα νέο όραμα στην ελληνική κοινωνία όπου ο «λαός» πλέον αγωνίζεται ενωμένος ενάντια στους «προνομιούχους» και τα «ξένα συμφέροντα» που «απειλούν» την ευημερία του. Με το σύνθημα αυτό ζητάει επιπλέον από τους πολίτες να χτίσουν μία νέου τύπου εθνική ομοψυχία προκειμένου να επιτευχθεί ένας κοινός «εθνικός» στόχος. Λόγω της πολυμορφίας και της πλαστικότητας του εθνικιστικού λόγου³³⁷ αλλά και των αντίστοιχων μεταπλάσεων που θέτει στην εικόνα του «μη εθνικού», το ΠαΣοΚ επανατοποθετεί τον εθνικό χαρακτήρα στα μάτια της ελληνικής κοινωνίας. Από τους «πατριώτες» και τους «κομμουνιστές» που έθετε ως αντιθετικά σχήματα ο λόγος των εθνοκοινοπολιτικών πάμε στους «προνομιούχους» που υπερασπίζονται τα «ξένα συμφέροντα» και τους «μη προνομιούχους» που αποτελούν τον απλό «λαό» ο οποίος υπερασπίζεται το καθαρά εθνικό μέσω του αγώνα για «Αλλαγή».

Ο «εθνοκοινοπολιτικός» λόγος του ΠαΣοΚ την περίοδο 1974 – 1977 και η επίδρασή του μέχρι το 1985 είναι φορέας αυτής της ιδέας καθώς θέτει ως απαραίτητη προϋπόθεση για την επίτευξη αυτού του στόχου την εκλογική ισχύ του ΠαΣοΚ. Δεν μένει όμως εκεί καθώς από το 1974 με την ιδρυτική Διακήρυξη της 3^{ης} του Σεπτεμβρίου έχει θέσει θέμα «απειλής» και μάλιστα εθνικής³³⁸. Ο λόγος αυτός αναφέρεται σε ένα έθνος που δεν μπορεί να νιώθει

³³⁷ Ο.π.σ. 59.

³³⁸ Όπως αναφέρεται στην ιδρυτική διακήρυξη του ΠαΣοΚ: *«Η ρίζα της συμφοράς βρίσκεται στην εξάρτηση της Πατρίδας μας. Τα επτά μεσαιωνικά χρόνια που πέρασαν με τη στυγνή στρατιωτική δικτατορία και η τραγωδία της Κύπρου δεν αποτελούν παρά μια ιδιαίτερα σκληρή έκφραση της εξάρτησης της Ελλάδας από το ιμπεριαλιστικό κατεστημένο των Η.Π.Α. και του ΝΑΤΟ. Μεταβλήθηκε η Ελλάδα σε προχωρημένο*

ασφάλεια. Το στοιχείο της απειλής έρχεται από την «ξένη παρέμβαση» και από τους «προνομιούχους» Έλληνες που «ξεπουλούν» το εθνικό συμφέρον³³⁹. Το έθνος στον πρώιμο ιδεολογικό λόγο του ΠαΣοΚ νοηματοδοτείται ως μία πολιτική οντότητα που βρίσκεται σε κρίσιμο σημείο. Ο «λαός» που στο λόγο του ΠαΣοΚ ισούται με το «έθνος» μοιάζει ιστορικά ολοκληρωμένος αλλά πολιτικά ανασφαλής. Το στοιχείο αυτό περιέχει ένα κοινό γνώρισμα όλων των εθνικισμών που είναι το ιδανικό της ανεξαρτησίας καθώς, όπως αναφέρει ο Π. Λέκκας «το έθνος πάντα επιδιώκει να καταστεί πολιτικά αυτόνομο»³⁴⁰. Σύμφωνα με τη θέση του συγγραφέα ο εθνικισμός θεωρεί την αυτόνομη πολιτική υπόσταση του έθνους πάγιο στόχο του.

Επίσης, προτάσσει μονίμως το στοιχείο της «εθνικής» ή «λαϊκής» στην περίπτωση του ΠαΣοΚ, αλληλεγγύης απέναντι σε ένα εξωτερικό εισβολέα. Η συνεχής επανατοποθέτηση της εθνικής ταυτότητας και οι αντίστοιχες αλλαγές του «μη εθνικού» είναι ένα επιπλέον στοιχείο της εθνικιστικής γλώσσας³⁴¹. Στην περίπτωση του λόγου που χρησιμοποιεί το ΠαΣοΚ η εικόνα του μη

πυρηνικό φυλάκιο του Πενταγώνου για να εξυπηρετηθούν πιο αποτελεσματικά τα στρατιωτικά και οικονομικά συμφέροντα των μεγάλων μονοπωλίων (...) Μεταβλήθηκε η πατρίδα μας σε ξέφραγο αμπέλι, για να διαβρωθεί η οικονομία μας από τις πολυεθνικές επιχειρήσεις των Η.Π.Α. και της Δύσης με τη συνεργασία πάντα του ντόπιου μεταπρατικού κεφαλαίου (...) Βασικός κυριαρχικός στόχος του Κινήματος είναι η δημιουργία πολιτείας απαλλαγμένης από ξένο έλεγχο ή επεμβάσεις, πολιτείας απαλλαγμένης από έλεγχο ή επιρροή της οικονομικής ολιγαρχίας, πολιτείας ταγμένης στην προστασία του έθνους και στην υπηρεσία του λαού» Βλ. Ίδρυμα Γεωργίου Παπανδρέου, «Διακήρυξης Βασικών αρχών και στόχων του ΠαΣοΚ», σ. 2, 3.

³³⁹ «Η εθνική ανεξαρτησία είναι αναπόσπαστα δεμένη με τη λαϊκή κυριαρχία (...) Μα είναι ταυτόχρονα συνυφασμένη με την απαλλαγή της οικονομίας μας από τον έλεγχο του ξένου μονοπωλιακού και ντόπιου μεταπρατικού κεφαλαίου που διαμορφώνει την οικονομική, την κοινωνική, την πολιτική και την πολιτιστική μας πορεία σύμφωνα με τα συμφέροντα όχι του λαού αλλά της οικονομικής ολιγαρχίας». Ο.π. σ. 3.

³⁴⁰ Βλ. Λέκκας Ε. Παντελής: «Η εθνικιστική Ιδεολογία: Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία», εκδόσεις Κατάρτι, γ' έκδοση, Αθήνα 2006, σ. 84 - 86.

³⁴¹ Οπ. βλ. σ. 137 – 138.

εθνικού δίνεται στην «ξένη παρέμβαση», στις «κυβερνήσεις της δεξιάς» και στους «προνομιούχους». Έτσι από εκεί που βάρυνε τους κομμουνιστές, τώρα η έννοια της «εθνικής απειλής» παραμένει ως περιεχόμενο παίρνοντας απλά μία νέα μορφή.

Τα χαρακτηριστικά της εθνικιστικής συνθηματολογίας του ΠαΣοΚ φαίνεται να έχουν τις καταβολές τους στους λόγους του Α. Παπανδρέου τη δεκαετία του 1960 αλλά ειδικότερα στα κόμματα της ελληνικής Αριστεράς που συχνά υπερασπίστηκαν τον εθνικό τους χαρακτήρα υποστηρίζοντας ότι αυτά είναι η κατεξοχήν εθνική δύναμη στην Ελλάδα, καθώς η Δεξιά δεν εκφράζει παρά τα «ξένα ιμπεριαλιστικά συμφέροντα». Όπως επισημαίνει ο Δ. Χαραλάμπης «*συχνά η Αριστερά στην Ελλάδα εμφανίστηκε εθνικιστικότερη από την παράταξη της "εθνικοφροσύνης"*»³⁴². Σύμφωνα με τον συγγραφέα, κάτω από την ασφυκτική ιδεολογική πίεση που υπήρξε μετά το τέλος του Εμφυλίου –κατάσταση που ήδη είχε αρχίσει πριν τη δικτατορία του Μεταξά με το περίφημο ιδιώνυμο –η ελληνική αριστερά αναγκάστηκε να βγάλει την μαρξιστική, ταξική της ανάλυση από την επιχειρηματολογία της και να αντιπαρατεθεί με τους όρους που θέτει η Δεξιά παράταξη η οποία χειρίστηκε τον κυρίαρχο πολιτικό λόγο στην Ελλάδα μέχρι την πτώση της Χούντας. Σε επίσημα κομματικά ντοκουμέντα της ΕΔΑ (Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά), τη δεκαετία του 1960 οι λέξεις «λαός» και «έθνος» περιέχονται ως κεντρικές κατηγορίες³⁴³. Το ΠαΣοΚ δανείζεται ουσιαστικά τα «εθνικού» τύπου επιχειρήματα της αριστεράς και τη συχνή χρήση των όρων «λαός» και «έθνος» και με αφορμή την τουρκική εισβολή στην Κύπρο τα επαναφέρει στρέφοντάς τα κατά των δυνάμεων της δεξιάς στην Ελλάδα. Μάλιστα πάει ένα βήμα παραπέρα ταυτίζοντας την δεξιά, τα ξένα συμφέροντα και την ανάγκη για απεξάρτηση της χώρας από την αμερικανική επιρροή.

Πάνω σε αυτή την επιχειρηματολογία που αναλύσαμε αποτυπώνεται ένα από τα κυρίαρχα χαρακτηριστικά του εθνικιστικού λόγου του ΠαΣοΚ και

³⁴² Βλ. Χαραλάμπης Δημήτρης: «*Στρατός και Πολιτική Εξουσία στην Ελλάδα: Η δομή της Εξουσίας στη Μετεμφυλιακή Ελλάδα*». Εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα 1985, σ. 117.

³⁴³ Βλ. Πανταζόπουλος Αντρέας: «*Για το λαό και το έθνος*»: *Η στιγμή Α. Παπανδρέου 1965 - 1989*», εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2001, σ. 107, 108.

επομένως της εθνικιστικής «αφήγησης» κατά την περίοδο της Μεταπολίτευσης. Ο «γενικευμένος άλλος» που αποτυπώνεται στη «δεξιά», στους «προνομιούχους», στις «ΗΠΑ» ή γενικότερα σε οτιδήποτε «ξένο» προς την ελληνική κεντροαριστερή πραγματικότητα γίνεται μία από τις συμβολικές αναπαραστάσεις του δίπολου «εμείς» - «αυτοί»³⁴⁴. Έτσι συγκροτείται η φαντασιακή κοινότητα του «έθνους» την περίοδο της Μεταπολίτευσης. Ως μία ανανοηματοδοτημένη έννοια που εκφράζει τον «λαό» πλέον ως σύνολο.

Το ζήτημα της «εθνικής ανεξαρτησίας» ως σύνηθες ιδεολογικό μοτίβο του εθνικισμού φανερώνεται σε πολλά σημεία στον πρώιμο ιδεολογικό λόγο του ΠαΣοΚ είτε ως ζητούμενο, είτε ως στόχος του κινήματος. Όπως αναφέρεται στην ιδρυτική διακήρυξη του κόμματος, *«ο αγώνας του Πανελληνίου Σοσιαλιστικού Κινήματος για την εθνική μας αναγέννηση, για μια σοσιαλιστική και δημοκρατική Ελλάδα, στηρίζεται στην αρχή πως η εθνική μας ανεξαρτησία αποτελεί προϋπόθεση για την πραγμάτωση της λαϊκής κυριαρχίας πως η λαϊκή κυριαρχία αποτελεί προϋπόθεση για την πραγμάτωση της κοινωνικής απελευθέρωσης πώς η κοινωνική απελευθέρωση αποτελεί προϋπόθεση για την πραγμάτωση της πολιτικής δημοκρατίας»*³⁴⁵. Αλλά και ο ίδιος ο Α. Παπανδρέου σε συνέντευξή του στα τέλη της δεκαετίας του 1970 θα τονίσει: *«Μία σημαντική πλευρά του προγράμματος του ΠΑΣΟΚ είναι η έμφαση που δίδεται στην εθνική ανεξαρτησία. Αποτελεί πράγματι το πρώτιστο μεταξύ των τεσσάρων βασικών συστατικών στοιχείων της ιδεολογικής του πλατφόρμας (...) Οι περιφερειακές χώρες εξαρτώνται γενικώς, πολιτικά και στρατιωτικά σχεδόν όλες από τα μητροπολιτικά κέντρα του καπιταλισμού. Εάν δεν αποτινάξουν τα δεσμά τους, εάν δεν ανεξαρτητοποιηθούν πολιτικά και στρατιωτικά, άλλοι στόχοι - όπως η λαϊκή κυριαρχία και η σοσιαλιστική*

³⁴⁴ Για τα χαρακτηριστικά της συλλογικότητας που χτίζεται σε μία συμβολική αναπαράσταση «εμείς-αυτοί» και του έθνους ως κοινότητας συναισθημάτων βλ. Δεμερτζής Νίκος: «Ο λόγος του εθνικισμού», εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα 1996, σ. 135, 136.

³⁴⁵ Βλ. Ίδρυμα Γεωργίου Παπανδρέου, «*Διακήρυξης Βασικών αρχών και στόχων του ΠαΣοΚ*», σ. 6. Βλ. επίσης Συνέντευξη που παραχώρησε ο Α. Παπανδρέου στον τούρκο δημοσιογράφο Μουσταφά Ρ. Γκιουρσέλ, 1977.

μεταρρύθμιση - δεν μπορούν να επιτευχθούν». Οι κυρίαρχες αυτές απόψεις εμπεριέχονται εν τέλει στη βασική ιδεολογία του ΠαΣοΚ την περίοδο 1974 – 1981³⁴⁶ και τονίζονται αρκετά συχνά από τον Α. Παπανδρέου³⁴⁷.

Το εθνικό στοιχείο που θέτει ο λόγος του ΠαΣοΚ φεύγει από τη νοηματοδότηση που έπαιρνε μέσω του παραδοσιακού δεξιού λόγου της εθνοφροσύνης και ταυτίζεται πλέον με το «λαϊκό» στη βάση της ιστορικής διαδρομής και των δεινών που πέρασε ο ελληνικός λαός εξαιτίας της «ξένης παρέμβασης»³⁴⁸. Όχημα για αυτή τη νέου τύπου σύνδεση ιδεών όπως έχει επισημανθεί από πολλούς αναλυτές του ιδεολογικού λόγου του ΠαΣοΚ είναι εκτός της εθνικιστικής ρητορικής και ο λαϊκισμός (θα εξετασθεί ως μέρος της «εθνικολαϊκιστικής» αφήγησης, κεφ. 4.5).

Συμπερασματικά, η μετεμφυλιακή ιδέα της εθνοφροσύνης αν και φαινομενικά ανατρέπεται με την πολιτική φρασεολογία που φέρνει το ΠαΣοΚ μιλώντας για «εθνική ενότητα» και «μη προνομιούχους», ουσιαστικά παραμένει κυρίαρχη υπό μία νέα μορφή. Γίνεται κομματικός λόγος. Μέσα στον λόγο του ΠαΣοΚ εμπεριέχονται τα στοιχεία εκείνα που συνθέτουν μία νέα «πολεμική» σχέση μεταξύ αριστερών και δεξιών. Ο κυρίαρχος πολιτικός λόγος στην Ελλάδα φεύγει από την πολιτική αλλά κυρίως πολιτιστική «αφήγηση» που είχε ο λόγος των «εθνοφρόνων» τις δεκαετίες '50 - '70 (αρχαίος

³⁴⁶ Ο.π., σ. 2.

³⁴⁷ Κατά την επίσκεψη του πρώην προέδρου της κομμουνιστικής Ρουμανίας Ν. Τσαουσέσκου (χώρα μη μέλος του Κινήματος) στις 5-5-1982 στην Αθήνα, το περιεχόμενο της ομιλίας που εκφώνησε ο Α. Παπανδρέου στρέφεται γύρω από το κεντρικό μοτίβο της απεξάρτησης από τις ΗΠΑ και τις ιμπεριαλιστικές δυνάμεις. Όπως αναφέρει ο Α. Παπανδρέου, *«όπου υπάρχει αγώνας για εθνική ανεξαρτησία για αυτοδιάθεση ενός λαού, πάντοτε θα βρει κανείς τον Πρόεδρο Τσαουσέσκου συμπαραστάτη . Γι' αυτό είναι διπλή η χαρά μας, γιατί η κυβέρνηση που προέκυψε από τις εκλογές της 18^{ης} Οκτώβρη στην Ελλάδα, είναι μία κυβέρνηση που και αυτή προσδοκά να ακολουθήσει μία γνήσια πολυδιάστατη εξωτερική πολιτική».*

³⁴⁸ Βλ. Ίδρυμα Γ. Παπανδρέου, *«Διακήρυξης Βασικών αρχών και στόχων του ΠαΣοΚ»*, σ. 1.

πολιτισμός, πολιτιστικές ιδιαιτερότητες του έθνους) παραμένοντας εντούτοις εθνικιστικός.

Σε επίπεδο πολιτικής διαχείριση, το ΠαΣοΚ καταφέρει παρά την «αντιδεξιά» του ρητορική να πετύχει τον στόχο για εθνική συμφιλίωση, χρησιμοποιώντας τον εθνικιστικό λόγο. Η εθνική «αφήγηση» που ήταν προνόμιο της δεξιάς παράταξης στην Ελλάδα μέχρι τότε, αποκόπτεται από τη φυσικής της «μήτρα» και γίνεται κομμάτι του λόγου και της ιδεολογίας που χρησιμοποιεί το ΠαΣοΚ και η αριστερά. Με αυτό τον τρόπο επιτυγχάνεται η μετατόπιση του εθνικιστικού ιδεολογήματος και ο εκσυγχρονισμός της εθνικής «αφήγησης» στην Ελλάδα τη δεκαετία του '80.

4.3 Πολιτικές και κοινωνικές μεταβολές της δεκαετίας του '80

Όπως είδαμε η ανανοηματοδότηση της έννοιας «έθνος» στην Ελλάδα δόθηκε μέσω της ιδιαίτερης ιδεολογικής ταυτότητας του ΠαΣοΚ και της «εθνικοανεξαρτησιακής» του συνθηματολογίας. Η νέα αυτή «αφήγηση» ξεκίνησε ήδη στα μέσα της δεκαετίας του 1960 από τον Α. Παπανδρέου για να κορυφωθεί στις αρχές της δεκαετίας του 1980, βρίσκοντας εν τω μεταξύ μέσα στις «ευνοϊκές» συνθήκες που είχε διαμορφώσει η πτώση της Χούντας και η Κυπριακή τραγωδία κατάλληλους πολιτικούς εκφραστές και ένα πολιτικό ακροατήριο έτοιμο να την αποδεχτεί ως ικανοποιητική.

Το 1981 όταν το ΠαΣοΚ ανέλαβε τα ηνία της διακυβέρνησης είχε διανύσει μία εντυπωσιακά σύντομη πορεία προς την εξουσία. Μόλις επτά χρόνια μετά την ίδρυσή του τετραπλασίασε σχεδόν την εκλογική του δύναμη, ξεπερνώντας γρήγορα την περιορισμένη επιρροή που είχε ως μικρό αντιπολιτευόμενο κόμμα πριν τις εκλογές του 1977. Η εκλογική του δύναμη ξεκίνησε από το 13,58% στις εκλογές του 1974, σχεδόν διπλασιάστηκε μέσα σε τρία χρόνια φθάνοντας το 25,34% στις εκλογές του 1977 για να φθάσει τελικά στο 48,07% του εκλογικού σώματος το 1981 και να παραμείνει στο 45,82% στις εκλογές του 1985³⁴⁹. Από τα στοιχεία αυτά φαίνεται ότι μέσα σε μία δεκαετία η εκλογική δύναμη του ΠαΣοΚ όχι μόνο αυξήθηκε ραγδαία αλλά και παγιώθηκε πάνω από το 40% του εκλογικού σώματος. Έτσι, καθώς ο ιδεολογικός λόγος του ΠαΣοΚ μετατρέπεται σε επίσημο κυβερνητικό λόγο τη δεκαετία του 1980, η νέα νοηματοδότηση που φέρει για την έννοια «έθνος» μεταδίδεται σε πολύ ευρύτερα ακροατήρια. Με τη νέα δυναμική που ανέπτυξε το ΠαΣοΚ εντός της ελληνικής κοινωνίας, η δεκαετία του 1980 γίνεται η «πύλη» προκειμένου να μετασχηματισθεί ο εθνικισμός από το παραδοσιακό

³⁴⁹ Για τα αποτελέσματα των εθνικών εκλογών μετά από την μεταπολίτευση και μέχρι το 2007 βλ. τους σχετικούς Πίνακες. Βούλγαρης, Ιωάννης: *«Η Ελλάδα από την Μεταπολίτευση στην Παγκοσμιοποίηση»*, εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2008, σελ. 392-397.

στάδιο του λόγου των «εθνικοφρόνων» και να αποκτήσει μία νέου «σοσιαλιστικού τύπου» νοηματοδότηση.

Ενδιαφέρον σε αυτό το σημείο της ανάλυσης έχει να εξετάσουμε ποιοι ήταν οι πρώτοι αποδέκτες της εθνικής «αφήγησης» που εισήγαγε το ΠαΣοΚ και πώς αυτή πέρασε αρχικά ως ιδεολογία και μετέπειτα ως κομματικός λόγος σε ευρύτερα στρώματα της ελληνικής κοινωνίας. Για να γίνει αυτό πρέπει κανείς να δει τη συγκρότησή του ΠαΣοΚ ως απόρροια δύο πολιτικών ρευμάτων³⁵⁰ που διαμόρφωσαν τον αφηγησιακό του χαρακτήρα (Βούλγαρης 2008) αλλά και ως απόρροια της ανάγκης των λαϊκών στρωμάτων για κοινωνική άνοδο μετά τον Εμφύλιο.

Το ένα από τα δύο πολιτικά ρεύματα έδωσε στο ΠαΣοΚ μία ισχυρή εκλογική βάση ενώ το άλλο μία ασαφή πολιτική ταυτότητα με έντονο το στοιχείο του ριζοσπαστισμού.

Μετά την ανάδειξη του ΠαΣοΚ σε αξιωματική αντιπολίτευση στις εκλογές του 1977, άρχισε σταδιακά η αντίστροφη μέτρηση για τη Νέα Δημοκρατία. Η καθοδική της πορεία επιταχύνθηκε με την αποχώρηση του Κωνσταντίνου Καραμανλή από την ηγεσία του κόμματος και την εκλογή του ως Προέδρου της Δημοκρατίας. Η αλλαγή φρουράς που όπως έχει επισημανθεί³⁵¹ αποτέλεσε παράλληλα μία αναδίπλωση της ΝΔ στα πιο «παραδοσιακά», «συντηρητικά» στοιχεία της ταυτότητάς της, βοήθησε τη διαρροή κοινωνικών και πολιτικών ομάδων από τη ΝΔ προς το ΠαΣοΚ το οποίο

³⁵⁰ Όπως αναφέρει ο Γ. Βούλγαρης «Η δυναμική και η φυσιογνωμία του ΠαΣοΚ καθορίστηκε από την αμοιβαία προσαρμογή δύο διαφορετικών «διαδρομών». «Ενός τμήματος (συμπεριλαμβανομένου του Α. Παπανδρέου) που ριζοσπαστικοποιήθηκε στις δυτικές χώρες στο κλίμα της μετά το 1968 περιόδου και του μεγάλου όγκου των μαζών της Ένωσης Κέντρου που είχαν ένα πρόσφατο (προδικτατορικό βεβαίως) παρελθόν έντονης πολιτικοποίησης, κινητικοποίησης και εσωτερικής διαφοροποίησης εναντίον του “κράτους της δεξιάς”». Η αμοιβαία προσαρμογή όπως τονίζει έγινε την περίοδο 1974 – 1977. Βλ. Βούλγαρης, Ιωάννης: «Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης: 1974 - 1990», σ. 78.

³⁵¹ Βλ. Βούλγαρης, Ιωάννης: «Η Ελλάδα από την Μεταπολίτευση στην Παγκοσμιοποίηση», εκδόσεις Πολις, Αθήνα 2008. σ. 242, 243.

είχε στο μεταξύ αρχίσει να συσπειρώνει μέσα στον ιδεολογικό του πυρήνα διάφορες κατηγορίες ψηφοφόρων με το σύνθημα «Ποτέ πια Δεξιά».

Το πρώτο ρεύμα που διαμόρφωσε την κομματική ταυτότητα του ΠαΣοΚ ήταν η Ένωση Κέντρου (Ε.Κ). Ο μεγάλος όγκος ψηφοφόρων που ανήκε παραδοσιακά στο κόμμα της Ε.Κ. μέχρι το 1964 κατέφυγε στον πολιτικά ριζοσπαστικοποιημένο χώρο που πρόσφερε το ΠαΣοΚ μετά τις εκλογές του 1977. Όπως αναφέρει ο Γ. Βούλγαρης *«η πραγματική ενδοχώρα του μεταπολιτευτικού ΠαΣοΚ ήταν οι πλατιές και σιωπηλές κατά τη διάρκεια της δικτατορία μάζες του κέντρου και της κεντροαριστεράς οι οποίες μετά την πτώση της χούντας, όσο συνειδητοποιούσαν σιγά, σιγά πως το νέο δημοκρατικό πολίτευμα σταθεροποιούνταν, τόσο «απελευθερώνονταν» στις πολιτικές επιλογές τους»*³⁵². Αυτό το ρεύμα που ήταν σύμφωνο με την «αντιδεξιά» ρητορική του Α. Παπανδρέου κατά τη διάρκεια του «Ανένδοτου Αγώνα» τη δεκαετία του 1960, επιβεβαίωσε την ταυτότητα του ΠαΣοΚ ως «αντιδεξιό» κόμμα αλλά πάνω απ' όλα πρόσθεσε στο κομματικό ακροατήριο του ΠαΣοΚ μία διευρυμένη λαϊκή βάση. Η μετακίνηση ψηφοφόρων από την Ε.Κ προς το ΠαΣοΚ οφείλεται σε διάφορους λόγους με έναν ίσως να παίζει τον ρόλο ενός συντελεστή βαρύτητας.

Καταρχάς τα δύο κόμματα παρουσίαζαν σημαντικές ομοιότητες. Τόσο το ΠαΣοΚ όσο και η Ε.Κ. εμφανίστηκαν στην πολιτική σκηνή χωρίς να έχουν άμεση σχέση με άλλους παλαιότερους κομματικούς σχηματισμούς. Το στελεχιακό δυναμικό τους προερχόταν από διάφορους πολιτικούς χώρους χωρίς να έχει αμιγή ταξική ή ιδεολογική ταυτότητα όπως πχ στην περίπτωση του ΚΚΕ ή της Ενιαίας Δημοκρατικής Αριστεράς (ΕΔΑ). Η Ε.Κ. εξέφραζε τόσο τον χώρο της κεντροαριστεράς, που άτυπα εκπροσωπούσε ο Α. Παπανδρέου τη δεκαετία του 1960, όσο και τη φιλοβασιλική κεντροδεξιά που εξέφραζε ο Σοφοκλής Βενιζέλος, συνιδρυτής του κόμματος μαζί με τον Γ. Παπανδρέου³⁵³.

³⁵² Ο ίδιος, *«Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης: 1974 - 1990»*, σ. 77, 78.

³⁵³ Βλ. Χαραλάμπης Δημήτρης: *«Στρατός και πολιτική Εξουσία: Η δομή της Εξουσίας στην Μετεμφυλιακή Ελλάδα»*, εκδόσεις Εξάντας, σ. 120, 121.

Αλλά και το ΠαΣοΚ στελεχώθηκε τόσο από τον χώρο του «παλαιού» κέντρου (πχ Γιάννης Αλευράς, Γιάννης Χαραλαμπόπουλος κ.α) όσο και από νέους του φοιτητικού κινήματος με αριστερίζουσες, ριζοσπαστικές για την εποχή απόψεις. Ακόμα και μέσα στο ΠΑΚ (Πανελλήνιο Απελευθερωτικό Κίνημα) που αποτέλεσε την «μήτρα» του μεταπολιτευτικού ΠαΣοΚ οι ιδεολογικές απόψεις δεν ήταν κοινές. Όπως αναφέρει ο Γ. Βούλγαρης «*“Οι φίλοι του ΠΑΚ” μπορεί να προέρχονταν κατά πλειοψηφία από την Ε.Κ ή την κεντροαριστερά, όμως οι οργανώσεις αναπτύχθηκαν προσαρμοζόμενες στο εθνικό περιβάλλον εντός του οποίου δρούσαν. Περισσότερο σοσιαλδημοκρατικές στη Σουηδία, μάλλον διχασμένες μεταξύ λενινιστικού εργατισμού και σοσιαλδημοκρατίας στη Γερμανία, κάπου μεταξύ μαοϊσμού και Σοσιαλιστικού κόμματος στην Ιταλία*».³⁵⁴ Όσον αφορά τις ομάδες που ήταν προσκείμενες στο ΠαΣοΚ τους πρώτους μήνες μετά την ίδρυσή του εκτός από ένα τμήμα της κεντροαριστεράς και της αντιδικτατορικής αντίστασης πολλοί ανήκαν σε διάφορες αποχρώσεις της αριστεράς όπως τροτσκιστές, μαοϊκοί, σταλινικοί ακόμα και αναρχικοί³⁵⁵.

Στόχος τόσο της Ένωσης Κέντρου όσο και του ΠαΣοΚ έγινε η απομάκρυνση της Δεξιάς και ο τεχνολογικός εκσυγχρονισμός του κράτους. Σύμφωνα με τον Δ. Χαραλάμπη «*η Ε.Κ. εμφανίζεται σαν ένας ετερόκλητος συνασπισμός προσωπικοτήτων, των οποίων οι πολιτικές τάσεις αρχίζουν από την Δεξιά και φτάνουν μέχρι την Αριστερά (...)* πρόκειται με λίγα λόγια για μία *συνεργασία προσωπικοτήτων (...)* κύριος στόχος των οποίων θα είναι η *απομάκρυνση της Δεξιάς*»³⁵⁶. Όπως συμπληρώνει ο ίδιος, «*σε αντικατάσταση του αντικομμουνισμού η Ε.Κ. είχε να προτείνει μία τεχνοκρατική ιδεολογία*»³⁵⁷.

³⁵⁴ Βλ. Βούλγαρης, Ιωάννης: «*Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης: 1974 - 1990*», σ. 71, 72.

³⁵⁵ Βλ. Χαραλαμπόπουλος, Γιάννης: «*Κρίσιμα Χρόνια*», εκδόσεις Προσκήνιο, Αθήνα 2002, σ. 266.

³⁵⁶ Βλ. Χαραλάμπης Δημήτρης: «*Στρατός και πολιτική Εξουσία: Η δομή της Εξουσίας στην Μετεμφυλιακή Ελλάδα*», εκδόσεις Εξάντας, σ. 121.

³⁵⁷ Ο.π. σ. 121

Με τον ίδιο τρόπο το ΠαΣοΚ υπερβαίνει τον αντικομμουνισμό και θέτει το αίτημα του εκδημοκρατισμού για την ελληνική κοινωνία. Θυμίζουμε ότι η ιδεολογική αντιδεξιά ταυτότητα της Ε.Κ. είχε υπερτονισθεί από τον ιδρυτή του ΠαΣοΚ την περίοδο που συμμετείχε ως βουλευτής της ΕΚ στον «Ανένδοτο Αγώνα». Επίσης, το τεχνοκρατικό προφίλ του Α. Παπανδρέου έδινε στο ΠαΣοΚ την αίγλη ενός ανανεωτικού κόμματος που ως στόχο είχε να φέρει μεταρρυθμίσεις εκσυγχρονίζοντας το κράτος. Όταν ήρθε ο Α. Παπανδρέου από τις ΗΠΑ για να αναλάβει μετά από πρόταση του Κωνσταντίνου Καραμανλή το Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών (ΚΕΠΕ) η φήμη που τον ακολουθούσε στην Ελλάδα ήταν εκείνη του τεχνοκράτη οικονομολόγου. Αν μάλιστα ισχύει το επιχείρημα του Γ. Βούλγαρη ότι η ανάμνηση της παλαιάς Ένωσης Κέντρου υπήρχε μέσα στο ΠαΣοΚ *«μόνο στην έντονη καταδίκη των κομματικών σχηματισμών του παρελθόντος»*³⁵⁸ τότε η ρητορική της Ε.Κ. και του ΠαΣοΚ ενάντια στον «παλαιοκομματισμό» αποτέλεσε μία ακόμα κοινή θεματική για τα δύο κόμματα³⁵⁹.

Παρόλα αυτά, ο ισχυρισμός ότι τα δύο κόμματα συνδέονταν ιδεολογικά δεν επαληθεύεται. Αν δόθηκε μία τέτοια εντύπωση πρέπει να αποδοθεί στον ρόλο του Α. Παπανδρέου και στον συμβολισμό που έδινε το όνομά του ότι θα είναι ο εγγυητής του έργου που ξεκίνησε ο ιδρυτής της Ε.Κ, Γεώργιος Παπανδρέου. Οι κοινές αναφορές μεταξύ ΠαΣοΚ και Ε.Κ. έως ένα βαθμό

³⁵⁸ Βλ. Βούλγαρης, Ιωάννης: *«Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης: 1974 - 1990»*, σ. 80.

³⁵⁹ Η τοποθέτηση του ΠαΣοΚ ενάντια στον παλαιοκομματισμό αναφέρεται και στην ιδρυτική Διακήρυξη της 3^{ης} του Σεπτεμβρίου. *«Έχει ο λαός μας πικρή πείρα από τους κομματικούς σχηματισμούς του παρελθόντος που στηρίζονταν στην φεουδαρχική σχέση ανάμεσα σε ηγέτες και βουλευτές, ανάμεσα σε βουλευτές και κομματάρχες, ανάμεσα σε κομματάρχες και ψηφοφόρους. Από κομματικούς μηχανισμούς που είχαν αντικαταστήσει τις αρχές, το πρόγραμμα και τις δημοκρατικές διαδικασίες με το ρουσφέτι και το παρασκήνιο. Καθολικό είναι το αίτημα για πολιτικούς οργανισμούς αρχών που να τους διακρίνει η ελεύθερη δημοκρατική έκφραση της βάσης, για να δεσμεύεται η ηγεσία στις πολιτικές αποφάσεις και για να υπάρχει συνέπεια και συνέχεια»*. Βλ. Πνευματικό Ίδρυμα Γ. Παπανδρέου, *«Διακήρυξη Βασικών αρχών και στόχων του ΠαΣοΚ»*, σ. 5.

λειτούργησαν θετικά αλλά σίγουρα δεν ήταν ικανές να δικαιολογήσουν τις αποκλείσεις στον πολιτικό λόγο του ΠαΣοΚ το οποίο έφερε στον τίτλο του τη λέξη «σοσιαλιστικό» και μιλούσε ανοιχτά για «σοσιαλιστικό μετασχηματισμό» της ελληνικής κοινωνίας³⁶⁰. Σίγουρα τέτοιοι όροι φάνταζαν «απειλητικοί» στους φιλοβασιλικούς οπαδούς του Σοφοκλή Βενιζέλου. Η οικογενειοκρατική αντίληψη εντός της ελληνικής κοινωνίας και η στελέχωση του κόμματος από βουλευτές της Ε.Κ. φαίνεται να βοήθησε εν τέλει στο να δημιουργηθεί ένα ρεύμα ψηφοφόρων που μεταπήδησαν από την Ε.Κ. στο ΠαΣοΚ μετά την πτώση της Χούντας. Ο αρχηγός της Ένωσης Κέντρου μετά το 1964, Γεώργιος Παπανδρέου, ήταν πατέρας του ιδρυτή του ΠαΣοΚ, γεγονός που είχε ιδιαίτερη βαρύτητα για την ελληνική κοινωνία. Η εικόνα αυτή συνέβαλλε όπως όλα τα υπόλοιπα ώστε η μετακίνηση ψηφοφόρων να γίνει ακόμα ευκολότερη.

Το δεύτερο ρεύμα που διαμόρφωσε την κομματική ταυτότητα του ΠαΣοΚ ήταν επίσης πολιτικό αλλά σαφώς μικρότερο από άποψη αριθμού οπαδών. Σε αυτό οφείλεται κυρίως η ταυτότητα του ΠαΣοΚ ως «ριζοσπαστικό κίνημα». Το ρεύμα αυτό εκφράστηκε πρωτίστως με τη συμμετοχή του Α. Παπανδρέου στον «Ανένδοτο Αγώνα» και συγκροτήθηκε στη συνέχεια από φοιτητές και στελέχη του ΠαΣοΚ που συνδέονταν με κάποιο αντιστασιακό παρελθόν. Πολλά από τα γηραιότερα στελέχη του κόμματος ήταν πρώην βουλευτές της Ένωσης Κέντρου που την περίοδο της Χούντας εντάχθηκαν στο ΠΑΚ³⁶¹. Στην οργάνωση αυτή που συμμετείχε στον αντιδικτατορικό αγώνα (και ιδίως στο ΠΑΚ Εξωτερικού που δραστηριοποιήθηκε και ο Α. Παπανδρέου) πήραν μέρος πολλά νεότερα στελέχη του ΠαΣοΚ που έζησαν

³⁶⁰ Ο όρος είχε χρησιμοποιηθεί κατ' επανάληψη τόσο σε επίσημα κομματικά ντοκουμέντα του ΠαΣοΚ όσο και σε λόγους του Α. Παπανδρέου. Εδώ αναφέρουμε ενδεικτικά: Πνευματικό Ίδρυμα Γ. Παπανδρέου, «»Διακήρυξη Βασικών αρχών και στόχων του ΠαΣοΚ, σ. 8, Πνευματικό Ίδρυμα Γ. Παπανδρέου, Συνέντευξη του Α. Παπανδρέου στον Τούρκο δημοσιογράφο Μουσταφά Ρ. Γκιουρσέλ, 1977, σ. 2.

³⁶¹ Για την ίδρυση, τις θέσεις αλλά και τη δράση του ΠΑΚ την περίοδο του αντιδικτατορικού αγώνα βλ. Χαραλαμπίδης, Γιάννης: «Κρίσιμα Χρόνια», εκδόσεις Προσκήνιο, 3^η έκδοση, Αθήνα 2002, σελ. 152 – 158, 168 - 174, 181 – 186, 213 – 218, 265 – 271.

από κοντά τα γεγονότα του Μάη του '68 και ριζοσπαστικοποιήθηκαν στις δυτικές κοινωνίες συλλέγοντας ανανεωτικές για την πολιτική πραγματικότητα στην Ελλάδα θέσεις. Παρότι οι κοινωνικές ομάδες που συμμετείχαν στο ΠΑΚ και αργότερα κομματικοποιήθηκαν μέσω του ΠαΣοΚ ήταν ολιγάριθμες και χωρίς ιδεολογική συνοχή³⁶² συνέβαλαν στην εθνικοπατριωτική αριστερή φυσιογνωμία του ΠαΣοΚ που δεν έδινε ταξικές αναφορές στην ιδεολογία του κόμματος αλλά εμπλούτιζε την ιδεολογική φυσιογνωμία του με αντιιμπεριαλιστικά συνθήματα και πρόβαλλε την ανάγκη για «εθνική ανεξαρτησία»³⁶³.

Η πολιτική ταυτότητα του ΠαΣοΚ ως «ριζοσπαστικό κίνημα διαμαρτυρίας» την περίοδο 1974 – 1977 οφείλει περισσότερο σε αυτή την ομάδα παρά στην κομματική βάση που απέκτησε το ΠαΣοΚ από τους ψηφοφόρους της Ένωσης Κέντρου.

Σε ταξικό ή κοινωνικό επίπεδο το κομματικό ακροατήριο του ΠαΣοΚ ανήκε στα λαϊκά και μικροαστικά στρώματα της ελληνικής κοινωνίας, που δεν είχαν σημαντικό κεφάλαιο, όπως αγρότες, δημόσιοι υπάλληλοι, εργάτες ή μικρομεσαίοι επαγγελματίες. Ιδιαίτερα ο αγροτικός πληθυσμός της χώρας ταυτίστηκε με το κόμμα, καθώς πριν τις εκλογές του 1981 το ΠαΣοΚ θεωρήθηκε ως το κόμμα που εξέφρασε τον κόσμο της υπαίθρου. Κατά τη δεκαετία του 1980, όλο και περισσότεροι αγρότες ενσωματώθηκαν ιδεολογικά στο κόμμα βλέποντας να βελτιώνεται η καταναλωτική τους δύναμη³⁶⁴,

³⁶² Βλ. Βούλγαρης, Ιωάννης: «*Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης: 1974 - 1990*», εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 2008, σ. 70 – 72.

³⁶³ Όπως τονίζει το μέλος του ΠΑΚ και μετέπειτα υπουργός των κυβερνήσεων του ΠαΣοΚ Γ. Χαραλαμπίδης, «*το ΠΑΚ δεν απέβλεπε μόνο στην ανατροπή της δικτατορίας με δυναμικά μέσα, αλλά ταυτόχρονα επεδίωκε και την αποδέσμευση της χώρας από την ξένη εξάρτηση και την πραγματοποίηση ριζικών αλλαγών με τελικό στόχο το σοσιαλιστικό μετασχηματισμό της ελληνικής κοινωνίας*». Βλ.

Χαραλαμπίδης Γιάννης: «*Κρίσιμα χρόνια: Αγώνες για τη δημοκρατία 1936 - 1996*», εκδόσεις Προσκήνιο, Αθήνα 2002, σ. 153.

³⁶⁴ Σύμφωνα με έρευνα, κατά την περίοδο 1974 – '85 το μερίδιο του αγροτικού εισοδήματος στην Ελλάδα, παρά τη συνεχιζόμενη αγροτική έξοδο είναι σχετικά

γεγονός που θα επιτευχθεί κυρίως μέσω των κοινοτικών επιδοτήσεων και των μεσογειακών προγραμμάτων που έδωσε το ΠαΣοΚ ως κυβέρνηση στους αγρότες³⁶⁵. Το ΠαΣοΚ στα μέσα της δεκαετίας του 1980 είχε αποκτήσει ένα διευρυμένο πολιτικό ακροατήριο το οποίο είχε δυνατότητες περαιτέρω μεγέθυνσης λόγω του μεγάλου πληθυσμού αγροτών και μικροαστών στην Ελλάδα³⁶⁶. Τα στρώματα αυτά λόγω και της «εύκολης», αταξικής πολιτικής ανάλυσης που χρησιμοποίησε το ΠαΣοΚ έγιναν γρήγορα οι φορείς της ιδεολογίας του κινήματος.

Εν κατακλείδι, το πολιτικό ακροατήριο του ΠαΣοΚ προήλθε όπως έχει επισημάνει και ο Γ. Βούλγαρης (2008)³⁶⁷ από δύο διαφορετικές πολιτικές «μήτρες». Από τη μία πλευρά την ΕΚ που ήταν η μεγάλη «δεξαμενή ψηφοφόρων» του ΠαΣοΚ και από την άλλη το ΠΑΚ και το φοιτητικό κίνημα που συντάχθηκε ενεργά ή μη κατά της Χούντας. Το πολιτικό ακροατήριο αυτό, αν και ανομοιογενές απέκτησε πολιτική ταυτότητα μέσα από τις θέσεις και την ιδεολογία του ΠαΣοΚ υιοθετώντας τον εθνικό λόγο του ΠαΣοΚ και το αίτημα για «εθνική ανεξαρτησία». Χωρίς κοινή ταξική συνείδηση ή πολιτικές αναφορές, οι οπαδοί του ΠαΣοΚ ταύτισαν τις προσδοκίες τους με τη ρητορική

σταθερό. Ειδικά μέσα στη δεκαετία του 1980 οι διακυμάνσεις όπως φαίνεται είναι ακόμα μικρότερες (1974: 19,8%, 1981: 18,0%, 1985: 18,9%, 1989: 18,2%). Βλ. Ιωάννου, Χρήστος, «*Η αγορά εργασίας μπροστά στην κρίση; Αναδιάρθρωση της απασχόλησης και θέματα πολιτικής*» στο Παναγιωτοπούλου, Ρόη (επιμ.): «*Φάκελος Μαθήματος Κοινωνικοί Θεσμοί και κοινωνική Μεταβολή στην Ελλάδα*», Αθήνα 2004 – 2005.

³⁶⁵ Βλ. Παναγιωτόπουλος Βασίλης (επιμέλεια): «*Ο Ανδρέας Παπανδρέου και η εποχή του*», τόμος δύο, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, σ. 215.

³⁶⁶ Η αγροτική οικονομία στην Ελλάδα μέχρι και το 1989 απασχολεί πάνω από το 1/4 του εργατικού δυναμικού της χώρας (1981: 30,68%, 1989: 25,31%). Βλ. Δρ Χρήστος Ιωάννου, «*Η Αγορά Εργασίας Μπροστά στην Κρίση: Αναδιάρθρωση της Απασχόλησης και Θέματα Πολιτικής*» στο Παναγιωτοπούλου, Ρόη (επιμ.): «*Φάκελος Μαθήματος Κοινωνικοί Θεσμοί και κοινωνική Μεταβολή στην Ελλάδα*», Αθήνα 2004 – 2005, σ. 313, 321.

³⁶⁷ Βλ. Βούλγαρης, Ιωάννης: «*Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης: 1974 - 1990*», σ. 77 – 78.

του Α. Παπανδρέου, στηρίζοντας τα στελέχη του κινήματος που ήθελαν να αλλάξουν στην πράξη οι παλιές δομές του «Κράτους των Εθνικοφρόνων». Έτσι, σταδιακά, το ΠαΣοΚ συγκέντρωσε ψηφοφόρους τόσο από τα κόμματα της αριστεράς όσο και του κέντρου αναπτύσσοντας τη δυναμική ενός πολυσυλλεκτικού χώρου παρόμοιου με της Ένωσης Κέντρου, διαφοροποιώντας όμως την ταυτότητά του από τα «παραδοσιακά» δεξιά ή αριστερά κόμματα της περιόδου 1950 - 1967.

Με «αιχμή του δόρατος» την τουρκική εισβολή στην Κύπρο και την αντιστασιακή δράση των στελεχών του την περίοδο της χούντας, το ΠαΣοΚ εισήγαγε μέσω της ιδεολογίας του στην ελληνική κοινωνία τα πατριωτικά συνθήματα της αριστεράς και απέσπασε τον εθνικό χαρακτήρα της δεξιάς δίνοντάς του επίκαιρο χαρακτήρα. Τόσο πολίτες με δημοκρατικές ιδέες όσο και αυτοί που βίωσαν μετά τον Εμφύλιο τον κοινωνικό αποκλεισμό λόγω των αριστερών τους πεποιθήσεων, έγιναν οι φορείς της νέας «εθνικής» ιδεολογίας του κόμματος. Η ιδεολογία αυτή όπως θα περιγράψουμε πιο κάτω σταδιακά περνάει και στην υπόλοιπη ελληνική κοινωνία και γίνεται επίσημος κομματικός λόγος.

Χάρη στο στελεχιακό δυναμικό που κληροδότησε στο ΠαΣοΚ αρχικά η Ένωση Κέντρου και μετέπειτα ο αντιδικτατορικός αγώνας του ΠΑΚ, το ΠαΣοΚ ανέκυψε μέσα στη δεκαετία του 1980 ως η νέα «κεντροαριστερή» αλλά κυρίως «αντιδεξιά» πολιτική δύναμη. Ως κυβέρνηση μετά τις εκλογές του 1981 κινητοποίησε μέσω της εθνικής «αφήγησης» ένα μεγάλο τμήμα της ελληνικής κοινωνίας που δεν είχε κοινή ταξική ταυτότητα αλλά ταυτιζόταν μέσα από κάποια κοινά βιώματα και επικοινωνούσε με ένα κοινό κομματικό λόγο.

Αναλύοντας το κομματικό ακροατήριο του ΠαΣοΚ εξετάσαμε παράλληλα την ταυτότητα του κόμματος αλλά και την ανάγκη να ανατραπεί η συντηρητική παράταξη που κυβερνούσε επί σχεδόν τριάντα χρόνια τη χώρα μετά το τέλος του Εμφυλίου. Στο σημείο αυτό θα διερευνήσουμε ποια ήταν τα αντικειμενικά κριτήρια που δικαιολογούν την εμπέδωση της «εθνικής» ιδεολογίας του ΠαΣοΚ από την ελληνική κοινωνία. Τα στοιχεία που οδήγησαν στην κινητοποίηση των κοινωνικών δυνάμεων και θα εξετασθούν παρακάτω

είναι: 1) Οι μεταρρυθμιστικές πολιτικές του ΠαΣοΚ την περίοδο 1981 – 1985
2) Η διεύρυνση των πελατειακών σχέσεων την περίοδο 1981 – 1989, 3) Ο
λόγος του Α. Παπανδρέου και η στροφή που επέβαλλε στην εξωτερική
πολιτική της χώρας (κεφ. 4.4).

Όσον αφορά τις μεταρρυθμιστικές πολιτικές του ΠαΣοΚ την περίοδο
1981 – 1985 αυτές εκφράστηκαν κυρίως με δύο βασικά συνθήματα: Πρώτον
το αίτημα για «κοινωνική δικαιοσύνη» που περιλαμβάνει τους στόχους του
κινήματος για «δημοκρατική διαδικασία» και «κοινωνική απελευθέρωση» και
δεύτερον την ανάγκη που θέτει το ΠαΣοΚ για «εθνική ανεξαρτησία» που στον
λόγο του ταυτίζεται με τη «λαϊκή κυριαρχία»³⁶⁸. Οι προτροπές αυτές έδωσαν
το έναυσμα για μία σειρά αλλαγών που αφορούσαν τόσο την εσωτερική όσο
και την εξωτερική πολιτική διαχείριση της χώρας μετά τις εκλογές του 1981.

Στο επίπεδο της εσωτερικής διαχείρισης η στρατηγική του ΠαΣοΚ την
περίοδο 1981 – 1985 εκφράστηκε με ένα σημαντικό για εκείνη την εποχή
μεταρρυθμιστικό έργο στο πεδίο της δημόσιας διοίκησης³⁶⁹. Την πρώτη
περίοδο διακυβέρνησης (1981 - 1985) και ειδικότερα τη διετία 1981 – 1983,
το ΠαΣοΚ λαμβάνει ένα σημαντικό πακέτο μέτρων με απώτερο στόχο: α) Την
εξάλειψη των πολιτικών διακρίσεων και την επούλωση των «πληγών» που είχε
δημιουργήσει το Μετεμφυλιακό κράτος, β) Την εγκαθίδρυση ενός ανύπαρκτου
μέχρι εκείνη την εποχή συστήματος κοινωνικής πρόνοιας, γ) Την εξάπλωση

³⁶⁸ Οι τέσσερις βασικοί στόχοι που αναφέρει το ΠαΣοΚ στην Ιδρυτική του
Διακήρυξη: «εθνική ανεξαρτησία», «λαϊκή κυριαρχία», «κοινωνική απελευθέρωση»
«δημοκρατική διαδικασία» αν εξετασθούν από πλευράς περιεχομένου σε ένα μεγάλο
βαθμό υπερκαλύπτονται καθώς εμπίπτουν σε δύο βασικές κατηγορίες: α) Την εθνική
ανεξαρτησία που έχει να κάνει πρωτίστως με τη θέση της Ελλάδας προς το εξωτερικό
και όπως αναφέρεται στη διακήρυξη αποτελεί προϋπόθεση των άλλων τριών στόχων
και β) την κοινωνική δικαιοσύνη ως μία ανεπεξέργαστη έννοια «δημοκρατίας» που
συμπεριλαμβάνει την «δημοκρατική διαδικασία» και την «κοινωνική απελευθέρωση»
του πολίτη.

³⁶⁹ Για το θεσμικό έργο των κυβερνήσεων του Α. Παπανδρέου βλ. «Ο Ανδρέας
Παπανδρέου και η εποχή του», Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), εκδόσεις
Ελληνικά Γράμματα, τόμος δύο, σ. 137 – 154.

της κοινωνικής ισότητας μέσω της ενίσχυσης των οικονομικά ασθενέστερων και δ) Μέτρα που θα ενίσχυαν την πολιτική συμμετοχή³⁷⁰. Παρότι ο προγραμματικός λόγος του ΠαΣοΚ ήταν μαξιμαλιστικός και είχε δημιουργήσει μεγάλες προσδοκίες, την πρώτη τετραετία γίνονται σημαντικά βήματα εκσυγχρονισμού σε διάφορους τομείς με αιχμή τη θεσμοθέτηση του εθνικού συστήματος Υγείας (Ε.Σ.Υ) που έγινε με την ψήφιση του νόμου 1397 / 1983, τον νόμο για την ανώτατη εκπαίδευση (ν. 1268 / 1982), την επέκταση των εργασιακών και συνδικαλιστικών δικαιωμάτων με τους νόμους 1264 / 1982 και 1257 / 1982 και τον εκσυγχρονισμό του οικογενειακού δικαίου στην Ελλάδα με την ψήφιση του νόμου 1329/1983.

Με βάση το θεσμικό οπλοστάσιο του προγράμματος της «Αλλαγής» υλοποιούνται επίσης οι εξής αλλαγές προκειμένου να επιτευχθεί η εθνική συμφιλίωση και να κλείσουν οι πληγές του Εμφυλίου: Αναγνωρίζεται από την κυβέρνηση η εθνική αντίσταση κατά της Γερμανικής κατοχής και χορηγούνται συντάξεις σε όσους πήραν μέρος σε αντιστασιακές ομάδες –μεταξύ αυτών και το ΕΑΜ, το μεγαλύτερο αντιστασιακό μέτωπο κατά την διάρκεια της Κατοχής που ιδρύθηκε με πρωτοβουλία του ΚΚΕ– (ν. 1285 / 1982), γίνεται εφικτή με νόμο η επιστροφή των πολιτικών προσφύγων από τις χώρες του «υπαρκτού σοσιαλισμού» (Κοινή Υπουργική Απόφαση των Υπουργών Εσωτερικών και Δημοσίας Τάξεως, αριθμ. 106841 / ΦΕΚ Α' / τ.Β. ' αρ. Φύλλου 1/ 15.1.1983), καταργούνται εμφυλοπολεμικού χαρακτήρα νόμοι για την υπόσταση του εγκλήματος της «εσωτερικής κατασκοπείας» και την ποινικοποίηση των «αντεθνικών πεποιθήσεων» (ν. 1289 / 1982), καταργούνται όροι όπως «συμμοριτοπόλεμος» με τους οποίους το εθνικό δίκαιο περιέγραφε τους κομμουνιστές την εποχή πριν και μετά τον Εμφύλιο καθώς και οι φάκελοι που διατηρούσε το επίσημο ελληνικό κράτος από τη λήξη του Εμφυλίου, εντάσσεται ο πολιτικός έλεγχος στην αστυνομία και στις ένοπλες δυνάμεις και απαγορεύονται τα βασανιστήρια, υπογράφεται η Σύμβαση του Συμβουλίου της Ευρώπης για την κατάργηση της θανατικής ποινής³⁷¹. Με αυτά τα μέτρα

³⁷⁰ Ο.π σ. 139.

³⁷¹ Ο.π σ. 140.

καταργείται επί της ουσίας ολόκληρο το νομικό «οπλοστάσιο» του μετεμφυλιακού κράτους στην Ελλάδα και γίνονται σημαντικά βήματα για την ομαλή λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος.

Στην πρώτη ομιλία του σε πανελλαδική σύσκεψη στελεχών του ΠαΣοΚ στις 2/9/1983 ο Α. Παπανδρέου κάνοντας απολογισμό για τα δύο πρώτα χρόνια διακυβέρνησης του ΠαΣοΚ αναφέρθηκε ειδικά σε αυτά τα μέτρα λέγοντας: *«Στον εσωτερικό τομέα είμαστε περήφανοι για τη μεγάλη συμβολή του Κινήματός μας στην εθνική συμφιλίωση, στην εθνική ομοψυχία. Λύσαμε στην πράξη το θέμα του Εμφυλίου, με την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης και με το άνοιγμα της πατρίδας μας στους πολυβασανισμένους πολιτικούς πρόσφυγες. Αυτές οι πράξεις είναι προϋποθέσεις για την κατοχύρωση των δημοκρατικών θεσμών στη χώρα μας, για μια δημοκρατική πορεία της χώρας μας»³⁷².*

Στα μέτρα που έχουν να κάνουν με τη εγκαθίδρυση ενός βασικού συστήματος κοινωνικής πρόνοιας ο νόμος 1397 / 1983 για τη θεσμοθέτηση του εθνικού συστήματος Υγείας (Ε.Σ.Υ), η δωρεάν φαρμακοϊατρική κάλυψη και ο νόμος-πλαίσιο για την ανώτατη εκπαίδευση (ν. 1268 / 1982) που τόνωσε την αυτοδιοίκηση των Πανεπιστημίων έδωσαν μία πρώτη εικόνα στους πολίτες για τις προθέσεις της νέας κυβέρνησης. Επίσης, στον χώρο της εργασίας θα γίνουν σημαντικά βήματα υπέρ των συμφερόντων των μισθωτών και των συνταξιούχων συνεισφέροντας έτσι στην άμεση ενίσχυση των οικονομικά ασθενέστερων. Η διευκόλυνση της συνδικαλιστικής δράσης και η κατάργηση των αντιδημοκρατικών νόμων στον συνδικαλισμό (ν. 1257 / 1982), η επέκταση της πενθήμερης εργασίας, η ετήσια άδεια τεσσάρων εβδομάδων, η σταδιακή αύξηση των συντάξεων, η αυτόματη τιμαριθμική αναπροσαρμογή (ΑΤΑ) των συντάξεων και των μισθών των δημοσίων υπαλλήλων, ο ορισμός ανώτατου ορίου 2% στις απολύσεις είναι μερικά από τα μέτρα που υπήρξαν συμβατά με την ρητορική του κόμματος για την υπεράσπιση των «μη

³⁷² Βλ. Ίδρυμα Γεωργίου Παπανδρέου, *«Πανελλαδική σύσκεψη στελεχών του ΠαΣοΚ, Ομιλία του Α. Παπανδρέου σε πανελλαδική σύσκεψη στελεχών του ΠαΣοΚ στις 2/9/1983»*, σ. 141.

προνομιούχων» και ικανοποίησαν το γενικότερο αίτημα για «κοινωνική δικαιοσύνη».

Όσον αφορά τέλος τη βελτίωση του γενικού αισθήματος έκφρασης των ατομικών ελευθεριών και της πολιτικής συμμετοχής θα μπορούσαμε να αναφέρουμε την καθιέρωση της ψήφου στους πολίτες από δεκαοχτώ ετών και πάνω, τη μείωση της στρατιωτικής θητείας, τον εκσυγχρονισμό του οικογενειακού δικαίου (ν. 1329 / 1983) που καταργούσε το θεσμό της προίκας, αναγνώριζε το συναινετικό διαζύγιο και θέσπιζε την ισότητα μεταξύ των συζύγων και παράλληλα την καθιέρωση της ισότητας μεταξύ των φύλων (κύρωση διεθνών συμβάσεων για την προστασία της μητρότητας – ν. 1302 / 1983 - και κατά των διακρίσεων σε βάρος των γυναικών – ν. 1342 / 1983 - , θεσμοθέτηση της ισότητας των φύλων στις εργασιακές σχέσεις - ν. 4483 / 1984 -, καθιέρωση του πολιτικού γάμου με τον ν. 1250/1982)³⁷³. Οι απόπειρες υπέρβασης του παλαιοκομματισμού και των πελατειακών σχέσεων που έγιναν την περίοδο 1981 – 1985 δεν είχαν ουσιαστικό αποτέλεσμα. Η κατάργηση του σταυρού προτίμησης για τους βουλευτές θα διαρκέσει μόνο μία τετραετία ενώ η καθιέρωση της χρηματοδότησης των κομμάτων δεν θα συνεχιστεί με μία νέα μεταρρύθμιση προκειμένου να υπάρξει αργότερα διαφάνεια στη χρηματοδότησή τους.

Όσον αφορά τον εκσυγχρονιστικό ρόλο του ΠαΣοΚ την πρώτη τετραετία διακυβέρνησης μπορούμε να πούμε ότι εξασφάλισε εν τέλει με θεσμικό τρόπο την κοινωνική συνοχή παρέχοντας άμεσα αποτελέσματα προς όφελος των οικονομικά ασθενέστερων. Τα μέτρα αυτά προώθησαν παράλληλα την συμπάθεια των λαϊκών στρωμάτων στην «αριστερή» πολιτική διακυβέρνηση της χώρας γεγονός που επιβεβαιώθηκε και με τη νίκη του ΠαΣοΚ στις δημοτικές εκλογές του 1982 και τις ευρωεκλογές του 1984. Ως αποτελέσματα αυτών των μέτρων δημιουργήθηκε ένα κλίμα αισιοδοξίας για τον μέσο πολίτη το οποίο διευκόλυνε τη διάδοση του κομματικού λόγου και

³⁷³ Βλ. «Ο Ανδρέας Παπανδρέου και η εποχή του», Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, τόμος δύο, σ. 142.

της ιδεολογίας του ΠαΣοΚ σε ένα ευρύτερο κομμάτι της ελληνικής κοινωνίας³⁷⁴.

Ωστόσο, η μεταρρυθμιστική πολιτική του ΠαΣοΚ τη διετία 1982 – 1983 δεν φαίνεται να εντάσσεται σε μία μακροπρόθεσμη εκσυγχρονιστική στρατηγική της κυβέρνησης. Στο θέμα της οικονομίας η διακυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ την περίοδο 1981-85 οδήγησε κατ' αρχάς στην αύξηση της εσωτερικής κατανάλωσης περιορίζοντας την άνιση κατανομή των εισοδημάτων³⁷⁵. Η άνοδος της καταναλωτικής δύναμης των λαϊκών στρωμάτων πραγματοποιήθηκε σε μεγάλο βαθμό με την εισαγωγή του συστήματος της αυτόματης τιμαριθμικής αναπροσαρμογής (ΑΤΑ) στο πλαίσιο του οποίου οι αμοιβές των δημοσίων υπαλλήλων αναπροσαρμόζονταν ανά τετράμηνο ανάλογα με την αύξηση του πληθωρισμού. Η αύξηση της καταναλωτικής δύναμης των λαϊκών στρωμάτων τη δεκαετία του 1980 φαίνεται χαρακτηριστικά στην αύξηση των αγορών έγχρωμης τηλεόρασης, τη στιγμή μάλιστα που η ανάπτυξη της οικονομίας σημείωνε κάμψη³⁷⁶.

³⁷⁴ Ως μία επιπλέον απόδειξη του επιχειρήματος ότι οι μεταρρυθμιστικές πολιτικές του ΠαΣοΚ τη διετία 1982 – 1983 έφεραν πιο κοντά τα λαϊκά στρώματα στην «εθνική» ιδεολογία του ΠαΣοΚ μπορεί να αναφερθεί και η άτυπη συμμαχία των άλλων κομμάτων της αριστεράς με την κυβέρνηση του ΠαΣοΚ μέχρι το 1983.

³⁷⁵ *«Με συνέπεια επιμένουμε σε μία εισοδηματική πολιτική που ενισχύει αποφασιστικά την αγοραστική δύναμη των χαμηλοσυνταξιούχων, των λαϊκών τάξεων από τον ανειδίκευτο εργάτη μέχρι την ελληνίδα αγρότισσα»*, αναφέρει ο Α. Παπανδρέου με την κατάθεση του προϋπολογισμού του 1982. Σύμφωνα με τα στοιχεία που αναφέρονται παρακάτω ο πραγματικός κατώτατος μισθός στην Ελλάδα εκτοξεύεται την περίοδο 1981 – 1983. Βλ. *«Ο Ανδρέας Παπανδρέου και η εποχή του»*, Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, τόμος δύο, Πίνακας 1, σ. 206.

³⁷⁶ Βάσει των στοιχείων της ΕΣΥΕ, οι αγορές έγχρωμης τηλεόρασης στα αστικά νοικοκυριά από 15,7% το 1981/1982 εκτοξεύονται σε 61,1% το 1987/88 και από 4,1% σε 25,3% στα αγροτικά. Επίσης παρατηρείται υψηλός ρυθμός αύξησης των λειτουργικών δαπανών για το κράτος πρόνοιας την πενταετία 1980 – 1985. Συνεπώς, η γεφύρωση των διαφορών και η σύγκλιση στις προσδοκίες για βελτίωση του τρόπου

Ο εξωθεσμικός, εξισορροποιοητικός ρόλος του ΠαΣοΚ τη δεκαετία του 1980 αποτυπώνεται πιο έντονα την περίοδο 1985-1989 και μέσω δεικτών φαίνεται από τη συνεχόμενη διόγκωση του δημόσιου τομέα και την παράλληλη αύξηση του δημόσιου χρέους³⁷⁷ χωρίς την αντίστοιχη αναπτυξιακή πορεία. Οι μισθοί ως ποσοστό του ΑΕΠ σημείωσαν περαιτέρω αύξηση την περίοδο 1985 – 1989 παρά τη συνεχόμενη επιδείνωση των μακροοικονομικών μεγεθών³⁷⁸.

Στο επίπεδο που εμφανίστηκε ο ρόλος αυτός του ΠαΣοΚ, υλοποιείται ως κυβερνητική πολιτική μία σειρά από λαϊκιστικές, εξωθεσμικές παρεμβάσεις που επέκτειναν το πελατειακό σύστημα και διόγκωσαν το δημόσιο χρέος. Στο πλαίσιο αυτό αποτυπώνεται και η συγκεντρωτική δομή εξουσίας μέσα στο κόμμα. Η τακτική των συχνών ανασχηματισμών και η κατατόμηση υπουργών για την αποφυγή του πολιτικού κόστους χρησιμοποιήθηκε αρκετά συχνά υποδεικνύοντας παράλληλα την έλλειψη στρατηγικού προσανατολισμού της κυβέρνησης στο θέμα της οικονομίας και τη χρήση λαϊκιστικών τακτικών στη διαχείριση της πολιτικής. Χαρακτηριστικό δείγμα αυτής της πολιτικής αποτέλεσε η αναγκαστική παραίτηση των υπουργών Μανόλη Δρεπτάκη τον Ιούλιο του 1982 για την αναστολή του ΦΑΠ (Φόρος Ακίνητης Περιουσίας), η

ζωής στην Ελλάδα αποτελούν χαρακτηριστικό στοιχείο αυτής της περιόδου της Μεταπολίτευσης. Βλ. Λυριντζής, Χρ., Νικολακόπουλος Ηλ., Σωτηρόπουλος, Δ. (επιμ.): *«Κοινωνία και Πολιτική: Όψεις της τρίτης ελληνικής δημοκρατίας 1971 - 1994»*, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1996, υποσημειώσεις σελ. 142 και 144. Κείμενο της Ρόης Παναγιωτοπούλου με τίτλο «"Ορθολογικές", ατομοκεντρικές πρακτικές στα πλαίσια ενός "ανορθολογικού" πολιτικού συστήματος».

³⁷⁷ Όπως φαίνεται από τα στοιχεία το κράτος και οι σπατάλες του διευρύνθηκαν την περίοδο 1981 – 1989. Το χρέος της γενικής κυβέρνησης, σχεδόν εκτοξεύτηκε σε απόλυτους αριθμούς. Το 1981 ήταν περίπου 30 δισ. δολάρια (34,5% του ΑΕΠ), και έφτασε τα 88 δισ. το 1989 (69,9% του ΑΕΠ). Την ίδια περίοδο η συνολική η μέση ετήσια αύξηση του ΑΕΠ στη δεκαετία δεν υπερέβη το 1,8%.

Βλ. Παράρτημα, Πίνακας 7: Εξέλιξη του Δημόσιου Χρέους στην Ελλάδα, Πηγή ΕΣΥΕ, Ευρωπαϊκή Επιτροπή.

³⁷⁸ Ο.π πίνακας 10, 11 και 12, σ. 224 – 227.

διαγραφή του Γεράσιμου Αρσένη το 1985 μετά από διαφωνίες σε θέματα οικονομικής πολιτικής με τον Α. Παπανδρέου και η παραίτηση του Κώστα Σημίτη τον Νοέμβριο του 1987 μετά την απόφαση του υπουργικού συμβουλίου να εγκαταλειφθεί το Πρόγραμμα Σταθεροποίησης της Οικονομίας που είχε αρχίσει δύο χρόνια νωρίτερα προκειμένου να βελτιωθούν τα μακροοικονομικά μεγέθη της οικονομίας.

Λόγω των παρεμβάσεων αυτών μετατρέπεται σταδιακά το δημοσιοοικονομικό πρόβλημα της χώρας σε διαρθρωτικό και οι φιλολαϊκές πολιτικές της κυβέρνησης για τη στήριξη της απασχόλησης και του εισοδήματος των μισθωτών θέτουν σε δεύτερη μοίρα τη βιωσιμότητα και την ανταγωνιστική θέση των επιχειρήσεων. Ιδιαίτερα στη διετία 1988 – 1989, η οικονομική πολιτική ασκείται σε κλίμα διάχυτου λαϊκισμού καθώς αυξάνονται οι δημόσιες δαπάνες τη στιγμή που παρατηρείται για πρώτη φορά από το 1980 υστέρηση των εσόδων³⁷⁹.

Οι εξωθεσμικές παρεμβάσεις και η λαϊκιστική διαχείριση της πολιτικής παρότι αποτέλεσαν πάγιο χαρακτηριστικό γνώρισμα του ελληνικού πολιτικού συστήματος ήδη πριν την Μεταπολίτευση, την περίοδο διακυβέρνησης του ΠαΣοΚ διευρύνθηκαν προκειμένου να ανταποκριθούν και στις ανάγκες των «μη προνομιούχων». Η ενοποιητική δύναμη που επέβαλε στις συνειδήσεις των απλών πολιτών το σχήμα «λαός = έθνος» πρέπει να θεωρήσουμε ότι λειτούργησε ως σταθεροποιητικός παράγοντας μαζί με την αύξηση της καταναλωτικής δύναμης στην Ελλάδα τη δεκαετία του '80, προκαλώντας παράλληλα ένα κλίμα ευφορίας στα ασθενέστερα κοινωνικά στρώματα.

Το ΠαΣοΚ με την ρητορική του αλλά και με τον τρόπο που άσκησε την πολιτική του στο εσωτερικό της χώρας απέκτησε τον χαρακτήρα ενός εθνικοπατριωτικού/σοσιαλιστικού κινήματος που κατάφερε να κάνει πράξη την εθνική συμφιλίωση. Τα μέτρα που πήρε ήταν αρκετά για να ικανοποιήσουν τις ελπίδες των μισθωτών για βελτίωση της οικονομικής τους κατάστασης και

³⁷⁹ Από 9,6% το 1987 το δημοσιοοικονομικό έλλειμμα αυξάνεται σε περίπου 14,2% το 1989. Τα στοιχεία αυτά δικαιολογούν και το περίφημο προεκλογικό σύνθημα του Α. Παπανδρέου «Τσοβόλα Δώστα Όλα». Οπ. σ. 223.

παράλληλα να δημιουργήσει νέες. Η άγνοια άλλωστε για την πραγματική κατάσταση της οικονομίας από την πλευρά του κόσμου βοήθησε ώστε να διατηρηθούν οι μαξιμαλιστικές προσδοκίες της πρώτης μεταπολιτευτικής περιόδου. Ο πολιτικός λόγος του ΠΑΣοΚ μέσω των μέτρων της περιόδου 1981 – 1985 γίνεται εν τέλει «πράξη» στη συνείδηση των πολιτών και το σύνθημα της «Αλλαγής» συντηρείται τόσο με μεταρρυθμιστικές όσο και εξωθεσμικές πρακτικές μέχρι το 1985. Φυσικά, η ενοποιητική δύναμη που παρείχε ο εθνικιστικός λόγος του κόμματος θα πρέπει να θεωρηθεί ως ένα επιπλέον στοιχείο που επέβαλλε από μόνο του την κοινωνική συνοχή μέχρι κάποιο βαθμό.

Η ενοποιητική δύναμη του ΠΑΣοΚ μέσω εξωθεσμικών παρεμβάσεων θα διαρκέσει και τη δεύτερη περίοδο διακυβέρνησης του κόμματος (1985 - 1989) όπως φαίνεται από τη συνεχιζόμενη διόγκωση του δημόσιου χρέους (βλ. πίνακας 7) και τη σχεδόν μηδενική αύξηση του ΑΕΠ (το χρέος αυξάνεται αλματωδώς ενώ η συνολική μέση ετήσια αύξηση του ΑΕΠ στη δεκαετία δεν υπερέβη το 1,8%).

Μετά το 1985 και ειδικότερα τη διετία 1985 – 1987 που είχε αρχίσει η υλοποίηση του σταθεροποιητικού προγράμματος της οικονομίας, η σοσιαλιστική ρητορική αναπροσαρμόζεται ενώ το ζήτημα της «εθνικής ανεξαρτησίας» μπαίνει ξανά στην ατζέντα. Μιλώντας στο υπουργικό Συμβούλιο τον Οκτώβριο του 1986 ο Α. Παπανδρέου θα ζητήσει την ανανέωση του κομματικού λόγου του κινήματος καθώς όπως θα τονίσει, *«το κίνημα βρίσκεται στην πιο κρίσιμη ώρα της ιστορίας του»*. Θέτοντας τέσσερις βασικές προϋποθέσεις για να υπάρξει ευρύτερη κοινωνική συναίνεση τονίζει ότι χρειάζεται *«ένα ήπιο πολιτικό κλίμα»*, μία *«μάχιμη σοσιαλιστική κυβέρνηση»*, η αναπτυξιακή πορεία της χώρας να μην αφορά κάποιες *«επιμέρους τεχνοκρατικές και οικονομικές επιλογές»*, και να υπάρξει *«ο εμπλουτισμός του ιδεολογικού και πολιτικού λόγου της Αλλαγής»*. Όπως αναφέρει:

«Διανύουμε σαν έθνος και σαν κοινωνία, ένα πράγματι κρίσιμο μεταβατικό διάστημα για τις μελλοντικές εξελίξεις, ένα διάστημα που οριοθετείτε από τη δύσκολη διεθνή συγκυρία (...) Θέλω να ξαναθυμίσω, ότι οι στόχοι, για τη

διεύρυνση της εθνικής ανεξαρτησίας ταυτόχρονα με την προώθηση της εδαφικής μας ακεραιότητας, για την εδραίωση της ειρήνης και τον αποπλισμό και για την πανεθνική προσπάθεια που αφορά την αυτοδύναμη ανάπτυξη, δεν αποτελούν μόνο το περιεχόμενο μιας πολιτικής πρότασης ή ενός Κυβερνητικού προγράμματος. Είναι κυριολεκτικά ταυτόσημοι με την επιβίωση και την ανάπτυξη του έθνους και του λαού (...) Ο δρόμος για την κατάκτηση αυτών των εθνικών στόχων, δεν είναι εύκολος ούτε ευθύγραμμος. Και δεν είναι δυνατό να διανυθεί, χωρίς μια νέα ευρύτατη κοινωνική συναίνεση. Οι όροι και οι προϋποθέσεις αυτής της συναίνεσης, είναι ζήτημα κλειδί, που θα καθορίσει τις άμεσες και τις μεσοπρόθεσμες πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις στον τόπο μας. Η πρώτη προϋπόθεση είναι η ανανέωση και ο εμπλουτισμός του ιδεολογικού και πολιτικού λόγου της Αλλαγής. Είναι η ανάγκη να μετατραπεί η υπάρχουσα πολιτική της ηγεμονίας, σε ιδεολογική και κοινωνική πολιτική, μέσα από νέες σύγχρονες επεξεργασίες και σαφέστερο προσδιορισμό των βημάτων της πορείας μας για την Αλλαγή»³⁸⁰. Δύο μήνες αργότερα στην εισήγησή του στην 20^η Σύνοδο της Κεντρικής Επιτροπής του κόμματος θα τονίσει και πάλι: «Δεν αποτελεί καινοτομία να πω, ότι βρισκόμαστε στην πιο κρίσιμη ώρα της ιστορίας του Κινήματός μας. Προερχόμαστε από μια εκλογική αναμέτρηση, που για πρώτη φορά μετά τις πρώτες μεταπολιτευτικές εκλογές του 1974, δεν αποτέλεσε για μας μία προφανή νικηφόρα λαϊκή καταγραφή. Με τις Δημοτικές Εκλογές κλείνει ένα κεφάλαιο στην ιστορία μας. Η ανάγκη για μια νέα γλώσσα και πράξη που έμπρακτα ανανεώνει και εμπλουτίζει το όραμα και προσανατολίζει τις αμήχανες σήμερα λαϊκές δυνάμεις σε βήματα και άλματα προς τα εμπρός, σηματοδοτεί και την αρχή μιας καινούργιας περιόδου στην πολιτική ζωή του τόπου»³⁸¹.

³⁸⁰ Βλ. Πνευματικό Ίδρυμα Γ. Παπανδρέου, Λόγοι του πρωθυπουργού Α.

Παπανδρέου Ομιλία, στις 31.10.86, στο νέο Υπουργικό Συμβούλιο, όπως αυτό διαμορφώθηκε μετά τις δημοτικές εκλογές που έγιναν σε δύο γύρους, στις 19 και 26 Οκτωβρίου 1986, σ. 1 - 4.

³⁸¹ Εισήγηση στην 20^η Σύνοδο της Κεντρικής Επιτροπής του ΠΑΣΟΚ, που έγινε στην Αθήνα, στις 13.12.86, με θέμα το ρόλο του ΠΑΣΟΚ στην πολιτική ελληνική ιστορία, την ανασυγκρότηση και την οργανωτική λειτουργία του, Ο.π σ. 1.

Όπως φαίνεται από τα παραπάνω, λόγω της αναγκαστικής στροφής που επιβλήθηκε στη δημοσιοοικονομική διαχείριση μετά το 1985 και της επιδείνωσης των δημοσιοοικονομικών μεγεθών της χώρας την οποία επωμίστηκαν κυρίως οι μισθωτοί και τα μικροαστικά στρώματα της ελληνικής κοινωνίας, ο κομματικός λόγος του ΠαΣοΚ αρχίζει και περιθωριοποιείται από την κοινωνία. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο ζητείται από την κορυφή, δηλαδή δια στόματος του προέδρου, ο εμπλουτισμός της ιδεολογικής γλώσσας του ΠαΣοΚ. Όσοι έζησαν ωστόσο την πρώτη περίοδο διακυβέρνησης του ΠαΣοΚ (1981 – 1985), θεώρησαν μετά τη δεύτερη εκλογική νίκη του κόμματος ότι η τετραετία 1985 – 1989 θα ήταν το ίδιο ανοδική για την εισοδηματικής τους εξέλιξη. Αυτό άλλωστε άφηνε να εννοηθεί και το κεντρικό σύνθημα του ΠαΣοΚ, «για ακόμα καλύτερες μέρες», πριν τις εκλογές του 1985.

Παρά τις κοινωνικές αντιφάσεις η κυρίαρχη εθνική ιδεολογία του ΠαΣοΚ θα παραμείνει μαζί με τη λαϊκιστική ρητορική του κόμματος κυρίαρχη και θα διαρκέσει τυπικά μέχρι και το 1988 χρονιά που ξεσπάει το «σκάνδαλο Κοσκωτά». Τα γεγονότα που διαδραματίζονται την περίοδο 1988 – 1989 μαζί με την αδυναμία του πολιτικού συστήματος να παράγει ουσιαστικό μεταρρυθμιστικό έργο, να βελτιώσει την οικονομική κατάσταση της χώρας και να παράγει έναν νέο ιδεολογικό λόγο θα οδηγήσουν στην κατάρρευση της αξιοπιστίας του πολιτικού κόσμου στα μάτια των πολιτών. Μετά από μία σειρά αλλαγών που σημειώθηκαν στην ελληνική κοινωνία με σημαντικότερες ίσως την ριζοσπαστικοποίηση της ελληνικής κοινωνίας μετά την πτώση της Χούντας αλλά και την επέκταση των πελατειακών σχέσεων που συνέβαλλε με εξωθεσμικό τρόπο στην εθνική συμφιλίωση, οι θέσεις και η ρητορική του ΠαΣοΚ για πρώτη φορά θα δυσκολευτούν να βρουν ανταπόκριση εντός της ελληνικής κοινωνίας (εξετάζεται στο κεφ. 5.2). Με αυτό τον τρόπο ο πολιτικός λόγος του ΠαΣοΚ και η νέα «αφήγηση» που πρόσφερε για την έννοια «έθνος» στην ελληνική κοινωνία θα βρεθούν στο περιθώριο της πολιτικής συζήτησης αλλά και της συνείδησης των πολιτών.

Στη συνέχεια της έρευνας θα εξετάσουμε ποιες ήταν οι ιδεολογικές καταβολές του ανδρεοπαπανδρείκου λόγου, σε ποιο βαθμό ενσωμάτωσε ο

λόγος αυτός εθνικο-λαϊκιστικά στοιχεία και πώς αυτά εκφράστηκαν μέσω της κυβερνητικής πολιτικής του ΠΑΣοΚ.

4.4. Ανδρέας Παπανδρέου: Ο πολιτικός «αφηγητής» της δεκαετίας του '80

Η προσωπική πορεία και η πολιτική σταδιοδρομία του Α. Παπανδρέου χαρακτηρίστηκαν από έντονες αντιφάσεις. Παρότι το κόμμα που ηγήθηκε έμεινε στην ιστορία ως «συγκεντρωτικό»³⁸², ο ίδιος χαρακτηρίστηκε «χαρισματικός» από μεγάλη μερίδα της ελληνικής κοινωνίας, τις δεκαετίες του 1980 και 1990. Αν και με την ίδρυση του ΠαΣοΚ κατάφερε να συνενώσει τους οπαδούς του κέντρου και της αριστεράς επουλώνοντας παράλληλα τις πληγές του Εμφυλίου, κατηγορήθηκε για «λαϊκισμό» και «πολιτικό καιροσκοπισμό»³⁸³. Οι νίκες που πέτυχε κατά των δεξιών παρατάξεων, στιγματίστηκαν από λαϊκιστική ρητορεία. Στο επίπεδο της εξωτερικής πολιτικής, ήρθε συχνά σε σύγκρουση με ηγέτες ισχυρών κρατών, χωρίς ουσιαστικά να αλλάξουν οι στρατηγικές σχέσεις της Ελλάδας με τον δυτικό κόσμο. Η ευρεία αποδοχή που γνώρισε οφείλεται όπως φάνηκε εκ των υστέρων, στην αύξηση μισθών και συντάξεων στον δημόσιο τομέα καθώς και στο ότι μία μεγάλη μερίδα του πληθυσμού είδε κατά τη δεκαετία του 1980 να δικαιώνεται ιστορικά η αριστερή της πολιτική ταυτότητα και η επιθυμία της για περισσότερη κοινωνική ελευθερία³⁸⁴.

³⁸² Οι χαρακτηρισμοί «συγκεντρωτικό», «προσωποπαγές» και «αυταρχικό» κόμμα για το ΠαΣοΚ επί αρχηγίας Α. Παπανδρέου αναφέρονται ήδη από το 1988. Βλ. Σπουρδαλάκης, Μιχάλης: «Πα.Σο.Κ: Δομή, εσωκομματικές κρίσεις και συγκέντρωση εξουσίας», εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα 1988, Εισαγωγή σ. 14.

³⁸³ Βλ. *The Economist* print edition, Andreas Papandreou. (Obituary), 29 / 6 / 1996.

³⁸⁴ Σε μαρτυρία του ο Κύπριος πολιτικός και φίλος του Α. Παπανδρέου Βάσος Λυσαρίδης, αναφέρεται στην αλλαγή στάσης που είχε η αστυνομία απέναντι στους πολίτες μετά τη νίκη του ΠαΣοΚ. Όπως αναφέρει «ο Ανδρέας παρέλαβε μία χώρα με το χωροφύλακα δικτάτορα στην περιοχή του, και παρέδωσε δημοκρατία με το χωροφύλακα υπάλληλο του πολίτη». Βλ. Παναγιωτόπουλος Βασίλης (επιμέλεια): «Ο

Η ικανότητα του Α. Παπανδρέου να κινητοποιεί μέσω του πολιτικού του λόγου μία μεγάλη μερίδα της ελληνικής κοινωνία θεωρήθηκε συχνά ως φυσικό «ταλέντο». Ωστόσο, αν κοιτάξει κανείς τους πολιτικούς λόγους που εκφώνησε την περίοδο 1974 – 1981 παρατηρεί ότι υπάρχει μία μεγάλη αντιστοιχία μεταξύ των ζητούμενων που θέτει ο ίδιος και των αιτημάτων της ελληνικής κοινωνίας μετά τη Χούντα. Για παράδειγμα ένα από τα κυριότερα ζητούμενα για τις εσωτερικές υποθέσεις της χώρας μετά τη Χούντα θεωρήθηκε η ανάγκη κοινωνικού «εκδημοκρατισμού»³⁸⁵ καθώς η συνταγματική μεταρρύθμιση του 1975 κατάφερε να θέσει τις βάσεις για την ομαλή κοινοβουλευτική λειτουργία της χώρας μόνο σε πολιτικό-θεσμικό επίπεδο³⁸⁶. Όπως αναφέρει σχετικά ο Ν. Αλιβιζάτος για τις κοινωνικές αλλαγές που σημειώθηκαν τη δεκαετία του 1980 στην Ελλάδα «για πρώτη φορά εδώ και πολλές δεκαετίες (...) ένα ποσοστό του πληθυσμού που αγγίζει την παμπσηφία συνειδητοποιεί ότι μπορεί να διεκδικήσει εργασία, παροχές και συμμετοχή στα δημόσια πράγματα, πως μπορεί κοντολογίς να "μπει στο σύστημα", όχι απλώς να χρειάζεται να κρύψει το παρελθόν και τις ιδέες του, αλλά προβάλλοντας και συχνά κραδαίνοντας τες ως τίτλο τιμής»³⁸⁷. Αυτό το στοιχείο του κοινωνικού «εκδημοκρατισμού» και της χαμένης εθνικής «υπερηφάνειας» που συγκροτεί το ιστορικό πλαίσιο της περιόδου μετά την πτώση της Χούντας μπορεί να εξεταστεί παράλληλα με

Ανδρέας Παπανδρέου και η εποχή του», τόμος δύο, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, σ. 87.

³⁸⁵ Με τον όρο αυτό εννοούμε την προώθηση αλλαγών (πχ αύξηση μισθών, συντάξεων και μείωση της φορολογίας) υπέρ των οικονομικά ασθενέστερων κοινωνικών στρωμάτων. Στην περίπτωση της ελληνικής κοινωνίας η προώθηση πολιτών με αριστερά πολιτικά φρονήματα σε δημόσιες θέσεις και η αναγνώριση της συμβολής τους στην εθνική αντίσταση θεωρήθηκε ως ένα ακόμα στοιχείο κοινωνικού «εκδημοκρατισμού».

³⁸⁶ Βλ. Για τις εκσυγχρονιστικές τομές του συντάγματος του 1975 βλ. Αλιβιζάτος, Νίκος: «Ο αβέβαιος εκσυγχρονισμός και η θολή συνταγματική αναθεώρηση», εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2001, σ. 23 - 27.

³⁸⁷ Ο.π σ. 42.

τη βαθμιαία ριζοσπαστικοποίηση του παπανδρείκου λόγου. Ας δούμε όμως καταρχάς την προσωπική πορεία του Α. Παπανδρέου.

Οι αντιφατικές εικόνες που πρόβαλλε ο Α. Παπανδρέου συχνά οδήγησαν σε σύγχυση. Ερχόμενος στην Ελλάδα το 1959 όπου θα αναλάμβανε την ίδρυση του Κέντρου Οικονομικών Ερευνών (ΚΟΕ) έγινε γνωστός ως «ο τεχνοκράτης, οικονομολόγος με τη διεθνή αναγνώριση, γιος του Γεωργίου Παπανδρέου»³⁸⁸. Στη συνέχεια τη δεκαετία του 1960 ως βουλευτής της Ένωσης Κέντρου λόγω του κομματικού, ριζοσπαστικού λόγου που χρησιμοποίησε κατά της «δεξιάς», των «ανακτόρων» και των «ΗΠΑ» χαρακτηρίστηκε ως «η Αριστερά της Αριστεράς» -χαρακτηρισμός που του αποδόθηκε από τον Κωνσταντίνο Καραμανλή. Η στάση αυτή διευρύνεται τα επόμενα χρόνια. Μετά την πτώση της Χούντας και τη σταθεροποίηση του πολιτεύματος επιστρέφει στην Ελλάδα και επεκτείνει τον ριζοσπαστικό του χαρακτήρα ιδρύοντας το ΠαΣοΚ. Για την ονομασία του νέου κόμματος θα επιλέξει τους όρους «σοσιαλιστικό» και «κίνημα» αντί «σοσιαλδημοκρατικό» και «κόμμα», γεγονός που φαίνεται να συντάραξε πολλούς παραδοσιακά κεντρώους συνεργάτες του πατέρα του. Με τον ερχομό της δεκαετίας του 1980 ως πρωθυπουργός θα χαρακτηριστεί ως «ο πρώτος σοσιαλιστής ηγέτης της Ελλάδας που θα διώξει την αμερικανική επιρροή από τη χώρα».

Για να έχουμε μία όσο το δυνατόν πληρέστερη εικόνα του Ανδρέα Παπανδρέου θα μελετήσουμε παρακάτω τρία στοιχεία που αφορούν: α) Την προσωπική του διαδρομή ως μαθητής μέχρι το 1940 που έφυγε για σπουδές στην Αμερική και αργότερα την σταδιοδρομία του ως ακαδημαϊκός οικονομολόγος στις ΗΠΑ β) το πολιτικό του προφίλ ως βουλευτής της Ε.Κ και ως αρχηγός του ΠαΣοΚ την περίοδο 1974 – 1977 (διάστημα που ριζοσπαστικοποιείται ο λόγος του) γ) τα χαρακτηριστικά του πολιτικού λόγου που χρησιμοποίησε μετά τη νίκη του ΠαΣοΚ στις εκλογές του 1981 και πώς αυτά συνδυάζονται εν γένει με την πολιτική του κόμματος.

³⁸⁸ Η περιγραφή ανήκει στον πρώην υπουργό των κυβερνήσεων ΠαΣοΚ Α. Πεπονί. Βλ. Παναγιωτόπουλος Βασίλης (επιμέλεια): «Ο Ανδρέας Παπανδρέου και η εποχή του», τόμος δύο, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, σ. 64.

Η βαθμιαία ριζοσπαστικοποίηση του Α. Παπανδρέου περιγράφεται σε ένα βαθμό μέσα από τα προσωπικά του βιώματα. Προερχόμενος από μία οικογένεια όπου «κυριαρχούσε» η πολιτική, ο Α. Παπανδρέου μεγάλωσε σε ένα αστικό οικογενειακό περιβάλλον με δημοκρατικές καταβολές. Η περίοδος της παιδικής του ηλικίας μπορούμε να πούμε ότι ήταν προνομιακή και του έδινε την πολυτέλεια να αναπτύξει τις δημοκρατικές και *«αντίθετες προς τα προνόμια πολιτικές ιδέες του»*³⁸⁹. Όπως φαίνεται από τον ατομικό του φάκελο στο σχολείο και τα σχολικά γραπτά³⁹⁰ (πχ. τη συμμετοχή του στο μαθητικό περιοδικό «Ξεκίνημα» που εξέδωσε με άλλους δύο συμμαθητές του το φθινόπωρο του 1934) το ενδιαφέρον του για την πολιτική και την αριστερή ιδεολογία αναπτύχθηκε σε νεαρή ηλικία³⁹¹.

Ως μαθητής επέλεξε να μείνει εκτός της «Δημοκρατικής Νεολαίας» που ανήκε στο κόμμα του πατέρα του και παρά την πίεση της Μεταξικής Δικτατορίας για συμμετοχή των νέων στη Φασιστική Οργάνωση Νεολαίας (ΕΟΝ) φέρεται να συμμετείχε σε μία μικρή αριστερή οργάνωση που εναντιωνόταν στο καθεστώς. Η περίοδος εκείνη λόγω της σύλληψής του την άνοιξη του 1939 και της εξορίας του πατέρα του από το καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου, πρέπει να του άφησε πικρά βιώματα. Η πεποίθησή του ότι ο πραγματικός κίνδυνος για τη χώρα δεν είναι οι κομμουνιστές αλλά οι κυβερνήσεις της δεξιάς πρέπει να ξεκίνησε εκείνη την περίοδο των νεανικών του χρόνων³⁹². Με τη υποστήριξη της οικογένειάς του, θα καταφέρει τελικά να διαφύγει στις ΗΠΑ και να σπουδάσει οικονομικά, αφού πρώτα αποφυλακισθεί υπογράφοντας δήλωση μετανοίας³⁹³. Οι δεκαετίες που πέρασε στις ΗΠΑ (1940, 1950) και ειδικότερα η θητεία του ως οικονομολόγος σε γνωστά αμερικάνικα Πανεπιστήμια προς τα τέλη της δεκαετίας του 1950,

³⁸⁹ Η φράση αυτή αναφέρεται εύστοχα σε κείμενο της Δ. Χριστοδούλου. Βλ. Χριστοπούλου Δ. Δέσποινα: «Τα νεανικά χρόνια» στο ο.π, τόμος πρώτος, σ. 19.

³⁹⁰ Ο.π σ. 43 – 46.

³⁹¹ Ο.π σ. 41 - 56.

³⁹² Ο.π τόμος δύο, σ. 177.

³⁹³ Οπ. τόμος πρώτος, σ. 55.

δημιούργησε τα θεμέλια προκειμένου να εξελιχθούν κάποιες από τις νεομαρξιστικές απόψεις που εξέφρασε τη δεκαετία του 1960 και '70.

Οι θεωρητικές απόψεις που «δανείσθηκε» ο Α. Παπανδρέου τη δεκαετία του 1960 και '70 από τη νεομαρξιστική αριστερά ως ακαδημαϊκός οικονομολόγος, περιέγραφαν με έναν ιδιαίτερο τρόπο τη σχέση μεταξύ καπιταλιστικής μητρόπολης και περιφέρειας. Σύμφωνα με αυτές: α) Η κοινωνική εξαθλίωση που βιώνουν οι κοινωνίες των φτωχών χωρών της περιφέρειας είναι αποτέλεσμα της εξάρτησής τους από το μητροπολιτικό-ιμπεριαλιστικό κέντρο και όχι συνέπεια της δικής τους ιστορικότητας β) Η οικονομική και στρατιωτικοπολιτική υπεροχή της Δύσης βασίστηκε στα πλεονάσματα του Τρίτου Κόσμου και επομένως η υπανάπτυξη των χωρών του Τρίτου κόσμου οφείλεται στην εξάρτηση από τα μητροπολιτικά κέντρα του καπιταλισμού γ) Η πάλη των τάξεων εκφράζεται πλέον μεταξύ μητρόπολης και περιφέρειας καθώς από την μεταφορά πλεονασμάτων επωφελείται και η εργατική τάξη της μητρόπολης³⁹⁴.

Επειδή για τους σκοπούς της συγκεκριμένης έρευνας δεν θα είχε νόημα να αναλύσουμε τις αντιλήψεις αυτές ως προς την ορθότητά τους, θα αρκεστούμε να αναφέρουμε πώς αυτές επηρέασαν την συγκρότηση της παπανδρείκης «αφήγησης». Χαρακτηριστική είναι η αντίληψη για τη «σχέση εξάρτησης» Μητρόπολης – Περιφέρειας η οποία χρησιμοποιήθηκε ως σχήμα ανάλυσης των σχέσεων Ελλάδας – Δύσης. Όπως αναφέρει ο Α. Παπανδρέου σε συνέντευξή του το 1977: *«Οι περιφερειακές χώρες (που χαρακτηρίζονται από οικονομική εξάρτηση και μη ισορροπημένη ανάπτυξη) εξαρτώνται, γενικώς, πολιτικά και στρατιωτικά σχεδόν όλες από τα μητροπολιτικά κέντρα του καπιταλισμού. Εάν δεν αποτινάξουν τα δεσμά τους, εάν δεν ανεξαρτητοποιηθούν πολιτικά και στρατιωτικά, άλλοι στόχοι - όπως η λαϊκή*

³⁹⁴ Βλ. αναλυτικά: Ελεφάντης, Άγγελος: «Στον αστερισμό του λαϊκισμού», εκδόσεις Ο Πολίτης, Αθήνα 1991, σ. 155 – 156.

Οι νεομαρξιστικές απόψεις παρότι ήταν κοινά αποδεκτές στους κύκλους των διανοούμενων του εξωτερικού, μετά την πτώση της Χούντας βρήκαν ανέλπιστα «εύφορο έδαφος» στην Ελλάδα. Η προβληματική της «εξάρτησης» έγινε ένα εύκολο εργαλείο ανάλυσης μετά την τουρκική εισβολή στην Κύπρο. Οι σχέσεις που διατηρούσαν οι μετεμφυλιακές κυβερνήσεις της Ελλάδας με τις ΗΠΑ ήταν ο βασικότερος λόγος για να πιστέψει η ελληνική κοινωνία ότι η χώρα «προδόθηκε από τους συμμάχους της». Η αντίληψη για τη σχέση μεταξύ Μητροπολιτικών Κέντρων και Περιφερειακών χωρών στον Καπιταλιστικό σύστημα αποτέλεσε εξαρχής κομβικό σημείο και της ιδεολογίας του ΠαΣοΚ³⁹⁶. Η θεωρία αυτή είχε κοινά σημεία με τον προβληματισμό που είχε εκφράσει για τον ρόλο του «ξένου κεφαλαίου» στην Ελλάδα η κομμουνιστική αριστερά τις προηγούμενες δεκαετίες³⁹⁷, γεγονός που βοήθησε το ΠαΣοΚ να απορροφήσει αρκετούς οπαδούς της αριστεράς.

Η σχέση του Α. Παπανδρέου με τις νεομαρξιστικές αντιλήψεις και τη μαρξιστική ιδεολογία τη δεκαετία του 1970 ξεκίνησε ως απόρροια των ακαδημαϊκών του ενδιαφερόντων. Όπως αναφέρει ο γιος του ιδρυτή του ΠαΣοΚ, Ν. Α. Παπανδρέου, «... ο Παπανδρέου φλέρταρε με τις προκλητικές για εκείνη την εποχή ιδέες των προοδευτικών οικονομολόγων της δεκαετίας του 1960»³⁹⁸ αν και αυτές προϋπήρχαν σε εμβρυακή μορφή από τα πρώτα

³⁹⁵ Βλ. Πνευματικό Ίδρυμα Γεωργίου Παπανδρέου: «*Λόγοι του Πρωθυπουργού Ανδρέα Παπανδρέου*», Συνέντευξη στον Τούρκο δημοσιογράφο Μουσταφά Ρ. Γκιουρσέλ, 1977, Παναγιωτόπουλος Βασίλης (επιμέλεια): «*Ο Ανδρέας Παπανδρέου και η εποχή του*», τόμος πρώτος, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, σ. 228 – 232 και Ίδρυμα Γεωργίου Παπανδρέου: *Ιδρυτική Διακήρυξη του ΠαΣοΚ*, σ. 2 – 4.

³⁹⁶ Βλ. Πνευματικό Ίδρυμα Γεωργίου Παπανδρέου: *Ιδρυτική Διακήρυξη του ΠαΣοΚ*.

³⁹⁷ Βλ. Ελεφάντης, Άγγελος: «*Στον αστερισμό του λαϊκισμού*», εκδόσεις Ο Πολίτης, Αθήνα 1991, σ. 155.

³⁹⁸ Βλ. Παναγιωτόπουλος, Βασίλης (επιμέλεια): «*Ο Ανδρέας Παπανδρέου και η εποχή του*», τόμος ένα, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, σ. 219

φοιτητικά του χρόνια³⁹⁹. Η σχέση μεταξύ Κέντρου-Περιφέρειας που αναφέρει ο Α. Παπανδρέου φαίνεται να έχει επηρεαστεί σημαντικά από το έργο του νεομαρξιστή οικονομολόγου Σαμίρ Αμίν ο οποίος υποστήριζε ότι υπάρχουν κρυμμένες μεταβιβάσεις αξίας από την «Περιφέρεια» προς το «Κέντρο» και πως μία φτωχή χώρα μπορεί να ανατρέψει την εξάρτησή της αν αυτονομηθεί από το παγκόσμιο σύστημα⁴⁰⁰.

Ωστόσο μετά την ίδρυση του ΠαΣοΚ ο παπανδρεϊκός λόγος εμφανίζεται επιλεκτικά μαρξιστικός⁴⁰¹. Μάλιστα η σχέση του με τον μαρξισμό κινείται σε σχέση με την απόπειρα ιδεολογικού ελέγχου του κόμματος⁴⁰². Πολλοί, άλλωστε, από τους πρώτους οπαδούς του ΠαΣοΚ ανήκαν σε διάφορες αποχρώσεις της παραδοσιακής αριστεράς. Στο ερώτημα αν το ΠαΣοΚ είναι μαρξιστικό ο Α. Παπανδρέου είχε τονίσει ότι υπάρχουν δύο απαντήσεις. Όπως είχε πει, *«(...) εάν με τη λέξη μαρξιστής εννοούμε τη μέθοδο ανάλυσης που μιλάει για την πάλη των τάξεων, για δομή εξουσίας, (...) είμαστε υποχρεωμένοι σαν σοσιαλιστικό κίνημα να πούμε ναι. Και είναι γι' αυτό απόλυτη η αντίθεσή μας προς την αισιόδοξη φιλελεύθερη σκέψη»*⁴⁰³, ωστόσο όπως λέει *«υπήρξαν ενθουσιώδεις μαρξιστές χωρίς κρίση και χωρίς ωριμότητα (...) άρα το θέμα εδώ δεν είναι αν είμαστε μαρξιστές ή δεν είμαστε αλλά αν*

³⁹⁹ Ο.π.σ. 95.

⁴⁰⁰ Όπως αναφέρει ο Σαμίν Αμίν, *«Οι κρυμμένες μεταβιβάσεις αξίας από την περιφέρεια προς το κέντρο, που οφείλονται στον μηχανισμό της άνισης συναλλαγής, είναι της τάξης των 22 δισεκατομμυρίων δολαρίων, το διπλάσιο του ύψους της “ζένης βοήθειας” και των ιδιωτικών κεφαλαίων που δέχεται η περιφέρεια. Δικαιούμαστε να μιλάμε για μία αληθινή λεηλασία του Τρίτου Κόσμου»*. Βλ. Αμίν, Σαμίν: «Η Άνιση Ανάπτυξη», εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 1976, σ. 142. και επίσης οπ τόμος ένα, σ. 220.

⁴⁰¹ Βλ. Ελεφάντης, Άγγελος: «Στον αστερισμό του λαϊκισμού», εκδόσεις Ο Πολίτης, Αθήνα 1991, σ. 156 - 158.

⁴⁰² Βλ. Σπουρδαλάκης, Μιχάλης: «ΠαΣοΚ: Δομή, εσωκομματικές κρίσεις και συγκέντρωση εξουσίας», εκδόσεις Εξάντας, σ. 131 - 138

⁴⁰³ Ο.π.σ. 136.

έχουμε κρίση ή δεν έχουμε»⁴⁰⁴. Από τα παραπάνω γίνεται φανερό ότι ο Α. Παπανδρέου χωρίς να καταγγέλλει ανοιχτά τον μαρξισμό ικανοποιεί τους αριστερούς οπαδούς του ΠαΣοΚ κρατώντας παράλληλα αποστάσεις από τα κόμματα της παραδοσιακής αριστεράς.

Την επιμονή του στον όρο «σοσιαλιστικό» κίνημα για το ΠαΣοΚ και τον μελλοντικό μεταρρυθμιστικό ρόλο του «κινήματος» στην ελληνική κοινωνία εξηγεί ο ίδιος αναλυτικά σε συνέντευξή του το 1977⁴⁰⁵. Όπως αναφέρει «*το ΠΑΣΟΚ είναι ένα Σοσιαλιστικό κόμμα (...) Στο βαθμό, βέβαια, που υπάρχουν πολλές εκδοχές του όρου "Σοσιαλισμός", οφείλω να είμαι πιο συγκεκριμένος. Δεν αποτελούμε ένα σοσιαλδημοκρατικό κόμμα. Η σοσιαλιστική δημοκρατία, έτσι όπως πήρε σάρκα και οστά στη Δυτική Ευρώπη -ιδιαίτερα μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο - υποστηρίζει τις μεταρρυθμίσεις μέσα στο πλαίσιο του σύγχρονου μονοπωλιακού καπιταλισμού (...) Πέρα από το γεγονός ότι ο δυτικός μονοπωλιακός καπιταλισμός αντιμετωπίζει μία βαθειά και παρατεταμένη οικονομική κρίση, πράγμα που καθιστά απίθανη τη συνέχιση των σοσιαλδημοκρατικών πολιτικών, το σοσιαλδημοκρατικό πρόγραμμα δεν μπορεί να εφαρμοσθεί σε χώρες όπως η Ελλάδα, οι οποίες ευρίσκονται στην περιφέρεια του παγκόσμιου μονοπωλιακού καπιταλισμού (...)το ΠΑΣΟΚ αποτελεί ένα σοσιαλιστικό κόμμα. Στόχος του δεν είναι να διατηρήσει τον καπιταλισμό, αλλά αντιθέτως να επιφέρει μία σοσιαλιστική μεταρρύθμιση της ελληνικής οικονομίας και της ελληνικής κοινωνίας. β. Το ΠΑΣΟΚ στοχεύει σε έναν σοσιαλισμό ο οποίος θα εδράζεται περισσότερο στην κοινωνικοποίηση παρά στην κρατική ιδιοκτησία και τον έλεγχο, στην περιφερειακή αποκέντρωση στον σχεδιασμό καθώς και στην αυτοδιαχείριση . (...) γ. Μία σημαντική πλευρά του προγράμματος του ΠΑΣΟΚ είναι η έμφασις που δίδεται στην εθνική ανεξαρτησία. Αποτελεί πράγματι το πρώτιστο μεταξύ των τεσσάρων βασικών συστατικών στοιχείων της ιδεολογικής του πλατφόρμας,*

⁴⁰⁴ Ο.π σ. 136 – 137.

⁴⁰⁵ Βλ. Πνευματικό Ίδρυμα Γεωργίου Παπανδρέου: «*Λόγοι του Πρωθυπουργού Ανδρέα Παπανδρέου*», Συνέντευξη στον Τούρκο δημοσιογράφο Μουσταφά Ρ. Γκιουρσελ το 1977. Βλ. επίσης Παναγιωτόπουλος Βασίλης (επιμέλεια): «*Ο Ανδρέας Παπανδρέου και η εποχή του*», τόμος δεύτερος, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, σ. 210.

που είναι Εθνική Ανεξαρτησία, Λαϊκή Κυριαρχία, Σοσιαλιστική Μεταρρύθμιση και Δημοκρατικές Διαδικασίες. (...) Ως εκ τούτου, πρωταρχικό στόχο του ΠΑΣΟΚ αποτελεί η πολιτική και στρατιωτική ανεξαρτησία, η διαμόρφωση μιας ανεξάρτητης ελληνικής εξωτερικής πολιτικής καθώς και μιας εθνικής (και όχι μιας νατοϊκής) αμυντικής στρατηγικής». Όσον αφορά το τελευταίο ζήτημα, είχε αναφέρει και πάλι σε διεθνές επιστημονικό συμπόσιο το 1980 ότι το πιο δύσκολο πρώτο βήμα για το ΠαΣοΚ ως κυβέρνηση πρέπει να είναι η «πολιτικοστρατιωτική ανεξαρτητοποίηση της χώρας»⁴⁰⁶.

Είναι κατανοητό ότι μέσω των αντιλήψεων αυτών προβάλλεται υπέρμετρα μία από τις δύο διαστάσεις του «έθνους» και συγκεκριμένα η «ανεξάρτητη» και «αυτόνομη» πολιτική του οντότητα. Η «αφήγηση» αυτή που έχει κεντρική θέση στην ιδεολογία του εθνικισμού δεν εμπεριέχεται στην «αφήγηση» των «εθνικοφρόνων» οι οποίοι προβάλλοντας υπέρμετρα το «αντικομμουνιστικό» σύνδρομο θεωρούσαν την Ελλάδα ένα «αδύναμο κρίκο» της δυτικής συμμαχίας που έχει ανάγκη διαρκούς προστασίας. Κάτω από αυτή την οπτική οι παραδοσιακές αντιλήψεις του ελληνικού εθνικισμού περι «ελληνικού γένους» και αρχαίου ελληνικού πολιτισμού χάνουν την ισχύ τους. Ο εθνικιστικός λόγος του Α. Παπανδρέου την περίοδο που αναφέρουμε τροφοδοτείται από μία άλλη διάσταση του «έθνους» η οποία προάγει την πολιτική αυτονομία του. Οι απόψεις που εκφράζονται από τον ιδρυτή του ΠαΣοΚ ουσιαστικά ξεπερνούν σε «εθνικοφροσύνη» τον λόγο των δεξιών κυβερνήσεων των προηγούμενων δεκαετιών. Εγείρουν το εθνικό συναίσθημα προβάλλοντας την εικόνα του εθνικιστικού εαυτού («εμείς») απέναντι στο «ξένο» («αυτοί»).

Ο αντιευρωπαϊκός προσανατολισμός του Α. Παπανδρέου εκφράζεται ήδη από τη δεκαετία του 1960 μέσα από μελέτες, συνεντεύξεις και άρθρα του. Την περίοδο που ήταν διευθυντής του ΚΕΠΕ, εκδόθηκε μία έρευνα του κέντρου με τίτλο «Κοινή Αγορά και Οικονομική Ανάπτυξη: Η ΕΟΚ και η Ελλάδα» (1963) η οποία καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η σύνδεση με την

⁴⁰⁶ Βλ. Παναγιωτόπουλος Βασίλης (επιμέλεια): «Ο Ανδρέας Παπανδρέου και η εποχή του», τόμος δεύτερος, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, σ. 210.

ΕΟΚ θα ήταν επιζήμια για την ελληνική οικονομία⁴⁰⁷. Σε άρθρο του με τίτλο «*Εξωτερική Πολιτική και Εθνική Αναγέννηση*» δύο χρόνια αργότερα, θα προτείνει μία καινούργια πολιτική στρατηγική βασισμένη σε έναν «*προοδευτικό εθνικισμό*» υποστηρίζοντας ότι η Ελλάδα πρέπει να έχει πλήρη έλεγχο των αποφάσεων που αφορούν βασικούς τομείς της οικονομίας και προτείνοντας σε αυτό το πλαίσιο να επανεξετασθούν οι όροι σύνδεσης με την ΕΟΚ⁴⁰⁸.

Η ιδεολογική αμφισβήτηση για τις σχέσεις της Ελλάδας με τη δυτική Ευρώπη και τις ΗΠΑ θα εκφρασθεί έντονα και μέσω των ελληνοτουρκικών σχέσεων. Σε λόγο που εκφώνησε στη Θράκη το 1966 ως βουλευτής της Ε.Κ αναφερόμενος στο Κυπριακό θα τονίσει ότι ο διάλογος με την Τουρκία αποτελεί «μειοδοσία» καθώς οι δύο χώρες δεν λαμβάνουν την ίδια προνομιακή σχέση μέσα στα πλαίσια του ΝΑΤΟ. «*Απ' τη στιγμή που η Ελλάδα δέχεται πως το Κυπριακό είναι θέμα ελληνοτουρκικό, που απαρνείται τη σωστή για την Ελλάδα θέση πως το Κυπριακό είναι πρόβλημα που αφορά τα Ηνωμένα Έθνη, την αδέσμευτη ανεξαρτησία και το δικαίωμα αυτοδιαθέσεως ενός ελευθέρου λαού, απ' την στιγμή εκείνη έχει δεχθεί πως η σχέση δυνάμεως Ελλάδος και Τουρκίας κυριαρχεί το αποτέλεσμα. Μια σχέση δυνάμεως μεταξύ "συμμάχων" στα πλαίσια ενός αμυντικού σχήματος που παράδοξα επιτρέπει εσωτερικούς εκβιασμούς, απειλές αποβάσεων, διωγμούς Έλλήνων, κίνδυνο του Πατριαρχείου. Και όλα αυτά χωρίς να υψώνεται η Φωνή της περήφανης πατρίδος μας, χωρίς να προτάσσονται απ' την ξενόδοουλη Κυβέρνηση τα απαράβατα δικαιώματα του Ελληνισμού και του Έθνους. (...)*»⁴⁰⁹.

Το στοιχείο της αμφισβήτησης των σχέσεων της Ελλάδας με την Δύση θα διατυπωθεί, όπως έχουμε αναφέρει εξ αρχής, μέσω της Διακήρυξης της 3^{ης} του Σεπτεμβρίου ενώ φαίνεται ξεκάθαρα και μέσα από τους λόγους που

⁴⁰⁷ Ο.π τόμος δεύτερος, σ. 178.

⁴⁰⁸ Ο.π σ. 179, 180.

⁴⁰⁹ Βλ. Πνευματικό Ίδρυμα Γεωργίου Παπανδρέου: «Λόγοι του Πρωθυπουργού Ανδρέα Παπανδρέου». Ομιλία που εκφώνησε τον Ιούλιο του 1966 ως βουλευτής της Ένωσης Κέντρου στη Θράκη.

αναφέραμε. Η ιδέα της αμφισβήτησης των σχέσεων της Ελλάδας με τους παραδοσιακούς της συμμάχους θεωρητικά ήταν πολύ κοντά στις απόψεις των κομμάτων της αριστεράς καθώς εξέφραζε τις πάγιες θέσεις τους για τον «ρόλο του ξένου κεφαλαίου» αφήνοντας ελπίδες για τη σύσφιξη των σχέσεων της Ελλάδας με τις χώρες του ανατολικού μπλόκ.

Μετά την νίκη του ΠαΣοΚ στις εκλογές του 1981, οι απόψεις του Α. Παπανδρέου θα εκφραστούν και πάλι μέσα σε ένα νέο πολιτικό πλαίσιο. Σε συνέντευξή του τον Μάρτιο του 1984, όταν πλέον το ΠαΣοΚ είχε οδηγηθεί στην εξουσία θα αναφέρει: *«Όλες οι προηγούμενες κυβερνήσεις από την εποχή του εμφυλίου πολέμου ποτέ δεν επέκριναν την Αμερική ούτε και της επιτέθηκαν για την πολιτική της. Και τι απεκόμισαν; Την εξόντωση των Ελλήνων της Κωνσταντινούπολης το '56, την τραγωδία της Κύπρου το 1974, μια συνεχή υποστήριξη για τις απαιτήσεις της Τουρκίας στο Αιγαίο. Φαίνεται ότι το να είσαι ο άνθρωπος του "ναι" δεν είναι παραγωγικό. Είναι δεδομένο το να είναι κανείς ειλικρινής δεν είναι άλλωστε χειρότερο από το να είναι ο άνθρωπος του "ναι". (...) Οι ανησυχίες μου σχετικά με το ΝΑΤΟ είναι ότι το ΝΑΤΟ συστηματικά ευνόησε και ευνοεί την Τουρκία εις βάρος της Ελλάδας. Πρόκειται για μια πολύ περίεργη κατάσταση όπου ένας σύμμαχος απειλείται από έναν άλλο σύμμαχο»⁴¹⁰.*

Οι λόγοι του Α. Παπανδρέου φαίνεται να οξύνουν το εθνικιστικό συναίσθημα και κατά της ΕΟΚ (Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα). Σε συνέντευξή του για λογαριασμό βρετανικού καναλιού τον Μάρτιο του 1984 είχε δηλώσει στο ίδιο κλίμα: *«είναι αλήθεια ότι μια λέσχη όπως η ΕΟΚ όπου ο πλούσιος Βορράς και ο φτωχός Νότος συμμετέχουν σε ισότιμη βάση, μια δασμολογική Κοινότητα θα λέγαμε, αντίκειται στα συμφέροντα του φτωχού Νότου. Και όλα τα γεγονότα το υποδεικνύουν βλέποντας τη διαφορά του κατά κεφαλήν εισοδήματος των κατοίκων του Βορρά και του Νότου η οποία αυξάνει με την πάροδο του χρόνου. Ο αγώνας μέσα στην ΕΟΚ είναι να σταματήσει η ύπαρξη των δύο ταχυτήτων, να καταστεί η Ευρωπαϊκή*

⁴¹⁰ Βλ. Πνευματικό Ίδρυμα Γ. Παπανδρέου, *συνέντευξη του Πρωθυπουργού Ανδρέα Γ. Παπανδρέου στο βρετανικό τηλεοπτικό κανάλι ITN*, όπως δόθηκε από το ΑΠΕ, σ. 2, 3.

Κοινότητα ένα όργανο όπου και οι φτωχές και οι πλούσιες χώρες να συγκλίνουν προς ένα γενικό υψηλότερο βιοτικό επίπεδο»⁴¹¹.

Μέρος αυτών των απόψεων θα μεταφραστεί από την πλευρά των οπαδών του ΠαΣοκ ως «αλλαγή πλεύσης» στην εξωτερική πολιτική της Ελλάδας. Το ιδεολογικό μότο του ΠαΣοΚ για εθνική ανεξαρτησία θα εκφρασθεί και πάλι μέσω του πολιτικού λόγου του Α. Παπανδρέου ο οποίος θα κάνει αναφορά σε χώρες με «*αυτόνομη*» και «*ανεξάρτητη*» εθνική πολιτική. Συγκεκριμένα, κατά την επίσκεψη του πρώην προέδρου της κομμουνιστικής Ρουμανίας Ν. Τσαουσέσκου (χώρα μη μέλος του Κινήματος) τον Μάρτιο του 1982 στην Αθήνα, το περιεχόμενο της ομιλίας που εκφώνησε ο Α. Παπανδρέου στρέφεται γύρω από το κεντρικό μοτίβο της απεξάρτησης από τις ΗΠΑ και τις ιμπεριαλιστικές δυνάμεις. Όπως αναφέρει ο Α. Παπανδρέου, «*όπου υπάρχει αγώνας για εθνική ανεξαρτησία για αυτοδιάθεση ενός λαού, πάντοτε θα βρει κανείς τον Πρόεδρο Τσαουσέσκου συμπαραστάτη . Γί αυτό είναι διπλή η χαρά μας, γιατί η κυβέρνηση που προέκυψε από τις εκλογές της 18^{ης} Οκτώβρη στην Ελλάδα, είναι μία κυβέρνηση που και αυτή προσδοκά να ακολουθήσει μία γνήσια πολυδιάστατη εξωτερική πολιτική»⁴¹².*

Η επονομαζόμενη «στροφή» του ΠαΣοΚ στο θέμα της εξωτερικής πολιτικής θα επιτευχθεί κυρίως στο επίπεδο της πολιτικής «αφήγησης». Έμπρακτα θα εκφρασθεί ίσως με ένα ή δύο σημαντικά γεγονότα όπως την απόφαση της ελληνικής κυβέρνησης να μην στηρίξει την επίσημη αμερικανική εκδοχή για την κατάρριψη του νοτιοκορεατικού τζάμπο από Σοβιετικά αεροσκάφη τον Σεπτέμβριο του 1983. Οι στρατηγικοί στόχοι της χώρας στο θέμα της εξωτερικής πολιτικής δεν θα αλλάξουν δραστικά κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1980 αφού η βούληση του ΠαΣοΚ για μία «ανεξάρτητη εθνική πολιτική» δεν θα μεταφραστεί λόγω των πραγματικών διεθνών ισορροπιών σε αποχώρηση της Ελλάδας από το ΝΑΤΟ ή την ΕΟΚ. Στο πλαίσιο

⁴¹¹ Βλ. Πνευματικό Ίδρυμα Γ. Παπανδρέου, *συνέντευξη του Πρωθυπουργού Ανδρέα Γ. Παπανδρέου στο βρετανικό τηλεοπτικό κανάλι ITN*, όπως δόθηκε από το ΑΠΕ, σ. 2.

⁴¹² Ο.π

των μετριοπαθών του αποφάσεων το ΠαΣοΚ θα αποφασίσει να μην προχωρήσει ποτέ στο «κλείσιμο» των αμερικανικών βάσεων.

Ο μετριοπαθής χαρακτήρας του Α. Παπανδρέου και ο οξύς πολιτικός του λόγος που αναπροσαρμόζεται ανάλογα με τις περιστάσεις αποκαλύπτεται πριν το ΠαΣοΚ οδηγηθεί στην εξουσία. Λόγω της ανερχόμενης δυναμικής του κόμματος μετά τις εκλογές του 1977, αρκετοί ξένοι αξιωματούχοι είχαν ζητήσει να έχουν μία συνάντηση με τον αρχηγό του ΠαΣοΚ καθώς το κόμμα μπορούσε σύντομα να γίνει η νέα κυβέρνηση. Σε μία από αυτές τις συναντήσεις ο Α. Παπανδρέου είχε διαβεβαιώσει τον πρέσβη των ΗΠΑ στην Αθήνα ότι το ΠαΣοΚ *«δεν είναι επαναστατικό κόμμα»* και κατά συνέπεια *«δεν πρόκειται να ξηλωθούν οι βάσεις σε μία νύχτα»*. *«Είμαστε εναντίον της ύπαρξης ξένων βάσεων στη χώρα μας αλλά στη συγκεκριμένη περίπτωση εφόσον αναλάβουμε τη διακυβέρνηση της χώρας θα αρχίσουμε διαπραγματεύσεις που θα καλύπτουν τα θέματα αυτά και άλλα συναφή, ώστε να επιλυθούν τα προβλήματα με τρόπο ρεαλιστικό που ταυτόχρονα όμως να κατοχυρώνονται τα εθνικά συμφέροντα (...)*⁴¹³.

Εν τέλει ο εθνικο-ανεξαρτησιακός προσανατολισμός του Α. Παπανδρέου που ξεκίνησε από μία μονολιθική αντίληψη για τον ρόλο των ΗΠΑ και τη σχέση Περιφέρειας-Κέντρου, εκφράστηκε περισσότερο μέσω της «σκληρής ρητορείας».

Παρότι για τα στελέχη και το κομματικό ακροατήριο του ΠαΣοΚ η αποδοκιμασία του Α. Παπανδρέου κατά της Ευρώπης είχαν κάποιο αποτέλεσμα⁴¹⁴ στην πραγματικότητα εξέφρασε την προσπάθεια του κόμματος

⁴¹³ Βλ. Χαραλαμπίδης, Γιάννης: *«Κρίσιμα Χρόνια»*, εκδόσεις Προσκήνιο, Αθήνα 2002, σ. 293, 294.

⁴¹⁴ Όπως αναφέρει ο Θ. Πάγκαλος αναπληρωτής Υπουργός Εξωτερικών μεταξύ 1985 – 1989, για την γραμμή που υιοθέτησε το ΠαΣοΚ στο πλαίσιο της ΕΟΚ: *«Μία μορφή της “υποτελούς” αντίληψης για τη συμπεριφορά μας μέσα στο κοινοτικό πλαίσιο σε συνδυασμό και με την αμυντική θέση που υιοθετούσαμε γενικά και έχω ήδη περιγράψει ήταν ότι για τους φορείς της εξωτερικής μας πολιτικής, κυρίως για τα ηγετικά στελέχη του υπουργείου εκείνη την εποχή ήταν αδιανόητη η μονομερής εκβίαση και επιβολή μιας άποψης που αφορούσε αποκλειστικά ένα εθνικό μας συμφέρον. Ο τρόμος της*

να αποδείξει στα μάτια της ελληνικής κοινωνίας ότι η «εθνική ανεξαρτησία» όπως την εννοούσε το ΠαΣοΚ είναι τελικά εφικτή. Η μη σύμπλευση της Ελλάδας με τις επίσημες αποφάσεις του NATO σε διάφορα θέματα ή η συχνή χρήση «Βέτο» στα πλαίσια των ευρωπαϊκών αποφάσεων απέδειξε μία επιχειρούμενη αλλά αναποτελεσματική αλλαγή πλεύσης⁴¹⁵. Η στρατηγική του ΠαΣοΚ στα εθνικά θέματα το διάστημα 1981 – 1989 δεν θα οδηγήσει ποτέ τη χώρα σε ρήξη με τον δυτικό κόσμο ή στη σύσφιξη των σχέσεων με την ανατολή, πέρα από ελάχιστες εξαιρέσεις που επιβεβαιώνουν τον κανόνα. Οι πρωτοβουλίες του Α. Παπανδρέου όπως πχ η «συνάντηση των Έξι» υπέρ της παγκόσμιας ειρήνης και του αφοπλισμού των υπερδυνάμεων όπως και οι νέες «συμμαχίες» της χώρας με τη Λιβύη, την Παλαιστίνη και γενικότερο τον Αραβικό κόσμο, αν και σημαντικές για την τότε νεότευκτη κυβέρνηση δεν αλλάζουν το πολιτικό τοπίο.

Η Ελλάδα μη ανήκοντας στην Σοβιετική σφαίρα επιρροής, βρίσκεται από τη μία να ανήκει στο NATO και την Ευρωπαϊκή Κοινότητα (ΕΟΚ) από την άλλη να αναζητάει λόγω της «σοσιαλιστικής» και «αδέσμευτης» εθνικά διακυβέρνησης-, χώρο μεταξύ κομμουνιστικής Ανατολής και νέο-συντηρητικής Δύσης, φθάνοντας τελικά πιο κοντά σε τρίτες λύσεις όπως το «κίνημα των Αδεσμεύτων». Η βελτίωση των σχέσεων της Ελλάδας με τις βαλκανικές χώρες

απομόνωσης είχε ποτίσει κατά τρόπο ανεπανόρθωτο την ψυχολογία τους και αυτό βέβαια οφειλόταν στις οδηγίες και στη συμπεριφορά των μέχρι τότε υπεύθυνων για την εξωτερική πολιτική (...). Πολύ σύντομα αποφάσισα να βάλω ένα τέρμα σε αυτή την κατάσταση. Εκατάλαβα ότι εάν δεν απομονωθείς και δεν παρεμποδίσεις, δεν επιτυγχάνεις τίποτα». Βλ. Πάγκαλος, Θεόδωρος: «Με τον Ανδρέα στην Ευρώπη», εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2010, σ. 63 - 64.

⁴¹⁵ Η συνέχιση αυτής της πορείας δημιούργησε «ρήγμα» στις ελληνοαμερικανικές σχέσεις όταν ο πρόεδρος των ΗΠΑ Ρ. Ρήγκαν αποφάσισε να ανακοινώσει με διάγγελμα στον αμερικανικό λαό ταξιδιωτική οδηγία κατά της Ελλάδας επιφέροντας έτσι μεγάλο πλήγμα στον ελληνικό τουρισμό. Βλ. Ευρυβιάδης, Μάριος, Ιγνατίου Μιχάλης: «CIA: Ο απόρρητος φάκελος του Ανδρέα», εκδόσεις Λιβάνη, Αθήνα 2010, υποσημείωση σ . 204.

που είχε αρχίσει επί κυβερνήσεων Κ. Καραμανλή, συνεχίζεται και αποδεικνύεται όντως σημαντική, ειδικά την περίοδο της ελληνοτουρκικής κρίσης τον Μάρτιο του 1987. Ωστόσο η τυπική απομάκρυνση από το ΝΑΤΟ και την ΕΟΚ μεταφράζεται στην αναζήτηση νέων συμμάχων εκτός Δύσης. Μία προσπάθεια που είχε λόγω της κυπριακής τραγωδίας, ήδη ξεκινήσει σε πιο ήπια μορφή και με συμβολικό κυρίως χαρακτήρα την περίοδο 1977-1980.

Η προσπάθεια για χάραξη «αδέσμευτης» και «ανεξάρτητης» εθνικής πολιτικής εκφράστηκε συχνά με ρητορικές υπερβολές. Επιχειρώντας να κάνει ένα πρώτο απολογισμό της προσπάθειας του ΠαΣοΚ για αδέσμευτη διακυβέρνηση και αυτονόμηση της Ελλάδας από τις αποφάσεις του ΝΑΤΟ, ο Α. Παπανδρέου θα αναφέρει με αφορμή το θέμα της αποπυρηνικοποίησης των Βαλκανίων: *«Πήραμε στο δικό μας άμεσο χώρο, τα Βαλκάνια μια σημαντική πρωτοβουλία, Και πρέπει να πω ότι αισθάνομαι ιδιαίτερη χαρά και περηφάνια γιατί αυτή η προσπάθειά μας παίρνει τώρα μορφή και σχήμα. Ήδη είχαμε τις απαντήσεις των Βαλκανικών χωρών. Η μόνη χώρα που αρνήθηκε είναι η Αλβανία. Και έδωσε μία εξήγηση κάπως ενδιαφέρουσα που θα πρέπει να την αναφέρω. Είπε: Η Ελλάδα ανήκει στο ΝΑΤΟ, η Βουλγαρία και η Ρουμανία ανήκουν στο Σύμφωνο της Βαρσοβίας, η Γιουγκοσλαβία ανήκει και στο Σύμφωνο της Βαρσοβίας και στο ΝΑΤΟ. Εμείς δεν ανήκουμε σε κανέναν και όταν και εσείς δεν θα ανήκετε σε κανέναν ελάτε να το κουβεντιάσουμε...»⁴¹⁶.*

Ανακεφαλαιώνοντας θα λέγαμε ότι οι θεωρητικές απόψεις του Α. Παπανδρέου τη δεκαετία του 1960 και '70 μετατρέπονται τη δεκαετία του 1980 σε επίσημο κομματικό λόγο του ΠαΣοΚ. Οι αντιλήψεις αυτές που στην αρχή φαίνεται να εκφράζουν τις νεομαρξιστικές θεωρίες βρήκαν μεγάλη απήχηση στην ελληνική κοινωνία μετά την πτώση της χούντας. Οι θεωρίες αυτές καθότι αντιμετώπιζαν πάντοτε με κριτικό τρόπο τον μαρξισμό συνέβαλλαν ώστε ο Α. Παπανδρέου και το ΠαΣοΚ να κρατήσουν απόσταση ασφαλείας από τα κόμματα της παραδοσιακής Αριστεράς. Το μετριοπαθές κυβερνητικό έργο της περιόδου 1981 – 1989 στα «εθνικά θέματα» φέρνει το

⁴¹⁶ Βλ. Ίδρυμα Γ. Παπανδρέου: Λόγοι του Α. Παπανδρέου, Ομιλία σε Πανελλαδική Συνδιάσκεψη στελεχών του ΠαΣοΚ στις 2 Οκτωβρίου 1983, σ. 2.

ΠαΣοΚ πιο κοντά σε ένα ευρύτερο κοινωνικό ακροατήριο το οποίο γοητεύεται από την εθνικιστική ρητορική αλλά δεν είναι πρόθυμο να ρισκάρει. Αναπροσαρμόζοντας τον πολιτικό του λόγο ανάλογα με την πολιτική σκοπιμότητα, ο Α. Παπανδρέου θα αποφύγει το κλείσιμο των βάσεων, την αποχώρηση της Ελλάδας από το ΝΑΤΟ και την ΕΟΚ, ή την αλλαγή του παραγωγικού μοντέλου της χώρας προς τα σοβιετικά πρότυπα⁴¹⁷.

Όπως αναφέρει για την εξωτερική πολιτική του ΠαΣοΚ στις ελληνοτουρκικές σχέσεις ο Van Koufoudakis, «σε μεγάλο βαθμό η πολιτική του κόμματος πέτυχε το στόχο της ο οποίος ήταν να "γιατρέψει" την εθνική συνείδηση των Ελλήνων κάνοντάς τους να πιστέψουν ότι η εθνική κυριαρχία αποκαταστάθηκε»⁴¹⁸. Η ρήξη στις σχέσεις του Α. Παπανδρέου με τις ΗΠΑ τυπικά θα διαρκέσει μέχρι το 1994. Η χρονιά αυτή σηματοδοτεί την επανάκαμψη των σχέσεων φιλίας μεταξύ των δύο χωρών μετά την πρώτη επίσκεψη του Α. Παπανδρέου στον Λευκό Οίκο και την απόφαση της κυβέρνησης του ΠαΣοΚ να στηρίξει τους ΝΑΤΟϊκούς βομβαρδισμούς στη Σερβία-. Παρά την «σκληρή γλώσσα» που χρησιμοποίησε ο Α. Παπανδρέου κατά των ΗΠΑ οι σχέσεις των δύο χωρών δεν επιδεινώθηκαν ποτέ σε σημείο να χαρακτηριστεί η Ελλάδα ως «συνοδοιπόρος» των σοσιαλιστικών χωρών. Η μετατόπιση του εθνικοανεξαρτησιακού παπανδρεϊκού λόγου των προηγούμενων δεκαετιών σε επίσημο κομματικό λόγο χωρίς καμία υλική διάσταση θα γίνεται όλο και πιο ορατή όσο προχωράμε προς τα μέσα της δεκαετίας του 1980.

Όπως φαίνεται από τα παραπάνω η πολιτική «αφήγηση» του Α. Παπανδρέου στο θέμα της εξωτερικής πολιτικής δεν αλλάζει δραστικά τις

⁴¹⁷ Ο ίδιος λέγεται ότι είχε τονίσει ότι το κόμμα του είναι μαρξιστικό αλλά η διακήρυξη της 3^{ης} του Σεπτεμβρίου δεν συμβιβάζεται με τον λενινισμό. Βλ. Ελεφάντης, Άγγελος: «Στον αστερισμό του λαϊκισμού», εκδόσεις Ο Πολίτης, Αθήνα 1991, σ. 156.

⁴¹⁸ Βλ. Koufoudakis, Van: "Pasok on Greco-Turkish Relations and Cyprus 1981 – 1989: Ideology, Pragmatism, Deadlock" στο Kariotis, C. Theodore (ed.): "The Greek socialist experiment: Papandreou's Greece 1981 - 1989", Pella Publishing Company INC, New York 1992, σ. 159.

σχέσεις της χώρας με τον υπόλοιπο κόσμο. Η στροφή που πραγματοποιεί το ΠαΣοΚ στο πεδίο της εξωτερικής πολιτικής θα λέγαμε ότι είναι περισσότερο ιδεολογική και αφορά την ελληνική κοινωνία. Στην πράξη οι σχέσεις της Ελλάδας την περίοδο 1981 – 1989 μένουν δεμένες με την Ευρώπη και γενικά με τον Δυτικό κόσμο. Είναι προφανές ότι η «πολυδιάστατη» -όπως ονομάστηκε- εξωτερική πολιτική του ΠαΣοΚ τη δεκαετία του 1980 εξυπηρέτησε περισσότερο μία εσωτερική ιδεολογική ανάγκη που εμφάνισε η ελληνική κοινωνία και ικανοποίησε σε ένα βαθμό ο κομματικός λόγος του ΠαΣοΚ μετά την τουρκική εισβολή στην Κύπρο, παρά μία μακροπρόθεσμη στρατηγική που εξυπηρετούσε το έργο της «Αλλαγής».

Χάρη στην πολιτικά αποφορτισμένη σε σχέση με την πρώτη μετεμφυλιακή περίοδο, δεκαετία του '80, η ελληνική κοινωνία μπαίνει σε μία μακρόπνοη περίοδο πολιτειακής ομαλοποίησης που έχει ως συνεκτική ιδεολογία το λόγο του ΠαΣοΚ και τις εθνικοπατριωτικές του αναφορές. Η ιδεολογία αυτή πέρασε στην κοινωνία μέσα από τις πραγματικές συνθήκες που διαμόρφωσε το ΠαΣοΚ με τον εξωθεσμικό αναδιανεμητικό του ρόλο, τις μεταρρυθμιστικές του πολιτικές την πρώτη τετραετία διακυβέρνησης και την εθνικιστική του ρητορεία που γέννησε νέους συμβολισμούς για την ελληνική κοινωνία. Η εμπέδωση αυτής της νέα σημειολογίας ήταν μαζική καθώς είχαν διαμορφωθεί με την τουρκική εισβολή στην Κύπρο και την τυπική είσοδο της χώρας σε καθεστώς δημοκρατικής νομιμότητας οι κατάλληλες συνθήκες πολιτειακής ομαλότητας και εσωστρέφειας.

Στη συνέχεια της έρευνας θα εξετάσουμε τη σχέση του παπανδρεϊκού λόγου με το φαινόμενο του λαϊκισμού στην Ελλάδα, εντοπίζοντας τα λαϊκιστικά του χαρακτηριστικά.

4.5. Λαϊκισμός και ο εθνικιστικός λόγος της δεκαετίας του '80

Στα προηγούμενα δύο κεφάλαια αναπτύξαμε την ανανοηματοδότηση της έννοιας «έθνος» για την ελληνική κοινωνία τη δεκαετία του 1980 και περιγράψαμε τη στενή σχέση μεταξύ του παπανδρεϊκού και του εθνικιστικού λόγου. Αναλύσαμε τους βασικούς άξονες πάνω στους οποίους στηρίχθηκε η ανδρεοπαπανδρεϊκή «αφήγηση» και εξετάσαμε τα αντικειμενικά κριτήρια που επέτρεψαν την εμπέδωση της ανανοηματοδοτημένης έννοιας του «έθνους». Στο κεφάλαιο αυτό θα αναλύσουμε ποια είναι η σχέση του παπανδρεϊκού λόγου με το λαϊκιστικό φαινόμενο που παρατηρείται τη δεκαετία του 1980 στην Ελλάδα. Με τον τρόπο αυτό θα ολοκληρώσουμε την παρουσίασή μας για τα χαρακτηριστικά του πολιτικού λόγου στην Ελλάδα την περίοδο της Μεταπολίτευσης.

Ο λαϊκισμός ως όρος νοηματοδοτείται με πολλαπλούς τρόπους στη διεθνή βιβλιογραφία. Μπορεί να υποδηλώνει μία ιδεολογία, μία μορφή πολιτικού λόγου, ένα τρόπο κινητοποίησης, ένα κίνημα, μία μορφή οργάνωσης, ένα πολιτικό κόμμα ή σύμφωνα με τις συστημικές θεωρίες ένα στάδιο μετάβασης από την παραδοσιακή, αγροτική κοινωνία στην βιομηχανική⁴¹⁹. Σύμφωνα με τα εμπειρικά του γνωρίσματα εκφράζεται συνήθως ως επίκληση προς τον λαό (και όχι προς τις τάξεις) για την επίτευξη

⁴¹⁹ Για τις πολλαπλές νοηματοδοτήσεις του «λαϊκισμού» ενδεικτικά απλώς αναφέρουμε Laclau, Ernesto: *“On Populist Reason”*, Verso, 2007, London/New York, 2007, Laclau, Ernesto: «Πολιτική και ιδεολογία στη μαρξιστική θεωρία: Καπιταλισμός – Φασισμός - Λαϊκισμός», εκδόσεις Σύγχρονα Θέματα, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 163 – 223, Μουζέλης, Νίκος: «Ο λαϊκισμός: Νέος τρόπος ένταξης των μαζών στις πολιτικές διαδικασίες» στο Μουζέλης, Νίκος, Θ. Λίποβατς, Μ. Σουρδαλάκης: «Λαϊκισμός και πολιτική», εκδόσεις Γνώση, Αθήνα 1989, σ. 21, 45, Ελεφάντης, Άγγελος: «Στον αστερισμό του λαϊκισμού», εκδόσεις Ο πολίτης, Αθήνα 1991, σ. 243 – 256, Πανταζόπουλος, Ανδρέας: «“Για τον λαό και το έθνος”»: Η στιγμή Ανδρέα Παπανδρέου 1965 – 1989», εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2001, σ. 41 – 76.

ενός στόχου, διάχυτη εχθρότητα προς το κατεστημένο, δυσπιστία προς τους παραδοσιακούς πολιτικούς φορείς, απαξίωση του ρόλου των θεσμών, επιστροφή στις «λαϊκές», αγροτικές ή μικροαστικές «αξίες» και παραδόσεις, αντιελιτισμό. Συχνή επίσης είναι η εκδήλωση του λαϊκιστικού φαινομένου μέσω της παρουσίας ενός ηγέτη με «αδιαμεσολάβητη» σχέση με τον λαό ⁴²⁰. Ως έννοια λοιπόν παρουσιάζει ένα ευρύ σημασιολογικό πεδίο το οποίο μπορεί να προσεγγίσει σχεδόν ο καθένας περιγραφικά ή με διαισθητικό τρόπο.

Για να εξετάσουμε την περίπτωση του λαϊκισμού στην Ελλάδα τη δεκαετία του 1980 θα επικεντρώσουμε καταρχήν την προσοχή μας στη σχέση του με τον κυρίαρχο λόγο της Μεταπολίτευσης -δηλαδή τον λόγο του ΠαΣοΚ- και τον τρόπο λειτουργίας του κόμματος αυτού ως φορέας εξουσίας και «λαϊκής» κινητοποίησης. Σύμφωνα με την εννοιοδότηση που θέτει ο Ν. Μουζέλης ο λαϊκισμός «δεν μπορεί να περιοριστεί στο επίπεδο της ιδεολογίας»⁴²¹. Μπορεί να ορίζεται εξίσου από τις οργανωτικές δομές ενός κινήματος ή κόμματος, στον «τύπο της εξουσιαστικής σχέσης που υπάρχει μεταξύ αρχηγών, στελεχών και οπαδών»⁴²².

Έχοντας κανείς μία εικόνα των κομματικών ντοκουμέντων του ΠαΣοΚ μεταξύ 1974 – 1981 παρατηρεί ότι όλα τα εμπειρικά γνωρίσματα του

⁴²⁰ Βλ. Laclau, Ernesto: «Πολιτική και ιδεολογία στη μαρξιστική θεωρία: Καπιταλισμός – Φασισμός - Λαϊκισμός», εκδόσεις Σύγχρονα Θέματα, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 166, Πανταζόπουλος, Ανδρέας: «“Για τον λαό και το έθνος”: Η στιγμή Ανδρέα Παπανδρέου 1965 – 1989», εκδόσεις Πόλις, σ. 46 – 49. Αντίθετη άποψη έχει ο Ν. Μουζέλης ο οποίος θεωρεί ότι η απευθείας έκκληση προς τον λαό και ο αντιελιτίστικος προσανατολισμός συνιστούν κύρια χαρακτηριστικά και άλλων κομμάτων και ιδεολογιών που δεν μπορούν να χαρακτηρισθούν λαϊκιστικά Βλ. Μουζέλης, Νίκος: «Ο λαϊκισμός: Νέος τρόπος ένταξης των μαζών στις πολιτικές διαδικασίες» στο Μουζέλης, Νίκος, Θ. Λίποβατς, Μ. Σουρδαλάκης: «Λαϊκισμός και πολιτική», εκδόσεις Γνώση, Αθήνα 1989, σ. 24.

⁴²¹ Μουζέλης, Νίκος: «Ο λαϊκισμός: Νέος τρόπος ένταξης των μαζών στις πολιτικές διαδικασίες» στο Μουζέλης, Νίκος, Θ. Λίποβατς, Μ. Σουρδαλάκης: «Λαϊκισμός και πολιτική», εκδόσεις Γνώση, Αθήνα 1989, σ. 23

⁴²² Ο.π σ. 23.

λαϊκισμού που αναφέραμε πιο πάνω είναι παρόντα στον παπανδρεϊκό λόγο, η εχθρότητα προς το κατεστημένο, η δυσπιστία προς το παραδοσιακό/κυρίαρχο συγκρότημα εξουσίας, η άμεση επίκληση του λαού. Τα κεντρικά μοτίβα του ανδρεοπαπανδρεϊκού λόγου όπως αναφέραμε σε προηγούμενο κεφάλαιο συνοψίζονται στην αντίθεση στο «κατεστημένο», στην πάλη του ΠαΣοΚ υπέρ των «μη προνομιούχων», στη μάχη κατά της δεξιάς, στην αντίθεση μεταξύ «μητρόπολης» και «περιφέρειας». Η αταξική λαϊκή έγκληση του Α. Παπανδρέου που εμπεριέχεται και στην ιδρυτική διακήρυξη του ΠαΣοΚ⁴²³ αποτελούν σημαντικά εμπειρικά δεδομένα που σχετίζονται με το λαϊκιστικό φαινόμενο.

Τον λαϊκιστικό χαρακτήρα του ΠαΣοΚ αποδίδει έντονα και η φρασεολογία του κόμματος. Χαρακτηριστικά είναι τα σλόγκαν που έχει χρησιμοποιήσει κατά καιρούς το κόμμα χρησιμοποιώντας την λέξη «λαός». Για τις εκλογές του 1993 είχε το σύνθημα «Από τον λαό, με τον λαό, για τον λαό». Σε προεκλογική αφίσα του σε προηγούμενες εκλογές έγραφε «Ο λαός θέλει, το ΠαΣοΚ μπορεί να φέρει την “Αλλαγή”». Η συχνή αυτοπαρουσίαση του ΠαΣοΚ ως κόμμα που εκπροσωπεί τη «λαϊκή» θέληση όπως φαίνεται και από το τελευταίο σύνθημα, αποτελεί ένδειξη ότι το ΠαΣοΚ και ο Α. Παπανδρέου ειδικότερα, στήριξαν μέσω του λόγου τους τον λαϊκιστικό τρόπο κινητοποίησης. Σε ομιλία του κατά την πρώτη συνάντηση που είχε με την κεντρική επιτροπή του κόμματος το 1982 ο Α. Παπανδρέου είχε αναφέρει: *«Αγαπητοί συνάδελφοι, αγωνιστήκαμε (...), τόσα χρόνια για να κατορθώσουμε επιτέλους να απελευθερώσουμε την πολιτεία από τη μονοπώληση της δεξιάς, που ουσιαστικά έχει κυβερνήσει 48 χρόνια (...). Εμείς εκφράζουμε πραγματικά όλες τις γενιές της σύγχρονης Ελλάδας, που δώσανε το παρόν στους μεγάλους αγώνες. Στην εθνική αντίσταση, στον πρώτο και δεύτερο ανένδοτο και στον αγώνα κατά τη χούντας. Είμαστε όλοι στην ουσία βγαλμένοι από αυτόν τον*

⁴²³ Από την αρχή μέχρι το τέλος του κειμένου απουσιάζει κάθε αναφορά σε «τάξεις», «πολιτεία», «κράτος» κ.λπ ενώ η συλλογική οντότητα εκφράζεται κυρίως με τους όρους «λαός», «έθνος», «Έλληνες», με την πρώτη αναφορά να είναι σαφώς πιο «πυκνή» στο κείμενο. Βλ. Ιδρυτική Διακήρυξη του ΠαΣοΚ.

αγώνα για την απελευθέρωση του έθνους μας και του λαού μας (...)»⁴²⁴. Λίγο πιο κάτω θα καταλήξει λέγοντας, «δεν ξεχνάμε ότι η κοινοβουλευτική ομάδα όταν ένα κίνημα, ένα κόμμα, βρίσκεται στην αντιπολίτευση, έχει πολύ μεγάλη σημασία αλλά δεν κρίνει την έκβαση του αγώνα. Όταν όμως είναι συμπολίτευση, όταν επωμίζεται ένα τεράστιο έργο αλλαγής ιστορικών διαστάσεων, τότε η κοινοβουλευτική ομάδα είναι το κλειδί. Όταν κατανοήσουμε ότι είμαστε η πρωτοπορία ενός έθνους σε μία κρίσιμη εποχή, τότε νομίζω ότι θα αφήσουμε και εμείς ιστορία»⁴²⁵. Από αυτές τις απόψεις φαίνεται ότι ο ιδρυτής του ΠαΣοΚ όπως και τα πρώτα στελέχη του κινήματος θεώρησαν ότι το ΠαΣοΚ αντιπροσώπευε τη «λαϊκή» έκφραση του έθνους. Το ότι η κοινοβουλευτική ομάδα του κόμματος είναι το «κλειδί» θυμίζει ότι φορέας της λαϊκής θέλησης για «αλλαγή» είναι το ίδιο το ΠαΣοΚ. Η λαϊκή έγκληση του Α. Παπανδρέου προς τους οπαδούς αλλά και προς την κοινοβουλευτική ομάδα του κόμματος είναι καθαρά αταξική. Το στοιχείο αυτό όπως και το ότι το κόμμα θεωρεί τον εαυτό του εκπρόσωπο της «λαϊκής» θέλησης αντιστοιχεί στα εμπειρικά δεδομένα του λαϊκισμού που περιγράψαμε πιο πάνω.

Στην περίπτωση του ΠαΣοΚ ο πολιτικός, ιδεολογικός λόγος εκφράζεται απευθείας και αποκλειστικά από τον αρχηγό του κόμματος. Ήδη από την περίοδο που ιδρύεται το ΠαΣοΚ, εγγυητής για την «ορθή ερμηνεία» της ιδρυτικής διακήρυξης του κινήματος γίνεται ο πρόεδρος⁴²⁶. Αυτός εγγυάται την ορθότητα του λόγου άρα και της εσωτερικής συνοχής του κινήματος. Όποιος διαφωνεί με τις ιδρυτικές αρχές οι οποίες σύμφωνα με τον ίδιο «αλλάζουν μόνο με επανάσταση», «έθετε ευατόν εκτός κινήματος»⁴²⁷.

Το ΠαΣοΚ όμως αντικατοπτρίζει το φαινόμενο του λαϊκισμού και ως μορφή πολιτικής οργάνωσης. Για να χαρακτηριστεί ένα κόμμα λαϊκιστικό όπως

⁴²⁴ Ο.π. Απόσπασμα από την ομιλία του Α. Παπανδρέου στην πρώτη συνάντηση στις 11 Νοεμβρίου 1981 με την κοινοβουλευτική ομάδα του ΠαΣοΚ, σ. 1.

⁴²⁵ Ο.π σ. 3

⁴²⁶ Βλ. Σπουρδαλάκης, Μιχάλης: «Πα.Σο.Κ: Δομή, εσωκομματικές κρίσεις και συγκέντρωση εξουσίας», εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα 1988, σ. 134.

⁴²⁷ Ο.π σ. 134, 138

επισημαίνει ο Ν. Μουζέλης πρέπει να συντρέχουν κάποιες προϋποθέσεις οι οποίες δεν μπορούν να περιοριστούν στο επίπεδο της ιδεολογίας καθώς αφορούν τις οργανωτικές του δομές⁴²⁸. Στην περίπτωση του ΠαΣοΚ ο πρόεδρος υποκαθιστά τους θεσμούς και ταυτίζεται με το κόμμα. Όπως είχε δηλώσει άλλωστε ο ίδιος ο Α. Παπανδρέου: Δεν υπάρχουν άλλοι θεσμοί. Ο μόνος θεσμός είναι ο λαός. Με τη φράση αυτή δηλώνεται απαξίωση προς τον κανονιστικό – ρυθμιστικό ρόλο που έχουν οι θεσμοί σε ένα δημοκρατικό κόμμα και κατ’ επέκταση σε ένα δημοκρατικό πολίτευμα. Όπως θα δούμε παρακάτω οι θεσμοί δεν έχουν καμία ουσιαστική λειτουργία μέσα στο ΠαΣοΚ⁴²⁹.

Για το επίπεδο της λειτουργίας των θεσμών μέσα στο κόμμα ενδεικτικό ήταν το πρώτο συνέδριο του κόμματος που έγινε τον Μάιο του 1984 -έντεκα χρόνια μετά την ίδρυσή του. Στο συνέδριο έλαβαν μέρος 3000 άτομα ενώ ο αρχικός αριθμός των συνέδρων είχε προσδιορισθεί σε 2000⁴³⁰. Ο πρόεδρος του κόμματος θα εκφωνήσει ένα λόγο τριάντη ωρών αφήνοντας μόνο τριάντα δευτερόλεπτα για την τοποθέτηση κάθε συνέδρου⁴³¹. Η διαδικασία αυτή ουσιαστικά έκανε αδύνατη την ύπαρξη διαλόγου θέτοντας παράλληλα

⁴²⁸ Βλ. Μουζέλης, Νίκος: «Ο λαϊκισμός: Νέος τρόπος ένταξης των μαζών στις πολιτικές διαδικασίες» στο Μουζέλης, Νίκος, Θ. Λίποβατς, Μ. Σουρδαλάκης: «Λαϊκισμός και πολιτική», εκδόσεις Γνώση, Αθήνα 1989, σ. 23, 24 και Πανταζόπουλος, Ανδρέας: «“Για τον λαό και το έθνος”»: Η στιγμή Ανδρέα Παπανδρέου 1965 – 1989», εκδόσεις Πόλις, σ. 171.

⁴²⁹ Όπως αναφέρει ο Δ. Χαραλάμπης η λαϊκιστική μαζικοποίηση του ΠαΣοΚ βρίσκει το πραγματικό της περιεχόμενο στην άρνηση των θεσμών. Η σχέση πατρωνίας μεταξύ κράτους και λαϊκών στρωμάτων καθώς και η εξωθεσμική αναδιανεμητική πολιτική του ΠαΣοΚ που γίνεται πράξη μέσα από τα πελατειακά δίκτυα, κάνουν την ύπαρξη των θεσμών ελάχιστα αναγκαία. Βλ Χαραλάμπης, Δημήτρης: «Πελατειακές Σχέσεις και Λαϊκισμός», εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα 1989, σ. 308.

⁴³⁰ Βλ. Σπουρδαλάκης Μιχάλης: «ΠαΣοΚ.: Δομή, Εσωκομματικές κρίσεις και συγκέντρωση εξουσίας», εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα 1988, σ. 321.

⁴³¹ Ο.π.

ένα αντεπιχείρημα στην προβληματική του Laclau για τον «αριστερό προοδευτικού τύπου λαϊκισμό».

Σύμφωνα με τον Laclau ο λαϊκισμός ως μορφή λόγου «*συνίσταται στην ανασύνθεση των λαϊκοδημοκρατικών εγκλήσεων ως πλέγμα αντιθετικό προς την κυρίαρχη ιδεολογία*»⁴³². Με τον όρο λαϊκοδημοκρατικές εγκλήσεις ο συγγραφέας περιγράφει τις λαϊκές αξίες και παραδόσεις οι οποίες θεωρεί ότι μέσω του λαϊκισμού μετατρέπονται σε ιδεολογική αντιπαράθεση μεταξύ του «λαού» και του συγκροτήματος εξουσίας. Ο συγγραφέας καταλήγει στο συμπέρασμα ότι όταν η λαϊκιστική ιδεολογία εκφράζεται από τις εκμεταλλευόμενες τάξεις τότε ο λαϊκισμός είναι «αριστερού προοδευτικού τύπου» και εξηγεί γιατί «οι υψηλότερες μορφές του λαϊκισμού δεν μπορεί παρά να είναι σοσιαλιστικές» .

Στην περίπτωση λοιπόν που ο λαϊκισμός συμπίπτει στον σοσιαλισμό φαινομενικά πρέπει να εντάξουμε και το ΠαΣοΚ ως «σοσιαλιστικό» κόμμα με αυξημένη λαϊκή βάση που στήριξε έναν «αριστερού τύπου λαϊκισμό». Ποια είναι ωστόσο η δικαίωση των «λαϊκοδημοκρατικών» εγκλήσεων και η σύμπτυξη «σοσιαλισμού» και «λαϊκισμού» όταν οι λαϊκές τάξεις εκπροσωπούνται μέσω ενός ηγέτη ο οποίος παίζει απόλυτα ρυθμιστικό ρόλο επί των «δημοκρατικών» διαδικασιών; Η δημοκρατική λειτουργία μέσα στο ΠαΣοΚ λόγω της απουσίας θεσμοθετημένων διαδικασιών, φαίνεται ότι απουσιάζει. Με αυτό τον τρόπο εγγυητής της δημοκρατικής αρχής γίνεται ο πρόεδρος του κόμματος.

Το στοιχείο αυτό που αφορά τη λαϊκιστική λειτουργία του ΠαΣοΚ ως οργανωτικό μηχανισμό, αναδεικνύει ένα ακόμα σημειώμενο του λαϊκισμού. Οι υπερεξουσίες του ηγέτη ο οποίος παρουσιάζεται να έχει αδιαμεσολάβητη σχέση με την κοινωνία και το κόμμα απαξιώνουν τον θεσμικό ρόλο των οργάνων του κόμματος τα οποία χάνουν όλο τον έλεγχο που έχουν στη λειτουργία του ή στην εκφορά του πολιτικού, ιδεολογικού λόγου. Στο πλαίσιο

⁴³² Βλ. Laclau, Ernesto: «*Πολιτική και Ιδεολογία στη Μαρξιστική θεωρία: Καπιταλισμός – Φασισμός - Λαϊκισμός*», εκδόσεις Σύγχρονα Θέματα, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 194.

αυτό τα απλά μέλη, τα συνδικάτα και οι απλοί ψηφοφόροι εκφράζονται αποκλειστικά μέσω του ηγέτη χάνοντας έτσι τα περιθώρια για αυτονομία. Η σχέση αυτή μεταξύ ηγέτη και μελών που ο Μουζέλης αποκαλεί ως «συσσωμάτωση» έρχεται σε αντίθεση με το επιχείρημα του Laclau για σύμπτυξη σοσιαλισμού και λαϊκισμού. Στην περίπτωση του ΠαΣοΚ η σχέση αυτή παρουσιάζεται ως άμεση και αδιαμεσολάβητη καθώς ο ηγέτης πλέον εκπροσωπεί το κόμμα ως σύνολο. Όπως έχει επισημάνει ο Α. Πανταζόπουλος μέσα σε ένα τέτοιο πλαίσιο ο πρόεδρος αποτελεί από μόνος του «κομματικό όργανο»⁴³³.

Η οργανωτική δομή του ΠαΣοΚ που συνοψίζεται στις υπερεξουσίες του Α. Παπανδρέου ξεκινάει από τον Μάρτιο του 1975 όταν η εισηγητική έκθεση του Α. Τσοχατζόπουλου για τις «Οργανωτικές Αρχές του κόμματος»⁴³⁴ μετατράπηκε λίγες μέρες μετά τη λήξη των εργασιών του Προσυνεδρίου του 1975 δεσμευτική με εντολή του Προέδρου⁴³⁵. Η έκθεση αυτή σύμφωνα με τον Μ. Σπουρδαλάκη προέβλεπε απόλυτο συγκεντρωτισμό στην οργάνωση του κινήματος. Με απευθείας εντολή του Α. Παπανδρέου για αναβάθμιση της οργανωτικής εισήγησης σε δεσμευτικό κείμενο για το ΠαΣοΚ, ο πρόεδρος του κόμματος αποκτά υπερεξουσίες απεμπολώντας όμως κάθε έννοια δημοκρατικής λειτουργίας μέσα στο κόμμα και δίνοντας αφορμή για την σημαντικότερη διάσπαση που γνώρισε το ΠαΣοΚ⁴³⁶ στην πρώιμη ιστορία του.

Μεταξύ άλλων η εισηγητική έκθεση, που επέβαλε ο πρόεδρος, προέβλεπε την ανάδειξη του προέδρου ως παντοδύναμου «οργάνου του κινήματος» αφού έδινε τη δυνατότητα να ορίζει μόνος του τα μέλη του «Εκτελεστικού Γραφείου» τα οποία με τη σειρά τους θα σχημάτιζαν τις

⁴³³ Βλ. Πανταζόπουλος, Ανδρέας: «“Για τον λαό και το έθνος”»: Η στιγμή Ανδρέα Παπανδρέου 1965 – 1989», εκδόσεις Πόλις, σ. 170 – 173.

⁴³⁴ Βλ. Σπουρδαλάκης, Μιχάλης: «Πα.Σο.Κ: Δομή, εσωκομματικές κρίσεις και συγκέντρωση εξουσίας», εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα 1988, σ. 148.

⁴³⁵ Ο.π σ. 150.

⁴³⁶ Βλ. Σπουρδαλάκης, Μιχάλης: «Η πορεία προς την εξουσία: 1974 - 1981» στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.) «Ο Α. Παπανδρέου και η εποχή του», εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, τόμος ένα, Αθήνα.

«Επιτροπές Εργασίας» οι οποίες θα σχημάτιζαν τα διάφορα γραφεία, τα οποία θα όριζαν τους προέδρους τους οι οποίοι θα εγκρίνονταν τελικά από το Εκτελεστικό Γραφείο⁴³⁷.

Οι απομακρύνσεις στελεχών που άρχισαν με αφορμή μία διαφωνία της ΠΑΣΠ –οργάνωση νεολαίας του ΠαΣοΚ- έφεραν στις 4 Ιουνίου του 1975, τη διαγραφή έντεκα μελών της Κεντρικής Επιτροπής ενώ το θέμα των διαγραφών εμποδίστηκε να συζητηθεί από τις Τοπικές Οργανώσεις (Τ.Ο) και την Κεντρική Επιτροπή (Κ.Ε) του κόμματος.

Για να επεκταθεί η προσπάθεια ελέγχου που λέγεται ότι ξεκίνησε από την ηγετική ομάδα του Α. Παπανδρέου όταν η πρώτη απόπειρα για έλεγχο της Κ.Ε απέτυχε, διαγράφονται στις 6 Ιουνίου του 1975 άλλα 37 στελέχη εκ των οποίων τα 14 ήταν εκλεγμένα μέλη της ΚΕ⁴³⁸. Οι απομακρύνσεις στελεχών συνεχίστηκαν στις 14 Ιουνίου με απευθείας πρωτοβουλία του προέδρου ο οποίος πήρε αυτή τη φορά την απόφαση μόνος του παρακάμπτοντας το Εκτελεστικό Γραφείο του κόμματος. Όπως αναφέρει ο Μ. Σπουρδαλάκης *«επρόκειτο για την τρίτη Κεντρική Επιτροπή στη δεκάμηνη ζωή του ΠαΣοΚ που διαλυόταν από τον αρχηγό του. Η διάλυση σηματοδοτούσε το τέλος των προσπαθειών για την εκπλήρωση της αρχής των "δημοκρατικών διαδικασιών" του Κινήματος και το πέρασμα του ελέγχου της δομής του Κινήματος απροκάλυπτα πια, στον Πρόεδρό του»*⁴³⁹. Σύμφωνα με τον Δ. Χαραλάμπη οι εκκαθαρίσεις της αριστερής πτέρυγας του κόμματος που μόλις περιγράψαμε, άνοιξαν τον δρόμο προς την εξουσία αν και είχαν σαφώς αρνητικές επιπτώσεις για την εσωτερική δημοκρατική λειτουργία του ΠαΣοΚ και τον συμβολαιακό εξορθολογισμό της ελληνικής κοινωνίας⁴⁴⁰.

⁴³⁷ Βλ. Σπουρδαλάκης, Μιχάλης: *«Πα.Σο.Κ: Δομή, εσωκομματικές κρίσεις και συγκέντρωση εξουσίας»*, εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα 1988, σ. 148 και Χαραλάμπης, Δημήτρης: *«Πελαταιακές Σχέσεις και Λαϊκισμός»*, εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα 1989, σ. 308.

⁴³⁸ Ο.π σ. 150 – 154.

⁴³⁹ Ο.π σ. 155.

⁴⁴⁰ Χαραλάμπης, Δημήτρης: *«Πελαταιακές Σχέσεις και Λαϊκισμός»*, εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα 1989, σ. 308.

Οι μαζικές διαγραφές που οδηγούσαν στην επέκταση της λαϊκιστικής οργανωτικής δομής του ΠαΣοΚ συνεχίστηκαν μετά τη διάσπασή του με την Δημοκρατική Άμυνα το 1976 καταλήγοντας στην αποχώρηση περίπου δυο χιλιάδων μελών⁴⁴¹. Όπως τονίζει το ιδρυτικό στέλεχος του ΠαΣοΚ Γ. Χαραλαμπόπουλος *«από τα μέσα του 1976 το ΠαΣοΚ είχε πλέον μπει σε ανοδική πορεία και μετά τα ανοίγματα που έγιναν σε καταξιωμένα στελέχη του Κεντροαριστερού χώρου βρισκόταν στην τελική ευθεία για τις εκλογές του 1977 (...)*»⁴⁴². Η πορεία για τον έλεγχο του κόμματος είχε ολοκληρωθεί.

Η «άμεση» σχέση του Α. Παπανδρέου με τις μάζες χωρίς την διαμεσολάβηση της κομματικής οργάνωσης συνεχίστηκε και όταν το ΠαΣοΚ εξελέγη κυβέρνηση μετά το 1981. Η λαϊκιστική δομή μέσα στο κόμμα που παγιώθηκε τη δεκαετία του 1970 μεταφράστηκε τη δεκαετία του 1980 σε τακτικές και συχνά απροειδοποίητες αποφάσεις του προέδρου για μετακινήσεις υπουργών και ανασχηματισμό της κυβέρνησης (μετακίνηση Αρσένη, Σημίτη κ.α «πρωτοκλασάτων» στελεχών). Έτσι, σε περίπτωση σύγκρουσης με τα στελέχη του κόμματος ο πρόεδρος μπορούσε εύκολα να τα παραγκωνίσει εξοβελίζοντας τους εσωκομματικούς του αντιπάλους και ικανοποιώντας παράλληλα το αξίωμα της αδιαμεσολάβητης σχέσης του με τον «λαό».

Με αυτό τον τρόπο η ιστορική εμπειρία του παπανδρεϊκού ΠαΣοΚ θέτει εύλογα ερωτήματα εάν ο λαϊκισμός εν γένει μπορεί να αποτελέσει μορφή λαϊκής χειραφέτησης όπως ισχυρίζεται ο Laclau. Η κατάλυση της δημοκρατικής αρχής μέσα στο ΠαΣοΚ που πραγματοποιείται μέσω της «συσσωμάτωσης» των ψηφοφόρων και των μεσαίων στελεχών στο πρόσωπο του προέδρου είναι ένα σημαντικό αντεπιχείρημα για την αντίληψη του Laclau περί «αριστερού προοδευτικού τύπου» λαϊκισμό.

Ωστόσο σε σημειολογικό επίπεδο η σύλληψη του Laclau στην έννοια «λαός», ως απόλυτης, αντικειμενικής σταθεράς που γεννιέται μέσα από τις

⁴⁴¹ Βλ. Σπουρδαλάκης, Μιχάλης: «Η πορεία προς την εξουσία: 1974 - 1981» στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.) «Ο Α. Παπανδρέου και η εποχή του», εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, τόμος ένα, Αθήνα. σ. 199

⁴⁴² Βλ. Χαραλαμπόπουλος, Γιάννης: «Κρίσιμα Χρόνια», εκδόσεις Προσκήνιο, Αθήνα 2002, σ. 271.

παραγωγικές σχέσεις αποτελεί από μόνη της ένα θεωρητικό πρόβλημα. Η αντίληψη του όρου μέσα από αυτό το πρίσμα μειώνει κάθε προοπτική να δει κανείς την έννοια «λαός» ως μία «ρητορική» και επομένως «από τα πάνω» κατασκευασμένη έννοια⁴⁴³. Όπως επισημαίνει ο Α. Πανταζόπουλος, η εννοιοδότηση του λαού ως «πραγματική» και όχι «ρητορική» συνιστώσα παραβλέπει το σύνηθες φαινόμενο του ηγέτη-δημαγωγού που χρησιμοποιεί για ιδίων όφελος αυτή τη νοηματοδότηση του όρου. Σε εμπειρικό επίπεδο οι νέες ελίτ που προκύπτουν από το λαϊκιστικό φαινόμενο προκειμένου να ανελιχθούν και να εκμεταλλευτούν μία κρίση εκπροσώπησης πολιτικοποιούν τα λαϊκά στρώματα και τα εντάσσουν σε μία κοινή έννοια, αυτή του «λαού», για να εξυπηρετήσουν τα δικά τους συμφέροντα ενάντια στο κατεστημένο⁴⁴⁴. Εκεί έγκειται ένας ακόμα κίνδυνος εξαπάτησης και χειραγώγησης.

Σε επίπεδο σημειολογίας, η «γλώσσα» που χρησιμοποιεί ο Laclau για να περιγράψει σε ποιο πεδίο γίνεται η «λαϊκοδημοκρατική πάλη», αντιμετωπίζει επιμέρους προβλήματα καθώς προσδίδει στον όρο «λαϊκές παραδόσεις» αξιολογικό χαρακτήρα. Όπως τονίζει «στο βαθμό που οι "λαϊκές παραδόσεις" αντιπροσωπεύουν την ιδεολογική αποκρυστάλλωση της αντίστασης εναντίον αυτής κάθε αυτής της μορφής του Κράτους είναι ανθεκτικότερες από τις ταξικές ιδεολογίες και αποτελούν ένα σταθερότερο δομικό πλαίσιο αναφοράς»⁴⁴⁵. Συνιστούν δηλαδή το πλέγμα των εγκλήσεων που εκφράζουν την αντίφαση μεταξύ του λαού και της κυρίαρχης ιδεολογίας του κράτους. Η περιγραφή αυτής της πάλης που καταλαμβάνει συλλήβδην προοδευτικό

⁴⁴³ Βλ. Πανταζόπουλος, Ανδρέας: «“Για τον λαό και το έθνος”»: Η στιγμή Ανδρέα Παπανδρέου 1965 – 1989», εκδόσεις Πόλις, σ. 66.

⁴⁴⁴ Όπως αναφέρει ο Α. Ελεφάντης το όλο πρόβλημα ανάγεται σε μία πολιτική αντίθεση των νέων ηγετικών ομάδων προς τις κατεστημένες, που ενισχύονται πολιτικοποιώντας τα λαϊκά στρώματα. Βλ. Ελεφάντης, Άγγελος: «Στον αστερισμό του λαϊκισμού», εκδόσεις Ο πολίτης, Αθήνα 1991, σ. 247.

⁴⁴⁵ βλ. Laclau, Ernesto: «Πολιτική και ιδεολογία στη μαρξιστική θεωρία: Καπιταλισμός – Φασισμός - Λαϊκισμός», εκδόσεις Σύγχρονα Θέματα, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 188 – 189.

χαρακτήρα γίνεται με τον επίσης λανθάνον όρο «λαϊκές εγκλήσεις»⁴⁴⁶. Ο όρος αυτός επιφορτίζεται μέσω των όρων «λαϊκή δημοκρατική ιδεολογία» και «λαϊκοδημοκρατική πάλη» που χρησιμοποιεί ο Laclau με τις δημοκρατικές παραδόσεις του λαού, τα σύμβολα, τις αξίες του, την κουλτούρα του κ.λπ. Όμως πολύ συχνά στις λαϊκές παραδόσεις και ιδεολογίες ανήκουν ιδεολογήματα και πρακτικές εντελώς αναχρονιστικές όπως η θρησκοληψία, η ξενοφοβία, η καταπίεση των γυναικών, η δουλικότητα, η υποταγή, η αντίληψη του περιούσιου λαού κ.λπ.⁴⁴⁷. Με λίγα λόγια μέσα στην νοηματοδότηση του Laclau για τον λαϊκισμό έχουμε μία υπεραξίωση της έννοιας λαός. Και αυτό διότι ο λαός δεν είναι απαραίτητως «δημοκρατικός», ούτε «προοδευτικός», ούτε προκύπτει ως «φυσική οντότητα» μέσα από τις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής.

Το στοιχείο της υπεραξίωσης του λαού το συναντάμε πολύ συχνά στον πολιτικό λόγο του Α. Παπανδρέου. Είτε πρόκειται για ιδεολογικά ζητήματα του ΠαΣοΚ είτε για απλές εγκλήσεις προς τους ψηφοφόρους του κόμματος. Οι αναφορές στον «εκ φύσεως» δημοκρατικό λαό, στις λαϊκές «δημοκρατικές» παραδόσεις του, στο «κοινό» παρελθόν της αντίστασης σε οποιαδήποτε ξένη κυριαρχία είναι συχνές⁴⁴⁸. Φυσικά, κάποιες φορές χρησιμοποιούνται ως μορφή κολακείας ενώ άλλες ως ρητορικό σχήμα που εκπληρώνει την αποστολή του ΠαΣοΚ για «εθνική λαϊκή ενότητα» και λήθη με το παρελθόν.

Σύμφωνα με όσα αναφέραμε μέχρι τώρα, το ΠαΣοΚ την περίοδο 1974 – 1989 εκπληρώνει το αξίωμα της λαϊκιστικής οργανωτικής δομής και οικειοποιείται την λαϊκιστική αντίληψη της ελληνικής κοινωνίας μέσω του πολιτικού του λόγου. Ο ηγέτης γίνεται ο μοναδικός γνήσιος ερμηνευτής της ιδεολογίας του κινήματος και εμφανίζεται να έχει μία «αδιαμεσολάβητη» σχέση με τον λαό. Οι θεσμοί μέσα στο κόμμα και η διαμεσολαβητική λειτουργία των στελεχών του δεν παίζουν κανέναν ρόλο, γεγονός που εκπληρώνει τις προϋποθέσεις για την εμφάνιση του όρου λαϊκιστικό «κίνημα»

⁴⁴⁶ Ελεφάντης, Άγγελος: «Στον αστερισμό του λαϊκισμού», εκδόσεις Ο πολίτης, Αθήνα 1991, σ. 253.

⁴⁴⁷ Ο.π 255.

⁴⁴⁸ Ο.π

ή κόμμα για το ΠαΣοΚ. Με αυτό τον τρόπο, ο λαϊκισμός, που όπως αποδείξαμε δεν μπορεί να είναι μία μορφή λαϊκής χειραφέτησης όπως ισχυρίζεται ο Laclau, γίνεται ένας «κώδικας επικοινωνίας» μεταξύ του ΠαΣοΚ, των ψηφοφόρων του κόμματος και κατ' επέκταση της ελληνικής κοινωνίας την περίοδο 1981 - 1989. Η δημοκρατική διαδικασία όπως είδαμε στην περίπτωση του παπανδρείκου ΠαΣοΚ ακολουθεί το λαϊκιστικό πρότυπο τη στιγμή που το ΠαΣοΚ αναδεικνύεται ως ηγεμονική και «προοδευτική» ταυτόχρονα δύναμη για την ελληνική κοινωνία.

Σύμφωνα με την ανάλυση που προηγήθηκε στα κεφάλαια 4.2, 4.3, 4.4 και 4.5 θα μπορούσαμε να αναφέρουμε ως κυρίαρχα χαρακτηριστικά του εθνικολαϊκιστικού λόγου της Μεταπολίτευσης τα εξής:

α) Η υπεραξίωση του λαού που φαίνεται μέσα από τις συχνές αναφορές στον όρο «λαός» και στα θετικά ποιοτικά του χαρακτηριστικά (πχ «εκ φύσεως» δημοκρατικός λαός, λαϊκές «δημοκρατικές» παραδόσεις, το «κοινό» παρελθόν της αντίστασης σε οποιαδήποτε ξένη κυριαρχία). Μέσα από αυτές τις αναφορές το νέο κοσμοείδωλο της ελληνικής κοινωνίας γίνεται ο αγωνιζόμενος «προοδευτικός» ελληνικός λαός.

β) Η πρωτοκαθεδρία του «έθνους-λαού». Τα συχνά αιτήματα για «εθνική ανεξαρτησία» και «εθνική απελευθέρωση» έχουν ως κύρια αναφορά τη νέα νοηματοδότηση του «έθνους» που συμπίπτει με την έννοια «λαός». Τα συνθήματα αυτά σε συνδυασμό με την νεομαρξιστική θεωρητική αντίληψη που χρησιμοποίησε ο Α. Παπανδρέου περί καπιταλιστικού κέντρου – περιφέρειας εκτρέφουν τον αντιαμερικανισμό και την αμυντική στάση της ελληνικής κοινωνίας προς οτιδήποτε χαρακτηρίζεται «ξενόφερτο», «δυτικοευρωπαϊκό», γενικά «ξένο» προς την ελληνική κουλτούρα.

γ) Η αποθέωση της έννοιας του «χαρισματικού ηγέτη». Ο Α. Παπανδρέου όπως είδαμε παραμένει μέχρι την ημέρα της αποχώρησής του από την ενεργό πολιτική δράση πρόεδρος του ΠαΣοΚ. Από αυτόν εκπηγάζει ο ιδεολογικός λόγος του κόμματος και διαμορφώνεται ο κυρίαρχος πολιτικός λόγος της δεκαετίας του 1980 στην Ελλάδα. Το ΠαΣοΚ ως κυρίαρχος φορέας των αντιλήψεων του Α. Παπανδρέου λειτουργεί μακριά από ένα θεσμοθετημένο πλαίσιο δημοκρατικής λειτουργίας. Οι θεσμοί τόσο μέσα στο

κόμμα όσο και στο κράτος υπάρχουν τυπικά αλλά δεν λειτουργούν πάντα στην πράξη⁴⁴⁹. Εγγυητής της λαϊκής ενότητας και της δημοκρατικής λειτουργίας γίνεται ο πρόεδρος του κόμματος και κατ' επέκταση ο «κυρίαρχος λαός» ο οποίος έχει «αδιαμεσολάβητη» σχέση με τον ηγέτη⁴⁵⁰. Ο κυρίαρχος λόγος της Μεταπολίτευση στην Ελλάδα επομένως δεν μιλάει για την αναγκαιότητα λειτουργίας των θεσμών αλλά υπεραξιώνει τον ρόλο του ισχυρού ηγέτη. Ο ρόλος αυτός γίνεται με την «θέληση του λαού».

δ) Η δομή της εξουσίας παραμένει κρατικιστική και στηρίζεται μέσα από τον λόγο της Μεταπολίτευσης. Όπως έχει αναφέρει ο Στέλιος Ράμφος η Μεταπολίτευση υπήρξε η συνέχεια του Εμφυλίου με ειρηνικά μέσα⁴⁵¹. Μετά τη νίκη του ΠαΣοΚ τον Οκτώβριο του 1981 έχουμε μία «ψυχολογική ρεβάνς» από τους ηττημένους του Εμφυλίου και τα κοινωνικά στρώματα που είχαν μείνει χωρίς πρόσβαση σε πολιτικά και δημόσια αξιώματα. Το κράτος θα

⁴⁴⁹ Ως χαρακτηριστικά παραδείγματα για την ανεπαρκή λειτουργία των θεσμών στην Ελλάδα μπορούμε να αναφέρουμε την συχνή απουσία βουλευτών από τις συνεδριάσεις της Βουλής, την ανεπαρκή λειτουργία ελεγκτικών μηχανισμών στο κράτος, τις παρεμβάσεις της κυβέρνησης στον ρόλο της δικαιοσύνης (πολιτικοί διορισμοί δικαστικών λειτουργιών), τους δανεισμούς επιχειρήσεων με τη διαμεσολάβηση της κυβέρνησης ή των κομμάτων κ.λπ.

⁴⁵⁰ Όπως έχει επισημάνει ο Α. Πανταζόπουλος για τον Α. Παπανδρέου, αποτέλεσε τον μοναδικό ερμηνευτή των κομματικών ιδεολογιών αρχών του ΠαΣοΚ ενώ η επιρροή του μέσα στο κόμμα ήταν σαφώς ανώτερη της επιρροής που είχε η κομματική οργάνωση. Πάνω σε αυτές τις βάσεις οικοδομείται η αδιαμεσολάβητη σχέση του Α. Παπανδρέου με τους ψηφοφόρους του ΠαΣοΚ και κατ'επέκταση, την κοινωνία. Σε υλικό επίπεδο η «λαϊκή ενότητα», η «κοινωνική συνοχή» και η αφοσίωση στο πρόσωπο του Α. Παπανδρέου όπως αναφέραμε ενισχύονται από τους άμεσους διορισμούς ψηφοφόρων στο Δημόσιο, από εξασφάλιση δανείων και επιδοτήσεων και από άλλους πελατειακούς τρόπους διαχείρισης της πολιτικής. Βλ. Πανταζόπουλος, Ανδρέας: *«Για το λαό και το έθνος – Η στιγμή Ανδρέα Παπανδρέου 1965 - 1989»*, εκδόσεις Πόλις, 2001 Αθήνα, σ. 170 – 173.

⁴⁵¹ Βλ. Ράμφος Στέλιος: *«Η Λογική της Παράνοιας»*, Εκδόσεις Αρμός, Αθήνα 2012, σ. 20 – 21.

λειτουργήσει εντελώς «εξωθεσμικά» υπέρ των «μη προνομιούχων». Η αυταρχική του ταυτότητα έχει καταλυθεί. Πλέον οτιδήποτε λειτουργεί μέσω του κράτους μπορεί εύκολα να βαφτίζεται «αριστερό», «προοδευτικό» και «φιλολαϊκό» με πρόσχημα την οικονομική στήριξη υπέρ των «αδυνάτων». Η αρχή αυτή εκπληρώνει και πάλι το λαϊκιστικό αξίωμα του μεταπολιτευτικού λόγου.

στ) Ο αντιευρωπαϊκός, εθνικιστικός λόγος καθίσταται κυρίαρχος και περνάει εύκολα στην κοινωνία ως ρητορικό σχήμα. Η πραγματική σχέση της Ελλάδας με την Ευρώπη που μέχρι εκείνη την περίοδο δεν είναι άλλη από οικονομική και εμπορική δεν προβάλλεται καθώς αντιμετωπίζεται ως ευκαιριακό φαινόμενο.

ε) Η κυριαρχία του κομματικού ιδεολογικού λόγου τη δεκαετία του 1980 εδραιώνεται βαθύτερα μέσω της αντιπαράθεσης μεταξύ ΠαΣοΚ και ΝΔ. Η υπεράσπιση της κομματικής γραμμής αντικαθιστά την μακροπρόθεσμη πολιτική δράση και την ανάγκη εύρεσης ουσιαστικών επιχειρημάτων στις συζητήσεις που γίνονται στη δημόσια και ιδιωτική σφαίρα. Το ιδεολογικό κενό που παρατηρείται μετά το 1985 περίοδος κατά την οποία οι εθνικολαϊκιστικές αναφορές του ΠαΣοΚ δεν ανταποκρίνονται πλέον στην πραγματική κατάσταση που ζει η ελληνική κοινωνία, συμπληρώνεται τα επόμενα χρόνια από έναν κομματικό λόγο χωρίς ουσιαστικό περιεχόμενο. Ο λόγος αυτός χρησιμοποιείται μόνο για να καλύψει τις οργανικές ανάγκες μεταξύ του κόμματος και των οπαδών του ΠαΣοΚ. Η ρητορική του λόγου της Μεταπολίτευσης λίγο πολύ παραμένει ίδια μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1980 χωρίς ωστόσο να βρίσκει απήχηση στην κοινωνία, ειδικά μετά τον θάνατο του Α. Παπανδρέου και τον ερχομό της παγκοσμιοποίησης. Όπως θα δούμε παρακάτω ο λόγος αυτός δεν εκφράζεται πλέον μέσα στο κατάλληλο υλικό-ιστορικό περιβάλλον.

Τα χαρακτηριστικά του λόγου της Μεταπολίτευσης και η επιχειρηματολογία του όπως την περιγράψαμε πιο πάνω, αναδεικνύουν την κυρίαρχη ιδεολογία της ελληνικής κοινωνίας τη δεκαετία του 1980. Μέσα από τη χρήση αυτού του λόγου αλλά και τις συνθήκες της Μεταπολίτευσης, η ελληνική κοινωνία στρέφει την προσοχή της σε πρόσωπα και σύμβολα, όχι σε θεσμούς ή διαδικασίες. Όσο προχωράμε προς τα τέλη της δεκαετίας του 1980

και η κομματική δημοκρατία εδραιώνεται, ο λόγος της Μεταπολίτευσης συνεχίζει να υπάρχει χάνοντας όμως σταδιακά την ισχύ του. Η «αντιδεξιά» πολιτική ρητορεία του ΠαΣοΚ που γνώρισε στιγμές δόξας στις αρχές της δεκαετίας του 1980 διαρκώς απομακρύνεται από τις πραγματικές συνθήκες που ζει η ελληνική κοινωνία. Αυτή η απόκλιση μεταξύ κομματικού λόγου και των πραγματικών συνθηκών αποστερούν από το ΠαΣοΚ το περιεχόμενο του λόγου του αφήνοντάς του μόνο την επικαρπία.

Η κύρια μετατόπιση του εθνικιστικού λόγου που ξεκίνησε μέσω του ΠαΣοΚ τη δεκαετία του 1970 στην Ελλάδα και πέρασε στην ελληνική κοινωνία μία δεκαετία αργότερα, στέρησε από τον «λόγο των εθνικοφρόνων» το προνόμιο της εθνικής ρητορείας και επανατοποθέτησε το βάρος του εθνικού λόγου στην πολιτική, κρατικιστική του μορφή. Το ΠαΣοΚ υιοθετώντας τον κρατισμό ως πολιτική υιοθέτησε παράλληλα το λαϊκιστικό πρότυπο. Μέσω του λαϊκισμού και με αθέσμιτο συχνά τρόπο κάλυψε ένα έλλειμμα δημοκρατίας που είχε ζήσει για σαράντα σχεδόν χρόνια η χώρα, καταφέροντας να δώσει άτυπα πρόσβαση στην εξουσία σε ένα μεγάλο κομμάτι της ελληνικής κοινωνίας. Δημιουργώντας ευνοϊκές κοινωνικές συνθήκες για τα μικρομεσαία στρώματα κατάφερε να εδραιωθεί για πάνω από είκοσι χρόνια στην εξουσία. Μέσα από τις συνθήκες που δημιούργησε εισήγαγε τον πολιτικό του λόγο ο οποίος είχε δανειστεί στοιχεία από την παράδοση του εθνικού λόγου των κομμάτων της αριστεράς στην Ελλάδα.

Παρότι η περίοδος αυτή σηματοδότησε το οριστικό τέλος στη μετεμφυλιακή περίοδο και παράλληλα παγίωσε την ομαλή εναλλαγή των κομμάτων στην εξουσία μετά την πτώση της χούντας, σήμανε τη διόγκωση του δημόσιου χρέους. Μέσω της ανάληψης ευθυνών από το κράτος (χαμηλή άμεση και έμμεση φορολογία, σταθεροποίηση της ανεργίας, αύξηση καταναλωτικής δύναμης με χαμηλούς ρυθμούς ανάπτυξης, κρατικοποίηση ζημιογόνου ιδιωτικού τομέα) υπήρξαν συνθήκες κοινωνικής ενσωμάτωσης τουλάχιστον μέχρι το 1985⁴⁵².

⁴⁵² Θέση και του Δ. Χαραλάμπη ο οποίος αναφέρει επίσης τις εισροές κεφαλαίου από την ΕΟΚ, την έξαρση του εξωτερικού και εσωτερικού δανεισμού του κράτους. Βλ.

Οι αντιφάσεις ωστόσο στην πολιτική που ακολούθησε το ΠαΣοΚ ως κυβέρνηση αποκαλύπτουν και το μέγεθος του ιδεολογικού ή «μυθικού» αφηγηματικού του λόγου ο οποίος ήταν συμβατός με τις συνθήκες που είχαν προηγηθεί. Οι συγκυρίες όπως η πτώση της Χούντας και η Κυπριακή τραγωδία βοήθησαν στην εμπέδωση του πολιτικού λόγου της Μεταπολίτευσης και κυρίως στο ότι η χώρα χρειαζόταν να «απεξαρτηθεί» ή να αλλάξει τις σχέσεις της με τον Δυτικό κόσμο ή την Ευρώπη. Οι επιπτώσεις της «εθνικολαϊκιστικής» εθνικής «αφήγησης» για την ελληνική κοινωνία έμειναν βαριά κληρονομιά μίας γενιάς προς την επόμενη.

Χαραλάμπης, Δημήτρης: *«Πελατειακές Σχέσεις και Λαϊκισμός»*, εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα 1989, σ. 307. Για τη διόγκωση του κρατικού χρέους την περίοδο 1981 – 1989 βλ Παράρτημα Πίνακας 7: Εξέλιξη του Δημόσιου Χρέους στην Ελλάδα μετά το 1981.

5. Η απήχηση του λόγου της Μεταπολίτευσης και ο εθνοκεντρικός λόγος στην Ελλάδα: 1990 - 2012

Η «κληρονομιά» που άφησε σε ιδεολογικό επίπεδο η δεκαετία του 1980 στην ελληνική κοινωνία ήταν όπως δείξαμε, μία νέου τύπου νοηματοδότηση στο σημαίνον «έθνος». Οι έννοιες «εθνική» και «λαϊκή» ενότητα δρουν πλέον ως κοινοί παρανομαστές και μοχλοί ενσωμάτωσης για τα μικροαστικά στρώματα και ευρύτερες κοινωνικές ομάδες. Η λέξη «έθνος» που είχε χρησιμοποιηθεί κατά κόρον από τις δεξιές κυβερνήσεις και από τη Χούντα ως αντίβαρο κατά του κομμουνισμού στην Ελλάδα, παύει να έχει τις παλιές της συμπαραδηλώσεις. Η χούντα ως ο τελευταίος εκφραστής της «εθνοκροσύνης», αποτυγχάνει να διαφυλάξει την εθνική ιδέα και αυτό καθιστά την παλιά νοηματοδότηση του όρου απεχθή και παρωχημένη για την ελληνική κοινωνία⁴⁵³. Η άνοδος του ΠαΣοΚ στην εξουσία και η νέα χρήση του όρου «έθνος» που γίνεται από το νέο κόμμα εξουσίας εμπεριέχει αναφορές σε «εθνική ανεξαρτησία», «εθνική υπερηφάνεια» και αξιώνει μία «αυτόνομη» και «υπερήφανη» εθνική εξωτερική πολιτική. Επίσης, μέσω του αιτήματος που θέτει το ΠαΣοΚ για «λαϊκή κυριαρχία» και «λαϊκή ενότητα» η λέξη «έθνος»

⁴⁵³ Για την υπέρβαση των μετεμφυλιακών γραμμών του Εμφυλίου τη δεκαετία του 1980 μέσω του λόγου αλλά και άλλων συνθηκών βλ. επίσης Χαραλάμπης, Δημήτρης: (εισήγηση) «Ελευθερία της Έκφρασης, πλουραλισμός και διαφάνεια στον χώρο των ηλεκτρονικών ΜΜΕ. Η ελληνική εμπειρία: Από την απώλεια του κρατικού μονοπωλίου στις “ασυμβίβαστες ιδιότητες” του “βασικού μετόχου” και στις προοπτικές εξορθολογισμού στην ψηφιακή εποχή» στο Τσεβάς, Δ. Α. (επιμέλεια): «Διασφάλιση του Πλουραλισμού και έλεγχος συγκέντρωσης στα Μέσα Ενημέρωσης», Εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2007, σ. 142 – 144. Γενικά για τον ρόλο του στρατού ως καθεστωτική δύναμη στην Ελλάδα βλ. Χαραλάμπης, Δημήτρης: Στρατός και Πολιτική Εξουσία: «Η Δομή της Εξουσία στην Μετεμφυλιακή Ελλάδα», εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα 1985.

γίνεται ταυτόσημη με τον «λαό» (η «εθνική ενότητα» μετατρέπεται σε «εθνική-λαϊκή ενότητα» στο λόγο του ΠαΣοΚ)⁴⁵⁴.

Αυτή η νέα σύλληψη του όρου που έχει ως κύριο «αφηγητή» τον Α. Παπανδρέου, καλύπτει απόλυτα το κοινωνικό αίτημα που εκφράστηκε μετά τον Εμφύλιο για «εθνική συμφιλίωση». Η έννοια αυτή εκφράζεται μέσω αυξανόμενου δανεισμού του κράτους και διεύρυνσης του δημόσιου χρέους χωρίς παράλληλα να υπάρχει αύξηση της ανταγωνιστικότητας. Το Δημόσιο χρέος μεταξύ 1981 – 1995 σχεδόν πενταπλασιάστηκε καθώς η εξέλιξη της συνολικής δανειακής επιβάρυνσης της ελληνικής οικονομίας από 27,1% έφτασε το 99,2%⁴⁵⁵. Ο Α. Παπανδρέου ως εκφραστής αυτού του όρου καθίσταται απόλυτος εκπρόσωπος της «εθνικής συμφιλίωσης» και χειριστής της έννοιας «έθνος» κατά τη δεκαετία του 1980 στην Ελλάδα.

Η νέα υπόθεση εργασίας που θα κάνουμε στο σημείο αυτό είναι ότι νέοι πολιτικοί «αφηγητές» (από τον χώρο της Εκκλησίας, της λαϊκής Δεξιάς, και της «εθνικόφρονος» Αριστεράς) προκειμένου να κερδίσουν το παπανδρείο ακροατήριο στο οποίο ανήκαν τα μικροαστικά στρώματα, δανείστηκαν στοιχεία από τη ρητορική του Α. Παπανδρέου μετά τον θάνατό του, αναπτύσσοντας ένα νέο εθνοκεντρικό λόγο⁴⁵⁶. Το πιο ενδιαφέρον ίσως

⁴⁵⁴ Όπως αναφέρεται στη Διακήρυξη των Βασικών αρχών και στόχων του ΠαΣοΚ «Η εθνική ανεξαρτησία είναι αναπόσπαστα δεμένη με τη λαϊκή κυριαρχία, με τη δημοκρατία σε κάθε φάση της ζωής του τόπου, με την ενεργό συμμετοχή του πολίτη σ' όλες τις αποφάσεις που τον αφορούν». Βλ. Διακήρυξη Βασικών αρχών και στόχων του ΠαΣοΚ σ. 3.

Ενδιαφέρον επίσης έχει η ανάλυση του Ν. Πανταζόπουλου για τη σχέση μεταξύ «εθνικής ανεξαρτησίας» και «λαϊκής κυριαρχίας» στον πρώιμο ιδεολογικό λόγο του κόμματος.

⁴⁵⁵ Βλ. Πελαγίδης, Θεodorής – Μητσόπουλος Μιχάλης: «Η στιγμή της στροφής για την ελληνική Οικονομία», εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2010, σ. 169 και Παράρτημα: Πίνακας 7: Εξέλιξη του Δημόσιου Χρέους στην Ελλάδα μετά το 1981.

⁴⁵⁶ Θα διερευνηθεί η υπόθεση και θα αναζητηθούν στοιχεία στην αναφορά που έχει κάνει ο Δ. Χαραλάμπης. Σύμφωνα με την υπόθεση εργασίας όταν ο Α. Παπανδρέου ως κύριος «αφηγητής» και διαχειριστής του νέου-εθνικιστικού λαϊκού λόγου έλειψε, «ιδεολογήματα που αποτέλεσαν σημαντικά στοιχεία του επανήλθαν στις παραδοσιακές

στοιχείο αυτής της υπόθεσης είναι ότι πάνω στον εθνοκεντρικό λόγο της δεκαετίας του 1990 και στις νέες πολιτικοκοινωνικές συμμαχίες που δημιουργήθηκαν τη δεκαετία εκείνη, «γεννήθηκε» η ελληνική ακροδεξιά της δεκαετίας του 2010.

Στο κεφάλαιο 5 θα περιγράψουμε τον εθνικιστικό λόγο της δεκαετίας του 1990 στην Ελλάδα, αναλύοντας τις ομοιότητες και τις διαφορές του με τον εθνικιστικό λόγο της δεκαετίας του 1980⁴⁵⁷. Θα δούμε ποιες είναι οι νέες πολιτικοκοινωνικές συμμαχίες που δημιουργούνται την περίοδο εκείνη και θα εξετάσουμε πώς ξεκινάει η πορεία της Χρυσής Αυγής. Στην ανάλυση που θα κάνουμε θα προσπαθήσουμε να δείξουμε πώς τελικά η πολιτική κουλτούρα της Μεταπολίτευσης παρουσίασε ασυνέχειες ή τομές. Θα δούμε δηλαδή πώς οι νέες πολιτικοκοινωνικές συμμαχίες χτίζουν την πολιτική τους φρασεολογία μέσα στις νέες συνθήκες που επιβάλλει το παγκοσμιοποιημένο διεθνές περιβάλλον επαναφέροντας επιχειρήματα του παρελθόντος.

Όπως θα δούμε, εκτός από τον παπανδρεϊκό όρο «έθνος», χρησιμοποιούν και άλλα στοιχεία του ελληνικού πολιτικού λόγου όπως η συνωμοσιολογία που χρησιμοποίησαν συχνά στην Ελλάδα τα κόμματα της Αριστεράς. Σε αυτό το πλαίσιο η παπανδρεϊκή «αφήγηση» χρησιμοποιήθηκε όπως θα δείξουμε ως «εργαλείο» κοινωνικού προστατευτισμού κατά των αλλαγών που έφερε η παγκοσμιοποίηση στην ελληνική κοινωνία. Η «διαφύλαξη» της εθνικής πολιτισμικής ταυτότητας και η «κάθαρση» του

αναφορές τους και στους παραδοσιακούς εκφραστές τους συναντώντας τον συντηρητικό λόγο και στα δύο άκρα του πολιτικού φάσματος». Βλ. Δ. Χαραλάμπης: (εισήγηση) «Ελευθερία της Έκφρασης, πλουραλισμός και διαφάνεια στον χώρο των ηλεκτρονικών ΜΜΕ. Η ελληνική εμπειρία: Από την απώλεια του κρατικού μονοπωλίου στις “ασυμβίβαστες ιδιότητες” του “βασικού μετόχου” και στις προοπτικές εξορθολογισμού στην ψηφιακή εποχή» στο Τσεβάς, Δ. Α. (επιμέλεια): «Διασφάλιση του Πλουραλισμού και έλεγχος συγκέντρωσης στα Μέσα Ενημέρωσης», Εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2007, σ. 144.

⁴⁵⁷ Για τον εθνικιστικό λόγο της δεκαετίας του 1990 βλ. επίσης Πανταζόπουλος, Ανδρέας: «Η Δημοκρατία της Συγκίνησης: Τιμια – Οτσαλάν: Αντιεκσυγχρονιστικές και Εκσυγχρονιστικές Τάσεις στο Πολιτικό Σύστημα», εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2002.

πολιτικού τοπίου από τη διαφθορά, μπαίνει από τους νέους «αφηγητές» στο επίκεντρο της πολιτικής ατζέντας⁴⁵⁸. Ο αντίπαλος πολιτικός χώρος γίνεται το «εκσυγχρονιστικό ΠΑΣΟΚ» και οι μεταρρυθμίσεις που προσπαθεί να προωθήσει στη λειτουργία του κράτους.

Οι νέοι πολιτικοί «αφηγητές» όπως θα δείξουμε δανείζονται τις προσφιλείς για την ελληνική κοινωνία εθνικές συμπαραδηλώσεις του παπανδρείκου λόγου εντάσσοντας σε αυτόν το στοιχείο της ηθικολογίας. Δανείζονται επίσης στοιχεία από τον «απολιτικό» και υπερκομματικό λόγο που εξέφρασαν ομάδες διανοούμενων και πολίτες την εποχή των διαδηλώσεων για το Μακεδονικό, τα Ίμια και την υπόθεση Οτσαλάν. Οι νέες κοινωνικές συγκλίσεις που δημιουργήθηκαν εκείνη την περίοδο, όπως θα δούμε παρακάτω, εξέφρασαν την υπεράσπιση του εθνικού πάνω στον «κώδικα της τιμής» και της «παράδοσης».

Σκοπός μας είναι να αναδείξουμε με ποιον τρόπο γίνεται αυτή η «μεταμφίεση» του λόγου της Μεταπολίτευσης και πώς αυτή γίνεται ανεκτή από την ελληνική κοινωνία μέσα στο νέο περιβάλλον που διαμορφώνει η παγκοσμιοποίηση. Στο πλαίσιο αυτό θα περιγράψουμε και τον Καραμανλικό λόγο της περιόδου 2004 - 2008 που αποτελεί μία πολύ ενδιαφέρουσα περίπτωση, αφού, μέσα σε αυτόν υπάρχουν τόσο «εθνικολαϊκιστικά» όσο και «εκσυγχρονιστικά» αιτήματα.

Η μίμηση του παπανδρείκου λόγου όπως θα δούμε, συμβαίνει την περίοδο που η παγκοσμιοποίηση πλέον δρα καταλυτικά στη δημόσια διοίκηση,

⁴⁵⁸ Βλ. Ανάλυση του Δ. Χαραλάμπη για την έννοια της «διαπλοκής» στην Ελλάδα. Χαραλάμπης, Δημήτρης (εισήγηση) «Ελευθερία της Έκφρασης, πλουραλισμός και διαφάνεια στον χώρο των ηλεκτρονικών ΜΜΕ. Η ελληνική εμπειρία: Από την απώλεια του κρατικού μονοπωλίου στις “ασυμβίβαστες ιδιότητες” του “βασικού μετόχου” και στις προοπτικές εξορθολογισμού στην ψηφιακή εποχή» στο Τσεβιάς, Δ. Α. (επιμέλεια): *«Διασφάλιση του Πλουραλισμού και έλεγχος συγκέντρωσης στα Μέσα Ενημέρωσης»*, Εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2007, σ. 142 – 149 και Χαραλάμπης, Δημήτρης: *«Η ανάγκη απεμπλοκής της χώρας από τα αδιέξοδα»* στην εφημερίδα «Το Βήμα», 11 / 1 / 2009. Βλ.

<http://www.tovima.gr/opinions/article/?aid=250056>, προσβάσιμο 4-1-2011.

και στο κομματικοποιημένο πολιτικό ακροατήριο. Ο ιστορικός συμβιβασμός Δεξιάς και Αριστεράς το 1990 καθώς και η αποχώρηση του Κωνσταντίνου Καραμανλή από την ενεργό πολιτική δράση που σχεδόν συνέπεσε χρονικά με τον θάνατο του Α. Παπανδρέου, βοήθησε στη «συμφιλίωση» των δύο αντίπαλων κομμάτων. Σημαντικό ρόλο στη διαδικασία αυτή έπαιξε, άλλωστε, η ανάγκη και των δύο να προσεγγίσουν τις κοινωνικές τάξεις που ονομάστηκαν «μεσαίος χώρος», ένας χώρος που οριοθετήθηκε ως η μεγάλη πλειοψηφία του ελληνικού λαού στα τέλη της δεκαετίας του 1990.

5.1. Η έλευση της παγκοσμιοποίησης στην Ελλάδα

Η παγκοσμιοποίηση δεν αποτελεί αντικείμενο ανάλυσης στη συγκεκριμένη διδακτορική διατριβή. Αξίζει ωστόσο για λόγους επαρκούς παρουσίασης του θέματος της έρευνας να περιγράψουμε την πορεία της τα τελευταία χρόνια καθώς αποτελεί το πλαίσιο πάνω στο οποίο εκτυλίσσεται η αφήγηση που κάνουμε για την ανανοηματοδότηση του έθνους. Η πορεία της παγκοσμιοποίησης συμβαδίζει χρονικά με τις πολιτικές εξελίξεις που περιγράφουμε. Σκοπός μας λοιπόν είναι να περιγράψουμε αρχικά την παγκοσμιοποίηση ως φαινόμενο και στη συνέχεια να εξετάσουμε με ποιον τρόπο επιδρά στη «μεταμφίεση» του εθνοκεντρικού λόγου την περίοδο της Μεταπολίτευσης.

Η παγκοσμιοποίηση ως οικονομικό φαινόμενο, γίνεται αντιληπτή ως μία διαδικασία ελεύθερης κυκλοφορίας κεφαλαίου, εμπορευμάτων, εργασίας, και τεχνογνωσίας σε παγκόσμιο επίπεδο. Το φαινόμενο, όπως έχει υποστηρίξει ο Niel Ferguson, δεν είναι η πρώτη φορά που παρουσιάζεται στην παγκόσμια ιστορική εξέλιξη⁴⁵⁹. Τον 19^ο αιώνα είχαμε ένα κύμα παγκοσμιοποίησης αντίστοιχο με αυτό που παρατηρείται από τη δεκαετία του 1970 μέχρι σήμερα. Η αυξητική τάση που σημειώθηκε στις αρχές του 20^{ου} αιώνα στο διεθνές εμπόριο ήταν σύμφωνα με τον συγγραφέα μεγαλύτερη σε όγκο από τη σημερινή⁴⁶⁰. Όπως αναφέρει ο Niel Ferguson: *«Κατά τις τρεις δεκαετίες πριν το 1914, οι εμπορικές συναλλαγές των αγαθών πλησίαζαν το ποσοστό επί της παγκόσμιας συνολικής παραγωγής που κάλυπταν και κατά τα τελευταία τριάντα χρόνια (...) Η διεθνής μετανάστευση ήταν κατά πάσα βεβαιότητα μεγαλύτερη, σε σχέση με τον πληθυσμό της γης και (...) σε καθαρούς ποσοστιαίους όρους τα ποσά που είχαν επενδυθεί στο εξωτερικό –ιδιαίτερα από τις πλούσιες στις φτωχές χώρες- ήταν πολύ μεγαλύτερα».*

⁴⁵⁹ Βλ. Ferguson, Niall: *«Η Εξέλιξη του Χρήματος: Μία Οικονομική ιστορία του κόσμου»*, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Ιούνιος 2011.

⁴⁶⁰ Ο.π. σ. 278.

Η αρχή ωστόσο του φαινομένου της «σύγχρονης» παγκοσμιοποίησης εντοπίζεται αρκετά χρόνια αργότερα. Η πτώση του συστήματος του Bretton Woods το 1971 δημιούργησε νέες συνθήκες για τα εθνικά κράτη καθώς οι ισοτιμίες των εθνικών νομισμάτων μπορούσαν πλέον να καθορίζονται εκτός των εθνικών συνόρων⁴⁶¹. Αυτό δημιουργούσε περισσότερες ευκαιρίες για κερδοφορία αλλά μεγαλύτερη αστάθεια για τις εθνικές οικονομίες. Μετά την πετρελαϊκή κρίση οι τιμές των βασικών καταναλωτικών αγαθών αυξήθηκαν παγκοσμίως, με αποτέλεσμα οι κυβερνήσεις να περιορίσουν τους δασμούς και η ελεύθερη διακίνηση αγαθών να ενταθεί.

Οι μεγάλοι επιχειρηματικοί όμιλοι, ιδιαίτερα μετά την πτώση της Σοβιετικής Ένωσης το 1991, άρχισαν να εντείνουν τον ρόλο τους στη διεθνή σκηνή ως η κινητήρια δύναμη στην δανειοδότηση και την ανάπτυξη των εθνικών οικονομιών. Οι κυβερνήσεις δανείζονται μέχρι σήμερα τεράστια ποσά στις διεθνείς χρηματαγορές για να αποπληρώσουν μέρος του χρέους τους εντείνοντας τις σχέσεις εξάρτησης που έχουν με την παγκόσμια οικονομία. Όπως αναφέρει ο Πωλ Κρούγκμαν, *«πριν από δεκαπέντε χρόνια ουδείς θα σκεφτόταν ότι τα σύγχρονα κράτη θα αναγκάζονταν να υπομείνουν συντριπτικές υφέσεις από τον φόβο των κερδοσκόπων του νομίσματος και ότι οι προηγμένες χώρες θα ήταν ανίκανες να παράγουν αρκετές δαπάνες για να διατηρήσουν την απασχόληση των εργατών και των εργοστασίων τους»*⁴⁶². Η

⁴⁶¹ Σύμφωνα με το σύστημα του Bretton Woods που υιοθετήθηκε διεθνώς μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και ίσχυσε μέχρι το 1971, οι συναλλαγματικές ισοτιμίες μεταξύ κρατών θα οριζόνταν σταθερές, όπως γινόταν παλιότερα υπό τον «κανόνα του χρυσού», μόνο που στη θέση του χρυσού θα έμπαινε πλέον το δολάριο το οποίο θα παρέμενε θεωρητικά μετατρέψιμο σε πολύτιμο μέταλλο με τη συμφωνία ότι τεράστιες ποσότητες χρυσού θα παρέμεναν ακίνητες στο Διεθνές Θυσαυροφυλάκιο των ΗΠΑ υπό την εγγύηση δύο οργανισμών α) του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου (ΔΝΤ) και β) της Παγκόσμιας Οικονομικής Τράπεζας. Το σύστημα του Bretton Woods καταργήθηκε επισήμως με την κατάργηση της μετατρεψιμότητας του δολαρίου σε χρυσό από τον Πρόεδρο Νίξον το 1971.

⁴⁶² Κρούγκμαν, Πωλ: *«Η κρίση του 2008 και η επιστροφή των οικονομικών της ύφεσης»*, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2009, σ. 192.

δανειοδότηση του χρέους από τις διεθνείς χρηματαγορές ορίζει το επιτόκιο δανεισμού τους απευθείας από την ελεύθερη διαπραγμάτευση των κυβερνητικών ομολόγων με βάση το νόμο της αγοράς και της ζήτησης⁴⁶³ μεταμορφώνοντας την παγκόσμια οικονομία σε ένα «πολύ πιο επικίνδυνο μέρος από όσο φανταζόμαστε»⁴⁶⁴. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο δράσης, το εθνικό κράτος άρχισε σταδιακά να χάνει τον θεσμοθετημένο ρόλο που είχε μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο στο θέμα της οικονομίας και του εμπορίου.

Μέσω της γρηγορότερης μετακίνησης κεφαλαίων από χώρα σε χώρα δημιουργήθηκε αύξηση του εθνικού εισοδήματος σε ορισμένες περιπτώσεις, ενώ σε κάποιες άλλες, μειώθηκε απότομα η ανάπτυξη, αυξήθηκε ραγδαία η ανεργία και απειλήθηκε η κοινωνική συνοχή. Η σημαντικότερη ίσως από τις συνέπειες που έφερε η παγκοσμιοποίηση στη λειτουργία των εθνικών κρατών ήταν ότι έπαψαν να έχουν καθολική ισχύ στη διαμόρφωση της οικονομικής τους βιωσιμότητας καθώς οι κανόνες με τους οποίους δραστηριοποιήθηκαν οι επιχειρήσεις δεν ήταν εθνικά καθορισμένοι σε αντίθεση με τους κανόνες λειτουργίας του κράτους⁴⁶⁵.

Μέσα σε αυτές τις νέες συνθήκες που επέβαλλε η παγκοσμιοποίηση, οι κοινωνικές ισορροπίες άλλαξαν σε μεγάλο βαθμό υπέρ των ισχυρών κεφαλαιούχων. Από τις αρχές της δεκαετίας του 1980 το κοινωνικό κράτος άρχισε να περιορίζεται σημαντικά ειδικά στη Μ. Βρετανία και στις ΗΠΑ. Οι κυρίαρχες πολιτικοοικονομικές απόψεις του New Deal και των δεκαετιών του

⁴⁶³ Σύμφωνα με την Οικονομική Θεωρία, όσο η ζήτηση για ένα προϊόν αυξάνεται και η προσφορά παραμένει σταθερή, αυξάνεται τελικά και η τιμή. Αντίστροφα η τιμή για ένα προϊόν μειώνεται όταν η προσφορά του αυξάνεται και η ζήτηση παραμένει σταθερή.

⁴⁶⁴ Οπ. σ. 192.

⁴⁶⁵ Η άποψη αυτή αποτελεί επέκταση της ανάλυσης του Δ. Χαραλάμπη. Σύμφωνα με τον συγγραφέα σε καθεστώς παγκοσμιοποίησης ο πόλος της εργοδοσίας υπερβαίνει τον εθνικά θεσμοθετημένο χώρο εργασίας-παραγωγής και πώλησης και αναιρεί τις σχέσεις συνεργασίας που είχε παραδοσιακά με τον πόλο των εργαζομένων. Βλ. Χαραλάμπης, Δημήτρης: «Δημοκρατία και Παγκοσμιοποίηση», εκδόσεις Ίδρυμα Σάκα Καραγιώργα, Αθήνα 1998, σ. 191 – 230.

1950 και '60 πάνω στις οποίες δομήθηκε το κοινωνικό κράτος, άρχισαν να επαναξιολογούνται πάνω σε μία νέα βάση. Όπως αναφέρει ο Eric Hobsbawm (1994), ακόμα και σε χώρες όπως η Γαλλία, την οποία κυβερνούσαν οι σοσιαλιστές μετά την εκλογή του προέδρου Μιττεράν τη δεκαετία του 1980, η πολιτική τόνωσης των εισοδημάτων και της ζήτησης, αντικαταστάθηκε από μία πολιτική λιτότητας με «ανθρώπινο πρόσωπο» καθώς ήταν αδύνατο η κυβέρνηση να τονώσει μονομερώς την οικονομία της αντιμετωπίζοντας την κρίση στο ισοζύγιο πληρωμών⁴⁶⁶.

Η παγκοσμιοποίηση προκάλεσε συνθήκες ανασφάλειας στη ζωή των εργαζομένων – μισθωτών και ασκούντων ελευθέρια επαγγέλματα – , καθώς λόγω των διαρκών οικονομικών υφέσεων, άρχισαν να συνειδητοποιούν ότι ούτε οι δουλειές τους, ούτε το μέλλον τους είναι εξασφαλισμένα. Με την ελεύθερη εμπορική δραστηριότητα των μεγάλων εργοδοτών σε έναν μη εθνικά θεσμοθετημένο χώρο στα τέλη του 20^{ου} αιώνα και την αύξηση της κατανάλωσης, επιτεύχθει αύξηση των κερδών για τους μεγάλους κεφαλαιούχους, χωρίς ωστόσο να μειωθεί σημαντικά η ανεργία. Καθώς η εργασία παρέμεινε εθνικά κατοχυρωμένη η πραγματική ανεργία δεν περιορίστηκε παγκοσμίως⁴⁶⁷. Παράλληλα, το χάσμα μεταξύ πρώτου και τρίτου κόσμου διευρύνθηκε περαιτέρω. Σύμφωνα με τα στοιχεία του ΟΑΣΑ, *«το 1960, το 20% του πιο πλούσιου τμήματος του πληθυσμού του πλανήτη ήταν 30 φορές πλουσιότερο από το 20% των φτωχότερων του κόσμου. Το 1995 το πλουσιότερο 20% ήταν 78 φορές πλουσιότερο από το φτωχότερο 20%»*⁴⁶⁸. Η αύξηση της πραγματικής ανεργίας στις ανεπτυγμένες οικονομίες του πλανήτη, η διεύρυνση της φτώχειας παγκοσμίως και η σταδιακή συρρίκνωση του κοινωνικού κράτους δείχνει ότι οι εθνικές κυβερνήσεις των ανεπτυγμένων

⁴⁶⁶ Βλ. Hobsbawm, Eric: *«Η εποχή των άκρων: Ο Σύντομος Εικοστός Αιώνας 1914 – 1991»*, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 2006, σ. 525.

⁴⁶⁷ Χαραλάμπης, Δημήτρης: *«Δημοκρατία και Παγκοσμιοποίηση»*, εκδόσεις Ίδρυμα Σάκα Καραγιωργα, Αθήνα 1998, σ. 191 – 230, υποσημειώσεις σ. 203 .

⁴⁶⁸ Οπ. σ. 204.

κρατών εμφανίστηκαν αδύναμες να ελέγξουν τον ρόλο της αγοράς και να προσαρμόσουν την εθνική οικονομία στις νέες συνθήκες⁴⁶⁹.

Η τάση για παγκοσμιοποίηση τον Οκτώβριο του 2008 έφτασε σε μία επιβεβλημένη διαδικασία εκτόνωσης όταν παρουσιάστηκε η «φούσκα» στην αγορά ακινήτων στις ΗΠΑ⁴⁷⁰. Τον βασικότερο ρόλο για την χρηματοπιστωτική κρίση του 2008 σύμφωνα με τον Niall Ferguson (2008) έπαιξε η δημιουργία του χρηματοπιστωτικού προϊόντος, CDO (Collateralized Debt Obligation), γνωστό στα ελληνικά ως «δομημένα» ομόλογα⁴⁷¹.

Το συγκεκριμένο προϊόν που έγινε αντικείμενο αγοραπωλησιών στα μεγάλα χρηματιστήρια, ήταν ομαδοποίηση τίτλων που είχαν ως εγγύηση στεγαστικά δάνεια στις ΗΠΑ με χαμηλό βαθμό εξασφάλισης. Το προϊόν αυτό αγοράστηκε από εθνικές κυβερνήσεις, ασφαλιστικά ταμεία, τράπεζες, μέχρι και δήμους και τοπικές αρχές χωρών δεδομένου ότι είχε πολύ υψηλές αποδόσεις και σχετικά χαμηλό βαθμό ρίσκου, δεδομένου ότι η αξία των ακινήτων στις ΗΠΑ πίστευαν όλοι ότι θα μένει πάντα σταθερή. Το προϊόν αυτό έλαβε πιστοληπτική διαβάθμιση AAA από τους μεγαλύτερους οίκους αξιολόγησης, παρά την υψηλή επικινδυνότητα των δανείων πάνω στα οποία στηρίχθηκε.

Όπως αποδείχτηκε στην πράξη τα «δομημένα» ομόλογα δεν ήταν καθόλου ασφαλή καθώς οι τιμές των ακινήτων άρχισαν να πέφτουν στις ΗΠΑ. Επίσης, πολλοί δανειολήπτες με μικρή ή και ανύπαρκτη ικανότητα αποπληρωμής στεγαστικών απαιτήσεων στην χώρα είχαν πάρει έγκριση

⁴⁶⁹ Όπως αναφέρει ο Χάμπερμας «Οι στατιστικά τεκμηριωμένες τάσεις των δύο τελευταίων δεκαετιών δείχνουν ότι στις περισσότερες χώρες του ΟΟΣΑ η κοινωνική ανισότητα και η κοινωνική ανασφάλεια έχουν αυξηθεί μολονότι οι κυβερνήσεις κάλυπταν την ανάγκη τους για νομιμοποίηση –για δημοτικότητα- με δραματικά αυξανόμενο δανεισμό. Η κρίση που έχει ξεκινήσει το 2008 έχει μπλοκάρει τώρα ακόμα και τον μηχανισμό του κρατικού δανεισμού». Βλ Χάμπερμας Γιούργκεν: *«Για ένα Σύνταγμα της Ευρώπης»*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2012, σ. 61.

⁴⁷⁰ Οπ. 255 – 267.

⁴⁷¹ Ferguson, Niall: *«Η Εξέλιξη του Χρήματος: Μία Οικονομική ιστορία του κόσμου»*, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Ιούνιος 2011, σ. 263 – 267.

δανείου από τις τράπεζες, παρότι, δεν ήταν σε θέση να αποπληρώσουν τα χρήματα που χρώσταγαν. Τα ακίνητα-ενέχυρο (των «δομημένων» ομολόγων) έμειναν απούλητα τελικά, με αποτέλεσμα οι επενδυτές να χάσουν μεγάλο μέρος των χρημάτων τους. Το γεγονός αυτό λόγω του όγκου των χρημάτων που επενδύθηκαν διεθνώς προκάλεσε με τη μορφή του ντόμινο, μείωση στην παγκόσμια ρευστότητα χρήματος και μία πιστωτική κρίση αντίστοιχη με αυτή της δεκαετίας του 1930.

Με την έλευση της παγκοσμιοποίησης ο δείκτης των αλλαγών παύει να κινείται για την Ελλάδα αποκλειστικά γύρω από το εθνικά κυρίαρχο αλλάζοντας κατεύθυνση προς το υπερεθνικό⁴⁷². Η κυβέρνηση ΠαΣοΚ (1996-2000) που θα εκλεγεί λίγο μετά τα μέσα της δεκαετίας του '90 θα έρθει αντιμέτωπη με νέες προκλήσεις όπως το άνοιγμα των παγκόσμιων αγορών και η μελλοντική είσοδος της Ελλάδας στην ΟΝΕ (υιοθέτηση του νέου ευρωπαϊκού νομίσματος). Μέσα στις νέες αυτές συνθήκες θα εξετάσουμε τις αλλαγές που γίνονται αναφορικά με τον πολιτικό λόγο και την πολιτική κουλτούρα στην Ελλάδα.

Στο ΠαΣοΚ, μετά την οριστική επιδείνωση της υγείας του Α. Παπανδρέου, η ανάδειξη ενός νέου προσώπου στην ηγεσία του τον Ιούνιο του 1996 θα σηματοδοτήσει αλλαγές, τόσο μέσα στο κόμμα όσο, και στη διακυβέρνηση της χώρας. Η εκλογή του Κώστα Σημίτη στο πρωθυπουργικό αξίωμα⁴⁷³ ήδη από τον Ιανουάριο του 1996 και η επιτυχημένη θητεία του μέχρι την εκλογή του στην προεδρία, θα οριστικοποιήσει την τυπική άνοδο των «εκσυγχρονιστών» μέσα στο κόμμα.

Η νίκη αυτή θα έρθει συγκυριακά και υπό το βάρος κοινωνικής πίεσης για το ΠαΣοΚ. Η εκλογή του Κώστα Σημίτη έχει υποστηριχθεί ότι ήταν «λύση ανάγκης» για το κόμμα. Παρότι όλοι θεωρούσαν σχεδόν βέβαιο ότι η βάση

⁴⁷² Βλ. Σιακαντάρης Γιώργος: *«Ιχνηλατώντας τον ελληνικό πολιτικό μετεωρισμό: Ιδεολογικές, πολιτικές, εκλογικές και κοινωνικές συμπεριφορές από τη Μεταπολίτευση μέχρι σήμερα»*. Βιβλιοκριτική για το Βούλγαρης, Ιωάννης: *«Η Ελλάδα από τη Μεταπολίτευση στην Παγκοσμιοποίηση»*, *Περιοδικό Βιβλιοθήκη*, 29 Αυγούστου 2008.

⁴⁷³ Η πρώτη εκλογή του έγινε από την κοινοβουλευτική ομάδα του ΠαΣοΚ όσο το ΠαΣοΚ ήταν κυβέρνηση και όχι μετά από εθνικές εκλογές.

του κόμματος θα επέλεγε για αρχηγό τον Άκη Τσοχατζόπουλο, εκπρόσωπο της αριστερής-λαϊκιστικής και κρατικιστικής πτέρυγας του ΠαΣοΚ, λόγω των δημοσκοπήσεων που έδειχναν χαμηλά ποσοστά προτίμησης στον Άκη Τσοχατζόπουλο και υψηλά στον Κώστα Σημίτη, αποφασίστηκε στο 4^ο Συνέδριο του κόμματος ο νέος αρχηγός να είναι ο Κώστας Σημίτης, προκειμένου το ΠαΣοΚ να βγει κυβέρνηση στις επερχόμενες εκλογές τον Σεπτέμβριο του 1996⁴⁷⁴.

Σε επίπεδο εξωτερικής πολιτικής η νέα κυβέρνηση Σημίτη θα διαχωρίσει επί του πρακτέου τη θέση της από την αντινατοϊκή, αντιαμερικανική και συχνά αντιευρωπαϊκή κατεύθυνση που είχε ακολουθήσει παλιότερα το κόμμα. Για την αντινατοϊκή και αντιευρωπαϊκή κατεύθυνση του ΠαΣοΚ ο πρώην αντιπρόεδρος και υπουργός Εξωτερικών των κυβερνήσεων του Α. Παπανδρέου Γιάννης Χαραλαμπόπουλος αναφέρει: *«Για τις αμερικανικές βάσεις, είχαμε διακηρύξει την αντίθεσή μας στην παραμονή τους στο ελληνικό έδαφος δεδομένου ότι δεν συνέβαλε στην ενίσχυση της άμυνάς μας και οδηγούσε σε ολοκληρωτική καταστροφή στην περίπτωση παγκόσμιας σύρραξης (...) Για την ένταξη της χώρας στην ΕΟΚ η θέση του ΠαΣοΚ ήταν αρνητική γιατί πίστευε πως μία τέτοια επιλογή θα οδηγούσε στη μεταφορά εθνικής κυριαρχίας σε ξένα κέντρα που αφορούσαν κρίσιμους τομείς της ελληνικής οικονομίας, δεδομένου ότι οι σημαντικές αποφάσεις θα λαμβάνονταν στις Βρυξέλλες από τα ισχυρά κράτη-μέλη με γνώμονα βέβαια τα δικά τους συμφέροντα»*⁴⁷⁵. Η νέα στρατηγική του εκσυγχρονιστικού πόλου

⁴⁷⁴ Όπως αναφέρει και ο Γιάννης Λούλος παρότι ο Κώστας Σημίτης ήταν μία ιδιάζουσα περίπτωση μέσα στο ΠαΣοΚ είχε δύο «ισχυρά χαρτιά»: «Το πρώτο ήταν η προσωπική του απήχηση στο μεσαίο χώρο, φέρνοντας έτσι νέους πολύτιμους ψηφοφόρους στο ΠαΣοΚ (υψηλά εισοδήματα και μεσαία στρώματα) (...), το δεύτερο ήταν ότι είχε μία προσωπικότητα ισχυρή, απόδειξη οι συγκρούσεις του με τον ιδρυτή του ΠαΣοΚ». Βλ. Λούλης, Γιάννης: *«Ο Δρόμος προς την Άβυσσο: Οι Συνέπειες της κρίσης του κομματικού συστήματος»*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2011, σ. 126.

⁴⁷⁵ Βλ. Χαραλαμπόπουλος, Γιάννης: *«Κρίσιμα Χρόνια»*, εκδόσεις Προσκήνιο, Αθήνα 2002, σ. 291.

εξουσίας είναι εκ διαμέτρου αντίθετη προς αυτή την εθνική στρατηγική προκρίνοντας μία μεταρρυθμιστική και υπερεθνική πολιτική διαχείριση.

Στο επίπεδο της οικονομικής διαχείρισης θα υπάρξει μία μεταρρυθμιστική πολιτική με στόχο τη δημοσιονομική σταθερότητα. Το δημόσιο χρέος από το 1995 έως το 2005 θα σταθεροποιηθεί, παραμένοντας γύρω στο 100% του ΑΕΠ ⁴⁷⁶. Η διαχείριση αυτή θα δημιουργήσει τις προϋποθέσεις για να υπάρξει μεγαλύτερη σύγκλιση της Ελλάδας με τα πιο ανεπτυγμένα κράτη της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Πάνω στο ανανεωμένο πολιτικό τοπίο που δημιουργείται, τα κόμματα στην Ελλάδα προσαρμόζουν τον λόγο τους, οι εσωτερικοί συσχετισμοί στο εσωτερικό τους αλλάζουν καθώς παράλληλα η χώρα εκπληρώνει τους στόχους της μέσω της διακρατικής συνεργασίας στα πλαίσια της Ευρωζώνης.

Σε ιδεολογικό επίπεδο, ο εθνοκεντρικός λόγος – ως βασική αναφορά του παπανδρεϊκού λόγου μέσα στην ηγεσία του ΠαΣοΚ – εκλείπει. Όπως αναφέρει ο Κώστας Σημίτης στις προγραμματικές του δηλώσεις στη Βουλή τον Απρίλιο του 2000, *«Σήμερα όσο ποτέ άλλοτε το μέλλον των Ελλήνων εξαρτάται από τη θέση της Ελλάδας στη διεθνή σκηνή και την παγκοσμιοποιημένη οικονομία (...) από τη συμμετοχή μας κρίνεται η επιτυχής αντιμετώπιση σύγχρονων μεγάλων προβλημάτων που απαιτούν συντονισμένη αντιμετώπιση σε υπερεθνικό επίπεδο (...) οι έννοιες που πρέπει να κατευθύνουν την εξέλιξη της ελληνικής κοινωνίας είναι ανάπτυξη και*

Για την κατεύθυνση τα χαρακτηριστικά του «εκσυγχρονιστικού» πόλου του ΠαΣοΚ (αντίθεση στον εθνοκεντρισμό του παλαιού ΠαΣοΚ, αλλαγή οικονομικής στρατηγικής, αυτοκριτική προς το παλαιό ΠαΣοΚ) βλ. Βούλγαρης, Ιωάννης: *«Η Ελλάδα από την Μεταπολίτευση στην Παγκοσμιοποίηση»*, εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2008, σ. 259 – 263.

⁴⁷⁶ Βλ. Παράρτημα Πίνακας 7: Εξέλιξη του Δημόσιου Χρέους στην Ελλάδα μετά το 1981, σ. 195, Βλ. επίσης Πελαγίδης, Θεοδωρής – Μητσόπουλος Μιχάλης: *«Η στιγμή της στροφής για την ελληνική Οικονομία»*, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2010, Διάγραμμα 3.9, σ. 169.

ολοκλήρωση του κοινωνικού κράτους»⁴⁷⁷. Στη θέση της παπανδρεϊκής «αφήγησης» που προκρίνει το στοιχείο της «εθνικής ανεξαρτησίας» μπαίνει η ανάγκη για συνεργασία στη διεθνή σκηνή και την παγκοσμιοποιημένη οικονομία με στόχο την «ισχυρή κοινωνία μιας ισχυρής Ελλάδα»⁴⁷⁸.

Επιπλέον, νέοι πολιτικοκοινωνικοί χώροι θα σχηματισθούν με τη δημιουργία νέων μικρότερων κομμάτων. Ο πρώην υπουργός Εξωτερικών της Νέας Δημοκρατίας και μετέπειτα πρωθυπουργός με τη ΝΔ, Αντώνης Σαμαράς, θα ιδρύσει την Πολιτική Άνοιξη, ένα κόμμα με αδιάλλακτη εθνικιστική ρητορική, ενώ το πρώην στέλεχος Γιώργος Καρατζαφέρης θα ιδρύσει το ΛΑΟΣ εκφράζοντας τον χώρο της ακροδεξιάς στην Ελλάδα. Αντίστοιχα, ο πρώην υπουργός επί κυβερνήσεων ΠαΣοΚ, Δημήτρης Τσοβόλας, θα ιδρύσει το ΔΙΚΚΗ ενώ το πρώην στέλεχος και υπουργός Στέφανος Μάνος που εκπροσωπούσε τη νεοφιλελεύθερη πτέρυγα της ΝΔ θα ιδρύσει τους Αδέσμευτους και αργότερα τη Δράση.

Μία νέα εθνικιστική γλώσσα θα εκφρασθεί πάνω σε μία διακομματική, «απολιτική» ταύτιση την περίοδο του Μακεδονικού, των Ιμιών και της σύλληψης του Κούρδου ηγέτη Οτσαλάν. Τα δύο παραδοσιακά κόμματα της Μεταπολίτευσης αλλά και η ελληνική κοινωνία θα ακολουθήσουν έναν από τα δύο αντίθετα ιδεολογικοπολιτικά ρεύματα που αναφέρουμε παρακάτω⁴⁷⁹.

Το «εκσυγχρονιστικό» από τη μία πλευρά και το «εθνικολαϊκιστικό» (ή «εθνο-πατριωτικό») ρεύμα από την άλλη, αντιπροσωπεύουν δύο αντίθετους

⁴⁷⁷ Βλ. Σημίτης, Κώστας: «Στόχοι, Στρατηγικές, Προοπτικές», κείμενα 2000-2006, εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2007, σ. 38.

⁴⁷⁸ Ο.π. 39.

⁴⁷⁹ Όπως υποστηρίζει ο Γιώργος Σιακαντάρης τα δύο αυτά ρεύματα είναι παράγωγο του ελληνικού «πολιτικού μετεωρισμού» που εμφανίζει σε ιδεολογικό, πολιτικό και κοινωνικό επίπεδο η ελληνική κοινωνία από τη Μεταπολίτευση και μετά αλλά ειδικότερα από το 1990 μέχρι πρόσφατα. Βλ. Σιακαντάρης Γιώργος: «Ιχνηλατώντας τον Ελληνικό Πολιτικό Μετεωρισμό: Ιδεολογικές, πολιτικές, εκλογικές και κοινωνικές συμπεριφορές από τη Μεταπολίτευση μέχρι σήμερα». Βιβλιοκριτική για το Βούλγαρης, Ιωάννης: «Η Ελλάδα από τη Μεταπολίτευση στην Παγκοσμιοποίηση», Περιοδικό Βιβλιοθήκη, 29 Αυγούστου 2008, σ. 14 - 15.

πόλους σκέψης στο επίπεδο της πολιτικής ιδεολογίας και κουλτούρας. Σύμφωνα με την ανάλυση που κάνουμε προκύπτουν μέσα από την τάση για «μεταρρύθμιση-αλλαγή» ή «συντήρηση» στην Ελλάδα. Ο διαχωρισμός αυτός φαίνεται να διαμορφώνεται σε μία οριζόντια διάταξη και καλύπτει όλο το κομματικό φάσμα. Όπως παρατηρεί ο Γιάννης Πανούσης σχετικά με την αλλαγή του δημόσιου λόγου τα τελευταία χρόνια στην Ελλάδα *«Τα ιδεολογικά χαρακτηριστικά πάνω στα οποία φαίνονταν να εδράζεται το δίπολο «Αριστερά – Δεξιά», φαίνεται να έχουν απενεργοποιηθεί (...) Η απαξίωση των πολιτικών διαδικασιών, σε συνδυασμό με την, πρωτόγνωρη για τα μεταπολιτευτικά δεδομένα, επιδείνωση του οικονομικού περιβάλλοντος, έχουν οδηγήσει στην επικράτηση ενός νέου δίπολου το οποίο δεν έχει ιδεολογικά κυρίως χαρακτηριστικά αλλά στηρίζεται σε καθαρά πολιτικές επιλογές οι οποίες σχετίζονται με τη στάση ως προς το Μνημόνιο»⁴⁸⁰.*

Ωστόσο, η αλλαγή αυτή έχει πολιτικά χαρακτηριστικά και δεν αφορά μόνο το δίπολο «Μνημόνιο - Αντιμνημόνιο» που αναπτύχθηκε ως κεντρικός άξονας αντίληψης τα τελευταία χρόνια της δεκαετίας του 2000 λόγω της κρίσης χρέους.

Από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 η διάσπαση των δύο πρώην μεγάλων κομμάτων της Μεταπολίτευσης ΠαΣοΚ και ΝΔ σε μικρότερους κομματικούς σχηματισμούς (ΛΑΟΣ, Πολιτική Άνοιξη, ΔΙΚΚΗ, Αδέσμευτοι, Δράση) είναι ένδειξη αυτών των δύο διαφορετικών αντιλήψεων⁴⁸¹ οι οποίες υπερβαίνουν τα όρια του δικομματισμού. Ως μορφή άσκησης πολιτικού λόγου η νέα εικόνα περιγράφεται και ως «εθνο-πατριωτικός» ή «εθνολαϊκιστικός» και «ευρωπαϊκός», «κοσμοπολίτικος» λόγος⁴⁸². Μέσα στη δημόσια σφαίρα τα δύο

⁴⁸⁰ Βλ. Συνεντεύξεις. Αναλυτικά οι απαντήσεις που δόθηκαν υπάρχουν στο παράρτημα της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

⁴⁸¹ Για τη σχηματική απεικόνιση αυτών των τάσεων Βλ. Παράρτημα / Πίνακας 8: Νέοι ιδεολογικοπολιτικοί συσχετισμοί στην Ελλάδα μετά την έλευση της παγκοσμιοποίησης (1990-2004), σ. 196.

⁴⁸² Για την ανάλυση των δύο «πόλων» βλέπε Παρούσα διδακτορική διατριβή κεφ. 5.3, 5.32.

ρεύματα θα ακολουθήσουν την ευρύτερη κοινωνική τάση για «απολιτικοποίηση».

Στο πεδίο άσκησης του δημόσιου διαλόγου η ελληνική Δημόσια Σφαίρα στις αρχές της δεκαετίας του '90 διαμορφώνεται εντός ενός συγκεκριμένου πλαισίου αναφοράς το οποίο έχει τα εξής χαρακτηριστικά:

Ο πολιτικός λόγος των δύο μεγάλων κομμάτων που σχηματίστηκαν στις αρχές της Μεταπολίτευσης (ΠΑΣΟΚ και ΝΔ) βαθμιαία αποδυναμώνεται κατά τη δεκαετία του 1990. Παρότι τα δύο κόμματα εξακολουθούν να συγκεντρώνουν μέχρι το 2009 το 85% του εκλογικού σώματος, ο λόγος τους αναπαράγει κομματικά αιτήματα και στερεότυπα χωρίς να προσανατολίζεται στις πραγματικές ανάγκες της κοινωνίας. Η απουσία οποιασδήποτε διακομματικής συνεργασίας μεταξύ των μεγάλων κομμάτων για την προώθηση σημαντικών μεταρρυθμίσεων πριν την υπογραφή του πρώτου Μνημονίου αποδεικνύει την υπόθεση αυτή. Είναι προφανές ότι η ραγδαία αποδυνάμωση του ΠΑΣΟΚ και της ΝΔ το 2012 οδήγησε αναγκαστικά τα δύο μεγάλα κόμματα στην «κυβέρνηση εθνικής ενότητας» (ΝΔ - ΠΑΣΟΚ - Δημοκρατική Αριστερά). Μία κυβέρνηση που σχηματίστηκε υπό το βάρος της κατάρρευσης του κομματικού συστήματος, ενός συστήματος που είχε ως μόνιμη σταθερά την διαφύλαξη της κομματικής κυριαρχίας με κάθε τίμημα⁴⁸³.

Ο πολιτικός λόγος που παράγεται τη δεκαετία του '90 στην Ελλάδα αποκτά βαρύνουσα σημασία για το κοινό μόνο όταν εκφράζεται μέσω της τηλεόρασης. Με τον ερχομό των ιδιωτικών καναλιών στην Ελλάδα, παρατηρείται και αλλαγή στις προτιμήσεις των πολιτών ως προς τα μέσα ενημέρωσης. Αυτό το στοιχείο αποτυπώνεται στα στοιχεία της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας Ελλάδος (Ε.Σ.Υ.Ε), που δείχνουν σημαντική αύξηση

⁴⁸³ Η κυριαρχία του δικομματισμού στην Ελλάδα κατά τη δεκαετία του 1990 φαίνεται από τα παρακάτω εκλογικά ποσοστά. Στις εθνικές εκλογές του 1990 ΠΑΣΟΚ και ΝΔ συγκεντρώνουν μαζί ποσοστό σχεδόν 85% του εκλογικού σώματος το οποίο αυξάνεται στο 86,18% στις εκλογές του 1993. Μέχρι και τις εθνικές εκλογές του 2009, το ΠΑΣΟΚ και η ΝΔ θα έχουν τη συντριπτική πλειοψηφία στη Βουλή. Βλ. . Βούλγαρης, Ιωάννης: «Η Ελλάδα από την Μεταπολίτευση στην Παγκοσμιοποίηση», εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2008, Πίνακας 4.8, σ. 394

στη χρήση τηλεόρασης και πτώση στις πωλήσεις πολιτικών εφημερίδων στην Όπως αναφέρουν τα στοιχεία της Ε.Σ.Υ.Ε, το 1986 οι πωλήσεις ημερήσιων πολιτικών εφημερίδων ήταν περίπου 356.000 ενώ το 1996 έφθαναν μόλις τα 247.500 φύλλα (μείωση σχεδόν 31%). Όπως φαίνεται από τα στοιχεία, η χρήση της τηλεόρασης υπερδιπλασιάσθηκε τη δεκαετία του 1990. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι το 1986 αντιστοιχούσε μία τηλεόραση για 4 άτομα ενώ το 1996 ήταν μία για κάθε 2 άτομα⁴⁸⁴. Ενδεικτική για την σημασία που απέκτησε η ιδιωτική τηλεόραση είναι και η φρενίτιδα των καναλιών για τα νούμερα της AGB⁴⁸⁵.

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 τα δύο μεγάλα κόμματα αρχίζουν να απευθύνονται κατά βάση σε αυτό που ονομάστηκε «μεσαίος χώρος»⁴⁸⁶ και «μεσαία τάξη». Ένα μέρος του μεσαίου χώρου ή μεσαίας τάξη εκφράστηκε τη δεκαετία του 1990, μαζικά, για πρώτη φορά, όχι μέσω των κομμάτων αλλά ως κίνημα πολιτών για να εκφράσει τη στήριξή του σε εθνικά θέματα όπως το «Μακεδονικό», τα Ίμια και η υπόθεση Οτσαλάν.

Το σημαίνον «έθνος» επανέρχεται στη δημόσια ατζέντα μέσω των συγκεντρώσεων για το Μακεδονικό, τα Ίμια και την υπόθεση Οτσαλάν. Ένας δημόσιος λόγος που εκφράζεται από διανοούμενους, αριστερούς και δεξιούς με αφορμή τα εθνικά θέματα της δεκαετίας του 1990, εμπεριέχει όρους όπως «προδοσία», «τιμή», «αξιοπρέπεια», «εθνική ψυχή», «πολιτισμός». Όροι που έχουν αυστηρά συλλογικό περιεχόμενο, και σαφείς εθνικές συμπαροδηλώσεις. Όπως αναφέρει ο Α. Πανταζόπουλος για αυτές τις συγκινησιακές κινητοποιήσεις της ελληνικής κοινωνίας ήταν υπερκομματικές και

⁴⁸⁴ Βλ. ΕΣΥΕ «Πωλήσεις εφημερίδων συνολικά και πωλήσεις ημερήσιων πολιτικών εφημερίδων, 1960 – 2000» και «Μέση συχνότητα αγοράς εφημερίδων, περιοδικών, άτομα ανά συσκευή ραδιοφώνου και τηλεόρασης, 1960 – 2000».

⁴⁸⁵ Εταιρεία που βάσει δείγματος μετρά το ποσοστό τηλεθέασης κάθε καναλιού σε 24ωρη βάση.

⁴⁸⁶ Χαρακτηριστικό είναι το πρωτοσέλιδο αφιέρωμα του Έθνους της Κυριακής στις 7 Μαΐου 2000 με τίτλο «Ρήξεις και Ανατροπές στα 4 κόμματα» όπου αναφέρεται στην ανασυγκρότηση των κομμάτων με στόχο να προσεγγίσουν τον «μεσαίο χώρο». Βλ. «Έθνος της Κυριακής», 7 / 5 / 2000, σ. 26 – 28.

ανακατασκεύασαν το ιστορικό παρελθόν με κοινό τρόπο Ελλάδα^{487 488}. Σε αυτή τη μορφή λόγου θα εστιάσουμε παρακάτω.

Ταυτόχρονα, η κατάρρευση των χωρών του «υπαρκτού σοσιαλισμού» στις αρχές της δεκαετίας του 1990 σηματοδοτεί την αποδιοργάνωση των παλιών ιδεολογικών σχημάτων στη συνείδηση της ελληνικής κοινωνίας. Τα καταναλωτικά πρότυπα και η εξατομίκευση κυριαρχούν έναντι της αριστερής ιστορικής ταυτότητας ή των πολιτικών ιδεολογιών και σχηματισμών, ακόμα και παγκοσμίως⁴⁸⁹. Περιγράφοντας αυτό το φαινόμενο εντός της ελληνικής κοινωνίας ο Νικόλας Σεβαστάκης το έχει ονομάσει «νεορομαντικό εθνικισμό» της δεκαετίας του '90. Όπως τονίζει πρόκειται για τη συνύπαρξη αναχρονιστικών και σύγχρονων ταυτόχρονα στοιχείων για την ελληνική κοινωνία στο χώρο της κουλτούρας επισημαίνοντας παράλληλα ότι «το σημαίνουν Ελλάδα επιστρέφει πανηγυρικά στο προσκήνιο» (έντεχνο ελληνικό τραγούδι, περιοδικά life style, εκπομπές για την υπεράσπιση της εθνικής ταυτότητας μέσα από lifestyle περιεχόμενο κ.λπ)⁴⁹⁰.

Σχεδόν όλα τα κόμματα στην Ελλάδα αποδέχονται την παγκοσμιοποίηση και την πτώση του ψυχροπολεμικού διπολικού συσχετισμού δυνάμεων ως μία μη αναστρέψιμη κατάσταση. Ενδεικτική ήταν η επίσκεψη

⁴⁸⁷ Βλ. <http://media.uoa.gr/mediadata/index.php?l=gr&c=newspapers>. Προσβάσιμο 27/6/2010.

⁴⁸⁸ Πανταζόπουλος, Ανδρέας: *«Η Δημοκρατία της Συγκίνησης: Ίμια – Οτσαλάν: Αντιεκσυγχρονιστικές και Εκσυγχρονιστικές Τάσεις στο Πολιτικό Σύστημα»*, εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2002, σ. 72, 93 – 99, 100 – 106.

⁴⁸⁹ Με τον ερχομό της παγκοσμιοποίησης, τη δεκαετία του 1990, η κοινή γνώμη χάνει το ενδιαφέρον της στις «μεγάλες ιδεολογίες» του 20^{ου} αιώνα. Χαρακτηριστική για αυτό είναι η απήχηση που είχε το βιβλίο του Yoshihiro Francis Fukuyama «The end of history and the last man» (1992) το οποίο αναφέρεται στο «τέλος» των ιδεολογιών και στο «θρίαμβο» της δυτικής φιλελεύθερης οικονομίας.

⁴⁹⁰ Για τη μεταλλαγή του πολιτικού και κοινωνικού τοπίου στην ελληνική κοινωνία τη δεκαετία του '90, -επέλαση του life style, εξατομίκευση, αποδιοργάνωση της πολιτικής συνείδησης κ.λπ- βλ. Σεβαστάκης Νικόλας: «Κοινότοπη χώρα», εκδόσεις Σαββάλας, Αθήνα 2004, σ. 86-91.

του Α. Παπανδρέου στην Ουάσινγκτον λίγο πριν τον θάνατό του, η κοινωνική πίεση προς το ΠΑΣΟΚ μετά το 1996 για την εκλογή Σημίτη στην αρχηγία του κόμματος αλλά και ο προσανατολισμός της ΝΔ προς τον «κεντρώο», «λαϊκό» «χώρο» μετά την ανάδειξη Έβερτ στην αρχηγία το 1993⁴⁹¹. Η διαγραφή Καρατζαφέρη από τη ΝΔ τον Μάιο του 2000 ήταν άλλη μία ένδειξη για την απομάκρυνση της ΝΔ από το νεοαναδυόμενο ακροδεξιό πολιτικό ακροατήριο. Η διάσπαση τέλος του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδος (ΚΚΕ) ήδη από το 1991 στην μειοψηφούσα «φιλοδυτική», «ρεφορμιστική» πτέρυγα του Συνασπισμού και το παραδοσιακά μαρξιστικό-λενινιστικό ΚΚΕ είναι ένα στοιχείο που δείχνει μία σαφή ιδεολογική ρήξη της Αριστεράς με το φιλοσοβιετικό προφίλ της, πριν την ραγδαία άνοδο της παγκοσμιοποίησης.

Μέσα σε αυτό το νέο πλαίσιο διεξάγεται η επαναδιαπραγμάτευση της «εθνικής αφήγησης» μεταξύ των κομμάτων αλλά και της ελληνικής κοινωνίας. Η συζήτηση της «εθνικής αφήγησης» τη δεκαετία του '90 στην Ελλάδα γίνεται πλέον εντός δύο νέων πόλων που δημιουργούν ο κάθε ένας ξεχωριστά το δικό του πολιτικό λεξιλόγιο.

Ο «εθνικολαϊκιστικός» πόλος με πρωταγωνιστές την παραδοσιακή λαϊκή Δεξιά και την πατριωτική Αριστερά «αφηγούνται» την έννοια του έθνους μέσα στην παλιά κρατικιστική της διάσταση. Από την άλλη πλευρά ο νέο-αναδυόμενος «εκσυγχρονιστικός», ή «νεοφιλελεύθερος» όπως ονομάστηκε από τους επικριτές του, πόλος θέτει διαφορετικά πλαίσια συζήτησης για το «εθνικά» συμφέρον αναπτύσσοντας τη δική του ιδεολογική «γλώσσα»⁴⁹².

⁴⁹¹ Βλ. άρθρα της εφημερίδας «Η Καθημερινή»: Καπράνος Δημήτρης: «Έβερτ: Η εντολή της βάσης», Λούλης Γιάννης: «Συμφωνία λαϊκής βούλησης-γκάλοπ» στις 4/11/1993, Λούλης Γιάννης: «Η άνετη επικράτηση Έβερτ “πιστοποιητικό” νέας πορείας» 7/11/1993 και Άκης Κόσωλας: «ΝΔ: Επιστροφή στις ρίζες μέσω του Τρίτου Συνεδρίου», 14/11/1993.

⁴⁹² Ενδιαφέρον έχει η ανάλυση του Γ. Καραμπελιά, ο οποίος σε άρθρο του στο περιοδικό Άρδην, υποστηρίζει ότι υπάρχει συμμαχία και στον εκσυγχρονιστικό πόλο. Όπως γράφει, «Η νεοφιλελεύθερη Δεξιά και η “ελευθεριακή” Αριστερά συναντώνται στην απόρριψη του “εθνικισμού”, στην αποδοχή της παγκοσμιοποίησης, στη λογική της προνομιακής υπεράσπισης των ατομικών δικαιωμάτων και των “μειονοτήτων”

Στο πλαίσιο που διαμορφώνουν οι νέες παγκοσμιοποιημένες συνθήκες για την Ελλάδα αλλά και λόγω του γεφυρώματος των πολιτικών αντιδικιών του Εμφυλίου έχουμε την άδηλη «συμμαχία» των αντιθετικών πόλων παραδοσιακή Αριστερά και Δεξιά σε μία συγγενική αν όχι κοινή αντίληψη για το έθνος. Η κοινή ή έστω παρεμφερής εθνική «αφήγηση» των δύο αυτών άλλοτε αντιθετικών πόλων, έτσι όπως αντικατοπτρίζεται στην ελληνική Δημόσια Σφαίρα από τα μέσα της δεκαετίας του '90, έχει να κάνει με τη σύλληψη του έθνους περισσότερο ως μίας κλειστής «κοινότητας πολιτισμικών χαρακτηριστικών» που πρέπει να διαφυλαχθεί από τις εξωτερικές «απειλές» της παγκοσμιοποίησης, παρά ως ιστορικής διαδικασίας που υπόκειται σε αλλαγές.

Από την άλλη πλευρά ο «εκσυγχρονιστικός» πόλος αντιτείνει την πολιτική άποψη για το έθνος, τη «φιλελευθεροποίηση» του κράτους και τονίζει την ανάγκη για μεταρρυθμίσεις μέσω της υπερεθνικής διαχείρισης των εθνικών προβλημάτων. Εκφράζει δηλαδή τη θέση ότι το κράτος εκπροσωπεί το συμφέρον των πολιτών όταν δρα με τους όρους που επιβάλλει το παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον. Σε αυτή τη νέα λειτουργία του κράτους, τον πρώτο ρόλο δεν έχουν τα συλλογικά-πολιτιστικά «δικαιώματα» του έθνους αλλά η εξυπηρέτηση των πολιτών ανεξαρτήτως πολιτικής ιδεολογίας ή εθνικής ταυτότητας.

Οι «αφηγητές» των δύο ρευμάτων εμπλέκονται από τη δεκαετία του '90 μέχρι και σήμερα σε ένα διαρκή δημόσιο διάλογο, εκφράζοντας εκ διαμέτρου αντίθετες απόψεις πάνω σε θέματα επικαιρότητας όπως ήταν η αναγραφή του ορθόδοξου θρησκευάτος στις ταυτότητες, η ονομασία της ΠΓΔΜ, η ύλη για τα βιβλία ιστορίας στο δημόσιο σχολείο (βλ. σχετική συζήτηση για το βιβλίο ιστορίας της ΣΤ' Δημοτικού), το αν πρέπει να επιτραπεί στους μαθητές-μετανάστες δεύτερης γενιάς να κρατούν την ελληνική σημαία

έναντι των συλλογικών δικαιωμάτων, στην καταδίκη του “ρατσισμού”, στην αποδοχή της ελευθεριότητας των ηθών, την καταδίκη της θρησκείας και πλέον στη λάιτ μοτίφ οικολογία». Βλ. Καραμπελιάς Γιώργος, «Υπερβαίνοντας από τα “Αριστερά” την διαίρεση Αριστερά και Δεξιά», Άρδην, τεύχος 69 Μάιος 2008, σελ. 4-5.

στις εθνικές εορτές, η είσοδος και ο ρόλος των μεταναστών στη χώρα κ.λπ. Τα θέματα αυτά κυριάρχησαν συχνά στην ειδησεογραφική ατζέντα και στα «παράθυρα» των τηλεοπτικών δελτίων υποδηλώνοντας ότι αντικατοπτρίζουν ένα ευρύτερο ζήτημα το οποίο αφορά τον σύγχρονο τρόπο νοηματοδότησης του «έθνους» και της εθνικής ταυτότητας από την ελληνική κοινωνία.

Οι δύο πόλοι «εκσυγχρονιστικός» και «εθνοπατριωτικός» «συγκρούονται» εδώ και πάνω από δύο δεκαετίες προκειμένου να κερδίσουν την υποστήριξη του κοινού για το ποιος αντιπροσωπεύει την πιο πειστική εικόνα για το εθνικά συμφέρον, γεγονός που θύμιζε αρκετές φορές την αντιπαράθεση μεταξύ Αριστεράς και Δεξιάς γύρω από το ζήτημα της εθνοφροσύνης μετά τον Εμφύλιο. Ρόλο διαιτητή αυτής της συζήτησης παίζουν πάντα τα μέσα ενημέρωσης προσπαθώντας παράλληλα να βελτιώσουν την ανταγωνιστική τους θέση μέσω της υψηλής τηλεθέασης.

5.2. Η «απομάγευση» του πολιτικού λόγου της δεκαετίας του '80

Ο παπανδρείκός λόγος της δεκαετίας του 1980 πέρασε από μία διαδικασία αποδόμησης που ξεκίνησε τον Ιούλιο του 1988 με το «Σκάνδαλο Κοσκωτά», συνεχίστηκε με τη δολοφονία του βουλευτή της ΝΔ, Παύλου Μπακογιάννη τον Σεπτέμβριο του 1989 και κορυφώθηκε με την τριπλή εκλογική αναμέτρηση μεταξύ ΝΔ και ΠαΣοΚ τον Απρίλιο του 1990. Όπως υποστηρίζει ο Γιάννης Λούλης και φαίνεται και από σχετικές δημοσκοπήσεις που έγιναν την περίοδο Απρίλιος - Μάιος του 1988, ο Ανδρέας Παπανδρέου είχε διαμορφώσει μία συντριπτική διαφορά έναντι της ΝΔ, κάτι το οποίο ωστόσο θα ανατρεπόταν πλήρως με το σκάνδαλο Κοσκωτά⁴⁹³. Ήδη από τον Αύγουστο του 1987, εκδότες ημερησίων εφημερίδων με επιστολή τους στον τότε πρωθυπουργό Α. Παπανδρέου εκφράζουν την ανησυχία τους για τη ραγδαία εξάπλωση του ανερχόμενου επιχειρηματία Γεώργιου Κοσκωτά στον χώρο του Τύπου ο οποίος λίγα χρόνια νωρίτερα είχε αγοράσει την πλειοψηφία των μετοχών της τράπεζας Κρήτης⁴⁹⁴. Τον Οκτώβριο του ίδιου χρόνου ο Γ. Κοσκωτάς συλλαμβάνεται στις ΗΠΑ για φοροδιαφυγή αλλά αφήνεται ελεύθερος μετά την καταβολή εγγύησης ύψους ενός εκατομμυρίου δολαρίων και επιστρέφει στην Ελλάδα. Τον Ιανουάριο του 1988 – αφού έχει εξαγοράσει φίλα προσκείμενες εφημερίδες προς τη ΝΔ όπως η Καθημερινή και η Βραδυνή –, εν μέσω φημών ότι εμπλέκεται σε φοροδιαφυγή, παράνομη εξαγωγή συναλλάγματος και άλλα σοβαρά αδικήματα, το θέμα σχετικά με τις

⁴⁹³ Βλ. Λούλης, Γιάννης: *«Ο Δρόμος προς την Άβυσσο: Οι Συνέπειες της κρίσης του κομματικού συστήματος»*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2011, σ. 118.

⁴⁹⁴ Βλ. Αναστασιάδης, Γιώργος (επιμ): *«Το ΠαΣοΚ στον αστερισμό των σκανδάλων»* στο *«Η Μεγάλη ιστορία του 20^{ου} αιώνα: Η διάσταση Βορρά-Νότου και η Πτώση του Κομμουνισμού στην Ευρώπη»*, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, 2002, σ. 236.

δραστηριότητές του θα έρθει στη Βουλή από την αντιπολίτευση μέσω επερώτησης του βουλευτή της ΝΔ, Γιώργου Σούρλα ⁴⁹⁵.

Με το ξέσπασμα του σκανδάλου Κοσκωτά η αξιοπιστία του παπανδρείκου ΠαΣοΚ δοκιμάζεται σημαντικά. Στο εσωτερικό του ΠαΣοΚ λόγω της εισοδηματικής λιτότητας που έχει επιβάλλει η κυβέρνηση από το 1985, ξεσπά κρίση καθώς εκφράζονται φόβοι ότι το κόμμα δεν θα μπορέσει να επανεκλεγεί ⁴⁹⁶. Η ρητορική του κόμματος υπέρ των «μη προνομιούχων» δεν ανταποκρίνεται πλέον στην τρέχουσα πραγματικότητα ενώ στις 15 Δεκεμβρίου του 1987 γίνεται μεγάλη πανελλαδική απεργία ⁴⁹⁷. Η ανάγκη για μια νέα γλώσσα και πράξη που έμπρακτα «*ανανεώνει και εμπλουτίζει το όραμα του ΠαΣοΚ και προσανατολίζει τον λαό*» – όπως είχε ζητήσει κατά την εισήγησή του ο Α. Παπανδρέου στην 20^η Σύνοδο της Κεντρικής Επιτροπής του κόμματος τον Δεκέμβριο του 1986 –⁴⁹⁸, δεν θα βρει ανταπόκριση μέσα σε αυτό το τοπίο. Η κυβέρνηση και ο ίδιος ο πρωθυπουργός της χώρας κατηγορούνται από τον συμπολιτευόμενο Τύπο για άμεση εμπλοκή στο σκάνδαλο και παραπέμπονται στην Δικαιοσύνη μέσα σε ένα νοσηρό πολιτικό κλίμα στο οποίο φάνηκαν να εμπλέκονται πρόσωπα υπεράνω υποψίας.

Το ήδη τεταμένο πολιτικό κλίμα οξύνθηκε ακόμα περισσότερο καθώς τον Μάρτιο του 1988 δολοφονείται ο βιομήχανος Αλέξανδρος Αθανασιάδης ενώ τον Σεπτέμβριο του 1989 δολοφονείται ο βουλευτής της ΝΔ Παύλος Μπακογιάννης. Δράστης ήταν η τρομοκρατική οργάνωση 17 Νοέμβρη η οποία για πάνω από τρεις δεκαετίες δρούσε σχεδόν ανενόχλητη.

Η δοκιμασία αυτή που φάνηκε αρχικά να αφορά μόνο το ΠαΣοΚ αποδείχθηκε ότι αφορά ευρύτερα το πολιτικό σύστημα της χώρας. Ο οξύς κομματικός ανταγωνισμός μεταξύ ΠαΣοΚ και Νέας Δημοκρατίας έφτασε στο

⁴⁹⁵ Ο.π. σ. 236.

⁴⁹⁶ Ο.π. σ. 236 - 239.

⁴⁹⁷ Ο.π. σ. 236.

⁴⁹⁸ Βλ. Πνευματικό Ίδρυμα Γ. Παπανδρέου, *Λόγοι του πρωθυπουργού Α. Παπανδρέου*, Εισήγηση στην 20η Σύνοδο της Κεντρικής Επιτροπής του ΠΑΣΟΚ, που έγινε στην Αθήνα, στις 13.12.86, με θέμα το ρόλο του ΠΑΣΟΚ στην πολιτική ελληνική ιστορία, την ανασυγκρότηση και την οργανωτική λειτουργία του.

απόγειό του. Τρεις εκλογικές αναμετρήσεις σχεδόν μέσα σε ένα χρόνο (μεταξύ Ιουνίου 1989 – Απρίλιο 1990) δεν ανέδειξαν νικητή παρά μόνο την τρίτη φορά. Η ελληνική κοινωνία εγκλωβισμένη στον κομματικό ανταγωνισμό των προηγούμενων δεκαετιών συνέχισε να στηρίζει τα δύο μεγάλα κόμματα με υψηλά ποσοστά. Το κλίμα πόλωσης θύμιζε σε όλους ότι η αντιπαράθεση των δύο μεγάλων κομμάτων υπήρξε η άδηλη συνέχεια του Εμφυλίου σε κομματικό επίπεδο, όπως εύστοχα έχει επισημάνει ο Στέλιος Ράμφος⁴⁹⁹.

Η κυβερνητική αστάθεια αλλά και η οξεία πολιτική αντιπαράθεση με τη ΝΔ δείχνουν ότι η παπανδρεϊκή «αφήγηση» που έθεσε ως κύριο αίτημα την «εθνική ενότητα» και «συμφιλίωση» χάνει την ισχύ της καθώς η αξιοπιστία της κλονίζεται σημαντικά. Το ΠαΣοΚ του Α. Παπανδρέου παραμένει εκείνη την περίοδο το κόμμα του «*παραδοσιακού πολωτικού αντιδεξιμού*»⁵⁰⁰. Προσπαθώντας να αντεπεξέλθει, στηρίζει την «αντιδεξιά» του ρητορική και προσπαθεί να μεταστρέψει το ενδιαφέρον της κοινής γνώμης στα εθνικά θέματα φέρνοντας στη Βουλή τον φάκελο τη Κύπρου, χωρίς ωστόσο καμία ουσιαστική επιτυχία⁵⁰¹.

Μέσα σε αυτό το τοπίο η εμπιστοσύνη των πολιτών στην ιδεολογική και πολιτική ακεραιότητα του ΠαΣοΚ αλλά και ευρύτερα των δύο μεγάλων κομμάτων κλονίζεται. Μέχρι και ο υπηρεσιακός πρωθυπουργός που είχε επιλέξει η ΝΔ ρίχνει «πυρά» στα κόμματα που συμμετέχουν στην Οικουμενική κυβέρνηση για «*την απροθυμία τους να στηρίξουν την Κυβέρνηση Συνεργασίας*» και «*να περιορίσει το τραγικό έλλειμμα του δημοσίου τομέα*»⁵⁰².

⁴⁹⁹ Βλ. Ράμφος Στέλιος: «*Η Λογική της Παράνοιας*», Εκδόσεις Αρμός, Αθήνα 2012, σ. 20.

⁵⁰⁰ Βλ. Βούλγαρης, Ιωάννης: «*Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης: 1974 - 1990*», εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 2008, σ. 331.

⁵⁰¹ Βλ. Αναστασιάδης, Γιώργος (επιμ): «*Το ΠαΣοΚ στον αστερισμό των σκανδάλων*» στο «*Η Μεγάλη ιστορία του 20^{ου} αιώνα: Η διάσταση Βορρά-Νότου και η Πτώση του Κομμουνισμού στην Ευρώπη*», εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, 2002, σ. 237.

⁵⁰² Βλ. Παναγιωτόπουλος Βασίλης (επιμέλεια): «*Ο Ανδρέας Παπανδρέου και η εποχή του*», τόμος ένα και δύο, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, σ. 226.

Σοβαρές κατηγορίες που έχουν την «οσμή» σκανδάλων δείχνουν τώρα να απειλούν και τα δύο μεγάλα κόμματα με την υπόθεση της ΑΓΕΤ Ηρακλής.

Λίγα μόλις χρόνια μετά από αυτά τα γεγονότα που σηματοδότησαν την αρχή της αποδόμησης του κομματικού λόγου του ΠαΣοΚ, ένας νέος εθνοκεντρικός λόγος εμφανίζεται μέσα από το ζήτημα του Μακεδονικού (Φεβρουάριος 1992), τα γεγονότα των Ίμια (Ιανουάριος 1996) και την υπόθεση Οτσαλάν (Ιανουάριος 1999). Είναι ο νέος αφηγηματικός λόγος ο οποίος θα βρει μαζική λαϊκή απήχηση κατά τη δεκαετία του 1990.

Το «Μακεδονικό» έφερε στο προσκήνιο για άλλη μία φορά τον παλιό τρόπο με τον οποίο νοηματοδοτήθηκε η έννοια «έθνος» για την ελληνική κοινωνία. Η ισχυρή παρουσία πολιτιστικών χαρακτηριστικών σε βάρος της πολιτικής νοηματοδότησης που πήρε ο όρος έθνος τη δεκαετία του 1980, ανέδειξε πόσο ισχυρή παρέμενε η εθνική «αφήγηση» για την ελληνική κοινωνία αλλά και πώς ο εθνικός λόγος αναπροσδιορίστηκε τη δεκαετία του 1990 στην Ελλάδα. Όπως αναφέρει ο Παντελής Λέκκας, *«ο εθνικισμός παντρεύει συνεχώς τους χρόνους συγχωνεύοντας τη νοσταλγία με την ουτοπία»*⁵⁰³. Κατά αυτό τον τρόπο το «Μακεδονικό» παρακίνησε σε κοινούς κώδικες συμπεριφοράς την ελληνική κοινωνία συγχέοντας το παρόν με το απώτερο «παρελθόν». Η αντίληψη ότι το παρελθόν και η ανακατασκευασμένη συνέχεια μέσα στον χρόνο ορίζουν την πολιτική στοχοθεσία είναι προφανής και μέσα από τις πολιτικές επιλογές που έγιναν στη συνέχεια. Καθώς το ζήτημα της ονομασίας του «κράτους των Σκοπίων» γινόταν ξανά όλο και πιο «επίκαιρο», πολιτικές εφημερίδες ευρείας κυκλοφορίας άρχισαν να κάνουν μεγάλα αφιερώματα για την «ελληνικότητα» της Μακεδονίας⁵⁰⁴ εγείροντας το εθνικό συναίσθημα.

Παράλληλα, τα πολιτικά κόμματα ανταποκρινόμενα στην προγονολατρία που διακατέχει την ελληνική κοινωνία ενώνουν τις δυνάμεις τους με τον Τύπο και καλούν τον κόσμο σε συλλαλητήρια υιοθετώντας έτσι

⁵⁰³ Βλ. Λέκκας Ε. Παντελής: *«Η εθνικιστική Ιδεολογία: Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία»*, εκδόσεις Κατάρτι, γ' έκδοση, Αθήνα 2006, σ. 180.

⁵⁰⁴ Βλ. «Το Βήμα», άρθρο *«Η αλήθεια για τη Μακεδονία»*, 9 / 2 / 1992. Βλ. επίσης ρεπορτάζ της εφημερίδας «Ελεύθερος Τύπος», 14 / 2 / 1992.

μία κοινή αλλά αδιέξοδη γραμμή εξωτερικής πολιτικής στο θέμα της ονομασίας του γειτονικού κράτους⁵⁰⁵. Χαρακτηριστικός για το κλίμα της εποχής είναι ο τίτλος «*Εθνικό Εγερτήριο*» που εμπεριέχεται σε ρεπορτάζ της εφημερίδας «Ελεύθερος Τύπος»⁵⁰⁶. Παρότι μέχρι το 1992 έχουν περάσει σχεδόν εβδομήντα χρόνια από την ένταξη του μεγαλύτερου μέρους της Μακεδονίας στην εθνική επικράτεια, πραγματοποιούνται εκείνες τις μέρες επισκέψεις γνωστών πολιτικών στη Φλώρινα⁵⁰⁷ για την τόνωση του εθνικού φρονήματος εγείροντας παράλληλα το θέμα της «Μακεδονικής ταυτότητας» το οποίο μέχρι τότε δεν υπήρχε. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Ε. Κωφός (2008): *«προσεκτική μελέτη των επίσημων κειμένων που χρησιμοποιήθηκαν προς τρίτους και ιδιαίτερα Ευρωπαίους εταίρους στο δίμηνο Δεκέμβριος 1991 – Φεβρουάριος 1992, αποδεικνύει τις τεράστιες μεταβολές που σημειώθηκαν στο περιεχόμενο και τον τόνο των ελληνικών επιχειρημάτων στις διαπραγματεύσεις»*⁵⁰⁸. Τα μεγάλα συλλαλητήρια που πραγματοποιήθηκαν εκείνη την εποχή στη Θεσσαλονίκη και σε πόλεις του εξωτερικού από Έλληνες της ομογένειας ουσιαστικά άσκησαν πιέσεις ώστε να μετατοπισθεί το κέντρο βάρους των πολιτικών συζητήσεων⁵⁰⁹.

⁵⁰⁵ Βλ. ρεπορτάζ της εφημερίδας «Ελεύθερος Τύπος», 14 / 2 / 1992.

⁵⁰⁶ Ο.π.

⁵⁰⁷ Βλ. επίσκεψη της Ντόρας Μπακογιάννη στην ακριτική Φλώρινα Βλ. επίσης συνέντευξη στην εφημερίδα «Ελεύθερος Τύπος», 14 / 2 / 1992.

⁵⁰⁸ Βλ. Βλασίδης Βλάσης, Κωφός Ευάγγελος, Στεφανίδης Ιωάννης (επιμ): *«Μακεδονικές ταυτότητες στο χρόνο: Διεπιστημονικές προσεγγίσεις»*, εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2008, σ. 401.

⁵⁰⁹ Όπως αναφέρει ο Ε. Κωφός: *«Η ουσιαστικότερη διαφορά υπήρξε η μετατόπιση του κέντρου βάρους από τα θέματα “ασφάλειας” σε εκείνα των “ταυτοτήτων”. Αυτό θα πρέπει να αποδοθεί κυρίως στο γεγονός ότι, μετά την καταγραφή των λαϊκών αντιδράσεων, οι “ταυτότητες” μετατράπηκαν από πολιτικό επιχείρημα σε πολιτικό ζητούμενο»*. Όπως αναφέρει επίσης σε αντίθεση με την στάση που ακολούθησε λίγα χρόνια αργότερα η FYROM προσπαθώντας να προσεταιριστεί ιστορικά την αρχαία Μακεδονία, σε συνάντηση εκπροσώπων των δύο γειτονικών χωρών στην Αθήνα στις 3 Ιανουαρίου 1992 η σλαβομακεδονική αντιπροσωπεία είχε δηλώσει ότι «το

Στα μεγάλα συλλαλητήρια που γίνονται τότε σε Αθήνα και Θεσσαλονίκη παίρνει μέρος και η πρωτοεμφανιζόμενη νεοναζιστική οργάνωση Χρυσή Αυγή που μόλις είχε προσδιορίσει τη νέα της ταυτότητα μέσω συνεδρίου. Η έξαρση ενός εθνικιστικού παραληρήματος εκείνη την εποχή είναι σήμερα προφανής μέσω των συλλαλητηρίων που τότε μετονομάστηκαν «εθνική προσπάθεια» για την προάσπιση της Μακεδονίας

Ενδεικτική της αναβίωσης του εθνικιστικού λόγου τη δεκαετία του 1990 στην Ελλάδα ήταν επίσης η περίπτωση των Ιμιών και λιγότερο η υπόθεση Οτσαλάν, παρά την αντίθεση άποψη που έχει εκφράσει για το θέμα ο Ανδρέας Πανταζόπουλος (2002). Όπως υποστηρίζει ο συγγραφέας, η σύλληψη του Κούρδου ηγέτη Αμπντουλάχ Οτσαλάν, οδήγησε σε μία πρωτόγνωρη έξαρση του εθνοκεντρικού λόγου⁵¹⁰. Σύμφωνα με την άποψη του Α. Πανταζόπουλου η υπόθεση Οτσαλάν ήταν ένα προνομιακό πεδίο συζήτησης για τους αριστερούς διανοούμενους το οποίο υπέδειξε τον συγκινησιακό τρόπο κινητοποίησης της ελληνικής κοινωνίας. Παρόλα αυτά η υπόθεση των Ιμιών ήταν αυτή που πυροδότησε τον εθνικισμό της άκρας δεξιάς. Τα Ίμια αποτέλεσαν το κεντρικό σημείο αναφοράς για τον εθνικιστικό και ακροδεξιό χώρο στην Ελλάδα (όπως θα δούμε αναλυτικά και στο κεφάλαιο 5.3.1) καθώς οργανώσεις όπως η Χρυσή Αυγή, χρησιμοποίησαν την επέτειο των γεγονότων των Ιμιών για να πραγματοποιούν σε ετήσια βάση πανελλαδικές συγκέντρωσεις μέχρι και το 2015. Μερικούς μήνες μετά την κρίση των Ιμιών, τον Δεκέμβριο του 1996, η οργάνωση θα μεταφέρει τα κεντρικά της γραφεία

“μακεδονικό έθνος” έχει τις δικές του παραδόσεις και το δικό του πολιτισμό που διαφέρει από τον ελληνικό». Επίσης παραδέχτηκε ότι «δε έχει καμία σχέση με την αρχαία Μακεδονία του Φιλίππου και του Αλεξάνδρου». Βλ. Βλασίδης Βλάσης, Κωφός Ευάγγελος, Στεφανίδης Ιωάννης (επιμ): «Μακεδονικές ταυτότητες στο χρόνο: Διεπιστημονικές προσεγγίσεις», εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2008, σ. 400 – 401.

⁵¹⁰ Βλ. Πανταζόπουλος, Ανδρέας: «Η Δημοκρατία της Συγκίνησης: Ίμια – Οτσαλάν: Αντιεκσυγχρονιστικές και Εκσυγχρονιστικές Τάσεις στο Πολιτικό Σύστημα», εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2002, σ. 31.

στο κέντρο της Αθήνας ώστε, όπως ανέφερε ο αρχηγός της, να μπορέσει «να δώσει την πολιτική μάχη του πεζοδρομίου»⁵¹¹.

Επίσης, το «σκληρό» ακροδεξιό ακροατήριο που είχε απαξιωθεί μετά το 1974 και την επέμβαση του τουρκικού στρατού στην Κύπρο, άρχισε στις αρχές του 1990 να αποκτά νέους εκφραστές με τα Ίμια και το Μακεδονικό. Νέοι που δεν βίωσαν την πολιτική καταπίεση της χούντας αλλά έζησαν τον απαξιωμένο τρόπο διακυβέρνησης της ύστερης Μεταπολίτευσης, άρχισαν να γίνονται άτυπα το νέο «απολιτικό» και «ακομματικό» ακροατήριο της άκρας δεξιάς. Από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 προβάλλει ως δεσπόζουσα μία νέου τύπου εθνικιστική γλώσσα η οποία χρησιμοποιείται από την άκρα δεξιά στη βάση των εθνικών θεμάτων, συνδυάζοντας το μεταναστευτικό πρόβλημα με κοινωνικο-οικονομικά αιτήματα ⁵¹². Όπως έχει αναφέρει σε τηλεοπτική εκπομπή ο μετέπειτα βουλευτής της Χρυσής Αυγής, Γιώργος Γερμενής, σημείο ιδεολογικής «στροφής» για εκείνον και άλλους συνομήλικούς του, υπήρξαν τα μαζικά συλλαλητήρια για το «Μακεδονικό»⁵¹³. Τα ιδεολογικά χαρακτηριστικά αυτού του νέου εθνικού λόγου αποτυπώνονται στο στοιχείο της «φυλετικής ταυτότητας». Όπως αναφέρει ο Γιάννης Πανούσης, μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1990 δεν υπήρχαν «Άλλοι» (...) «Όταν εμφανίστηκαν, τότε δημιουργήθηκαν και οι συνθήκες για να αναπτυχθεί ή όχι ο "ρατσισμός"», συμπληρώνοντας ότι ο «συγκεκριμένος όρος – «φυλετική ταυτότητα»– εμφανίζεται ευθαρσώς στο δημόσιο λόγο τα τελευταία χρόνια με την παρουσία ακραίων μορφωμάτων τα οποία στηρίζουν την κοσμοθεωρία τους στον διαχωρισμό των ανθρώπων με βάση τα φυλετικά τους χαρακτηριστικά»⁵¹⁴.

⁵¹¹ Βλ. Κατσιμάρδος Τάκης, Ρουμπάνης Θεοδωής: «Η ιστορία του νεοναζισμού στην Ελλάδα», Εκδόσεις Έθνος της Κυριακής, 2013, σ. 22.

⁵¹² Βλ. Ψαρράς, Δημήτρης: «Το κρυφό χέρι του Καρατζαφέρη: Η τηλεοπτική αναγέννηση της ελληνικής Ακροδεξιάς», εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2010, σ. 63.

⁵¹³ Βλ. Συνέντευξη του βουλευτή της Χρυσής Αυγής, Γιώργου Γερμενέ σε εκπομπή του δημοσιογράφου, Θέμου Αναστασιάδη, 15/5/2012.

⁵¹⁴ Βλ. Συνεντεύξεις. Αναλυτικά οι απαντήσεις που δόθηκαν υπάρχουν στο παράρτημα της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

Για τον Αντώνη Σαμαρά, πρόεδρο τότε της Πολιτικής Άνοιξης και μετέπειτα πρωθυπουργό της χώρας, τα γεγονότα των Ιμίων ήταν «εθνική ήττα κατά κράτος», μία εθνική ήττα με την «επιδιαιτησία των ΗΠΑ»⁵¹⁵. Δεν είναι τυχαίο πόσο αυτή η φράση για «επιδιαιτησία των ΗΠΑ» θυμίζει τη φρασεολογία του Ανδρέα Παπανδρέου για το Κυπριακό πρόβλημα κατά τη δεκαετία του 1980 και νωρίτερα. Στο ίδιο καταγγελτικό κλίμα για τους χειρισμούς της κυβέρνησης Σημίτη κινείται και η δήλωση του πρώην στελέχους του ΠαΣοΚ και αρχηγού κόμματος εκείνη την περίοδο, Δημήτρη Τσοβόλα, ο οποίος είχε τονίσει ότι η «νέα εποχή Σημίτη» είναι «εποχή εθνικής ταπείνωσης» και το ΠαΣοΚ «οφείλει στο Έθνος και την Ιστορία του την κάθαρση από τους "φιλέλληνες"»⁵¹⁶. Με ακόμα πιο οξυμένη ιδεολογική γλώσσα θα απαντήσει στην κυβέρνηση Σημίτη το ηγετικό στέλεχος της ΝΔ, Βύρων Πολύδωρας, ο οποίος με αφορμή τα γεγονότα των Ίμια θα αναφερθεί καθαρά σε «προδοσία»⁵¹⁷.

Αντίστοιχες εθνικιστικές δηλώσεις για την «τιμή του έθνους» και την «προδοσία» του από τα κόμματα, έγιναν και από αριστερούς διανοούμενους και καλλιτέχνες κατά τη διάρκεια εκδηλώσεων για την υπόθεση Οτσαλάν. Ωστόσο οι χαρακτηρισμοί που χρησιμοποιήθηκαν τότε δεν υποδήλωναν στυγνή «εθνική μειοδοσία» στοχοποιώντας συγκεκριμένα πολιτικά πρόσωπα. Πλήθος συναυλιών με κορυφαία αυτή στο Σύνταγμα τον Μάρτιο του 1999, έδωσαν την ευκαιρία να εκφραστεί μία κοινή εθνικιστική «γλώσσα» που είχε αναφορές σε «ψυχή» και «προδοσία». Ο σκιτσογράφος της εφημερίδας «τα Νέα» Στάθης, θα τονίσει, με αναφορές στο αρχαίο ελληνικό (εθνικό) παρελθόν, ότι ο Οτσαλάν πριν τον προδόσουμε, ήρθε ως «ικέτης στα σπίτια μας». Αντίστοιχα ο ηθοποιός και τραγουδιστής Γιάννης Γλέζος θα τραγουδήσει εκλαϊκευμένα για την «ντροπή του έθνους» με τους στίχους «Είμαστε μαζί

⁵¹⁵ Πανταζόπουλος, Ανδρέας: «Η Δημοκρατία της Συγκίνησης: Ίμια – Οτσαλάν: Αντιεκσυγχρονιστικές και Εκσυγχρονιστικές Τάσεις στο Πολιτικό Σύστημα», εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2002, σ. 21 – 22.

⁵¹⁶ Ο.π σ. 22.

⁵¹⁷ Ο.π σ. 27 – 28.

σου Οτσαλάν / στο μπουντρούμι σου εμάς βασανίζουν / μας παραδώσανε αυτοί που δεν έχουν ντροπή / που πουλήθηκαν πριν σε πουλήσουν»⁵¹⁸.

Η ουσιαστική αποδόμηση του κομματικού λόγου της δεκαετίας του '80 και η ανάδυση ενός νέου κυρίαρχου λόγου στην Ελλάδα καταγράφηκε επίσης στη στάση των ψηφοφόρων. Οι εκλογές του 1993 και 1996 κατέγραψαν για πρώτη στην ελληνική πολιτική σκηνή, όπως αναφέρει ο Χ. Λυριντζής, «μία απογοήτευση και δυσαρέσκεια του εκλογικού σώματος που εκφράστηκε με την αύξηση της αποχής καθώς και του ποσοστού των άκυρων και λευκών ψηφοδελτίων»⁵¹⁹. Σύμφωνα με τα στοιχεία που παραθέτει μετά τις εκλογές του 1996 καταγράφηκαν αυξανόμενες τάσεις κυνισμού, απάθειας και πολιτικής αποξένωσης⁵²⁰. Όπως τονίζει «το 1989, πάνω από το 53% του πληθυσμού δήλωνε πολύ ή αρκετό ενδιαφέρον για την πολιτική. Το 1996 η κατάσταση ανατρέπεται: 31,9% δηλώνουν "λίγο" και 27% "καθόλου" ενδιαφέρον για την πολιτική». Η αποδόμηση αυτή εντείνεται μετά την αποτυχία της κυβέρνησης Μητσοτάκη να υπερβεί τις κομματικές σκοπιμότητες και να επανακαθορίσει τον κυρίαρχο πολιτικό λόγο δημιουργώντας τις κατάλληλες πολιτικές συνθήκες. Χαρακτηριστική ήταν η κίνηση της τότε κυβέρνησης να συνάψει συμφωνία με τον τέως Βασιλιά Κωνσταντίνο για την βασιλική περιουσία πυροδοτώντας νέο κύκλω αντιπαραθέσεων μεταξύ των κομμάτων.

Ο εθνικός λόγος που εκφράστηκε κατά τη δεκαετία του 1990 με αφορμή το Μακεδονικό, τα Ίμια και την υπόθεση Οτσαλάν έχει ένα κοινό χαρακτηριστικό, το οποίο αξίζει να αναφέρουμε. Ο λόγος που χρησιμοποιήθηκε για την υπεράσπιση των τριών εθνικών θεμάτων θεωρήθηκε «απολιτικός». Στο θέμα αυτό θα επανέλθουμε στο επόμενο κεφάλαιο.

Η αποδόμηση του «εθνικοπατριωτικού» λόγου στην Ελλάδα είναι σαφώς ένα σημαντικό γεγονός καθώς ο λόγος αυτός υπήρξε κυρίαρχος για

⁵¹⁸ Ο.π σ. 36

⁵¹⁹ Βλ. Λυριντζής Χρήστος, «Κρίση Πολιτικής (;) Νέες Πολιτικές τάσεις και οι δυνατότητες του "Εκσυγχρονισμού"» στο Παναγιωτοπούλου, Ρόη (επιμ.): «Φάκελος Μαθήματος Κοινωνικοί Θεσμοί και κοινωνική Μεταβολή στην Ελλάδα», Αθήνα 2004 – 2005, σ. 327 - 328.

⁵²⁰ Ο.π

σχεδόν μία δεκαετία. Η αποδυνάμωση αυτού του λόγου εμφανίζεται εντονότερα μετά την ισχυροποίηση ενός νέου «παίκτη» (Akteure), του «νέου» ΠαΣοΚ και την ανάδειξη του Κώστα Σημίτη στο πρωθυπουργικό αξίωμα. Ο επίσημος κομματικός λόγος του ΠαΣοΚ της περιόδου 1981 - 1989 αποδομείται από το ίδιο το κόμμα με την «κρίση των Ιμίων». Το «θερμό επεισόδιο» με την Τουρκία, που ξεκίνησε στις 25 Ιανουαρίου και αποκλιμακώθηκε στις 31 Ιανουαρίου του 1996, έγινε αφορμή για να επαναπροσδιορισθεί ο κομματικός λόγος του ΠαΣοΚ από τη νέα ηγετική ομάδα των λεγόμενων «εκσυγχρονιστών».

Μετά την αποτροπή της κρίσης, ο νέος πρόεδρος του ΠαΣοΚ και πρωθυπουργός της χώρας, Κ. Σημίτης, ευχαριστεί δημόσια στη Βουλή την κυβέρνηση των ΗΠΑ για την συμβολή της⁵²¹. Το ΠαΣοΚ ως ο «ισχυρότερος πυλώνας της Μεταπολίτευσης» που εξέφραζε για πάνω από είκοσι χρόνια τον κυρίαρχο πολιτικό λόγο στην Ελλάδα, μετατόπισε ριζικά την πολιτική του κουλτούρα μέσω αυτής της δήλωσης. Η στάση αυτή σήμανε παράλληλα μία αλλαγή συμβόλων και προτύπων διακυβέρνησης καθώς ο αντιαμερικανισμός υπήρξε κυρίαρχο στοιχείο του πολιτικού λόγου στην Ελλάδα από τις αρχές της δεκαετίας του 1980.

Ήδη στη κατεύθυνση της αποδόμησης είχε βοηθήσει η επίσκεψη του Α. Παπανδρέου στον Λευκό Οίκο στις 22 Απριλίου του 1994⁵²².

Με τη δήλωση Σημίτη υπέρ της αμερικανικής στάσης στα Ίμια, το «νέο» ΠαΣοΚ έρχεται σιωπηρά σε μία ιδεολογική ρήξη με τον «παλιό» εαυτό του. Μία μερίδα οπαδών και παλιών στελεχών έθεσαν λίγα χρόνια αργότερα θέμα ιδεολογίας. Όπως θα αναφέρει σε συνέντευξή του στο «Βήμα», τον Απρίλιο του 1998, ο πρώην αντιπρόεδρος και υπουργός των κυβερνήσεων του

⁵²¹ Βλ. δηλώσεις Κ. Σημίτη στη Βουλή μετά την κρίση των Ιμίων.

⁵²² Μετά την 20 ετή «τιμωρία» που του είχε επιβληθεί από τους προέδρους Ρ. Ρίγκαν και Τζ. Μπους για την αντιαμερικανική ρητορική και την «απειθαρχη» στάση της Ελλάδας απέναντι στο ΝΑΤΟ και τις ΗΠΑ, ο Α. Παπανδρέου έγινε δεκτός από τον Bill Clinton στον Λευκό Οίκο. Σχετικά με αυτή την επίσκεψη Βλ. Ευρυβιάδης, Μάριος, Ιγνατίου Μιχάλης: «CIA: Ο απόρρητος φάκελος του Ανδρέα», εκδόσεις Λιβάνη, Αθήνα 2010, σ. 19 - 25.

Α. Παπανδρέου την περίοδο 1981 - 1989, Γιάννης Χαραλαμπόπουλος, η ακολουθούμενη πολιτική Σημίτη *«δεν αντιστοιχεί (...) στις γενικότερες διακηρύξεις του ΠΑΣΟΚ που εκφράζουν τον πυρήνα της ιδεολογίας του»*. Όπως τονίζει επίσης *«η αίσθηση που υπάρχει στον κόσμο που ιστορικά μας στήριξε, αλλά και μας ψήφισε και στις τελευταίες εκλογές, είναι ότι αυτό που κυβερνάει σήμερα δεν είναι το ΠΑΣΟΚ που γνωρίζαμε»*.

Η ρήξη αυτή που έγινε εντονότερη μετά τη σύλληψη του Α. Οτσαλάν, δεν είχε πολιτικές συνέπειες. Ο Κώστας Σημίτης έγινε ανεκτός από τα παλαιότερα στελέχη και τους παραδοσιακούς ψηφοφόρους του ΠΑΣΟΚ ως αναγκαιότητα, καθώς ανταποκρίθηκε ικανοποιητικά στις προκλήσεις που έθετε για τη χώρα το στοίχημα για ένταξη στην ΟΝΕ ενώ παράλληλα απέφυγε να κάνει δραστικές αλλαγές μέσα στο κόμμα⁵²³. Η απομάκρυνση πάντως της κυβέρνησης από τον αδιάλλακτο αντιαμερικανισμό του παρελθόντος αποτέλεσε πλέον μία σαφή διαχωριστική γραμμή μεταξύ των «εκσυγχρονιστών» και του «παλαιού» ΠΑΣΟΚ.

Η εκσυγχρονιστική κυβέρνηση Σημίτη παρά την επίτευξη στρατηγικών στόχων για τη χώρα την περίοδο 1996 - 2004 (υιοθέτηση του ευρώ, περιορισμός του ελλείμματος, προετοιμασία για την Ολυμπιάδα του 2004, ολοκλήρωση μεγάλων δημόσιων έργων, ένταξη της Κύπρου στην ΕΕ), δεν κατάφερε να δώσει «χώρο» στα αδύναμα οικονομικά στρώματα ούτε να διαμορφώσει μία συνεκτική μαζική «αφήγηση» όπως αυτή που έχτισε ο παπανδρεϊκός λόγος τη δεκαετία του 1980⁵²⁴.

Ο πρωθυπουργικός λόγος αποδραματοποίησε τα εθνικά σύμβολα στον στόχο ένταξης της χώρας στην ΟΝΕ η οποία υποθετικά θα έφερνε πολλαπλά οφέλη για την ελληνική οικονομία στο μέλλον. Ο λόγος των «εκσυγχρονιστών» δεν βρήκε καμία απήχηση στα μικροαστικά στρώματα που

⁵²³ Οι ισορροπίες μεταξύ «Σημιτικών» και «Παπανδρεϊκών» διατηρήθηκαν, καθώς, οι παλιοί «παπανδρεϊκοί», όπως ο Άκης Τσοχατζόπουλος (μετέπειτα καταδικάστηκε σε ποινή κάθειρξης 20 ετών για νομιμοποίηση εσόδων από παράνομη δραστηριότητα) και ο Κώστας Λαλιώτης, παρέμειναν υπουργοί και στις κυβερνήσεις Σημίτη.

⁵²⁴ Βλ. Βούλγαρης, Ιωάννης: «Η Ελλάδα από την Μεταπολίτευση στην Παγκοσμιοποίηση», εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2008.

εξαρχής υιοθέτησαν την εθνικο-πατριωτική «αφήγηση» του παλιού ΠαΣοΚ. Όπως τονίζει ο βουλευτής του ΠαΣοΚ, Νίκος Μπαλτάς, για τον πολιτικό λόγο της Μεταπολίτευσης, με την πάροδο του χρόνου η δημαγωγική εκφορά του γίνεται εντονότερη και ξεφεύγει από την «*επιτήρηση του ρεαλισμού*». Η κοινωνία ωστόσο αποδέχτηκε αυτό τον λόγο ως κάτι «*ελκυστικό*»⁵²⁵. Γι' αυτό ο «εκσυγχρονιστικός» λόγος δέχτηκε έντονη κριτική όχι μόνο από την αντιπολίτευση αλλά και από πολλά παλαιά στελέχη του κόμματος τα οποία θεώρησαν ότι ανταποκρίνεται σε μία κοινωνική ελίτ⁵²⁶. Ενδεικτικός είναι και ο χαρακτηρισμός των επικριτών του Κ. Σημίτη εκείνη την εποχή ότι είναι απλά ένας «λογιστής της πολιτικής».

Η επικοινωνιακή «αφήγηση» του νέου πρωθυπουργού επικεντρώθηκε σε νούμερα που δεν κατάφεραν να αντικαταστήσουν τις «ζωντανές εικόνες» της Μεταπολίτευσης (Πολυτεχνείο, Κυπριακή τραγωδία, πτώση της Χούντας). Έτσι η διαδικασία του εκσυγχρονισμού ή «εξ ευρωπαϊσμού» της χώρας από το ΠαΣοΚ συναντά εμπόδιο και στο τέλος έμεινε χωρίς να έχει την απαραίτητη ιδεολογική στήριξη και χωρίς να φέρει τα εντυπωσιακά αποτελέσματα που περίμεναν οι «εκσυγχρονιστές».

Παράλληλα με όσα συμβαίνουν στην Ελλάδα, την ίδια περίοδο η πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης αρχίζει και επιδρά όλο και περισσότερο στη διαμόρφωση της εθνικής πολιτικής ατζέντας, κάνοντας πολλούς ομιλητές της δημόσιας σφαίρας στην Ελλάδα οι οποίοι αναπαράγουν τον εθνικοπατριωτικό πολιτικό λόγο της δεκαετίας του '80 να μιλούν για «εξωτερικούς καταναγκασμούς». Όπως θα υπογραμμίσει ο υφυπουργός και βουλευτής του ΠαΣοΚ, Ντίνος Ρόβλιας, μέσα σε καθεστώς παγκοσμιοποίησης το ζητούμενο είναι να διατηρήσει μία μικρή χώρα όπως η Ελλάδα την «*εθνική της ταυτότητα*» και «*αξιοπρέπεια*», τονίζοντας ωστόσο στο θέμα της οικονομικής πολιτικής για την αντιμετώπιση της κρίσης χρέους ότι: «*η Ευρωζώνη θα έπρεπε πρωτίστως να είχε προλάβει και να είχε αποτρέψει αυτό που έγινε*»

⁵²⁵ Βλ. Συνεντεύξεις. Αναλυτικά οι απαντήσεις που δόθηκαν υπάρχουν στο παράρτημα της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

⁵²⁶ Βλ. <http://www.tovima.gr/default.asp?pid=2&artid=98086&ct=32&dt=12/04/1998>, Προσβάσιμο 15 / 2 / 2010.

λειτουργώντας «προληπτικά» για την Ελλάδα⁵²⁷. Η άποψη αυτή δείχνει ότι η κοσμοπολητική-ευρωπαϊκή ταυτότητα εμφανίζεται κατά συνθήκη καλύπτοντας μόνο τη διαχείριση της κρίσης χρέους ενώ η εθνική ταυτότητα υπερισχύει σε όλους τους άλλους τομείς.

Η άποψη για «εξωτερικούς καταναγκασμούς» στο θέμα της εθνικής οικονομίας φαίνεται να στηρίξε ένα παγκόσμιο κύμα κριτικής σύμφωνα με το οποίο η ανάγκη των κυβερνήσεων να στηρίζονται από τη μία πλευρά όλο και περισσότερο στις διεθνείς αγορές κεφαλαίου για τη χρηματοδότηση του χρέους τους και από την άλλη ο φόβος ότι θα χάσουν την εξουσιοδότησή τους λόγω των πολιτικών λιτότητας που αναγκάζονται να παίρνουν, εντείνει την λήψη αποφάσεων σύμφωνα με την τρέχουσα οικονομική κατάσταση χωρίς να λαμβάνεται υπόψη μία ευρωπαϊκή ή έστω εθνική μακρόπνοη πολιτική δράση⁵²⁸. Πάνω σε αυτό το διεθνές πεδίο δράσης που εντείνεται μέσα στη δεκαετία του 1990 μετά και την υπογραφή της Συνθήκης του Μάαστριχτ, διαμορφωτής της εσωτερικής πολιτικής στην Ελλάδα μετά το 1996 παύει να είναι η σταθεροποίηση των δημοκρατικών θεσμών – χαρακτηριστικό της Μεταπολίτευσης – και γίνεται σταδιακά η οικονομική και κοινωνική σύγκλιση με την «ισχυρή» Ευρώπη⁵²⁹. Η κυβερνητική πολιτική στην Ελλάδα μετά την ένταξη της χώρας στην ΟΝΕ αρχίζει και ασκείται περισσότερο διεθνοποιημένα καθώς οι κυβερνήσεις της περιόδου 1996-2004 προσπαθούν διαρκώς να εναρμονίσουν την εθνική νομοθεσία με εκείνη των χωρών της ΕΕ.

Η προσπάθεια αυτή που εκφράστηκε στην αρχή με το αίτημα για ένταξη στην ΟΝΕ και την κατάθεση του Προγράμματος Σύγκλισης το 1994⁵³⁰

⁵²⁷ Βλ. Συνετεύξεις. Αναλυτικά οι απαντήσεις που δόθηκαν υπάρχουν στο παράρτημα της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

⁵²⁸ Η άποψη αυτή αναφέρεται στο βιβλίο του Γιούργκεν Χάμπερμας. Βλ. Χάμπερμας Γιούργκεν: Για ένα Σύνταγμα της Ευρώπης, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2012, σ. 60 – 61.

⁵²⁹ Βλ. Παράρτημα / Πίνακας 1: Γέννηση και Ολοκλήρωση του ελληνικού κράτους, σ. 194.

⁵³⁰ Ενδεικτική για την αλλαγή μακροπρόθεσμης στόχευσης είναι η μαρτυρία του Γιάννου Παπαντωνίου πρώην υπουργού Οικονομίας. Βλ. Παναγιωτόπουλος Βασίλης

συνεχίστηκε έμπρακτα στη συνέχεια με την τήρηση ενός μακροπρόθεσμου πλάνου ένταξης. Στο πλαίσιο αυτό η διαδικασία εξευρωπαϊσμού που ξεκίνησε το 1994 γίνεται ταυτόσημη με την πορεία για εκσυγχρονισμό του κράτους στην Ελλάδα⁵³¹. Όπως αναφέρει ο Γ. Βούλγαρης (2008) πέρα από την οικονομική και εξωτερική πολιτική η επίδραση της ΕΕ κατά τη δεκαετία του 1990 «εκδηλώνεται σε όλο το εύρος των θεσμών και της διαδικασίας λήψης αποφάσεων».

Συνοψίζοντας κανείς τα γεγονότα της περιόδου 1990 – 2000 παρατηρεί ότι μέσα στις νέες συνθήκες (παγκοσμιοποίηση, ένταξη της χώρας στην ΟΝΕ), το μεταπολιτευτικό «λεξιλόγιο» αλλάζει. Από τη μία πλευρά έχει αναφορές σε μεγέθη με μετρήσιμο χαρακτήρα («εκσυγχρονιστικός λόγος») και από την άλλη σε εθνικά σύμβολα τα οποία επικοινωνούνται λιγότερο από τον παπανδρείκο λόγο και περισσότερο από τον «νέο-εθνικιστικό λόγο» της δεκαετίας του 1990. Πάνω σε αυτό το πλαίσιο θα εξετάσουμε περαιτέρω τη εξέλιξη του νεο-εθνικιστικού λόγου της δεκαετίας του 1990, αναζητώντας τους μελλοντικούς εκφραστές του και την επιχειρηματολογία τους κατά τη δεκαετία του 2000.

(επιμέλεια): «Ο Ανδρέας Παπανδρέου και η εποχή του», τόμος ένα και δύο, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, σ. 236.

⁵³¹ Βλ. Βούλγαρης, Ιωάννης: «Η Ελλάδα από την Μεταπολίτευση στην Παγκοσμιοποίηση», εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2008, σελ. 169.

5.3. Η συγκρότηση των δύο κυρίαρχων πόλων μετά το τέλος της Μεταπολίτευσης στην Ελλάδα

Για λόγους που εξυπηρετούν την παρουσίαση του περιεχομένου, χρονολογούμε ως «τέλος» της Μεταπολίτευσης την περίοδο 1990-2000. Η περίοδος αυτή, που αναλύθηκε διεξοδικά στο προηγούμενο κεφάλαιο (5.2), είχε ως κύριο χαρακτηριστικό της, κατά την άποψη του γράφοντα, τις πρώτες προσπάθειες των κυβερνήσεων για πολιτικό και οικονομικό εκσυγχρονισμό στην Ελλάδα. Προσπάθειες οι οποίες όπως δείξαμε συνοδεύτηκαν από εθνικιστικές εξάρσεις καθώς η ελληνική κοινωνία βιώνει τις αλλαγές που φέρνει η παγκοσμιοποίηση.

Στο κεφάλαιο 5.3. θα εξεταστεί ο εθνικός λόγος στην Ελλάδα την δεκαετία του 2000, μέσα από την συγκρότηση δύο αντιτιθέμενων πόλων εξουσίας. Η εξέταση αφορά δύο άξονες ανάλυσης. Από τη μία πλευρά εξετάζεται ο «εκσυγχρονιστικός» πόλος εξουσίας, ο οποίος αποριζοσπαστικοποιεί τον λόγο του ΠαΣοΚ, αφαιρεί τον εθνοκεντρικό και λαϊκιστικό χαρακτήρα του παπανδρείκου λόγου και αντιτάσσει την ανάγκη για οικονομική και κοινωνική σύγκλιση της ελληνικής κοινωνίας με την «ισχυρή» Ευρώπη. Από την άλλη πλευρά διερευνάται ο «εθνικολαϊκιστικός» πόλος ο οποίος επαναφέρει τις παραδοσιακές αναφορές του εθνικού λόγου στην Ελλάδα δίνοντας προτεραιότητα στο σημαίνον «έθνος» μέσα από έννοιες όπως: «*έθνος - φυλή*», «*ιστορική*» - «*πολιτισμική*» *παράδοση / ταυτότητα*», «*ιστορία*», «*τιμή*», «*υπερηφάνεια*», «*προδοσία*», «*κάθαρση*» κ.λπ. Ο εθνικολαϊκιστικός λόγος, όπως θα δείξουμε παρακάτω, οριοθετεί το σημαίνον «έθνος» μέσα στα πλαίσια που θέτει ο παραδοσιακός ελληνικός εθνικισμός επιβεβαιώνοντας τις παραδοσιακές αντιλήψεις που θέτει ο ελληνικός εθνικισμός για την παράδοση, τη θρησκεία, την ιστορία κ.λπ, αλλά διατηρεί παράλληλα το λαϊκιστικό αξίωμα του παπανδρείκου λόγου.

Ως κύριος εκπρόσωπος της «εθνοκεντρικής» αντίληψης στην Ελλάδα, εμφανίζεται, στις αρχές του 2000, ο αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος μέσα από μία σειρά γεγονότων τα οποία εκτυλίσσονται την περίοδο 2000-2008.

Στον επιβατήριο λόγο, που εκφώνησε μετά την ενθρόνισή του τον Μάιο του 1998, ανέφερε ότι, *«για την Ελλάδα, χθες και σήμερα, η Ορθοδοξία είναι όρος επιβίωσης και κεντρικός άξονας πολιτισμικής και κοινωνικής συνοχής»*. Όπως τόνιζε, *«αυτό είναι μια ιστορική πραγματικότητα, που ο ελληνικός λαός συνειδητά αποδέχεται»*⁵³². Μέσα από τον εναρκτήριο λόγο του ο Αρχιεπίσκοπος εξαντλεί τους σκοπούς της ανώτατης ιεραρχίας στην υπεράσπιση των πολιτιστικών χαρακτηριστικών του έθνους έναντι ενδεχόμενων απειλών. Όπως αναφέρει ο Ανδρέας Πανταζόπουλος, *«η ουσία του εθνοκεντρισμού είναι αμυντική»* και εξαντλείται στην υπεράσπιση της πατρίδας έναντι ενδεχόμενων απειλών *«αδυνατώντας εξ' ορισμού να θέσει κάποιο πλαίσιο πολιτικών διεκδικήσεων»*⁵³³. Αυτό αποδεικνύεται και μέσα από τον επιβατήριο λόγο του Αρχιεπισκόπου ο οποίος ουσιαστικά θέτει ένα πολιτικό αλλά ταυτόχρονα αμυντικό πλαίσιο διεκδικήσεων στραμμένο προς το εσωτερικό της κοινωνίας.

Τον Μάιο του 2000, προκύπτει το θέμα της «μη αναγραφής του θρησκευματος στις ταυτότητες» το οποίο είχε την πλήρη στήριξη του τότε υπουργού Δικαιοσύνης, Μιχάλη Σταθόπουλο⁵³⁴. Στο θέμα αυτό ο Αρχιεπίσκοπος παίρνει εξ αρχής θέση εκφράζοντας απόλυτα την αντίθεσή του. Η αντιπαράθεση μεταξύ κυβέρνησης και εκκλησιαστικής ηγεσίας φθάνει στο αποκορύφωμά της στις 14 Μαΐου του 2000, όταν ο Αρχιεπίσκοπος ζητάει δημοψήφισμα⁵³⁵. Όπως ανακοίνωσε, η εκκλησία δεν θα γίνει *«νεκροθάφτης του έθνους»*, τονίζοντας ότι ο λαός προσυπογράφει τα λεγόμενά του⁵³⁶. Σύμφωνα με δημοσίευμα στην εφημερίδα το «Έθνος», ανέφερε ότι *«όλη αυτή η κίνηση με τις ταυτότητες είναι ύποπτη»* καθώς *«πίσω από αυτή την επιμονή κρύβεται η ενδόμυχη επιθυμία να γίνει η Ελλάδα ένα λαϊκό κράτος που δεν θα*

⁵³² Βλ. <http://web.archive.org/web/20100121161621/www.antibaro.gr/node/114>

Προσβάσιμος 25/3/2014.

⁵³³ Βλ. Πανταζόπουλος, Ανδρέας: «Για το λαό και το έθνος – Η στιγμή Ανδρέα Παπανδρέου 1965 - 1989», Πρόλογος, εκδόσεις Πόλις, 2001 Αθήνα, σ. 68.

⁵³⁴ Βλ. Συνέντευξη του Μ. Σταθόπουλου στην εφημερίδα «Το Έθνος», 8/5/2000.

⁵³⁵ Ρεπορτάζ της εφημερίδας «Το Έθνος», 15/5/2000, σ. 18, 19.

⁵³⁶ Ο.π. σ. 18

έχει θρήσκευμα»⁵³⁷. Η στάση αυτή δείχνει ένα άλλο βασικό στοιχείο του λόγου της εκκλησιαστικής ηγεσίας. Πρόκειται για το χαρακτηριστικό που συνδέει τον εθνικό λόγο της δεκαετίας του 2000 με το λαϊκιστικό αξίωμα της Μεταπολίτευσης το οποίο είναι η διατήρηση της ανταγωνιστική σχέσης εναντίον του άρχοντος συστήματος εξουσίας. Όπως είδαμε νωρίτερα στο κεφάλαιο 4.2. η πολιτική ρητορική του Ανδρέα Παπανδρέου στηρίχθηκε κατά ένα σημαντικό μέρος στην «πάλη κατά του κατεστημένου». Με τον ίδιο τρόπο η εκκλησιαστική ιεραρχία «μάχεται» κατά της μη καταγραφής του θρησκευματος στις ταυτότητες, χρησιμοποιώντας ως ρητορικό σχήμα τη συμμαχία του λαού και της εκκλησίας κατά της κυβέρνησης η οποία θέλει να μετατρέψει την Ελλάδα σε ένα «κράτος χωρίς θρήσκευμα». Η λαϊκή κυριαρχία επανέρχεται υπό μία νέα μορφή και συγκεκριμένα μέσα από την σύμπραξη «λαού» και ιεραρχίας που συγκροούνται με το νέο «κατεστημένο» που εκπροσωπεί η κυβέρνηση Σημίτη. Πρόκειται δηλαδή για μία «μάχη» εναντίον μιας «εσωτερικής κατοχής» της χώρας από τις δυνάμεις του «νέου κατεστημένου».

Σύμφωνα με τον Ernesto Laclau, η βασική καταστατική αρχή του λαϊκισμού είναι ότι ο λαός αποτελεί από μόνος του «θεσμό» καθώς κυριαρχεί και καθορίζει τη θέληση της κυβέρνησης. Η αρχή αυτή πληρείται μέσα από την ρητορική του Αρχιεπισκόπου Χριστόδουλου ο οποίος ζητάει ουσιαστικά τη θεσμική λειτουργία του «λαού» καλώντας τον σε δημοψήφισμα προκειμένου να υπερασπισθεί τα πολιτιστικά κεκτημένα του έθνους. Όπως υποστηρίζει ο Ernesto Laclau η λαϊκιστική αρχή συχνά εκφράζεται όχι μόνο από την άκρα Δεξιά αλλά και από την άκρα Αριστερά. Στο σημείο αυτό είναι προφανές ότι πληρείται και από χώρους που κινούνται στα όρια της πολιτικής σφαίρας, όπως πχ η εκκλησιαστική ιεραρχία στην Ελλάδα⁵³⁸.

Ως απάντηση στην κυβέρνηση για το θέμα των ταυτοτήτων, η εκκλησιαστική ηγεσία διοργανώνει τις επόμενες εβδομάδες συλλαλητήρια. Ένα

⁵³⁷ Ο.π σ. 19

⁵³⁸ Βλ. Laclau, Ernesto: “*On Populist Reason*”, Verso, 2007, London/New York, 2007, σ. 176.

στην Θεσσαλονίκη, στις 14 Ιουνίου, και ένα στην Αθήνα, στις 21 Ιουλίου. Όσοι παρακολούθησαν από κοντά ή μέσω τηλεόρασης τις συγκεντρώσεις, θυμούνται ότι ο λόγος του αρχιεπισκόπου Χριστόδουλου ήταν γεμάτος συμβολισμούς ενώ εκφράστηκε μέσα από έντονο συναίσθημα. Ο λόγος του, ωστόσο, είχε επίσης, κοινά σύμβολα με αυτά που εξέφρασαν οι διαδηλωτές για το Μακεδονικό, την υπόθεση Οτσαλάν και τα Ίμια.

Η εμμονή σε έννοιες όπως λαϊκή παράδοση, ιστορία, πολιτισμός, ορθοδοξία, έθνος και η υποτιθέμενη απολιτική στάση ήταν στοιχεία τα οποία, όπως θα αναλύσουμε και πιο κάτω, υπήρχαν και στα κινήματα διαμαρτυρίας της δεκαετίας του 1990 για τα «εθνικά θέματα». Ακούγοντας ή ακόμα βλέποντας κανείς τον αρχιεπίσκοπο Χριστόδουλο εκείνη την περίοδο, παρατηρεί ότι ο λόγος του αποδόθηκε με έναν έντονα δραματοποιημένο τόνο αλλά και με μία έντονα λαϊκιστική διάθεση η οποία θύμιζε τους συναισθηματικά φορτισμένους λόγους του Ανδρέα Παπανδρέου την περίοδο του Ανένδοτου Αγώνα κατά της Δεξιάς και των «προσπαθειών» της να επιβάλλει «κρυφά» την ατζέντα της υπέρ της Αμερικής και του «ξένου κεφαλαίου».

Ο εθνοκεντρισμός και η λαϊκιστική έκφραση του λόγου που εξέφρασε ο Αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος αποτυπώνεται σε αρκετά σημεία. Βασικό στοιχείο του λόγου του είναι καταρχήν η διατήρηση της ανταγωνιστικής σχέσης εναντίον του άρχοντος συστήματος. Ο λαός όπως ανέφερε προσυπογράφει τα λεγόμενά του. Συνεπώς η εκκλησία και ο απειλούμενος «λαός» πρέπει να αποκαταστήσουν από κοινού την κυριαρχία του έθνους. Όπως αναφέρει ο Ανδρέας Πανταζόπουλος με αφορμή τα γεγονότα των Ιμίων και τη σύλληψη Οτσαλάν, σε ένα τέτοιο καθεστώς σχέσεων και συμβολισμών προκύπτει η ανάγκη για «*αποκατάσταση*» της «*ηθικής-εθνικής τάξης*» μέσω της αποκατάστασης της κρατικής κυριαρχίας⁵³⁹. Και αυτή – σύμφωνα με την

⁵³⁹ Βλ. Πανταζόπουλος, Ανδρέας: «*Η Δημοκρατία της Συγκίνησης: Ίμια – Οτσαλάν: Αντιεκσυγχρονιστικές και Εκσυγχρονιστικές Τάσεις στο Πολιτικό Σύστημα*», εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2002, σ. 122-123.

πρόταση της ιεραρχίας για τη μη αναγραφή του θρησκευάτος στις ταυτότητες – μπορεί να επέλθει μόνο μέσω δημοψηφίσματος.

Όσον αφορά τον λόγο του Αρχιεπισκόπου Χριστόδουλου, πρωταρχικός στόχος ήταν αφενός να τονώσει την κοινωνική συνοχή ικανοποιώντας το εθνικό συναίσθημα και αφετέρου να εξάψει τις παραδοσιακές αντιλήψεις της ελληνικής κοινωνίας για την πολιτική, την ιστορία, τη θρησκεία και την παράδοση. Οι χριστιανορθόδοξες αναφορές σε συνδυασμό με την έντονη χρήση της λέξης «*λαός*» ήταν μόνο ένα από τα πολλά ρητορικά σχήματα της τότε εκκλησιαστικής ηγεσίας. Η συναισθηματική ταύτιση του Αρχιεπισκόπου, που είχε γίνει πλήρως αποδεκτή, τότε, από μεγάλη μερίδα της εκκλησιαστικής ηγεσίας, ουσιαστικά αποτύπωνε την αντίθεση της εκκλησιαστικής ηγεσίας σε μία μεταρρυθμιστική πολιτική, η οποία είχε ως στόχο την εκκοσμίκευση του ελληνικού κράτους στα ευρωπαϊκά πρότυπα. Χαρακτηριστική ήταν η προτροπή του μητροπολίτη Περιστερίου για κήρυξη «*ανένδοτου αγώνα κατά της κυβέρνησης*» η οποία έφτασε με την προτροπή για «*ίδρυση κόμματος*» από την πλευρά της ιεραρχίας⁵⁴⁰.

Ωστόσο, ήταν και η έκφραση της βαθιά ριζωμένης αντίληψης την οποία είχε εκφράσει ο Αρχιεπίσκοπος κατά την ενθρόνισή του. Η ορθοδοξία όπως είχε υπογραμμίσει ήταν για εκείνον «*όρος επιβίωσης και συνοχής για το έθνος*». Η αντίληψη αυτή, όπως αναλύθηκε διεξοδικά στο κεφάλαιο 3, αποτέλεσε διαχρονικά ένα κύριο χαρακτηριστικό του ελληνικού εθνικισμού καθώς η σύνδεση του ορθόδοξου Πατριαρχείου και μετέπειτα της ελλαδικής εκκλησίας με το σημαίνον «έθνος» χρησιμοποιήθηκε ως βασική καταστατική αρχή για την διαμόρφωση της εθνικής ιδέας στην Ελλάδα. Ήδη από τον 19^ο αιώνα, η αντίληψη αυτή εμφανίζεται στα φυλλάδια του Ρήγα που οραματιζόταν την αναβίωση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας με δημοκρατικούς θεσμούς μέχρι τον 20^ο αιώνα και το «κρυφό σχολειό» που διδάχθηκαν οι μαθητές μέσω της μαζικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα. Από το μέλημα του νέου βασιλείου της Ελλάδας ώστε να μην διαραγούν οι σχέσεις με το

⁵⁴⁰ Βλ. εφημερίδα «Το Έθνος», 25/5/2000, σ. 4,5.

Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης μέχρι τις λαϊκές δοξασίες για την ανάκτηση της Αγίας Σοφίας με τη βοήθεια της Θείας Πρόνοιας⁵⁴¹.

Η κριτική για τη μη αναγραφή του θρησκευάτος, η οποία ακολουθείται ως πάγια πρακτική από όλα τα φιλελεύθερα κράτη, ήταν μόνο η «αιχμή του δόρατος». Η έκφραση του Αρχιεπισκόπου ότι «*η κίνηση με τις ταυτότητες είναι ύποπτη*» εφόσον παίρνονται «*αποφάσεις ερήμην του λαού*», αφήνει, επίσης, να εννοηθεί ότι υπάρχει κάποια συνωμοσία πίσω από το όλο εγχείρημα.

Εντέχνως ο λόγος του Αρχιεπισκόπου καθοδηγεί την συγκίνηση του «ποιμνίου-λαού» υποδεικνύοντας κάποιον άδηλο κίνδυνο που έρχεται από «έξω». Η στάση αυτή περνάει ένα ξεκάθαρο μήνυμα. Η ελληνική κοινωνία θα πρέπει να μείνει «πιστή» στα εθνικο-ορθόδοξα πλαίσια που θέτει για αυτήν η ελλαδική εκκλησία προς χάρη του έθνους. Μέσω της συνωμοσιολογίας ως μέθοδος «πειθούς», δημιουργείται ένα κλίμα αβεβαιότητας, ανασφάλειας και φόβου το οποίο επαναφέρει τα κύρια χαρακτηριστικά του παραδοσιακού ελληνικού εθνικισμού. Η στάση αυτή αποτελεί ένα διαχρονικό στοιχείο του ελληνικού εθνικισμού. Προτάσσει το «έθνος» ως πολιτισμική οντότητα που βρίσκεται «υπό απειλή». Το «έθνος» στα πλαίσια του ελληνικού εθνικισμού αποτελεί φορέα αναπαλλοτριώτων (ιστορικών) δικαιωμάτων που οφείλει να απαλείψει με τη βοήθεια του «κράτους» τις αντιθέσεις εξασφαλίζοντας την ομοιομορφία. Όπως αναφέρει ο Παντελής Λέκκας η τάση για ομοιομορφία και επιστροφή στο παρελθόν χαρακτηρίζει εν γένει την εθνικιστική ιδεολογία και αποτελεί λειτουργικό της χαρακτηριστικό καθώς «*εκφράζει τη νοσταλγία για τη φαντασιακή ασφάλεια της παραδοσιακής κοινότητας εξαιτίας των κοινωνικών και πολιτισμικών ανακατατάξεων που συντελούνται στο παρόν και εμπρός του άγνωστου μέλλοντος*»⁵⁴². Η ανασφάλεια είναι ξεκάθαρη στον λόγο

⁵⁴¹ Βλ. Clogg Richard: «*Συνοπτική Ιστορία της Ελλάδας 1770-2000*», Εκδόσεις Κάτοπτρο, β Έκδοση, Αθήνα 2003, σ. 38 – 39, 51-52, 71 και Σκοπετέα, Έλλη: «*”Το Πρότυπο Βασίλειο” και η Μεγάλη Ιδέα*», Εκδόσεις Πολύτυπο, Αθήνα 1988, σ. 121 – 132.

⁵⁴² Λέκκας Ε. Παντελής: «*Η εθνικιστική Ιδεολογία: Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*», εκδόσεις Κατάρτι, γ’ έκδοση, Αθήνα 2006, σ. 179.

του αρχιεπισκόπου Χριστόδουλου και εξισορροπείται μέσω του εθνικοαπελευθερωτικού στοιχείου.

Ο λόγος του προβάλλει εξίσου τον χαρακτήρα της «*“εθνικής” – “λαϊκής” αντίστασης*» απέναντι σε όσους επιβουλεύονται την εθνική ταυτότητα με στόχο την διατήρηση ή την ανάκτηση της εθνικής κυριαρχίας. Στην περίπτωση του παπανδρεϊκού λόγου η αντίσταση ήταν κατά των *«προνομιούχων»*, των *«ξένων δυνάμεων»* και του *«κράτους της δεξιάς»*. Στην περίπτωση του Αρχιεπισκόπου Χριστόδουλου η εθνική αντίσταση έχει ως στόχο όσους επιβουλεύονται την *«πολιτιστική - ιστορική παράδοση»* του έθνους. Η χρήση πολιτικών όρων από άλλους ιεράρχες, βλέπε εκκλήσεις για *«ανένδοτο αγώνα»* και ίδρυση κόμματος⁵⁴³, δηλώνει ότι η στάση της εκκλησιαστικής ηγεσίας είχε έντονα πολιτικό χαρακτήρα αντίστασης μπροστά στις τρέχουσες εξελίξεις. Τα γεγονότα που περιγράψαμε πιο πάνω εντάσσουν την εκκλησιαστική ιεραρχία την περίοδο 2000 – 2008 στον *«εθνικοπατριωτικό»* πόλο που υιοθέτησε το εθνικο-λαϊκιστικό πρότυπο της Μεταπολίτευσης.

Το «φλερτ» της εκκλησίας με την πολιτική εξουσία την περίοδο 2000-2008 διαμέσου του εθνικιστικού λόγου, επαλήθευσε τον ιστορικό μετεωρισμό της ελλαδικής εκκλησίας από τον θεολογικό στον πολιτικό λόγο. Προέβαλε επίσης την αυτοαντίληψή της ως *«θεματοφύλακας»* του έθνους αμφισβητώντας τον φιλελεύθερο, εκκοσμικευμένο χαρακτήρα του κράτους και ολισθαίνοντας σε έναν γνωστό ανατολικού τύπου εθνικισμό ο οποίος συνδέει την ιστορική, πολιτιστική και θρησκευτική παράδοση με τη νοσηματοδότηση του έθνους⁵⁴⁴.

⁵⁴³ Σύμφωνα με ρεπορτάζ της εφημερίδας *«Το Έθνος»*, μετά από ομιλία του πρωθυπουργού στη Βουλή για το θέμα των ταυτοτήτων, ο μητροπολίτης Περιστερίου είχε κηρύξει *«ανένδοτο αγώνα κατά της κυβέρνησης και πρότεινε την ίδρυση κόμματος»*. Βλ. εφημερίδα *«Το Έθνος»*, 25/5/2000, σ. 4,5.

⁵⁴⁴ Παρά τον εκκοσμικευμένο χαρακτήρα του ελληνικού κράτους, το ελληνικό Σύνταγμα μέχρι και την τελευταία αναθεώρηση του 2008 – βλ. αναθεώρηση του 2001 από την Η' Αναθεωρητική Βουλή – αναγνωρίζει στο 2^ο Άρθρο του ως επίσημη θρησκεία του κράτους τον Ορθόδοξο Χριστιανισμό και την Ορθόδοξη Εκκλησία της Κωνσταντινούπολης ως εκκλησία στην οποία υπάγεται η Αρχιεπισκοπή Αθηνών.

Χρησιμοποιώντας τη σύνδεση των όρων «λαός» - «έθνος», η εκκλησιαστική ηγεσία δημιούργησε «γέφυρες» με την παραδοσιακή αριστερά, ένα μέρος της οποίας εξέφραζε την αντίθεσή της στον «εκσυγχρονιστικό πόλο». Η ιδεολογική σύμπραξη μεταξύ πατριωτικής αριστεράς και εκκλησίας είχε ήδη ξεκινήσει σε ιδεολογικό επίπεδο στα τέλη της δεκαετίας του 1970 μέσα από κείμενα ακαδημαϊκών θεολόγων όπως ο Χρήστος Γιανναράς.

Σε κείμενα και άρθρα του Χρήστου Γιανναρά εκφράζεται η λατρεία του Βυζαντίου και η ανάγκη για διαφύλαξη της ελληνορθόδοξης παράδοσης⁵⁴⁵ ως αντίσταση προς τις ξένες δυνάμεις και την μεθόδευσή τους, η οποία σύμφωνα με τον συγγραφέα, «οδήγησε» ή έστω διευκόλυνε την τουρκική εισβολή στην Κύπρο. Η μεταπολιτευτική ρητορική του ΠαΣοΚ απεμπολεί τον σοσιαλιστικό της χαρακτήρα και πλέον επαναλαμβάνεται μέσα από την παραδοσιακή εθνικιστική σύνδεση «έθνος» - «λαός» - «ορθοδοξία».

Η σύμπραξη Εκκλησίας και Αριστεράς, σε κοινωνικό επίπεδο, εκφράστηκε τη δεκαετία του 1990, με αφορμή των πόλεμο στην Γιουγκοσλαβία, καθώς τόσο η Αριστερά όσο και η εκκλησιαστική ηγεσία είχαν πάρει θέση κατά του ΝΑΤΟ και της Αμερικής. Η συνεργασία συνεχίστηκε καθώς τον Μάιο του 2000 που προκύπτει το θέμα της μη αναγραφής του θρησκευάτος στις ταυτότητες, παρατηρούμε μέσα από μία σειρά άρθρων και δηλώσεων την άδηλη «συμμαχία» μεταξύ Εκκλησίας και «πατριωτικής» αριστεράς.

Το 2001, με αφορμή την επίσκεψη του Πάπα στην Αθήνα και την δημόσια «συγγνώμη» που έδωσε προς τον ελληνικό λαό, στην ελληνική γλώσσα, για τα εγκλήματα των Καθολικών απέναντι στους Ορθοδόξους, ο καθηγητής και μετέπειτα βουλευτής Κώστας Ζουράρις θα χαρακτηρίσει αυτή τη δήλωση ως τη «μεγαλύτερη νίκη του Ελληνισμού μετά το 480 π.Χ.». Σε άρθρα περιοδικών όπως το *Άρδην*, εχθρός και των δύο ιδεολογικών χώρων (Αριστεράς και Εκκλησίας) φαίνεται να είναι οι ξένες δυνάμεις της Δύσης (ΗΠΑ και ΕΕ) καθώς

⁵⁴⁵ Γιανναράς Χρήστος: *«Η νεοελληνική ταυτότητα»*, εκδόσεις Γρηγόρη, γ' έκδοση, Αθήνα 1989.

και η παγκοσμιοποίηση που «διαβρώνουν» την πολιτιστική εθνική ταυτότητα⁵⁴⁶.

Σε άρθρο του αναρτημένο στην ιστοσελίδα της εκκλησίας της Ελλάδος ο εκδότης του περιοδικού, Γιώργος Καράμπελας, αναφέρει τους «κινδύνους» της παγκοσμιοποίησης υπογραμμίζοντας « (...) καθημερινά, υπάλληλοι και παρακοιμώμενοι των ξένων πρεσβειών, ή ποικιλώνυμων "ιδρυμάτων" τύπου Σόρος, βαφτίζουν την αντίθεση στον αμερικανικό ιμπεριαλισμό "πρωτόγονο αντιαμερικανισμό", την καταδίκη των σιωνιστικών εγκλημάτων "αντισημιτισμό", την καταγγελία της παγκοσμιοποίησης "απομονωτισμό", την υπεράσπιση της πατρίδας "εθνικισμό" και "ρατσισμό"»⁵⁴⁷.

Διαβάζοντας κανείς όλο το κείμενο παρατηρεί ότι οι «κίνδυνοι» που αποτυπώνονται τόσο γλαφυρά είναι ίδιοι με αυτούς που ανέφερε τριάντα χρόνια νωρίτερα η Διακήρυξη του ΠαΣοΚ. Οι ΗΠΑ, οι ξένες δυνάμεις, ο επεκτατισμός των Τούρκων των «προαιώνιων εχθρών» της Ελλάδας, τώρα παίρνουν μορφή στο νέο παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον κατά του οποίου πρέπει να «αντισταθούμε» διαφυλάσσοντας τα ιστορικά κεκτημένα του «έθνους».

Σε αυτούς τους κοινούς εχθρούς στους οποίους αναφέρεται τόσο η εκκλησιαστική ηγεσία όσο και η «πατριωτική» αριστερά μπορεί κανείς να δει ότι σκιαγραφείται η παγκοσμιοποίηση και η «Δύση» ως ένα «εχθρικό» περιβάλλον που απειλεί την «ελληνική ιδιαιτερότητα»⁵⁴⁸. Στο κείμενο του Γ.

⁵⁴⁶ Βλ. Περιοδικό Άρδην: «5 Χρόνια Εκσυγχρονισμός», τχ 29, 2001. και «Εθνική Ταυτότητα και παγκοσμιοποίηση», Τεύχος 70, Κωνσταντινίδης Ησαΐας: «Το μάτι που τα πάντα θωρεί... ο Μεγάλος Αδερφός», σ. 19 – 21, Ζιάκας Θεόδωρος: «Η ελληνική ταυτότητα στον σύγχρονο κόσμο», σ. 32 – 36.

⁵⁴⁷ Βλ. http://www.discussion.gr/themata/diastrevlosi_istorias/karampelias2.html, προσβάσιμο 7/06/2009. Το κείμενο δημοσιεύτηκε επίσης για την εφημερίδα «Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία», (25/02/2007).

⁵⁴⁸ Σύμφωνα με την ανάλυση του Χρήστου Γιανναρά, η δυτική Ευρώπη «μεθόδευσε» την Μικρασιατική καταστροφή, την Κυπριακή τραγωδία και τον εξευρωπαϊσμό του «ατίθασου» ελληνισμού. Βλ. Γιανναράς Χρήστος: «Η νεοελληνική ταυτότητα», εκδόσεις Γρηγόρη, γ' έκδοση, Αθήνα 1989, σ. 69 - 73.

Καραμπελιά, η πολιτιστική νοηματοδότηση του έθνους μέσω της ιστορικής ταυτότητας, η «πάλη» κατά της παγκοσμιοποίησης και ο σημαντικός ρόλος της πολιτιστικής μας παράδοσης για τη «σωτηρία» του έθνους προβάλλουν ως καίρια σημεία.

Σε αυτό το πλαίσιο, το 2006 το περιοδικό δημοσίευσε τεύχος για την ύλη του βιβλίου ιστορίας της ΣΤ Δημοτικού με τίτλο *«Τα Νέα Βιβλία Ιστορίας: Μια Γενοκτονία της Μνήμης»*⁵⁴⁹. Σε αυτά προβάλλεται η προστασία των πολιτιστικών ιστορικών κερκτημένων του ελληνισμού κατά της παγκοσμιοποίησης. Σκωπτικά, θα μπορούσε να αναφέρει κάποιος ότι, οι χριστιανορθόδοξες αναφορές αναβιώνουν ως φάρσα για τον παραδοσιακό συντηρητικό δεξιό λόγο, αφού προέρχονται πλέον από τον χώρο της Αριστεράς.

Ο εθνοκεντρικός λόγος με «μεταπολιτευτικό λεξιλόγιο» ωστόσο δεν χρησιμοποιήθηκε μόνο από την ελλαδική εκκλησία και τα περιοδικά αριστερής πολιτικής τοποθέτησης της Μεταπολίτευσης. Ο Κώστας Καραμανλής, αρχηγός της ΝΔ μετά το 1997, εκπροσώπησε έναν νέο εκφραστή του λαϊκιστικού πόλου. Θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι έγινε ένας νέος Ανδρέας Παπανδρέου για το αντίστοιχο κομματικό ακροατήριο της Δεξιάς αλλά και για αρκετούς απογοητευμένους ψηφοφόρους του ΠαΣοΚ, στηριζόμενος σε ένα ευρύ λαϊκό ακροατήριο το οποίο ζητούσε αγωνιωδώς έναν νέο «ηγέτη-λυτρωτή» με υπερθεσμικά καθήκοντα.

Με το σύνθημα «σεμνά και ταπεινά», αλλά και με το προφίλ που είχε «καλλιεργήσει» μέσω των ΜΜΕ ως «άνθρωπος του λαού», κατάφερε να εκπροσωπήσει τη ΝΔ για πάνω από δέκα χρόνια (από το 1997), διατελώντας παράλληλα πρωθυπουργός κατά την περίοδο 2004 - 2009.

Από γνωστό ψητοπωλείο στο κέντρο της Αθήνας είχε θέσει ως στόχο του κόμματός του να «χτυπήσει» τα «διαπλεκόμενα συμφέροντα» τα οποία ανέφερε ότι δεν έπρεπε να αναλάβουν τα έργα των Ολυμπιακών Αγώνων

⁵⁴⁹ Βλ. Περιοδικό Άρδην *«Τα νέα βιβλία της Ιστορίας: Μία γενοκτονία της Μνήμης»*, τεύχος 62, Άρθρο Νοέμβριος 2006.

καθώς ασκούν «αθέμιτη επιρροή» μέσω των ΜΜΕ⁵⁵⁰. Χωρίς να αναφέρει ποιους εννοεί, με το πρόσχημα της ηθικολογίας, έδωσε ελπίδες ότι έφερε «στους ώμους» του το βάρος της σύγκρουσης με μεγάλες οικογένειες ελλήνων εφοπλιστών. Παράλληλα, προκειμένου να «αρθούν» οι αδικίες που έκανε το ΠαΣοΚ εις βάρος του κομματικού ακροατηρίου της ΝΔ, ακολούθησε ένα λαϊκιστικό πρότυπο διακυβέρνησης που χρησιμοποίησε το λαϊκιστικό αξίωμα της Μεταπολίτευσης.

Όπως ανέφερε το 2003 στη Διεθνή έκθεση Θεσσαλονίκης (ΔΕΘ), λίγο πριν την εκλογή του στο πρωθυπουργικό αξίωμα, οι τρεις άξονες στους οποίους στηρίζεται είναι: Η μεγάλη μεταρρύθμιση του κράτους – την οποία είχε ονομάσει *«επανάδρυση του κράτους»* –, η ενίσχυση της Παιδείας και μια νέα οικονομική πολιτική με έμφαση στις φορολογικές ελαφρύνσεις. Ανήγγειλε επίσης ότι η κυβέρνηση Σημίτη είχε κάνει *«προεκλογικές μικροπαροχές»* και υποσχέθηκε *«παροχές και κοινωνικό κράτος για τους ασθενέστερους»*⁵⁵¹.

Χωρίς να εξειδικεύσει τους όρους ή τις προϋποθέσεις με βάσει τις οποίες θα επιτύχει την αύξηση των δαπανών που απαιτούνται για να δοθεί η βελτίωση του κοινωνικού κράτους, η «έμφαση στην παιδεία» και η μείωση στην φορολογία, αρκέστηκε να αναφέρει ότι τα χρήματα θα βρεθούν από την εξοικονόμηση φόρων και την ορθολογική διαχείριση του κράτους⁵⁵². Εν τέλει

⁵⁵⁰ Βλ. Χαραλάμπης Δημήτρης: *«Η ανάγκη απεμπλοκής της χώρας από τα αδιέξοδα»*, Εφημερίδα το Βήμα, <http://www.tovima.gr/default.asp?pid=2&artid=250056&ct=6&dt=11/01/2009#ixzz1A0p3dSyu> προσβάσιμο 4-1-2011

⁵⁵¹ Βλ. Συνέντευξη Τύπου του πρώην πρωθυπουργού και προέδρου της ΝΔ, Κώστα Καραμανλή στην 68η Διεθνή Έκθεση Θεσσαλονίκης, σ. 1-5.

⁵⁵² Όπως ανέφερε στην ΔΕΘ, *«το συσσωρευμένο βάρος από τον ΟΤΕ πλησιάζει το 1,3 τρις. Έρχεται η Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα και μας λέει ότι κάθε χρόνο χάνονται 3,3 τρις. δρχ. (10 δισ. ευρώ) στη διαφθορά και στη γραφειοκρατία. Η ίδια έκθεση επισημαίνει ότι οι προσφερόμενες σήμερα υπηρεσίες στο δημόσιο τομέα στη χώρα μας, θα μπορούσαν να παράγουν το ίδιο αποτέλεσμα, με το 73% των σήμερα δαπανώμενων πόρων. Δηλαδή υπάρχει τεράστιο περιθώριο εξοικονόμησης πόρων. Εφόσον, βέβαια, αποφασίσουμε πράγματι να τους διαχειριστούμε ορθολογικά»*. Ο.π. σ. 6.

το «σεμνά και ταπεινά» ξεχάστηκε γρήγορα. Μέσα σε 5 χρόνια διακυβέρνησης, η κακοδιαχείριση και η κατασπατάληση του δημόσιου χρήματος έκαναν ξανά την εμφάνισή τους. Μέχρι το τέλος της πρωθυπουργικής θητείας Καραμανλή το δημόσιο χρέος αυξήθηκε από 100% στο 130%, ενώ το έλλειμμα στο 14% του ΑΕΠ ⁵⁵³.

Σε επίπεδο πολιτικού λόγου, ο κατευναστικός λόγος του Κώστα Καραμανλή έγινε ιδιαίτερα αγαπητός και υπερθεματίστηκε από τα ΜΜΕ. Παρουσιάστηκε από τα ελληνικά media ως χαρισματικός ηγέτης που αντιμάχεται μία ελίτ. Οι χαρακτηρισμοί που του δόθηκαν ως «δυναμικός» και «αποφασιστικός» ρήτορας, θύμιζαν σε μεγάλο βαθμό τον Ανδρέα Παπανδρέου⁵⁵⁴. Τα σημεία που τόνιζε υπέρ μιας νέας φιλολαϊκής πολιτικής, για ενίσχυση των λιγότερων προνομιούχων, για μείωση της φορολογίας και για κοινωνικές παροχές προβλήθηκαν ιδιαίτερα με την βοήθεια του τότε υπουργού Επικρατείας και κυβερνητικού εκπροσώπου, Θοδωρή Ρουσόπουλο ο οποίος από πρώην δημοσιογράφος εξελίχθηκε σε υπουργός με διευρυμένες αρμοδιότητες στις κυβερνήσεις Καραμανλή.

Με τη χρήση του όρου «νταβατζίδες» που άφησε να «διαρρεύσει» μέσω του Τύπου ότι ανέφερε σε παρέα βουλευτών σε κεντρικό ψητοπωλείο στην Αθήνα, χειραγώγησε την κοινή γνώμη. Σύμφωνα με την εφημερίδα Καθημερινή ανέφερε: *«Δεν θα αφήσω πέντε νταβατζήδες και πέντε άλλα κέντρα να χειραγωγήσουν την πολιτική ζωή του τόπου, γιατί είναι εύκολα*

⁵⁵³ Βλ. Παράρτημα Πίνακας 7: Εξέλιξη του Δημόσιου Χρέους στην Ελλάδα μετά το 1981 και Χαραλάμπης Δημήτρης: *«Η ανάγκη απεμπλοκής της χώρας από τα αδιέξοδα»*, Εφημερίδα το Βήμα.

<http://www.tovima.gr/default.asp?pid=2&artid=250056&ct=6&dt=11/01/2009#ixzz1A0p3dSyu> προσβάσιμο 4-1-2011.

⁵⁵⁴ Βλ Μανδραβέλης Πάσχος, *«Τα σπαταλημένα χρόνια της μεταπολίτευσης» Ανδρέας Παπανδρέου – Κώστας Καραμανλής. Πόσο παράλληλοι ήταν οι πρωθυπουργικοί τους βίοι»*; Πηγή: <http://www.realpolitics.gr/?p=28913>, Προσβάσιμο 2/5/2014.

αντιμετωπίσιμα»⁵⁵⁵. Ο όρος «νταβατζίδες» έδινε σε όλους την εντύπωση ότι μέσω της «επανάδρυσης του κράτους» αντιμάχεται όσους δρουν κατά του δημόσιου συμφέροντος χωρίς ωστόσο να εξειδικεύσει ποτέ ποιοι είναι οι «νταβατζίδες» και με ποιο τρόπο θα τους αντιμετωπίσει. Το επικοινωνιακό τέχνασμα ήταν ότι παρουσιάστηκε ως χαρισματικός ηγέτης και δεινός ρήτορας στα μεταπολιτευτικά πρότυπα που είχε διαγράψει ο Ανδρέας Παπανδρέου τη δεκαετία του 1980.

Η παροχολογία του Κώστα Καραμανλή πριν τις εκλογές του 2004 καθώς και ο υποτιθέμενος ρόλος του στην κάθαρση και τον «εξορθολογισμό» του κράτους, λειτούργησε ως ένα μοτίβο κατευνασμού της κοινής γνώμης το οποίο δέχτηκε η ελληνική κοινωνία ως «placebo αισιοδοξίας» για τα επόμενα χρόνια.

Οι υποσχέσεις ωστόσο αξιοποίησαν τα λαϊκιστικά πρότυπα της Μεταπολίτευσης με διάφορους τρόπους. Καταρχήν είχαν για εκφραστή έναν «λαϊκίζοντα πρωθυπουργό». Το στερεότυπο αυτό ταιριάζει απόλυτα με το λαϊκιστικό αξίωμα της Μεταπολίτευσης ότι ο «ηγέτης πρέπει να έχει άμεση σχέση με τον λαό». Η άμεση σχέση εκφράστηκε αφενός, μέσω των εύκολων υποσχέσεων για παροχές και μείωση της φορολογίας, αφετέρου μέσω της «λαϊκότητας» του πρωθυπουργού. Οι λόγοι του Κώστα Καραμανλή είναι χαρακτηριστικοί για την λαϊκότροπη χρήση του λόγου και την απλοϊκή συλλογιστική τους πχ σύγκρουση με «νταβατζήδες», «επανάδρυση του κράτους» κ.λπ. Η προβεβλημένη εικόνα του ισχυρού αρχηγού κόμματος που τρώει, μιλάει, σκέφτεται και εκφράζεται όπως ο απλός κόσμος λειτούργησε θετικά, πάνω στη βάση ότι κανείς νιώθει πιο γρήγορα συμπάθεια για κάποιον που εκφράζεται, μιλάει και σκέφτεται όπως ο ίδιος. Η «λαϊκότητα» σε συνδυασμό με την εικόνα του «ισχυρού ηγέτη» που προέβαλαν τα ΜΜΕ, λειτούργησαν εν τέλει παράλληλα, επαληθεύοντας από δύο διαφορετικές πλευρές το λαϊκιστικό αξίωμα.

⁵⁵⁵ Βλ. Καπράνος, Δημήτρης: «Δεν θα κάνουν κουμάντο πέντε νταβατζήδες», άρθρο στην Καθημερινή, προσβάσιμο 6/9/2013

<https://www.kathimerini.gr/196712/article/epikairothta/politikh/den-8a-kanoy-n-koymanto-pente-ntavatzhdes>.

Ο νεοαναδυόμενος εθνικολαϊκιστικός πόλος, όπως είδαμε, βρήκε εκφραστές το διάστημα 2000 - 2008 στο πρόσωπο του αρχιεπισκόπου Χριστόδουλου και του Κώστα Καραμανλή. Εκφράστηκε συνδυαστικά μέσω δύο αιτημάτων: α) Του «λαϊκού» αιτήματος για «κάθαρση του πολιτικού τοπίου» και β) της «εθνικής» ανάγκης για «προστασία της ελληνικής ιστορίας και της ελληνορθόδοξης παράδοσης». Πάνω σε αυτά τα δύο αιτήματα στηρίχθηκε ένα νέο πρόσωπο που εξέφρασε τον νεοαναδυόμενο ακροδεξιό χώρο στην Ελλάδα τη δεκαετία του 2000.

Ο Γιώργος Καρατζαφέρης με την ίδρυση του Λαϊκού Ορθόδοξου Συναγερμού (Λ.Α.ΟΣ), εξέφρασε ως ιδεολογικό και πολιτικό, πλέον, αίτημα την ανάγκη για «κάθαρση» και την προτροπή του αρχιεπισκόπου Χριστόδουλου για «προστασία της ελληνορθόδοξης παράδοσης». Η άποψη ότι το Λ.Α.ΟΣ προέβαλε εν γένει ως θεμέλιο λίθο της ιδεολογίας του την προάσπιση της Πίστης και της πολιτιστικής παράδοσης επιβεβαιώνεται από τα παρακάτω στοιχεία.

Το κόμμα έδειξε από την αρχή την έντονη στήριξή του προς τον αρχιεπίσκοπο Χριστόδουλο για το θέμα των ταυτοτήτων αλλά και σε άλλα θέματα όπως η αναθεώρηση των σχολικών βιβλίων ιστορίας⁵⁵⁶. Ο πολιτικός λόγος που χρησιμοποίησε ο πρόεδρος του κόμματος το διάστημα 2000 – 2004, βρίθει από χριστιανορθόδοξες αναφορές που συνδυάζονται με θεωρίες συνωμοσίας, αντισημιτικές και ξενοφοβικές αναφορές.

Σε εκπομπή του για το θέμα των ταυτοτήτων ανέφερε *«Ζούμε σε μία χώρα που εβραιοκρατείται»* υποδεικνύοντας την υποτιθέμενη (ή μη) εβραϊκή καταγωγή ελλήνων πρώην πρωθυπουργών και υπουργών αναφέροντας ως παράδειγμα τον Κώστα Σημίτη, τον Γιώργο Παπανδρέου και τον Στέφανο Μάνο⁵⁵⁷. Έκανε επίσης αναφορές στην παγκόσμια προσπάθεια για εφαρμογή του Πρωτοκόλου της Σιών υποδεικνύοντας ως «πειστήριο» την επίσκεψη του

⁵⁵⁶ Βλ. Έλληνας, Α. Αντώνης: «Τα Μέσα Ενημέρωσης και η Άκρα Δεξιά στη Δυτική Ευρώπη: Παίζοντας το χαρτί του εθνικισμού», εκδόσεις Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2012, σ. 194

⁵⁵⁷ Βλ. Ψαρράς, Δημήτρης: *«Το κρυφό χέρι του Καρατζαφέρη: Η τηλεοπτική αναγέννηση της ελληνικής Ακροδεξιάς»*, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2010, σ. 105

Μιλτιάδη Έβερτ σε συναγωγή στην Νέα Υόρκη και του Γιώργου Παπανδρέου και του Κώστα Καραμανλή στη Λέσχη Μπιντελμπεργκ⁵⁵⁸.

Λίγο πριν τις εθνικές εκλογές του 2004, όπως περιγράφει ο ακαδημαϊκός Αντώνης Έλληνας, κυκλοφορούσε ένα φυλλάδιο του Λ.Α.ΟΣ που έδειχνε ένα ιπτάμενο περιστέρι και στο πάνω μέρος του έγραφε «Το πε και το περιστέρι». Ο συγγραφέας αναφέρει: *«Το περιστέρι αποτελεί χριστιανική αναφορά στο Άγιο Πνεύμα και όπως εξηγεί και ο επιδεικτικός ηγέτης του ΛΑΟΣ Γιώργος Καρατζαφέρης στον τηλεοπτικό του σταθμό Τηλεάστυ, το γεγονός ότι το περιστέρι κάθισε στο κεφάλι του κατά τη διάρκεια της επίσκεψης του στο Ορθόδοξο Πατριαρχείο στην Κωνσταντινούπολη, σημαίνει ότι το «έχρισε» τον επόμενο Έλληνα πρωθυπουργό. Επιμένει ότι αυτό έχει συμβεί μόνο δύο φορές σε διάστημα δύο χιλιάδων χρόνων, την προηγούμενη φορά με τον Ιησού Χριστό»⁵⁵⁹.*

Οι αναφορές δεν τελειώνουν όμως εδώ. Στο Α' συνέδριο του κόμματός του, απευθυνόμενος στο κοινό, αναφώνησε προς όλους: *«είμαστε οι καθαροί, είμαστε οι ορθόδοξοι»⁵⁶⁰*. Η εθνικιστική τοποθέτηση του κόμματος «διανθίζεται» την περίοδο 2000-2004 με διάφορες ρατσιστικές και ξενοφοβικές αναφορές κατά των μεταναστών, των ομοφυλόφιλων και των Εβραίων. Τις αναφορές αυτές προσπάθησε να «αμβλύνει» ο Γ. Καρατζαφέρης ισχυριζόμενος ότι είχε εντάξει δύο Εβραίους και δύο ομοφυλόφιλους στο ψηφοδέλτιο του κόμματός του⁵⁶¹. Σχετικά με τις υποτιμητικές δηλώσεις που είχε κάνει για συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες, δήλωσε χρόνια αργότερα σε εκπομπή του δημοσιογράφου Νίκου Χατζηνικολάου ότι σκοπός του ήταν να συγκεντρώσει ανθρώπους που θέλγονταν από τις ιδέες αυτές⁵⁶².

⁵⁵⁸ Ο.π σ. 105-106.

⁵⁵⁹ Βλ. Έλληνας, Α. Αντώνης: *«Τα Μέσα Ενημέρωσης και η Άκρα Δεξιά στη Δυτική Ευρώπη: Παίζοντας το χαρτί του εθνικισμού»*, εκδόσεις Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2012, σ. 179.

⁵⁶⁰ Βλ. Ψαρράς, Δημήτρης: *«Το κρυφό χέρι του Καρατζαφέρη: Η τηλεοπτική αναγέννηση της ελληνικής Ακροδεξιάς»*, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2010, σ. 116.

⁵⁶¹ Οι ισχυρισμοί δεν έχουν επιβεβαιωθεί μέχρι σήμερα. Ο.π 124

⁵⁶² Ο.π 116.

Πράγματι η άποψη αυτή δεν απέχει από την πραγματικότητα. Από την ίδρυσή του, το κόμμα έχτισε στενές σχέσεις με τον ακροδεξιό χώρο και προσπάθησε να προσεταιριστεί από νοσταλγούς της χουντικής περιόδου μέχρι οπαδούς της Χρυσής Αυγής. Σε επετειακό αφιέρωμα που είχε κάνει την άνοιξη του 2002 στην κομματική του εφημερίδα το ΛΑΟΣ, ανέφερε για την περίοδο της επταετίας: *«ποια πέτρινα χρόνια της Χούντας; Όταν δεν υπήρχε 0,5% ανεργία; Όταν για να βρεις άστεγο εργάτη έπρεπε να ψάχνεις με το φανάρι του Διογένη; Όταν το δολάριο είχε 30 δρχ σταθερά για πολλά χρόνια»*⁵⁶³.

Ενδεικτική επίσης για την στάση του κόμματος είναι και η συνέντευξη που είχε πάρει ο Γιώργος Καρατζαφέρης από τον πρωτεργάτη της Χούντας Στυλιανό Πατακό τον Απρίλιο του 2002. Η συνέντευξη τελειώνει με αποφώνηση του Γιώργου Καρατζαφέρη ο οποίος αναφέρει *«Κυρίες και κύριοι, αυτός είναι ο Στυλιανός Παττακός. Είδατε πόσο παλικαρίσια στέκεται στην κάμερα, στον ελληνικό λαό, υποστηρίζει τα πράγματα, αναγνωρίζει τα λάθη του. Ένας άνθρωπος πολύ βαθιά θρησκευόμενος, πολύ βαθιά φιλοσοφημένος»*⁵⁶⁴.

Στελέχη του κόμματος εκφράζουν ξενοφοβικές, ρατσιστικές και αντισημιτικές απόψεις. Ο Σπυρίδων Καραχάλιος μέλος της πρώτης διοικούσας κεντρικής επιτροπής του κόμματος σε άρθρο του με τίτλο «Σιδηρούν Εθνικοθρησκευτικό Φρόνημα Κατά Συνταγματικού Πολυφυλετισμού», αναφέρει: *«Θέλουν να φέρουν οι 'συνταγματικοί' τύραννοι της αστικής κοινοβουλευτικής τυραννίας τον πολυφυλετισμό και την πανθηρησκεία στον τόπο των Αγίων και των Ηρώων (...) Η λύση υπάρχει και αποτελεί την φυσική νομοτέλεια και τον Νόμο της Ελληνικής Φυλής μαζί. Είναι η απελευθέρωση και η επικράτηση της Αληθινής Ελλάδος κατά της Κατοχής. Το Σιδηρούν Εθνικοθρησκευτικό Φρόνημα κατά τού «συνταγματικού» Πολυφυλετισμού»*.⁵⁶⁵

⁵⁶³ Ο.π 114.

⁵⁶⁴ Για τη συνέντευξη βλ. ο.π Παράρτημα σ. 262

⁵⁶⁵ Βλ. Άρθρο του αναρτημένο στην ιστοσελίδα www.ethikismos.net στις 03/04/2014,

<http://ethnikismos.net/2014/04/03/%CF%83%CE%B9%CE%B4%CE%B7%CF%81%CE%BF%CF%85%CE%BD->

Όμως και το 2002 στο Α' συνέδριο του κόμματος του ο Γιώργος Καρατζαφέρης δήλωνε για τους μετανάστες: *«Δεν μας ρώτησαν όταν ήρθαν, δεν θα τους ρωτήσουμε όταν του διώξουμε»* ειδικεύοντας την σκέψη του στο ότι *«Δεν έχω πρόβλημα με τον Σκανδιναβό. Δεν θέλω τον Αλβανό, τον Σκοπιανό, τον Βούλγαρο και τον Τούρκο»*.⁵⁶⁶

Στον λόγο που είχε εκφωνήσει για να αναλάβει την προεδρία του κόμματος είχε ζητήσει την ψήφο όσων παρευρίσκονταν στο συνέδριο και για μια Βουλή καθαρή από *«Μασόνους»*, *«εξαρτώμενα άτομα από τον Σιωνισμό»*, *«τους Αμερικανούς»*, *«τις Βρυξέλλες»*, *«το κεφάλαιο»*, *«τη διαπλοκή»*, *«τον Μπόμπολα»*, *«τον Λαμπράκη»*, *«τον Τεγόπουλο»*, *«τον Βαρδινογιάννη»*, *«τον Αλαφούζο»*⁵⁶⁷.

Το αίτημα λοιπόν για κάθαρση εκφράστηκε ξεκάθαρα. Τα Λ.Α.ΟΣ αποτέλεσε ένα νέο πολιτικό χώρο που «στέγασε» ιδεολογικά τις απόψεις όσων συμφώνησαν για μία προσπάθεια υπέρ της ιστορικής πολιτισμικής προστασίας, από την μία πλευρά, και της πολιτικής κάθαρσης από την άλλη.

Η τακτική της συσπείρωσης του ακροδεξιού χώρου οδήγησε την άνοιξη του 2005 στην προσχώρηση του ακροδεξιού-εθνικιστικού κόμματος «Ελληνικό Μέτωπο», στο Λ.Α.ΟΣ. Πλέον, οι πολιτικοί χώροι της ακροδεξιάς άρχισαν να εκφράζονται πολλαπλασιαστικά μέσα από ένα κοινό κόμμα που τους εκπροσωπούσε στο κοινοβούλιο.

Η ηθικολογία που χαρακτήρισε την ανάγκη της «κάθαρσης» εκφράστηκε αρχικά μετριοπαθώς, μέσω της «προσπάθειας» για *«επανίδρυση του κράτους»* από τον Κώστα Καραμανλή. Το απώτερο όμως σημείο έκφρασής ήταν το

[%CE%B5%CE%B8%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%BF%CE%B8%CF%81%CE%B7%CE%BA%CE%B5%CF%85%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%BF-%CF%86%CF%81%CE%BF%CE%BD%CE%B7%CE%BC%CE%B1-%CE%BA/](#)

(Προσβάσιμο 25/5/2014)

⁵⁶⁶ Βλ. Ψαρράς, Δημήτρης: *«Το κρυφό χέρι του Καρατζαφέρη: Η τηλεοπτική αναγέννηση της ελληνικής Ακροδεξιάς»*, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2010, σ. 116.

⁵⁶⁷ Ο.π σ. 117.

σύνθημα *«να καεί η Βουλή»*. Το σύνθημα που φώναζε μερίδα των «Αγανακτισμένων» στην πλατεία Συντάγματος το 2010⁵⁶⁸.

Η ακραία έκφραση της πολιτικής «κάθαρσης» ακούστηκε για πρώτη φορά από το «βορινό τμήμα» του «κινήματος των Αγανακτισμένων» την περίοδο των συγκεντρώσεων στην Πλατεία Συντάγματος. Η κοινοβουλευτική-θεσμική εκπροσώπηση αυτής της μερίδας ριζοσπαστικοποιημένων δεξιών ψηφοφόρων ήρθε λίγο αργότερα, στις εθνικές εκλογές του 2012, με την εκλογική επιτυχία της Χρυσής Αυγής. Έτσι η προτροπή για κάθαρση πήρε το νόημα της βιολογικής εξαΰλωσης των «ενόχων» φορώντας τις μαύρες στολές των μελών της Χρυσής Αυγής.

Όπως φαίνεται από την περιγραφή που κάναμε, η λαϊκή δεξιά στην Ελλάδα, παρότι εκφράστηκε αρχικά μετριοπαθώς με τη νίκη της κυβέρνησης Καραμανλή, αναπτύχθηκε κατά τη δεκαετία του 2000 σε όλο της το πολιτικό φάσμα, βρίσκοντας έκφραση μέσω των δηλώσεων Καρατζαφέρη αλλά και όπως θα δούμε στη συνέχεια και μέσω του κομματικού λόγου της Χρυσής Αυγής.

Ως είδος πολιτικού λόγου, ο λόγος της Χρυσής Αυγής ακολούθησε το λαϊκιστικό πρότυπο της Μεταπολίτευσης. Ο αφηγηματικός χαρακτήρας του λόγου της Μεταπολίτευσης επαναλαμβάνεται καθώς οι έννοιες «λαός» και «έθνος» επανεμφανίζονται και παίρνουν νέες νοηματοδοτήσεις. Οι έννοιες αυτές αποκτούν νέους αφηγητές οι οποίοι δημιουργούν ένα νέο εθνοκεντρικό λόγο με σαφώς ρατσιστικό περιεχόμενο. Ο νέος εθνοκεντρικός λόγος που δημιουργείται τη δεκαετία του 2000 στηρίζεται πάνω στις έννοιες: *«έθνος-λαός»*, *«εθνικός αγώνας»*, *«λαϊκή»* - *«εθνική ανεξαρτησία»*, *«προστασία της ελληνορθόδοξης παράδοσης»*, *«αγώνας»* κατά των *«ξένων δυνάμεων»* και

⁵⁶⁸ Βλ. ΑΡΤ τηλεοπτικός σταθμός περιφερειακής εμβέλειας, *πλάνα από τις συγκεντρώσεις της Χρυσής Αυγής με τους «Αγανακτισμένους» στην πλατεία Συντάγματος*, Προσβάσιμο σε μορφή βίντεο, 21/10/2013, <https://www.youtube.com/watch?v=ne5XYWoe-ik>.

εφεξής κατά των μεταναστών και του «διεφθαρμένου» πολιτικού συστήματος που «επιβουλεύεται» τα εθνικά συμφέροντα.

Επίσης οι ίδιες μορφές πολιτικής ταύτισης επαναλαμβάνονται. Η πίστη σε ένα νέο «χαρισματικό ηγέτη» επανεμφανίζεται καθώς η λαϊκή κινητοποίηση προσφέρεται πάλι αδιαμεσολάβητα μεταξύ ηγέτη-λαού.

Ο μεταπολιτευτικός «κώδικας επικοινωνίας» που περιγράψαμε επαναλαμβάνεται με ορισμένα νέα στοιχεία. Στη θέση του αιτήματος για «εθνική συμφιλίωση», το οποίο εκφράστηκε την δεκαετία του 1980, μπαίνει πλέον η τιμωρία των παλιών πολιτικών κομμάτων και η «κάθαρση» του έθνους από τους μετανάστες και από αυτούς που «επιβουλεύονται» την εθνική τιμή προς όφελος της νέας παγκοσμιοποιημένης τάξης πραγμάτων.

Για τον λόγο και την πολιτική κουλτούρα της Χρυσής Αυγής θα κάνουμε εκτενέστερα αναφορά στο επόμενο κεφάλαιο, εξετάζοντας τη σχέση της με τον λόγο και την πολιτική κουλτούρα της Μεταπολίτευσης (βλ. κεφάλαιο 5.3.1).

5.3.1. Χρυσή Αυγή: Ιδεολογία, Πολιτικός Λόγος και η σχέση της με την Πολιτική Κουλτούρα της Μεταπολίτευσης

Στο κεφάλαιο που ακολουθεί θα εξετασθεί η περίπτωση της Χρυσής Αυγής ως προέκταση του εθνοκεντρικού λόγου που εμφανίζεται στην Ελλάδα τη δεκαετία του 1990 και του 2000. Όπως θα δείξουμε το κόμμα συνδύασε το κοινωνικό-λαϊκιστικό πρότυπο της Μεταπολίτευσης με τα εθνικά δίπολα που εμφανίστηκαν τη δεκαετία του 1990 στην Ελλάδα: «εθνική ταπείνωση» – «εθνική τιμή», «εθνική προδοσία» - «εθνική ψυχή», «εθνικός πολιτισμός» - «ξένη επέμβαση» προκειμένου να εκπληρώσει τη ναζιστική του ατζέντα μέσα από την έννοια «έθνος – φυλή».

Η Χρυσή Αυγή ως πολιτικό κόμμα εμφανίστηκε στις αρχές του 1990 συγκεντρώνοντας ποσοστά προτίμησης που δεν ξεπερνούσαν το 0,3% του εκλογικού σώματος. Τον Μαΐο του 2012, μετά από δύο δεκαετίες παρουσίας ως κόμμα αλλά πάνω από τρεις ως οργάνωση – ή αυτοαποκαλούμενο «κίνημα» –, κατάφερε για πρώτη φορά να μπει στο ελληνικό κοινοβούλιο, συγκεντρώνοντας πάνω από 440.000 ψήφους (ποσοστό 6,97% του εκλογικού σώματος) ⁵⁶⁹.

Η πρωτοφανής εκλογική επιτυχία της Χρυσής Αυγής θεωρήθηκε στην αρχή «ευκαιριακό φαινόμενο». Η αιτιολογία ήταν ότι οι ψηφοφόροι εξέφρασαν «θυμό» για τα άδικα μέτρα λιτότητας του Μνημονίου. Επίσης, η μεγάλη εισροή μεταναστών και προσφύγων, υπήρξε σύμφωνα με δημοσιεύματα ο κυριότερος λόγος για την εκλογική της νίκη ⁵⁷⁰. Ωστόσο, η Χρυσή Αυγή, πέρα από τις σημαντικές της διαφορές από τα υπόλοιπα κόμματα του κοινοβουλίου ενσωμάτωσε χαρακτηριστικά από το «εθνικό» και «λαϊκιστικό» πρόταγμα της Μεταπολίτευσης. Αυτό το κατάφερε κρατώντας ένα «σκληρό» νεοναζιστικό πυρήνα γύρω από ένα «προστατευτικό» εθνικολαϊκιστικό περίβλημα που έδινε έμφαση στον κοινωνικό προστατευτισμό

⁵⁶⁹ Βλ. Αποτελέσματα Βουλευτικών Εκλογών 2012.

⁵⁷⁰ Βλ. <http://www.tovima.gr/society/article/?aid=459656>, Προσβάσιμο 29/10/2013.

εν μέσω της κρίσης χρέους και της εισροής προσφύγων και μεταναστών στην Ελλάδα.

Βγαλμένη μέσα από τα «σπλάχνα» της Μεταπολίτευσης, εμφανίστηκε για πρώτη φορά τον Δεκέμβριο του 1980 με το περιοδικό «Χρυσή Αυγή»⁵⁷¹. Η πορεία του περιοδικού ταυτίζεται σε μεγάλο βαθμό με την πορεία του ιδρυτή του κόμματος.

Ο ιδρυτής της Χρυσής Αυγής, Νίκος Μιχαολιάκος εντάσσεται σε ηλικία 16 ετών στο νεοφασιστικό κόμμα του Κωνσταντίνου Πλεύρη «4η Αυγούστου» το οποίο αντλεί τη βασική του ιδεολογία από τον αντικοινοβουλευτισμό και τη μεταξική δικτατορία του 1936⁵⁷². Τον Δεκέμβριο του 1976 θα συλληφθεί από την αστυνομία με την κατηγορία ότι συμμετείχε μαζί με ομάδα ακροδεξιών σε επίθεση εναντίον δημοσιογράφων, οι οποίοι οδηγήθηκαν με βαριά τραύματα στο νοσοκομείο⁵⁷³. Λίγα χρόνια αργότερα, θα καταδικαστεί και θα φυλακισθεί για τη συμμετοχή του σε ακροδεξιά ομάδα που οργάνωνε βομβιστικές επιθέσεις στο κέντρο της Αθήνας. Τον Ιούλιο του 1978 παραπέμπεται στον ανακριτή για παράβαση του νόμου 774/78 «περί καταστολής της τρομοκρατίας» σε βαθμό κακουργήματος αλλά με βούλευμα του πενταμελούς εφετείου αποφεύγει αυτή την κατηγορία και παραπέμπεται εν τέλει για παράβαση του νόμου 495/76 «περί όπλων και εκρηκτικών υλών». Για τη

⁵⁷¹ Βλ. Ψαρράς, Δημήτρης: «Η Μαύρη Βίβλος της Χρυσής Αυγής», Εκδόσεις Πολις, Αθήνα 2012, σ. 35.

⁵⁷² Βλ. Κατσιμάρδος Τάκης, Ρουμπάνης Θεοδωρής: «Η ιστορία του νεοναζισμού στην Ελλάδα», Εκδόσεις Έθνος της Κυριακής, 2013, σ. 11.

⁵⁷³ Πρόκειται για τους δημοσιογράφους Γιάννη Φάτση, Γιάννη Δημαρά, Γιώργη Κρεμμυδά, Χρήστο Οικονόμου και Γιώργου Μαύρου, που είχαν πάει να καλύψουν την κηδεία του Ε. Μάλλιου, απότακτου αστυνομικού και επαγγελματία βασανιστή της χούντας, που δολοφονήθηκε από την τρομοκρατική οργάνωση 17 Νοέμβρη, Βλ. Ψαρράς, Δημήτρης: «Η Μαύρη Βίβλος της Χρυσής Αυγής», Εκδόσεις Πολις, Αθήνα 2012, σ. 17.

συμμετοχή του θα καταδικαστεί τελικά σε 11 μήνες φυλάκιση ενώ θα καθαιρεθεί και από το βαθμό του αξιωματικού των ειδικών δυνάμεων⁵⁷⁴.

Τέσσερα χρόνια μετά την αποφυλάκισή του, το 1980, θα αναλάβει θέση υπεύθυνου ύλης στο περιοδικό «Χρυσή Αυγή». Τον Ιανουάριο του 1984, μετά την επίσκεψή του στη Νότια Αφρική που τότε ακολουθούσε τη ρατσιστική πολιτική του Απαρτχάιτ, θα αναλάβει με παρότρυνση του πρώην δικτάτορα Γεώργιου Παπαδόπουλου την ηγεσία της νεολαίας της ΕΠΕΝ, το κόμμα με το οποίο ο πρωτεργάτης της 21^{ης} Απριλίου προσπάθησε, εμμέσως, να επιστρέψει στην πολιτική.

Το περιοδικό «Χρυσή Αυγή» – πιθανόν λόγω των έκτακτων μέτρων που ελήφθησαν από την κυβέρνηση του ΠαΣοΚ για εκδήλωση πραξικοπήματος τα πρώτα χρόνια μετά την Μεταπολίτευση – θα αναγκαστεί προσωρινά να διακόψει τη λειτουργία του⁵⁷⁵.

Ωστόσο, τρία χρόνια αργότερα θα επανεκδοθεί ξεκινώντας ένα κρεσέντο νεοναζιστικών άρθρων. Στο εξώφυλλό του θα φιλοξενήσει από τον ίδιο τον Χίτλερ μέχρι πρωτεργάτες του ναζιστικού κόμματος και του νεοναζιστικού κινήματος όπως ο Ρούντολφ Ες, αναπληρωτής ηγέτης του ναζιστικού κόμματος, ο θεωρητικός του ναζισμού Άλφρεντ Ρόζενμπεργκ, ο

⁵⁷⁴ Βλ. Κατσιμάρδος, Τάκης, Ρουμπανής Θεοδωρής (επιμ.): «Η ιστορία του νεοναζισμού στην Ελλάδα», Εκδόσεις Έθνος της Κυριακής, 2013, σ. 64 – 65.

⁵⁷⁵ Την χρονιά εκείνη ο Μιχαλολιάκος θα αποφασίσει να αναχωρήσει για ένα ολιγοήμερο ταξίδι στη Νότια Αφρική. Σχετικά με τις αποφάσεις του ΠαΣοΚ για έκτακτα μέτρα, θα παρθούν έπειτα από πληροφορίες της ΚΥΠ (Κρατική Υπηρεσία Πληροφοριών), του 2^{ου} γραφείου του ΓΕΣ (Γενικό Επιτελείο Στρατού) αλλά και του Μιχάλη Ζιάγκα, ειδικού γραμματέα του Ανδρέα Παπανδρέου σε θέματα ασφαλείας, Βλ. Χασαπόπουλος Νίκος: «Χρυσή Αυγή: Η ιστορία, τα πρόσωπα και η αλήθεια», Εκδόσεις Λιβάνη, Αθήνα 2013, σ. 20 - 23 και Χαραλαμπίδης, Γιάννης: «Κρίσιμα Χρόνια», εκδόσεις Προσκήνιο, Αθήνα 2002, σ. 373 – 376.

Βέλγος στρατηγός των Waffen SS Λέον Ντεγκρέλ, και στελέχη του νεοναζιστικού κινήματος όπως ο Κόλιν Τζόρνταν ⁵⁷⁶.

Όσον αφορά τον ιδεολογικό προσανατολισμό του περιοδικού, όπως θα δηλώσει ο Ν. Μιχαλολιάκος, είχε χαρακτήρα «εθνικοσοσιαλιστικό»⁵⁷⁷. Με τον όρο «εθνικοσοσιαλισμός» – ουσιαστικά πρόκειται για απευθείας μετάφραση από την ονομασία του ναζιστικού κόμματος (*“Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei”, NSDAP = «Εθνικοσοσιαλιστικό κόμμα εργασίας της Γερμανίας»*) – ο Μιχαλολιάκος θα προσπαθήσει να συνδέσει τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό, τον παραδοσιακό ελληνικό εθνικισμό και αιτήματα κοινωνικού προστατευτισμού επιχειρώντας να στρεβλώσει την πραγματική σημασία του όρου. Η πραγματική σημασία του όρου, που παραπέμπει ανοιχτά στον ναζισμό, θα χρησιμοποιηθεί μόνο προς ένα κλειστό κύκλο που παρέμεινε ο «σκληρός» νεοναζιστικός πυρήνας του κόμματος.

Παρά τις προσπάθειες που έκανε να στρεβλώσει τον όρο, η ιδεολογία του περιοδικού εξέφρασε ανοιχτά τη ναζιστική ιδεολογία. Για παράδειγμα στο 8^ο τεύχος Ιανουάριος – Φεβρουάριος 1983, το περιοδικό ανακοίνωνε σειρά «ιδεολογικής επιμόρφωσης» στα γραφεία του με τις εξής θεματικές: *α. Σκοποί, Στόχοι και Ιδεολογία της Χρυσής Αυγής, β. Αδόλφος Χίτλερ: Το σύμβολο του Αιώνας, γ. Η Φυλετική Ψυχή και η Ιστορική της Πορεία, δ. Το Ομηρικό Πρότυπο ως Βάσις και Θεμέλιον της Ιδεολογίας μας, ε. Αρχαία Σπάρτη και Εθνικοσοσιαλισμός, στ. Η Ιστορική Πορεία των Φυλετικών Θεωριών και η Σημασία του Φυλετισμού εις την Εθνικοσοσιαλιστική Κοσμοθεωρία ζ. Ο Σιωνιστικός Κίνδυνος, η. Εθνικοσοσιαλισμός: Ο Μύθος του Μέλλοντος, θ. Η Κοσμοθεωρία του Παγανισμού και η Σημασία της εις την Εποχή μας* ⁵⁷⁸. Όπως φαίνεται από τις θεματικές, οι ομιλίες είχαν ως κύριο

⁵⁷⁶ Βλ. Χασαπόπουλος Νίκος: *«Χρυσή Αυγή: Η ιστορία, τα πρόσωπα και η αλήθεια»*, Εκδόσεις Λιβάνη, Αθήνα 2013, σ. 55, 87, 90, 98 και Ψαρράς, Δημήτρης: *«Η Μαύρη Βίβλος της Χρυσής Αυγής»*, Εκδόσεις Πολις, Αθήνα 2012, σ. 36.

⁵⁷⁷ Η αναφορά αυτή γίνεται από τον ίδιο τον Μιχαλολιάκο στο βιβλίο του *«Εχθροί του Καθεστώτος»*, Εκδόσεις Ασκαλών, Αθήνα.

⁵⁷⁸ Βλ. Κατσιμάρδος, Τάκης, Ρουμπανής Θεοδωρής (επιμ.): *«Η ιστορία του νεοναζισμού στην Ελλάδα»*, Εκδόσεις Έθνος της Κυριακής, 2013, σ. 15.

θέμα τον εθνικοσοσιαλισμό (ναζισμό) και επιμέρους θέματα τις φυλετικές θεωρίες, τον αντισιωνισμό και την αρχαία Ελλάδα (Ομηρικό Πρότυπο, Αρχαία Σπάρτη, Παγανισμός).

Ο ισχυρισμός του Μιχαολιάκου, αρκετά χρόνια αργότερα, ότι η Χρυσή Αυγή ως κόμμα δεν ασπάζεται τον ναζισμό, καταρρίπτεται εύκολα. Όπως ανέφερε ο επίτροπος της Ε.Ε. για θέματα ανθρωπίνων δικαιωμάτων, Νιλς Μουίζνιεκς, λίγους μήνες μετά την είσοδο της Χρυσής Αυγής στην Βουλή: *«Δεν υπάρχουν άλλοι βουλευτές στην Ευρώπη που να χαιρετούν ναζιστικά. Η Χρυσή Αυγή έχει ομοιότητες με άλλα κόμματα στην Ευρώπη, αλλά είναι πιο ανοιχτά εξτρεμιστική και ναζιστική στις απόψεις της από οποιοδήποτε άλλο κόμμα στην Ευρώπη»*⁵⁷⁹. Πράγματι η οργάνωση μέσω του διπλού της καταστατικού είχε διαφοροποιήσει το «σκληρό» νεοναζιστικό της πυρήνα από το επίσημα «αθώο» εθνικιστικό και ξενοφοβικό της περίβλημα. Όπως αναφέρει ο Δημήτρης Ψαρράς, *«η διακηρυγμένη αρχική πρόθεση της οργάνωσης ήταν να παραμείνει ένα είδος κλειστής λέσχης ιδεολογικών αναζητήσεων στον χώρο του εθνικοσοσιαλισμού»*⁵⁸⁰. Ωστόσο, ο ρόλος της επεκτάθηκε γρήγορα με ανοιχτά βίαιες πρακτικές που είχαν ως κοινή αναφορά το φυλετικό μίσος και την «προστασία» της εθνικο-πολιτισμικής ταυτότητας. Λιντσαρίσματα πολιτών, μεταναστών και πολιτικές δολοφονίες θα ακολουθήσουν τη δεκαετία του 1990 και μέχρι την είσοδο της Χρυσής Αυγής στο ελληνικό κοινοβούλιο το 2012.

Όπως θα αναφέρει ο πρώην βουλευτής του ΠαΣοΚ Γιώργος Χαραλαμπόπουλος για την επανεμφάνιση του όρου *«φυλετική ταυτότητα»* στον δημόσιο λόγο στην Ελλάδα: *«χρησιμοποιείται από την δεξιά-άκρα δεξιά με σκοπό την καταπολέμηση της πολυπολιτισμικής ταυτότητας. Να μην σηκώνουν τη σημαία μη Έλληνες»*⁵⁸¹. Με εφιαλτήριο το μεταναστευτικό και

⁵⁷⁹ Βλ. <http://www.protothema.gr/politics/article/254681/h-xrysh-aygh-einai-mia-apeilh-gia-thn-ellhnikh-dhmokratia/>, Προσβάσιμο 29/6/2013.

⁵⁸⁰ Βλ. Ψαρράς, Δημήτρης: *«Η Μαύρη Βίβλος της Χρυσής Αυγής»*, Εκδόσεις Πολις, Αθήνα 2012, σ. 41.

⁵⁸¹ Βλ. Συνεντεύξεις. Αναλυτικά οι απαντήσεις που δόθηκαν υπάρχουν στο παράρτημα της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

έχοντας ως όχημα τον εθνικισμό με «λαϊκό» πρόσωπο, η Χρυσή Αυγή θα επαναφέρει τον όρο «φυλετική ταυτότητα» στη βάση του «κοινωνικού προστατευτισμού», της «εθνικής τιμής» και της ανάγκης για «κάθαρση».

Σχετικά με το Μνημόνιο θα αναφέρει ότι «*παραμένει σταθερή στη θέση της περί μονομερούς καταγγελίας του Μνημονίου σε αντίθεση με την Αριστερά που για ψηφοθηρικούς λόγους χρησιμοποιεί πλέον τη μνημονιακή ορολογία περί "επαναδιαπραγμάτευσης"*»⁵⁸². Ωστόσο, η «φιλολαϊκή» της ρητορική επεκτείνεται κατά της «*Δεξιάς*» και των «*ξένων δυνάμεων*» θυμίζοντας την ορολογία που είχε χρησιμοποιήσει ο Ανδρέας Παπανδρέου. Σε κείμενο της Χρυσής Αυγής με τίτλο «*Η κραυγή της φυλής*» θα αναφέρει: «*Το ξενοκίνητο καθεστώς, το οποίο έχει απλωθεί εδώ και δεκαετίες πάνω στην ελληνική πατρίδα δίνει πια τον πιο απελπισμένο αγώνα επιβίωσης (...)* Ο δικός μας πατριωτισμός έχει σαφή τίτλο και περιεχόμενο. Είναι λαϊκός εθνικισμός. Η κοσμοπολίτικη Δεξιά το έχει αποδείξει περίτρανα. Ούτε στο λαό μας πιστεύει, ούτε στο έθνος»⁵⁸³.

Η σχέση της Χρυσής Αυγής με τον εθνοκεντρικό λόγο της δεκαετίας του 1990 που προκρίνει την ανάγκη για «κάθαρση», φάνηκε από νωρίς. Από τη μία πλευρά η οργάνωση ξεκίνησε μπαράζ επιθέσεων, από την άλλη στο όχημα του εθνικισμού που εκδηλώθηκε με τα εθνικά θέματα (Μακεδονικό, Ίμια, υπόθεση Οτσαλάν) ανέπτυξε το φυλετικό της λεξιλόγιο.

Σε επίπεδο πρακτικής, μέλη του κόμματος έδρασαν ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 με οργανωμένο τρόπο ως παραστρατιωτικές ομάδες εφόδου. Λιντσαρίσματα πολιτών στο δρόμο, πολιτικές δολοφονίες από μέλη του κόμματος, χρήση παραστρατιωτικών σωμάτων ασφαλείας, απόλυτη πίστη στον αρχηγό, προτάσεις για στρατόπεδα εργασίας για τους μετανάστες δίνουν την εικόνα ενός κόμματος οργανωμένου με παραστρατιωτική δομή που ακολουθεί τα πρότυπα του ναζιστικού κόμματος και χρησιμοποιεί τη βία ως

⁵⁸² Βλ. επίσημες θέσεις του κόμματος αναρτημένες στον ιστότοπο της Χρυσής Αυγής <http://www.xryshaygh.com/index.php/kinima/thesis> (Προσβάσιμο 14/7/2013).

⁵⁸³ Βλ. <http://www.xryshaygh.com/index.php/enimerosi/view/h-kraugh-ths-fulhs> Προσβάσιμο 20/7/2013.

μέσο⁵⁸⁴. Από τον Απρίλιο του 1992 μέχρι τον Σεπτέμβριο του 1999 σημειώθηκαν τουλάχιστον 31 επιθέσεις από μέλη του κόμματος εναντίων φοιτητών, μεταναστών και απλών πολιτών⁵⁸⁵. Οι επίσημα καταγεγραμμένες επιθέσεις από το 2000 έως το 2008 ήταν περίπου 19, ενώ το 2009 αυξήθηκαν κατακόρυφα φτάνοντας μόνο μέσα σε ένα χρόνο τις 49⁵⁸⁶. Για τον πρώην βουλευτή της ΝΔ και του ΛΑΟΣ, Κώστα Κιλτίδη, η επαναφορά του όρου «φυλετική ταυτότητα» αποτέλεσε «σύγχυση» εννοιών όπως «το κράτος, το έθνος, το δημόσιο, η κοινωνία» που εκδηλώθηκε τα τελευταία χρόνια καθώς η κοινωνία «θέλει τη μετατροπή» προς το «εθνικότερο ή κοινωνικότερο»⁵⁸⁷. Μέσω αυτή της άποψης, η εθνικολαϊκιστική ρητορική της Χρυσής Αυγής, απενοχοποιείται και ο εθνικολαϊκιστικός λόγος τη δεκαετία του 1990 και του 2000 εμπλουτίζει το λεξιλόγιό του καθώς επανέρχονται εμφυλιοπολεμικοί όροι της προδιδακτορικής Δεξιάς και αναμειγνύονται με τη ναζιστική ιδεολογία. Το «ομόαιμον» της ελληνικής φυλής όπως νοηματοδοτείται από την προδιδακτορική Δεξιά συνδέεται με την «επιμειξία» του αίματος που αποτελεί «το αίτιο του βιολογικού εκφυλισμού της Αρίας φυλής»⁵⁸⁸.

⁵⁸⁴ Πλήθος πηγών υπάρχουν για την δράση των μελών της Χρυσής Αυγής. Βλ. ενδεικτικά Χασαπόπουλος Νίκος: «Χρυσή Αυγή: Η ιστορία, τα πρόσωπα και η αλήθεια», Εκδόσεις Λιβάνη, Αθήνα 2013, σ. 39 – 73 και 157 - 159, Ψαρράς, Δημήτρης: «Η Μαύρη Βίβλος της Χρυσής Αυγής», Εκδόσεις Πολις, Αθήνα 2012, σ. 415 – 430, Κατσιμάρδος, Τάκης, Ρουμπανής Θεοδωρής (επιμ.): «Η ιστορία του νεοναζισμού στην Ελλάδα», Εκδόσεις Έθνος της Κυριακής, 2013, σ. 81-87, 105 – 107, 127 - 137. Βλ. επίσης δημοσιεύματα της δημοσιογραφικής ομάδας «Ο Ιός της Κυριακής» στην Εφημερίδα Ελευθεροτυπία.

⁵⁸⁵ Βλ. Κατσιμάρδος, Τάκης, Ρουμπανής Θεοδωρής (επιμ.): «Η ιστορία του νεοναζισμού στην Ελλάδα», Εκδόσεις Έθνος της Κυριακής, 2013, σ. 127- 135.

⁵⁸⁶ Ο.π.

⁵⁸⁷ Βλ. Συνεντεύξεις. Αναλυτικά οι απαντήσεις που δόθηκαν υπάρχουν στο παράρτημα της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

⁵⁸⁸ Βλ. Ψαρράς, Δημήτρης: «Η Μαύρη Βίβλος της Χρυσής Αυγής», Εκδόσεις Πολις, Αθήνα 2012, σ. 240.

Σχετικά με τις πρακτικές της οργάνωσης, χαρακτηριστική έχει μείνει η απόπειρα δολοφονίας που έγινε από μέλη της Χρυσής Αυγής κατά του αριστερού φοιτητή Δημήτρη Κουσουρή και συγκεκριμένα από το ηγετικό στέλεχος της οργάνωσης, Ανδρέα Ανδρουτσόπουλο, τον Ιούνιο του 1998. Η επίθεση κατά του Δ. Κουσουρή και άλλων δύο ατόμων οδήγησε τελικά στην ομόφωνη καταδικαστική απόφαση κατά του Ανδρουτσόπουλου για απόπειρα δολοφονίας.

Μετά τη δολοφονία του πακιστανού μετανάστη Σαχτάτ Λουκμάν από μέλη του κόμματος τον Ιανουάριο του 2013 και του μουσικού Παύλου Φύσσα πάλι από στέλεχος του κόμματος τον Σεπτέμβριο του 2013, ερευνάται μέχρι και σήμερα από την ελληνική Δικαιοσύνη εάν η ηγεσία της Χρυσής Αυγής έδρασε ως «εγκληματική οργάνωση» που διέυθυνε και οργάνωνε παράνομες ενέργειες -όπως ανθρωποκτονίες, απόπειρες ανθρωποκτονιών, στοχοποιημένες επιθέσεις, εμπρησμούς κ.λπ.

Οι ενέργειες αυτές εκτελούνταν, σύμφωνα με το κατηγορητήριο, από ένα επιχειρησιακό τμήμα της οργάνωσης το οποίο ακολούθησε στρατιωτική δομή, και απόλυτη πειθαρχία στις εντολές των ιεραρχικά ανωτέρων.

Σύμφωνα με δημοσιογραφικές έρευνες οι οποίες έχουν χρησιμοποιηθεί στην παρούσα διατριβή και αναφέρονται στην βιβλιογραφία⁵⁸⁹, οι επιθέσεις μελών του κόμματος προσομοιάζουν με τις επιθέσεις των ταγμάτων εφόδου (SA), που χρησιμοποίησε ως παραστρατιωτική πτέρυγα το ναζιστικό κόμμα. Σύμφωνα με τη δράση τους, τα τάγματα εφόδου της Χρυσής Αυγής λειτούργησαν ως ομάδες κρούσης άλλοτε προσφέροντας προστασία στις συγκεντρώσεις του κόμματος και άλλες φορές δρώντας κατά συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων όπως πχ μετανάστες, ομοφυλόφιλοι και αντιφρονούντες. Οι δράστες και προσκείμενοι στο κόμμα χρησιμοποιούσαν συνήθως το πρόσχημα ότι οι επιθέσεις ήταν «*αυθόρμητες*» αντιδράσεις «*αγανακτισμένων*

⁵⁸⁹ Οπ. σ. 157 - 159

πολιτών» όπως έκαναν και τα μέλη του ναζιστικού κόμματος κατά των Εβραίων αλλά και νεοναζιστικές οργανώσεις στην Ευρώπη⁵⁹⁰.

Σκοπός των επιθέσεων, όπως αποδείχθηκε μέσα από περιστατικά όπως του Κουσουρή, ήταν να προβαίνουν σε εκφοβισμό, τραυματισμούς, λιντσαρίσματα ή και δολοφονίες πολιτικών αντιπάλων. Οι επιθέσεις κατά μεταναστών σε υποβαθμισμένες περιοχές στο κέντρο της Αθήνας, όπως αυτή του Άγιου Παντελεήμονα από μέλη του κόμματος την περίοδο 2009 - 2012, ήταν ίσως ο κυριότερος λόγος για την ραγδαία αύξηση των ποσοστών του κόμματος στις εκλογές του 2012.

Η ιδεολογική διακήρυξη που είχε αναρτήσει το κόμμα στην ιστοσελίδα του το 2012 είναι επίσης ενδεικτική για τον προσανατολισμό της Χρυσής Αυγής. Σύμφωνα με την επίσημη ιστοσελίδα του κόμματος, η Χρυσή Αυγή είναι «*ένα κίνημα εθνικιστικό και λαϊκό*»⁵⁹¹. Όπως αναφέρει ο συντάκτης του κειμένου «*δεν πιστεύουμε στον φιλελευθερισμό είτε νέο, είτε παλιό, ούτε και στο μαρξισμό επίσης ούτε νέο, ούτε παλιό. Δύο θεωρίες, οι οποίες ταλαιπώρησαν και βασάνισαν και συνεχίζουν να ταλαιπωρούν και να βασανίζουν τους λαούς*». Η διακήρυξη αναφέρει στη συνέχεια ένα απόσπασμα από ομιλία του Ν. Μιχαολιάκου: *Ο δικός μας εθνικισμός, αναφέρει ο πρόεδρος της Χρυσής Αυγής, έχει και χρώμα γαλάζιο, που είναι το χρώμα της Σημαίας της Πατρίδας μας. Έχει όμως και χρώμα κόκκινο, που είναι το χρώμα της επανάστασης, του αίματος, της φυλής, που ήταν το χρώμα των Χιτώνων των Λακεδαιμονίων, το χρώμα που είχαν τα λάβαρα του Μακεδόνα κοσμοκράτορα (...). Είναι το χρώμα του αληθινού σοσιαλισμού*⁵⁹².

⁵⁹⁰ Σύμφωνα με την μαρτυρία του Γιάννη Καραμπατσόλη, ο οποίος ήταν ένας εκ των θυμάτων της επίθεσης τον Ιούνιο του 1998, οι δράστες όταν είδαν ότι μαζεύτηκε κόσμος να δει τι γίνεται φώναξαν ότι τα θύματα ήταν «*Αλβανοί*». Βλ. Κατσιμάρδος, Τάκης, Ρουμπανής Θεοδωρής (επιμ.): «*Η ιστορία του νεοναζισμού στην Ελλάδα*», Εκδόσεις Έθνος της Κυριακής, 2013, σ. 18-19 και 90.

⁵⁹¹ Βλ. <http://www.xryshaygh.com/index.php/kinima/ideologia> (Προσβάσιμο 13 Ιουλίου 2013.)

⁵⁹² Ο.π (Προσβάσιμο 13 Ιουλίου 2013).

Από την παραπάνω ιδεολογική διακήρυξη φαίνεται ότι η Χρυσή Αυγή, στα επίσημα κομματικά της κείμενα, δεν υπερασπίζεται απλά τον εθνικιστικό της χαρακτήρα αλλά και την εθνικο-«σοσιαλιστική» της ταυτότητα, η οποία «μάχεται» προς όφελος του «έθνους» και της «φυλής».

Η υπεράσπιση της «εθνικής-λαϊκής κοινότητας» ενάντια στον κομμουνισμό-φιλελευθερισμό είναι ένα από τα πάγια ιδεολογικά μοτίβα, που είχε χρησιμοποιήσει η χιτλερική προπαγάνδα. Στο αυτοβιογραφικό του βιβλίο, *«Ο Αγών μου»*, ο Χίτλερ αναφερόμενος στην περίπτωση του γερμανικού κοινοβουλίου αναφέρει: *«Οι αμαρτίες του λεγόμενου γερμανικού Ράιχσταγκ θ' αρκούσαν να το σκεπάσουν για πάντα με το ανάθεμα του γερμανικού έθνους (...) την ώρα που οι Εβραίοι (...), διακήρυσσαν προς όλο τον κόσμο τα ψεύδη περί γερμανικού милитарισμού, τα μαρξιστικά και δημοκρατικά κόμματα αρνούσαν κάθε συμμετοχή για την ενίσχυση του εθνικού έμφυχου δυναμικού»⁵⁹³.*

Το ίδιο μένος, όπως είδαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο (3.2), είχε εκφράσει και το καθεστώς του Μεταξά στην Ελλάδα, αλλά και άλλα φασιστικά καθεστώτα στην Ευρώπη προκειμένου να θέσουν τα θεμέλια για μία λαϊκιστική ή εξωθεσμική μορφή κινητοποίησης έξω από τα πλαίσια του κοινοβουλίου και της δημοκρατίας. Οι ίδιοι αφορισμοί θα επανέρθουν στην Ελλάδα το 2011 με το σύνθημα *«να καεί η Βουλή»* καθώς και στις διαδηλώσεις που διοργανώνει το κόμμα στα τέλη Ιανουαρίου για την επέτειο των Ιμίων δείχνοντας την εκλαικευμένη «ακτιβιστική» του δράση⁵⁹⁴.

Η υπεράσπιση της εθνικής ταυτότητας στην βάση της φυλετικής αρχής εμφανίζεται συχνά σε ιδεολογικά κείμενα του κόμματος. Στη διακήρυξη του κόμματος, αναφέρεται: *«κυρίαρχη για εμάς τους Χρυσουγίτες η Ιδέα του Έθνους, η Ιδέα του Φυλής (...). Η Ιδέα του Κράτους είναι δημιούργημα των ανθρώπων και όταν δεν συμβαδίζει με την Φυσική Αρχή του Έθνους - Φυλής δημιουργεί κοινωνίες εκτρωματικές (...). Για εμάς η Ιδέα του Κράτους είναι*

⁵⁹³ Βλ. Χίτλερ, Αδόλφος: *«Ο Αγών μου»*, εκδόσεις Κάκτος, Αθήνα 2006, σ. 373, 374.

⁵⁹⁴ Βλ. Χασαπόπουλος Νίκος: *«Χρυσή Αυγή: Η ιστορία, τα πρόσωπα και η αλήθεια»*, Εκδόσεις Λιβάνη, Αθήνα 2013, σ. 57.

σεβαστή μόνο στην περίπτωση, όπου το Κράτος αυτό έχει ουσία και περιεχόμενο Εθνικό και υπηρετεί την Λαϊκή Κοινότητα»⁵⁹⁵.

Η ναζιστική ιδεολογία επιβεβαιώνεται επίσης σε άρθρα αναρτημένα στην ιστοσελίδα του κόμματος. Η υπεράσπιση της φυλετικής ταυτότητας και το ρατσιστικό μένος, κομβικά ιδεολογικά στοιχεία του ναζισμού, υπάρχουν παντού. Σε άρθρο με τίτλο «η Κραυγή της Φυλής» ο συντάκτης χρησιμοποιεί με προπαγανδιστικό τρόπο απόσπασμα από έργο του Νίκου Καζαντζάκη καλώντας τον λαό να ανταποκριθεί στο «*κάλεσμα της φυλής*»⁵⁹⁶. Η ίδια ιδεολογική τοποθέτηση αναφέρεται και σε άλλο ιδεολογικό κείμενο όπου ο συντάκτης απευθύνεται σε άλλους χώρους της ακροδεξιάς. Στο κείμενο με τίτλο «Για αυτούς που ονόμασαν την υποταγή τους "πολιτική τακτική"», αναφέρει: «*όταν θίγεται η ίδια η ουσία της ιδεολογίας σου όπως είναι η Φυλή, το κριτικό σου πνεύμα απέναντι στο πλουτοκρατικό καθεστώς, η δική σου ερμηνεία της ιστορίας (...) τότε μιλάμε για πλήρη παράδοση με αντάλλαγμα που ασφαλώς δεν αφορά την Ιδέα*».

Συχνή είναι, ωστόσο, και η επανάληψη νεοναζιστικών απόψεων όπως η άρνηση του Ολοκαυτώματος, το μίσος κατά των Εβραίων, η απέχθεια προς τους μετανάστες και η αντικαπιταλιστική ρητορική κατά του Κεφαλαίου «προς όφελος» της εθνικο-λαϊκής κοινότητας.

Σε τηλεοπτική συνέντευξη που είχε δώσει ο Ν. Μιχαλολιάκος μετά την εκλογική νίκη της Χρυσής Αυγής, υποστήριξε την άποψη διάφορων ιστορικών που αρνούνται ή θέτουν σε αμφισβήτηση την σημασία του Ολοκαυτώματος⁵⁹⁷.

Στα ιδεολογικά-κομματικά κείμενα που είναι αναρτημένα στην ιστοσελίδα της Χρυσής Αυγής, οι Εβραίοι ταυτίζονται συλλήβδην με την

⁵⁹⁵ Βλ. <http://www.xryshaygh.com/index.php/kinima/ideologia> (Προσβάσιμο 13 Ιουλίου 2013.)

⁵⁹⁶ Βλ. <http://www.xryshaygh.com/index.php/enimerosi/view/h-kraugh-ths-fulhs> Προσβάσιμο 20/7/2013

⁵⁹⁷ Βλ. Συνέντευξη στην τηλεοπτική εκπομπή «Πρωταγωνιστές» του Σταύρου Θεοδωράκη, 13/5/2012. <https://www.youtube.com/watch?v=1P7HVQWj7zE>

παγκοσμιοποίηση και τις ΗΠΑ, που σύμφωνα με το κόμμα, μεθοδεύουν την «πλανητική ηγεμονία» και απειλούν τον ελληνισμό⁵⁹⁸.

Η απέχθεια προς τους μετανάστες, οι οποίοι σύμφωνα με στελέχη του κόμματος «είναι κατώτεροι φυλετικά» από την ελληνική φυλή, φάνηκε συχνά μέσα από δηλώσεις στελεχών. Χαρακτηριστική έχει μείνει η δήλωση της βουλευτής και συζύγου του Μιχαλολιάκου, Ελένης Ζαρούλια η οποία με αυθόρμητο τρόπο χαρακτήρισε «*υπανθρώπους*» τους λαθρομετανάστες⁵⁹⁹.

Ωστόσο κάποια άλλα στοιχεία που εμφανίζει ο πολιτικός λόγος του κόμματος δεν είναι καινοφανή για το ελληνικό πολιτικό σύστημα καθώς αποτελούν συνέχεια του μεταπολιτευτικού τοπίου. Η σχέση της Χρυσής Αυγής με το φαινόμενο του λαϊκισμού φαίνεται σε διάφορα σημεία.

Χαρακτηριστική είναι η λαϊκιστική κινητοποίηση με την οποία απευθύνεται ο Ν. Μιχαλολιάκος σε ομιλία του στα Μέγαρα⁶⁰⁰. Ο λόγος του απευθύνεται αρχικά σε πρώτο ενικό πρόσωπο ενώ στη συνέχεια γίνεται σε πρώτο πληθυντικό πρόσωπο, «ενσωματώνοντας» έτσι στην αφήγησή του το ακροατήριο. Ο ομιλών δίνει διαπιστευτήρια για τη «λαϊκότητά του» θυμίζοντας ότι έχει βρεθεί στη φυλακή για τα «πολιτικά του φρονήματα».

⁵⁹⁸ Ο Σιωνισμός και οι εβραϊκής καταγωγής διανοούμενοι παρουσιάζονται ως ο προαιώνιος εχθρός του ελληνισμού, ο οποίος κατευθύνει την πολιτική των ΗΠΑ μέσω της παγκοσμιοποίησης. Όπως αναφέρει ο συντάκτης του κειμένου «*Οι Εβραίοι απελευθερωμένοι από το βάρος της κλειστής κοινότητας, θα «εξαγάγουν» την ουτοπία τους από τα στενά εβραϊκά πλαίσια της «Τορά» και του «Ταλμούδ», σε ένα πανευρωπαϊκό και βορειοαμερικανικό πεδίο αρχικά και σε παγκόσμιο αργότερα. Έτσι εμφανίζονται οι ...Ρότσιλντ, Σπινόζα, Μαρξ, Φρόντ, Κάφκα, Αϊνστάιν κλπ. Σταδιακά οι εβραίοι της Αμερικής θα πραγματοποιήσουν τη σύνδεση ανάμεσα στην επιχειρούμενη πλανητική ηγεμονία των ΗΠΑ και το κράτος του Ισραήλ*». Βλ.

<http://www.xryshaygh.com/index.php/enimerosi/view/siwnismos-kai-pagkosmiopoihsh#ixzz35Gol4hp7>, Προσβάσιμο 21/6/2014.

⁵⁹⁹ Βλ. ομιλία Ελένης Ζαρούλια στη Βουλή.

<http://www.youtube.com/watch?v=FV8OeL-ZS-M>, προσβάσιμο 21/11/2013.

⁶⁰⁰ Βλ. <http://www.youtube.com/watch?v=cT0a191RUIo&feature=relmfu>, προσβάσιμο 29/6/2013.

Η λαϊκιστική κινητοποίηση του κοινού γίνεται στη βάση μιας υποτιθέμενης «άμεσης» σχέσης του ηγέτη με τον λαό, η οποία είχε υιοθετηθεί από τους κομματικούς μηχανισμούς του ΠαΣοΚ τη δεκαετία του 1980 μετατρέποντας το κόμμα σε «κίνημα» όπου «ο αρχηγός έχει αδιαμεσολάβητη σχέση με τον λαό»⁶⁰¹. Η ίδια έλλειψη θεσμοθετημένες οργάνωσης έχει επισημανθεί να εμφανίζεται και στο ΛΑΟΣ, το οποίο λειτουργεί στη βάση της απόλυτης εξάρτησης από τον αρχηγό του⁶⁰². Όπως αναφέραμε σε προηγούμενο κεφάλαιο (βλ. κεφάλαιο 4.5. της παρούσας διδακτορικής διατριβής), ο πολιτικός, ιδεολογικός λόγος του ΠαΣοΚ εκφράστηκε απευθείας και αποκλειστικά από τον αρχηγό του κόμματος. Ήδη από την περίοδο που ιδρύεται το ΠαΣοΚ, εγγυητής για την «ορθή ερμηνεία» της ιδρυτικής διακήρυξης του κινήματος ήταν ο πρόεδρος του κόμματος. Με τον ίδιο τρόπο, όπως θα δούμε παρακάτω, η θέση του αρχηγού της Χρυσής Αυγής είναι αδιαπραγμάτευτη και ακλόνητη μέσα στο κόμμα.

Με την συναισθηματική ταύτιση «αρχηγού» - «κοινού» στους λόγους του Μιχαολιάκου, επαναλαμβάνεται η προσωπολατρική σχέση που ανέπτυξε το μεταπολιτευτικό ακροατήριο με τους αρχηγούς των δύο μεγάλων κομμάτων της Μεταπολίτευσης. Η σχέση αυτή καταγράφηκε και στην περίπτωση των οπαδών της ΝΔ με τον Κώστα Καραμανλή. Ο ηγέτης είναι «λαϊκός» είναι κομμάτι της «λαϊκής κοινότητας» και «παράδοσης». Η λύση στα προβλήματα του λαού χωρίς την διαμεσολάβηση των θεσμών μέσα από αυτή τη θεώρηση έρχεται αυταπόδεικτα και αποτυπώνεται με «φυσικό» τρόπο στο πρόσωπο του ηγέτη.

Η λαϊκή έγκλιση της Χρυσής Αυγής προς τους οπαδούς της και ο «λαϊκός» της χαρακτήρας επεκτείνονται και στην οργανωτική δομή του κόμματος. Όσον αφορά την οργανωτική δομή της Χρυσής Αυγής, ενδεικτικό είναι το καταστατικό της οργάνωσης «Χρυσή Αυγή» (1987), που προηγήθηκε

⁶⁰¹ Βλ. Παρούσα διατριβή, Κεφάλαιο 4.5 *Λαϊκισμός και ο εθνικιστικός λόγος της δεκαετίας του '80*, σ. 140.

⁶⁰² Βλ. Έλληνας, Α. Αντώνης: «*Τα Μέσα Ενημέρωσης και η Άκρα Δεξιά στη Δυτική Ευρώπη: Παίζοντας το χαρτί του εθνικισμού*», εκδόσεις Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2012, σ. 198-200.

από την ίδρυση του κόμματος. Σύμφωνα με τον δημοσιογράφο Δ. Ψαρρά, το καταστατικό αναφέρει ότι ο αρχηγός *«είναι ο ανώτατος ηγέτης της Χρυσής Αυγής. Προϊστάται του Κεντρικού Συμβουλίου χωρίς να μετέχει σε αυτό. Δεν δεσμεύεται κατά την λήψη των τελικών αποφάσεων από τη γνώμη των μελών του Κεντρικού Συμβουλίου, την οποία αποδέχεται κατά βούλησιν»*⁶⁰³.

Η οργανωτική δομή της Χρυσής Αυγής, έτσι όπως αποτυπώνεται εκείνη την περίοδο, φαίνεται να ακολουθεί το ναζιστικό αξίωμα «FührerPrinzip». Όπως αναφέρει πιο κάτω το καταστατικό, *«πιστεύουμε στην Αρχή του Αρχηγού της οργάνωσης ως θεμέλιο πολιτειακής νομιμότητας, θέλουμε η πηγή της πολιτειακής μας νομιμότητας να είναι ζώσα, (...) να είναι η ενανθρωπισμένη υπόσταση των ακαταλύτων αξιών του πολιτισμού μας, ο άγρυπνος φρουρός τους, ο διερμηνευτής της μυστικής φωνής του Αίματος, ο ενσάρκωτης των οραμάτων της Λαϊκής μας κοινότητας»*⁶⁰⁴.

Στην περίπτωση αυτή η σχέση ατόμου-έθνους-αρχηγού αποκτά μία αντι-υλιστική θεώρηση καθώς ο Αρχηγός (Führer) μέσω της σχέσης του με την λαϊκή κοινότητα φτάνει στη θέση του θεϊκού και η θέση του παραμένει αδιαπραγμάτευτη και απαραβίαστη (αντιδημοκρατική θεώρηση).

Η επιχειρηματολογία που αναπτύσσει ο πολιτικός λόγος της Χρυσής Αυγής είναι παρόμοια με την επιχειρηματολογία του λόγου της Μεταπολίτευσης. Και στις δύο περιπτώσεις δεν υπάρχουν αναφορές σε θεσμικές αλλαγές ή μηχανισμούς ελέγχου. Ο λόγος του κόμματος στηρίζει την δυναμική του στη «βούληση» του Αρχηγού να εκπληρώσει τη «βούληση» του λαού μέσω της «ισχύος Του».

Ο Ανδρέας Παπανδρέου και το ΠαΣοΚ, όπως δείξαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο, υπήρξαν για το κομματικό ακροατήριο της Μεταπολίτευσης η «λαϊκή» έκφραση του έθνους (βλ. κεφάλαιο 4). Αλλά και μέσα από τους λόγους του ΠαΣοΚ φαίνεται ότι το ίδιο το κόμμα θεώρησε τον εαυτό του *«κίνημα»* που εκπροσωπεί τη *«λαϊκή»* βούληση. Με το ίδιο τρόπο η Χρυσή Αυγή θεώρησε τον εαυτό της *«κίνημα»* που καθοδηγεί τον λαό προς έναν *«γνήσιο»*, εθνικοσοσιαλιστικό αγώνα.

⁶⁰³ Ο.π σ. 57

⁶⁰⁴ Ο.π σ. 61

Η σχέση του λόγου της Χρυσής Αυγής με τον πολιτικό λόγο των τελευταίων δεκαετιών στην Ελλάδα πέρα από το καθαρά ναζιστικό και ρατσιστικό περιεχόμενο του πρώτου, αποκαλύπτει αρκετές ομοιότητες. Η Χρυσή Αυγή ακολουθεί την εθνικολαϊκιστική αντίληψη η οποία προβάλλει όπως είδαμε την ανάγκη για διαφύλαξη της «εθνικής ταυτότητας» και για «πολιτική κάθαρση». Τα δύο αυτά στοιχεία, όπως είδαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο (βλ. κεφάλαιο 5.3.1), υπήρξαν αιτήματα για τον χώρο της λαϊκής δεξιάς στην Ελλάδα τα τελευταία χρόνια. Όπως θα διαπιστώσουμε στη συνέχεια, τα αιτήματα αυτά προβάλλονται και έχουν πρωτεύοντα ρόλο στον λόγο της Χρυσής Αυγής.

Ο «εχθρός» στον λόγο του κόμματος είναι η επιρροή των ξένων δυνάμεων (όπως οι ΗΠΑ, ο διεθνής σιωνισμός και η ΕΕ), οι κεφαλαιούχοι και η παγκοσμιοποίηση που διαβρώνουν την πολιτιστική εθνική ταυτότητα και αλλοιώνουν την φυλετική ταυτότητα ευνοώντας την εισροή μεταναστών.

Στις πολιτικές θέσεις του κόμματος ως πρώτιστος στόχος αναφέρεται η «εθνική ανεξαρτησία», ένα σύνθημα το οποίο υπήρξε βασικός ιδεολογικός άξονας στην ιδρυτική διακήρυξη του ΠαΣοΚ. Όπως αναφέρεται στις επίσημες πολιτικές θέσεις του κόμματος: *«πρέπει η Ελλάδα να ξαναγίνει Κράτος ελεύθερο και κυρίαρχο και να πάψει να αποτελεί ένα θλιβερό προτεκτοράτο ξένων δυνάμεων. Να απαλλαγούμε άμεσα από τους πράκτορες και τους υπηρέτες ξένων συμφερόντων που συναποτελούν το σύστημα εξουσίας της Μεταπολίτευσης»*⁶⁰⁵.

Λέξεις όπως «ξένες δυνάμεις» και «προτεκτοράτο» αναφέρονται με τον ίδιο γλαφυρό τρόπο και στην ιδρυτική διακήρυξη του ΠαΣοΚ. Το στοιχείο αυτό αποδεικνύει ότι τόσο κατά την περίοδο της Μεταπολίτευσης όσο και κατά τη δεκαετία του 2010, τα βασικά στοιχεία του ελληνικού εθνικισμού αναπτύσσονται στη βάση της εθνικοαπελευθερωτικής λογικής (βλ. κεφάλαια 2 και 3 στην παρούσα διδακτορική διατριβή). Όπως θα δούμε πιο κάτω αναπτύσσονται με κοινές ιδεολογικές αφετηρίες, παίρνοντας ωστόσο, στη συνέχεια, διαφορετική κατεύθυνση.

⁶⁰⁵ Βλ. επίσημες θέσεις του κόμματος αναρτημένες στον ιστότοπο της Χρυσής Αυγής <http://www.xryshaygh.com/index.php/kinima/thesis> (Προσβάσιμο 1 Ιουνίου 2014.)

Σε αντίθεση με τον λόγο της Μεταπολίτευσης, ο λόγος της Χρυσής Αυγής έχει ως βασικό του πυρήνα τον ρατσισμό και την αντιδημοκρατική πολιτική θεώρηση.

Για το θέμα της μετανάστευσης αναφέρεται στα επίσημα κομματικά έγγραφα της Χρυσής Αυγής: *«Οι λαθρομετανάστες εισβολείς αποτελούν ασύντακτο στρατό, που αποσυνθέτει την κοινωνική δομή και αλλοτριώνει την εθνική μας ταυτότητα. Επομένως οι λαθρομετανάστες, ως ξένο προς την ελληνική κοινωνία σώμα και ως παραβάτες της κείμενης νομοθεσίας, πρέπει άμεσα να απελαθούν»⁶⁰⁶. Ως λύση προτείνει «άμεση σύλληψη και επαναπροώθηση στις χώρες προέλευσής (...) Μέχρι τον οριστικό επαναπατρισμό τους προβλέπεται η μεταφορά τους σε ειδικούς χώρους κράτησης μακράν των κατοικημένων τόπων της ελληνικής επικράτειας, όπου οι συνθήκες δεν θα ομοιάζουν με ξενοδοχείο 5 αστέρων. Το φαινόμενο της εσαεί κράτησης παρανομούντων σε πολυτελή κέντρα με κλιματισμό, δωρεάν γεύματα και ανέσεις που λείπουν από εκατοντάδες χιλιάδες Έλληνες πολίτες, είναι απαράδεκτο και θα διακοπεί πάραυτα. Ιδιώνυμο όποιο έγκλημα τελεί αλλοδαπός. Οι ποινές δεν θα εκτίονται σε φυλακές, αλλά σε ειδικούς χώρους κράτησης, όπου παράλληλα θα παράγεται έργο υπέρ του Δημοσίου».⁶⁰⁷*

Οι παραπάνω πολιτικές διακηρύξεις έχουν καθαρά αυταρχικό και αντιδημοκρατικό χαρακτήρα. Χρησιμοποιούν επίσης κατά παράβαση των αρχών του ελληνικού Συντάγματος και των Διεθνών Συνθηκών περί προστασίας όσων ζουν στην ελληνική επικράτεια, την ρατσιστική λογική ότι οι μετανάστες ως «στρατός» έχουν στόχο έχουν να *«αλλοτριώσουν την εθνική ταυτότητα»*.

Ο αντιδημοκρατικός χαρακτήρας του κόμματος φαίνεται ξεκάθαρα και στα κείμενα που αφορούν την ταυτότητα του κόμματος και των μελών του. Όπως αναφέρουν τα επίσημα κομματικά έγγραφα τα οποία είναι αναρτημένα στον ιστότοπο του κόμματος μετά τις εκλογές του 2012, Χρυσουγίτης σημαίνει:

⁶⁰⁶ Ο.π

⁶⁰⁷ Ο.π Προσβάσιμο 1 Ιουνίου 2014.

«1) Δέχομαι την τρίτη μεγάλη ιδεολογία της Ιστορίας, την πιο ριζωμένη στο ιστορικό παρελθόν του Λαού μου. Το ίδιο ενάντια στον κομμουνισμό-διεθνισμό όσο και στον φιλελευθερισμό-οικουμενισμό.

2) Δέχομαι την ανάγκη ενός κράτους θεμελιωμένου και οικοδομημένου μ' αυτήν την ιδεολογία που θρέφει και κατευθύνει συνεχώς την ατομική και συλλογική ζωή. Ενός κράτους που εξυπηρετεί τις αέναες επαναστατικές αρχές της Εθνικιστικής Κοσμοθεωρίας διαρκώς, με τελικό σκοπό την μορφοποίηση μιας νέας κοινωνίας κι ενός νέου τύπου ανθρώπου⁶⁰⁸».

Εξειδικεύοντας τις αρχές αυτές που απευθύνονται σε όσους δέχονται «την ανάγκη ενός κράτους με τελικό σκοπό την μορφοποίηση μιας νέας κοινωνίας κι ενός νέου τύπου ανθρώπου», αναφέρει «ο Λαός είναι όχι μονάχα μια αριθμητική ενότητα ατόμων αλλά μια ποιοτική σύνθεση ανθρώπων με την ίδια βιολογική και πνευματική κληρονομιά». Όπως αναφέρει πιο κάτω για αυτή την κοινωνία «σημασία έχει το σύνολο, η κοινότητα του Λαού κι όχι το άτομο»⁶⁰⁹.

Αντιπαραβάλλοντας κανείς τα στοιχεία αυτά με όσα αναφέρει ο Χίτλερ στο βιβλίο του «Ο Αγών μου», παρατηρεί μεγάλη ομοιότητα καθώς και ο Χίτλερ ανέφερε ότι «η υποταγή των συμφερόντων και της ζωής του ατόμου στην κοινότητα είναι προϋπόθεση για τον σχηματισμό κάθε είδους οργανωτική μορφή που αντιστοιχεί προς την ύπατη βούληση της φύσης»⁶¹⁰.

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι στο επίπεδο της ιδεολογίας, ο λόγος της Χρυσής Αυγής αναπαράγει αντιδημοκρατικά πρότυπα διακυβέρνησης και καταστρατηγεί κάθε δημοκρατική αντίληψη. Το άτομο που υπάγεται οργανικά στα συμφέροντα της κοινότητας παύει να είναι ελεύθερο. Η πολιτική θεώρηση της Χρυσής Αυγής διαχωρίζεται από το αίτημα της Μεταπολίτευσης για «κοινωνική απελευθέρωση» και «λαϊκή χειραφέτηση» στη βάση δημοκρατικών διαδικασιών. Το κοινό ωστόσο λεξιλόγιο και η εθνικο-λαϊκή ρητορεία δεν

⁶⁰⁸ Βλ. Κείμενα για την ταυτότητα της Χρυσής Αυγής αναρτημένα στην επίσημη ιστοσελίδα του κόμματος, <http://www.xryshaygh.com/index.php/kinima>, Προσβάσιμο 1 Ιουνίου 2014

⁶⁰⁹ Ο.π αρχές 5) και 10) για την ταυτότητα των μελών του κόμματος.

⁶¹⁰ Βλ. Χίτλερ, Αδόλφος: «Ο Αγών μου», εκδόσεις Κάκτος, Αθήνα 2006, σ. 405.

παύουν να αποτελούν κοινά σημεία, θυμίζοντας ότι ο εθνικισμός μπορεί να προέρχεται από διαφορετικές πολιτικές αφετηρίες αλλά παραμένει κοινός.

Στην θέση της λαϊκής χειραφέτησης και της πολιτιστικής εθνικής ταυτότητας που προτάσσει ο λόγος της Μεταπολίτευσης, η Χρυσή Αυγή βάζει την φυλετική κοινότητα και την υπαγωγή του ατόμου στα συμφέροντα της. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο σκέψης, η φιλελεύθερη θεώρηση αναιρείται μέσω των «φυλετικών» κριτηρίων. Η προστασία των εθνικών φυλετικών κεκτημένων παίρνει πρωτεύουσα θέση. Ο λαός νοηματοδοτείται, πέρα από ανθρωπιστικές αντιλήψεις, με βάση υποτιθέμενα «βιολογικά» κριτήρια. Η εθνική κοινότητα καταλαμβάνει τη θέση του θεϊκού υποκαθιστώντας κάθε ανθρώπινη αξία. Το όραμα της Χρυσής Αυγής μένει ανέπαφο στον πυρήνα του γερμανικού εθνικοσοσιαλισμού.

5.3.2. «Εθνικολαϊκιστικός» και «Εκσυγχρονιστικός» πόλος: Η πολιτική τους τοποθέτηση στην έννοια «έθνος»

Στην παρούσα διατριβή διερευνήθηκε ο εθνικός λόγος στην Ελλάδα την περίοδο της Μεταπολίτευσης και η μετεξέλιξή του από τη δεκαετία του 1980 μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 2000. Στο παρόν κεφάλαιο επιδιώκεται μία συγκριτική ανάλυση των δύο πόλων που εμφανίζονται μετά την «αφύπνιση» του «εκσυγχρονιστικού» ΠαΣοΚ. Θα εστιάσουμε στο πώς οι δύο διαφορετικές πολιτικές κουλτούρες, «εκσυγχρονιστική» και «εθνικολαϊκιστική», νοηματοδοτούν μέσα από ένα διαφορετικό πολιτικό «λεξιλόγιο» την έννοια «έθνος». Θα εξετασθούν δηλαδή τα χαρακτηριστικά του ιδεολογικού λόγου που παράγει κάθε πόλος εξουσίας αναφορικά με το «εθνικά συμφέρον». Οι δύο πόλοι εξουσίας αναλύονται ως αυτόνομες μορφές ιδεολογικού λόγου με διαφορετική πολιτική στοχοθεσία και αντιδιαμετρικά αντίθετη τοποθέτηση ως προς την προάσπιση του «εθνικά συμφέροντος. Μέσα από τον λόγο της κάθε «αφήγησης» θα εξετάσουμε στη συνέχεια ποιο είναι το αξιακό περιεχόμενο που προσδίδουν στην έννοια «έθνος». Τελικός στόχος είναι να αναδείξουμε πώς οριοθετούν, την έννοια μέσα στα πλαίσια του σεβασμού της ανθρώπινης αξιοπρέπειας και της δημοκρατίας.

Παίρνοντας ως προϋπόθεση ότι η Ευρωπαϊκή Ένωση αποτελεί μία προσπάθεια υπέρβασης του εθνικού κράτους, πρέπει να παραδεχτούμε ότι ο εκσυγχρονιστικός λόγος είχε σαφώς υπερεθνικό και κοσμοπολίτικο χαρακτήρα. Όπως είδαμε (βλ. κεφάλαιο 5.1), οι εκφραστές του εκσυγχρονιστικού ΠαΣοΚ δεν υπήρξαν θιασώτες της εθνικής «αφήγησης». Χρησιμοποίησαν το επιχείρημα ότι με τη μεγιστοποίηση των οικονομικών μεγεθών και την επιτάχυνση της πορείας για σύγκλιση με την Ευρωπαϊκή Ένωση, μεγιστοποιείται και η συνολική ωφέλεια ή ευημερία όλων των πολιτών. Όπως ανέφερε ο πρώην πρωθυπουργός Κώστας Σημίτης σε ομιλία του στα εγκαίνια του Διεθνούς Συνεδριακού Κέντρου του Μεγάρου Μουσικής Αθηνών τον Δεκέμβριο του 2003, *«Η εποχή μας χαρακτηρίζεται από την όλο και στενότερη*

αλληλεξάρτηση εσωτερικών και διεθνών ζητημάτων. Όλο και περισσότερο εθνικά ζητήματα έχουν πλέον υπερεθνικές αιτίες και επιζητούν υπερεθνικές απαντήσεις. Και το ερώτημα που τίθεται όλο και πιο συχνά είναι: Μπορούν οι πολίτες, η κοινωνία των πολιτών να έχει ρόλο σε μία τέτοια εξέλιξη; (...) Οι πολίτες αναζητούν το σχέδιο που θα τους δώσει τη δυνατότητα επιρροής των εξελίξεων και το όχημα που θα τους οδηγήσει στη νέα εποχή (...) Η απάντηση στο ερώτημά τους είναι μία και κατηγορηματική. Το σχέδιο είναι το εγχείρημα της ενοποιημένης, της ισχυρής Ευρώπης»⁶¹¹. Μέσα από τη συγκεκριμένη επιχειρηματολογία φαίνεται ότι στόχος του εκσυγχρονιστικού πόλου ήταν η επιτάχυνση της πορείας για σύγκλιση της Ελλάδας με τα κράτη της ΕΕ.

Με αφορμή την απουσία του όρου «έθνος», οι επικριτές του Κώστα Σημίτη συχνά τόνιζαν ότι δεν είναι «ελληνόψυχος». Η υποθετικά «ανθελληνική» του στάση είχε για πρώτη φορά «αποκαλυφθεί» το 1996 με τα γεγονότα των Ιμιών, όπου σύμφωνα με τους επικριτές του έδειξε «αδύναμη» στάση προς την Τουρκία και σαν να μην έφτανε αυτό, ευχαρίστησε δημόσια έναν «άσπονδο» φίλο, τις ΗΠΑ. Παράλληλα, η απουσία «εθνικού» λεξιλογίου ήταν «απόδειξη» εθνικής μειοδοσίας και αδιαφορίας. Οι νέοι μεταπολιτευτικοί «αφηγητές» (εκκλησία, πατριωτική Αριστερά και λαϊκή Δεξιά) υπήρξαν σκληροί συνεχιστές της «εθνικοφροσύνης» που είχε εκθρέψει η Μεταπολίτευση και ο παπανδρεϊκός λόγος.

Καθώς οι αφηγήσεις των «εκσυγχρονιστών» προκρίνουν την πορεία της χώρας προς την ευρωπαϊκή ενοποίηση χωρίς εθνικιστικές ταυτίσεις, οι εθνικιστικές αφηγήσεις για την προάσπιση των πολιτιστικών ιστορικών κεκτημένων του «έθνους» δρουν ανταγωνιστικά. Ο όρος «έθνος» στο λεξιλόγιο των «εκσυγχρονιστών» αντικαθίσταται, τις περισσότερες φορές, με τις έννοιες «πολίτης» ή «κράτος». Χαρακτηριστική είναι η άποψη του Κ. Σημίτη ότι η «κοινωνία των πολιτών» έχει εμπεδωθεί πλέον και οι «πολίτες» αναζητούν νηφάλια το συμφέρον τους, «σταθμίζουν τα υπέρ και τα κατά και

⁶¹¹ Βλ. Σημίτης, Κώστας: «Στόχοι, Στρατηγικές, Προοπτικές», κείμενα 2000-2006, εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2007, σ. 320 – 321.

*δραστηριοποιούνται για το περιβάλλον ή την ποιότητα ζωής τους»*⁶¹². Οι αφηγητές του εθνικολαϊκιστικού πόλου από την άλλη πλευρά, όχι μόνο διατυμπανίζουν με κάθε ευκαιρία το εθνικό-συλλογικό συμφέρον αλλά και εμπλουτίζουν και τη σημασία του όρου «έθνος» με λέξεις που προκαλούν συναισθήματα οργής. Παράλληλα με τον όρο «έθνος», χρησιμοποιούνται τα εννοιολογικά δίπολα: «εθνική ταπείνωση» – «εθνική τιμή», «εθνική προδοσία» - «εθνική ψυχή», «εθνικός πολιτισμός» - «ξένη επέμβαση». Σε ομιλία του προς την κοινοβουλευτική ομάδα της ΝΔ τον Φεβρουάριο του 1999, ο Κώστας Καραμανλής προκειμένου να καταδικάσει του κυβερνητικούς χειρισμούς για την υπόθεση Οτσαλάν θα αναφέρει ότι υπήρξε *«βαρύτατη προσβολή του αισθήματος αξιοπρέπειας και τιμής του ελληνικού λαού»*, κάνοντας λόγο για *«τραυματισμένη Ελλάδα»*⁶¹³. Ο εθνικισμός ανακάμπτει τη δεκαετία του 1990 στην Ελλάδα ενώ για μία πολύ μικρότερη μερίδα της κοινωνίας, το εθνικό «εμείς» εκχωρεί την παρουσία του στο οικουμενικό «εγώ».

Στην πλειονότητά τους οι λόγοι του Κώστα Σημίτη δίνουν επιχειρήματα υπέρ της ευρωπαϊκής προοπτικής της χώρας. Στο επίκεντρο μπαίνει η βελτίωση των συνθηκών ζωής του πολίτη μέσω της υλοποίησης μεταρρυθμίσεων στη λειτουργία του κράτους⁶¹⁴. Η απουσία ουσιαστικά του όρους «έθνος» στο λεξιλόγιο της εκσυγχρονιστικής πτέρυγας του ΠαΣοΚ είναι ενδεικτική των νέων αφηγήσεων στις οποίες θέλει να εστιάσει ο «αφηγητής».

Η παγκοσμιοποίηση αντιμετωπίζεται ως η τρέχουσα ιστορική συγκυρία μέσα στην οποία πρέπει να βρει θέση η χώρα. Σε ομιλία του στη Βουλή τον Μάιο του 2002 ο Κώστας Σημίτης ανέφερε: *«σε κάθε χώρα η*

⁶¹² Ο.π σ. 321.

⁶¹³ Πανταζόπουλος, Ανδρέας: *«Η Δημοκρατία της Συγκίνησης: Ίμια – Οτσαλάν: Αντιεκσυγχρονιστικές και Εκσυγχρονιστικές Τάσεις στο Πολιτικό Σύστημα»*, εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2002, σ.

⁶¹⁴ Οι αρχές πάνω στις οποίες στηρίζονται οι εκσυγχρονιστικές πολιτικές είναι σύμφωνα με τον Κώστα Σημίτη, *«σταθερότητα»*, *«ανάπτυξη με κοινωνική συνοχή»*, *«επιχειρηματικότητα»* και *«παραγωγικότητα»*. Βλ. Σημίτης, Κώστας: *«Στόχοι, Στρατηγικές, Προοπτικές»*, κείμενα 2000-2006, εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2007, σ. 138.

παγκοσμιοποίηση καθιστά τον εκσυγχρονισμό επιτακτική και κορυφαία πολιτική συνθήκη για την ευημερία και την ισχυροποίηση της κοινωνίας, του κράτους και του λαού»⁶¹⁵. Ως κεντρικό πυρήνα της ομιλίας του έθεσε την οικονομική και κοινωνική σύγκλιση της Ελλάδας με τις ανεπτυγμένες χώρες της Ευρώπης. Οι όροι «εθνική» και «ιστορική» πρόκληση που αναφέρει πιο κάτω στην ομιλία του, «απεθνικοποιούνται» ως νοηματοδοτήσεις, καθώς δηλώνουν μία συλλογική ταυτότητα η οποία ωστόσο δεν αποτελεί την βάση ενός κοινοτικού πολιτισμικού ιδεώδους που οφείλει να αναπαράγει το ιστορικό του παρελθόν.

Στοιχεία της εθνικιστικής ιδεολογίας όπως το ιδανικό της «εθνικής ανεξαρτησίας», η αντίσταση στην ξένη κυριαρχία, η προστασία της εθνικής ομοιογένειας ή ταυτότητας, η χρήση πολιτισμικών αναφορών και η ένταξή τους σε πολιτικούς στόχους, απουσιάζουν από τον εκσυγχρονιστικό λόγο. Όλες οι παραπάνω αναφορές που θα οδηγούσαν σε μαζικές εθνικές ταυτίσεις και θα παρέπεμπαν στον παραδοσιακό ελληνικό εθνικισμό δίνουν τη θέση τους σε μία οικουμενική γλώσσα που αναδεικνύει συλλογικές προκλήσεις που προκύπτουν στα πλαίσια της παγκοσμιοποίησης και της ευρωπαϊκής ενοποίησης. Για τους εκσυγχρονιστές στόχος τίθεται η ευρωπαϊκή πορεία της χώρας και η διαμόρφωση μίας κοινής ευρωπαϊκής ταυτότητας. Όπως ανέφερε ο Κ. Σημίτης, *«Η μεγάλη πρόκληση είναι η διαμόρφωση μίας ευρωπαϊκής ταυτότητας, χωρίς την οποία ο μεγάλος στόχος της ισχυρής Ευρώπης δεν θα μπορέσει να ολοκληρωθεί»⁶¹⁶. Μέσα από αυτή τη στοχοθεσία φαίνεται ότι η Ευρώπη ως πολιτικό εγχείρημα αντικαθιστά στο λόγο των «εκσυγχρονιστών» μία εθνική πολιτική παραδοσιακού τύπου.*

Καθώς όμως αναπροσδιορίζεται η εικόνα του «εθνικού» προς το «οικουμενικό» προκύπτει ένα αξιακό ζήτημα. Η δημοκρατική διαδικασία που εγγυάται το εθνικό κράτος μπορεί να αναιρεθεί τη στιγμή που μία εθνικά εκλεγμένη κυβέρνηση παραχωρεί μέρος των αρμοδιοτήτων της σε μία

⁶¹⁵ Ο.π σ. 164 – 165.

⁶¹⁶ Βλ. Σημίτης, Κώστας: *«Στόχοι, Στρατηγικές, Προοπτικές»*, κείμενα 2000-2006, εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2007, σ. 323.

υπερεθνική συνομοσπονδία κρατών η οποία δεν έχει νομιμοποιηθεί με δημοκρατικό τρόπο από το εθνικό σώμα. Είναι γνωστό ότι στην Ελλάδα αλλά και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες η κυβερνητική ατζέντα των εκλεγμένων εκπροσώπων καθορίστηκε με βάση τις αποφάσεις της ΕΕ.

Το πρόβλημα δημοκρατικής «νομιμοποίησης» ορισμένων αποφάσεων που παίρνουν οι εθνικά εκλεγμένες κυβερνήσεις στα πλαίσια της ΕΕ, έχει αναδείξει, μεταξύ άλλων, ο γερμανός φιλόσοφος Γιούργκεν Χάμπερμας προτείνοντας ως λύση την επέκταση των δημοκρατικών διαδικασιών πέραν των ορίων του έθνους-κράτους και μέσω της καθιέρωσης ενός ευρωπαϊκού συντάγματος⁶¹⁷.

Ο Χάμπερμας εξειδικεύει τις αρχές πάνω στις οποίες μπορεί να θεσμοθετηθεί μία ευρωπαϊκή «εσωτερική» πολιτική θυμίζοντας ότι υπάρχουν ήδη οι αναγκαίες προϋποθέσεις. Το δίκαιο της Ένωσης όπως αναφέρει έχει επικρατήσει να έχει προτεραιότητα έναντι του δικαίου των κρατών-μελών χωρίς να έχει κάλυψη από ανώτατα όργανα λήψης αποφάσεων. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά: *«η Ευρωπαϊκή Ένωση δεσμεύει στην άσκηση των νομοθετικών και δικαιοδοτικών της αρμοδιοτήτων τα κράτη-μέλη ως εκτελεστικά όργανα χωρίς να διαθέτει το δικό τους δυναμικό επιβολής κυρώσεων»*⁶¹⁸.

Ωστόσο, το αρχικό πρόβλημα σύμφωνα με τον ίδιο έγκειται στο ότι *«τα συμμετέχοντα κράτη (σ.σ. σε διεθνείς και υπερεθνικούς οργανισμούς, όπως η ΕΕ) εφόσον έχουν συνταχθεί δημοκρατικά, πληρώνουν ως τμήμα μια διακυβέρνηση που, στην ουσία, είναι “διακυβερνητική” με φθίνοντα επίπεδα νομιμοποίησης»*⁶¹⁹. Το ζήτημα λοιπόν για το πώς η εκσυγχρονιστική πολιτική αφήγηση θα υπερασπισθεί τη δημοκρατική διακυβέρνηση στα πλαίσια μίας υπερεθνικής συνομοσπονδίας κρατών, παραμένει ανοιχτό. Αποτελεί άλλωστε

⁶¹⁷ Βλ. Χάμπερμας Γιούργκεν: *«Για ένα Σύνταγμα της Ευρώπης»*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2012, σ. 75, Αναλυτικότερα βλ. σ. 70 – 90.

⁶¹⁸ Ο τρόπος αυτός «δημοκρατικής εκνομίκευσης» της πολιτικής εξουσίας που περιγράφει ο Χάμπερμας, σύμφωνα με τον ίδιο αποτελεί σημαντικό βήμα προς τον «εκπολιτισμό της εξουσίας» Βλ. Ο.π. σ. 83-86.

⁶¹⁹ Ο.π. σ. 74.

ένα από τα πιο ενδιαφέροντα θέματα ενός ευρύτερου διαλόγου για το πώς «νομιμοποιούνται» οι αποφάσεις μη εθνικά εκλεγμένων εκπροσώπων να καθορίζουν την ατζέντα μίας εθνικά εκλεγμένης κυβέρνησης⁶²⁰.

Από την άλλη πλευρά οι αφηγητές του εθνικολαϊκιστικού πόλου θέτουν ως καίριο ζήτημα την προστασία της «εθνικής ανεξαρτησίας» και της εθνικής παράδοσης. Από τη μετριοπαθή ρητορική του Κώστα Καραμανλή, η αφήγηση αυτή, όπως είδαμε, πέρασε στον ξενοφοβικό λόγο του Γιώργου Καρατζαφέρη και από εκεί στο ρατσιστικό παραλήρημα της Χρυσής Αυγής.

Η νοηματοδότηση του εθνικολαϊκιστικού πόλου στον όρο «έθνος» ανάγεται στην προάσπιση των πολιτιστικών ιστορικών κεκτημένων της «εθνικής κοινότητας». Η αντίληψη αυτή που υπηρετήθηκε κατά κόρον στην Ελλάδα τις προηγούμενες δεκαετίες δεν προέκρινε την ανάγκη αλλαγών στο κράτος.

Η διαφύλαξη της «εθνικής-λαϊκής παράδοσης» αποπροσανατόλισε συχνά από την απαιτούμενη δράση για μεταρρυθμίσεις στη λειτουργία του κράτους. Ωστόσο η ανάγκη για αλλαγές έγινε επιτακτικότερη. Με τις μεταναστευτικές ροές των τελευταίων δεκαετιών το ζήτημα για το πώς νοηματοδοτείται και προστατεύεται η ανθρώπινη αξιοπρέπεια επανέρχεται. Το ζήτημα της ευθύνης παραμένει κεντρικό. Πώς θα διατηρηθεί η ανθρώπινη αξιοπρέπεια για κάθε άνθρωπο ανεξαρτήτου χρώματος, καταγωγής, φύλου και κοινωνικής τάξης μέσα σε μια δημοκρατική κοινωνία που αναπαράγει κανόνες δικαίου;

Το έθνος σύμφωνα με την εθνικολαϊκιστική αντίληψη αποτελεί μία κλειστή κοινότητα η οποία μέσω του κράτους πρέπει να προστατευθεί από εξωτερικές απειλές και να διατηρήσει τον ρόλο του στην δόμηση της εξουσίας. Συνεπώς, η προστασία της ανθρώπινης υπόστασης δεν διασφαλίζεται μέσω της εθνικολαϊκιστικής αντίληψης. Η προάσπιση των δικαιωμάτων όσων δεν ανήκουν στην ίδια εθνική κοινότητα, δεν μιλούν την ίδια γλώσσα και δεν

⁶²⁰ Βλ. Πασσάς, Αργύρης – Τσέκος, Θεόδωρος: *«Εθνική Διοίκηση και Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση: Η Ελληνική Εμπειρία»*, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2009, σ. 72 – 80.

έχουν την ίδια ιστορική και πολιτιστική κληρονομιά με την εθνική κοινότητα παραμένει «μετέωρη» στο απώτερο μέλλον.

5.3.3. Ανάλυση Συνεντεύξεων

Στο διάστημα Φεβρουάριος 2009 –Ιούνιος 2014 ολοκληρώθηκαν έξι συνεντεύξεις από τρεις (3) βουλευτές του ΠαΣοΚ, δύο (2) της Νέας Δημοκρατίας –εκ των οποίων ο ένας ήταν και βουλευτής στο ΛΑ.Ο.Σ- και έναν (1) της Δημοκρατικής Αριστεράς⁶²¹.

Στόχος των συνεντεύξεων είναι να αποτυπωθούν οι απόψεις των πολιτικών «αφηγητών» για το λόγο της Μεταπολίτευσης, την εθνική αφήγηση και την πολιτική διαχείριση των τελευταίων χρόνων στην Ελλάδα. Οι τρεις αυτοί θεματικοί άξονες χρησιμοποιήθηκαν και στην παρούσα μελέτη ώστε να αξιολογηθεί μέσα από την ιστορική, πολιτική και επικοινωνιακή διάσταση το θέμα του εθνικισμού στην Ελλάδα τα τελευταία χρόνια.

Τα συμπεράσματα της έρευνας, όπως είναι λογικό, δεσμεύουν αποκλειστικά και μόνο τον γράφοντα καθώς οι απόψεις των πολιτικών εκπροσώπων διαφέρουν, τόσο μεταξύ τους, όσο και σε σχέση με τα πορίσματα της έρευνας. Οι συνεντεύξεις δόθηκαν επώνυμα από τον Κώστα Κιλτίδη, πρώην υφυπουργό και βουλευτή της ΝΔ και του ΛΑ.Ο.Σ, τον Νικόλαο Κλείτο, πρώην υπουργό και βουλευτή της ΝΔ, τον Αλέκο Μπαλτά πρώην υφυπουργό, βουλευτή και ευρωβουλευτή του ΠαΣοΚ, τον Ντίνο Ρόβλια πρώην υφυπουργό και βουλευτή του ΠαΣοΚ, τον Γιώργο Χαραλαμπόπουλο, πρώην βουλευτή του ΠαΣοΚ και τον Γιάννη Πανούση πρώην βουλευτή της Δημοκρατικής Αριστεράς και αναπληρωτή υπουργό του ΣΥΡΙΖΑ.

Το ερωτηματολόγιο⁶²² που δόθηκε αποτελείται από έξι ερωτήσεις οι οποίες εντάσσονται στις τρεις θεματικές ομάδες που αναφέραμε πιο πάνω: (α)

⁶²¹ Βλ. Συνεντεύξεις. Αναλυτικά οι απαντήσεις που δόθηκαν υπάρχουν στο παράρτημα της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

⁶²² Βλ. Παράρτημα διδακτορικής διατριβής

μεταπολιτευτικός λόγος, (β) εθνική αφήγηση, (γ) διαχείριση πολιτικής εξουσίας μετά την Μεταπολίτευση⁶²³.

Στην πρώτη ερώτηση ζητείται να περιγραφούν τα κυρίαρχα στοιχεία της Μεταπολίτευσης και του δημόσιου λόγου στην μεταπολιτευτική περίοδο. Στην δεύτερη και τρίτη ερώτηση ζητείται να γίνει ένας απολογισμός της πολιτικής διαχείρισης κατά την περίοδο της μεταπολίτευσης και ειδικότερα τα τελευταία χρόνια. Η τέταρτη και η έκτη ερώτηση έχουν ως στόχο να περιγραφεί η κυρίαρχη εθνική αφήγηση στην Ελλάδα, μέσω του δημόσιου λόγου. Στην πέμπτη ερώτηση, τέλος, ζητείται να γίνει μία προσωπική τοποθέτηση πάνω στην αντιμετώπιση της ελληνικής κρίσης χρέους από την Ευρωζώνη.

Μέσα από τις απαντήσεις θα προσπαθήσουμε να δούμε αν αποτυπώνονται κάποια από τα χαρακτηριστικά των δύο πόλων που αναλύσαμε στην έρευνα.

Ως κυριότερο στοιχείο της μεταπολιτευτικής περιόδου αποτυπώνεται από τους έξι πολιτικούς εκπροσώπους ο εκδημοκρατισμός του πολιτικού συστήματος και η ελευθερία της έκφρασης. Στα επιμέρους θετικά της περιόδου αναφέρεται από τον Νικόλαο Κλείτο ότι η χώρα κατάφερε να ενταχθεί στην ΕΟΚ ενώ από τους βουλευτές του ΠαΣοΚ τονίζονται οι πρωτοβουλίες που πάρθηκαν στο εσωτερικό της χώρας, κυρίως από την πλευρά του ΠαΣοΚ, για την ισότητα των φύλων, την άνοδο του συνδικαλισμού, την ικανοποίηση κλαδικών αιτημάτων και σε γενικές γραμμές η προσπάθεια που έγινε προκειμένου να δοθούν κοινωνικές παροχές.

Ενδιαφέρον έχει ωστόσο, να δούμε, ποια είναι τα αρνητικά χαρακτηριστικά που αναφέρονται τόσο στο θέμα της πολιτικής διαχείρισης όσο και στην χρήση του λόγου.

Ως κυριότερο χαρακτηριστικό στη δημόσια χρήση του λόγου υπογραμμίζεται σχεδόν από όλους τους πολιτικούς εκπροσώπους η κυριαρχία ενός δημαγωγικού, αριστερού λόγου, που συνδυάστηκε, όπως αναφέρει ο

⁶²³ Βλ. Συνετεύξεις. Αναλυτικά οι ερωτήσεις υπάρχουν στο παράρτημα της παρούσας διατριβής.

Γιάννης Πανούσης, με τη χρήση της έννοιας «λαός». Αυτό το είδος λόγου περιγράψαμε αναλυτικά στα πλαίσια του εθνικοπατριωτικού πόλου (βλ. κεφάλαιο 5.3). Τα παραπάνω στοιχεία τονίζονται ακόμα και από τους βουλευτές του ΠαΣοΚ ενώ συνοδεύονται, παράλληλα, από σχόλια για την διόγκωση του πελατειακού συστήματος, τη δημοσιονομική επέκταση μέσω του υπερβολικού δανεισμού, την προσωποκεντρική στάση του πολιτικού ακροατηρίου και άλλα στοιχεία τα οποία, όπως είδαμε μέσα από την έρευνα, αποτυπώνουν τα βασικά χαρακτηριστικά του εθνοκεντρικού λόγου της Μεταπολίτευσης.

Όσον αφορά την νοηματοδότηση της εθνικής αφήγησης υπάρχουν διαφορετικές απόψεις ανάλογα τον πολιτικό χώρο στον οποίο ανήκει κάθε πολιτικός εκπρόσωπος. Στην ερώτηση *«πιστεύετε αν αλλάζει η εθνική "αφήγηση" στην Ελλάδα μετά την ένταξη της χώρας στη νομισματική Ένωση υπό όρους παγκοσμιοποίησης»*, το κέντρο βάρους μετατίθεται μεταξύ των όρων «εθνική» και «ευρωπαϊκή-κοσμοπολίτικη» ταυτότητα. Η παγκοσμιοποίηση και η ένταξη της Ελλάδας στην ευρωζώνη αντιμετωπίζεται κυρίως θετικά, άλλοτε μέσω του *«συγκριτικού πλεονεκτήματος»* που έχει η ελληνική ταυτότητα σε σχέση με άλλες ταυτότητες, άλλες φορές ως μία περίοδος αλλαγών προς μία ευρύτερη «ευρωπαϊκή ταυτότητα». Σύμφωνα με τον Αλέκο Μπαλτά, η «πολυπολιτισμική ταυτότητα», ως έννοια που χρησιμοποιείται στον δημόσιο λόγο, παρότι δεν είναι ακόμα αποδεκτή από την ελληνική κοινωνία έχει μεγάλη *«δυναμική»* και *«αξία»*. Στον αντίποδα βρίσκεται η άποψη ότι η παγκοσμιοποίηση είναι μία πραγματικότητα στην οποία ωστόσο οφείλουμε να *«διατηρήσουμε»* την *«εθνική μας ταυτότητα και αξιοπρέπεια»*.

Στο θέμα της διαμόρφωσης μιας ευρύτερης κοινής ταυτότητας δεν παραλείπεται να υπογραμμισθεί το στοιχείο της σύγκρουσης. Όπως αναφέρει ο Γιάννης Πανούσης *«η διαδικασία αλλαγής της "αφήγησης", βρίσκεται ακόμα εν εξελίξει και πολλά θα εξαρτηθούν από το τι θα συμβεί στο θέμα του χρέους και της οικονομικής κρίσης»*. Επίσης ο Νικόλαος Κλείτος αναφέρει ότι *«η παγκόσμια διακυβέρνηση των εθνών είναι ακόμη ευφημισμός διότι συμπεριφορές ισχυρών κρατών απέδειξαν ασύγγνωστη δολιότητα»*.

Η «αποτύπωση» μίας καθαρά ευρωπαϊκής ταυτότητας η οποία υπερβαίνει τα όποια εθνικά όρια δεν προκύπτει μέσα από τις απαντήσεις. Ως «αναπαράσταση», η κοσμοπολίτικη ταυτότητα είναι εξαιρετικά ρευστή και ευμετάβλητη. Όπως αναφέρει ο Ντίνος Ρόβλιας για την έννοια της πολυπολιτισμικής ταυτότητας, *«υποδηλώνει τις προοδευτικές τάσεις ένταξης των μεταναστών στην ελληνική κοινωνία, τάσεις που όμως φαίνεται να δοκιμάζονται πλέον λόγω της οικονομικής κρίσης»*. Από τις παραπάνω απαντήσεις προκύπτει ότι η εθνική «αφήγηση» έχει σαφώς εντονότερη παρουσία από οποιαδήποτε κοσμοπολίτικη ταυτότητα.

Από την άλλη πλευρά εκφράζονται εκσυγχρονιστικά αιτήματα που αφορούν κυρίως μεταρρυθμίσεις στη λειτουργία του κράτους.

Στην ερώτηση σχετικά με το αν υπάρχει έλλειψη ρυθμιστικών κανόνων στη λειτουργία του κράτους, δίνεται κοινή απάντηση από όλους. Η κυρίαρχη άποψη είναι ότι δεν υπάρχει έλλειψη ρυθμιστικών κανόνων αλλά αντίθετα παρουσιάζεται πολυνομία και υπερπληθώρα ρυθμιστικών κανόνων οι οποίοι ωστόσο δεν τηρούνται ή εφαρμόζονται κατά περίπτωση. Το πρόβλημα αποτυπώνεται από τους πολιτικούς εκπροσώπους στην απουσία συντονισμού μεταξύ των υπηρεσιών, στην έλλειψη αναμόρφωσης του κράτους, στην έλλειψη κατάρτισης και στην απουσία εμπιστοσύνης του πολίτη απέναντι στο κράτος ή στην απροθυμία για μεταρρυθμιστικές πολιτικές. Όπως είναι λογικό, η εφαρμογή όλων των παραπάνω θα είχε μεγάλο πολιτικό κόστος.

Σε επίπεδο λόγου, παρατηρούμε ότι το πρόβλημα στην λειτουργία του κράτους αναλύεται μέσα από τον εκσυγχρονιστικό πόλο σκέψης ο οποίος προβάλλει την ανάγκη για μεταρρυθμίσεις και επικεντρώνεται στο αίτημα για εξορθολογισμό της λειτουργίας του κράτους.

Με τον ίδιο τρόπο αναλύεται και η οικονομική κρίση καθώς και η κρίση του κομματικού συστήματος στην Ελλάδα. Ο δημοσιοοικονομικός εκτροχιασμός σύμφωνα με τις απόψεις των πολιτικών εκπροσώπων οφείλεται στην λειτουργία του κράτους. Η διόγκωση του χρέους χωρίς εκσυγχρονισμό του κράτους, η πελατειακή αντίληψη, η απουσία φορολογικού ελέγχου μέχρι πρότινος, η μη ανάπτυξη ενός εύρωστου ιδιωτικού τομέα είναι ο συνδυασμός προβλημάτων που αναλύσαμε και στην παρούσα μελέτη. Όπως αναφέρει,

μεταξύ άλλων, ο Γιάννης Πανούσης, οι ολέθριες επιλογές δεν έγιναν όπως σε άλλες χώρες από τις τράπεζες, αλλά από το ίδιο το Κράτος.

Στην ερώτηση σχετικά με τα μέτρα που θα έπρεπε έχει πάρει η Ευρωζώνη για να αντιμετωπισθεί η κρίση χρέους στην Ελλάδα, η κοσμοπολίτικη-ευρωπαϊκή ταυτότητα υπερισχύει της εθνικής. Οι απαντήσεις ποικίλουν αλλά επικεντρώνονται στο ότι υπήρξε *«έλλειψη αλληλεγγύης»*, *«έλλειψη αποφασιστικής ευρωπαϊκής ηγεσίας»*, στο ότι *«έπρεπε να έχει εκδοθεί ευρωμόλογο»* και στο ότι έπρεπε να έχει υπάρξει *«προληπτική δράση από τη μεριά της ΕΕ»* μέσω ελέγχου. Γενικά η επικρατούσα αντίληψη είναι ότι η ευρωζώνη δεν έδρασε αποφασιστικά και δεν έδειξε την απαιτούμενη αλληλεγγύη προς την Ελλάδα. Η δράση αυτή ωστόσο εμπεριέχει ως αναγκαία προϋπόθεση την αποδοχή μιας ευρύτερης ευρωπαϊκής ταυτότητας. Μίας ταυτότητας που υπερισχύει της εθνικής ταυτότητας η οποία, αναγκαστικά, οδηγεί στην λήψη μέτρων προστασίας στα πλαίσια του εθνικού κράτους. Επομένως, η απαιτούμενη δράση που περιγράφεται προκύπτει μέσα από μία κοινή ευρωπαϊκή ταυτότητα.

Μέσα από τις απαντήσεις που δόθηκαν, γίνεται ξεκάθαρο ότι τα εκσυγχρονιστικά αιτήματα συνδυάζονται συχνά με την εθνική «αφήγηση» δημιουργώντας έτσι ένα συνονθύλευμα αντιλήψεων. Οι δύο διαφορετικές πολιτικές κουλτούρες που αναπτύχθηκαν στην Ελλάδα μετά το τέλος της Μεταπολίτευσης αναλύθηκαν στην παρούσα έρευνα ως αυτόνομες μορφές ιδεολογικού λόγου. Στην πραγματικότητα ωστόσο οι δύο πολιτικές «αφηγήσεις» σπάνια εκφράστηκαν με αυτό τον τρόπο. Ως μορφές πολιτικού λόγου η εκσυγχρονιστική και η εθνικοπατριωτική λογική συχνά συνυπήρξαν μέσα από μεικτές αφηγήσεις όπως αυτές που αναφέραμε πιο πάνω. Οι δύο διαφορετικές πολιτικές κουλτούρες, αν και εκ των πραγμάτων αντίθετες μεταξύ τους, συχνά δημιουργούν ένα σύνολο απόψεων που προκρίνουν την ανάγκη για μεταρρυθμίσεις στα πλαίσια της ΕΕ αλλά τονίζουν εξίσου την ανάγκη για εθνική προστασία στα πλαίσια του έθνους-κράτους.

6. Συμπεράσματα

Κάνοντας ένα σύντομο ιστορικό απολογισμό θα λέγαμε ότι ο «εκσυγχρονιστικός» πόλος παρότι δεν κατάφερε να βρει ιδεολογικά ερείσματα στα λαϊκά στρώματα της ελληνικής κοινωνίας -όπως έκανε ο «εθνικοπατριωτικός» τη δεκαετία του '80-, μπόρεσε να στηρίξει την προσπάθεια για να σταθεροποιηθεί η θέση της χώρας στην παγκοσμιοποιημένη οικονομία για περίπου μία δεκαετία. Ο στόχος να ενταχθεί το εθνικό συμφέρον πιο κοντά στο δυτικοευρωπαϊκό υλοποιήθηκε με την είσοδο της χώρας στον «στενό πυρήνα» της ένωσης. Το ευρώ ως το νέο, ενιαίο ευρωπαϊκό νόμισμα, έδινε τη δυνατότητα στο ελληνικό κράτος να δανείζεται με χαμηλά επιτόκια, αντίστοιχα των άλλων ευρωπαϊκών χωρών. Από την άλλη πλευρά, η νέα νομισματική πραγματικότητα δεν συνδυάστηκε με περιορισμό του διαρκώς αυξανόμενου χρέους της χώρας.

Την περίοδο της σταθερότητας και της γενικευμένης αισιοδοξίας, δηλαδή στα μέσα της πρώτης δεκαετίας του 2000, η Ελλάδα ήταν 15^η στο κατά κεφαλήν ΑΕΠ των 27 χωρών της ΕΕ⁶²⁴. Η μεταβολή του ΑΕΠ ήταν συνεχώς αυξανόμενα ανοδική μεταξύ 1997 – 2001⁶²⁵. Ο φθηνός δανεισμός και η υψηλή κατανάλωση έφεραν υψηλούς ρυθμούς ανάπτυξης χωρίς ωστόσο να υπάρξει αύξηση της ανταγωνιστικότητας της ελληνικής οικονομίας⁶²⁶. Την ίδια στιγμή, ο φθηνός δανεισμός λειτούργησε, όπως και σε άλλες χώρες, ως ένας τρόπος απόκρυψης της ολοένα και πιο αρνητικής ανακατανομής του πλούτου εις βάρος των οικονομικά ασθενέστερων.

⁶²⁴ Βλ. Ευρωπαϊκή Επιτροπή, «Βασικά Δεδομένα και Αριθμοί για την Ευρώπη και τους Ευρωπαίους», Λουξεμβούργο 2007, σ. 17, 18, 46. Τα στοιχεία για το ΑΕΠ της ΕΕ – 27 αφορούν το 2005.

⁶²⁵ Βλ. Πελαγίδης, Θεodorής – Μητσόπουλος Μιχάλης: «*Η στιγμή της στροφής για την ελληνική Οικονομία*», εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2010, Διάγραμμα 3.8, σ. 167

⁶²⁶ Ο.π σ. 168.

Τα διαρθρωτικά προβλήματα της ελληνικής οικονομίας που υπήρχαν ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1980⁶²⁷ έμειναν άλυτα. Συνδυάστηκαν μάλιστα με περισσότερη διαφθορά στο δημόσιο, πελατειακές σχέσεις, υψηλή γραφειοκρατία και απουσία θέσμισης νέων κανόνων που θα έκαναν αποτελεσματικότερη τη λειτουργία του κράτους. Το αίσθημα «αδικίας» που ένιωσαν τα περισσότερα στρώματα της ελληνικής κοινωνίας δεν μπόρεσε να αντισταθμίσει με τη δήλωσή του ο Πρόεδρος της Ελληνικής Δημοκρατίας, Κάρολος Παπούλιας, ο οποίος τον Ιούλιο του 2010 παραδέχτηκε ότι «*το κράτος στην Ελλάδα ως τώρα ήταν ο μεγάλος παραβάτης*»⁶²⁸.

Η «εθνικολαϊκιστική» ρητορική τη δεκαετία του 1980, δεν κατάφερε να δώσει πειστικά επιχειρήματα στο πρόβλημα της οργάνωσης του κράτους. Περιορίστηκε στη δημιουργία μιας νέας εθνικής εικόνας που στηρίχθηκε στην ανάγκη για «λαϊκή ενότητα» και «δημοκρατική νομιμοποίηση» μετά τον Εμφύλιο. Η απουσία ωστόσο κοινής γραμμής μεταρρυθμιστικών πολιτικών θα μπορούσε κανείς να πει ότι ήταν απόρροια μιας ευρύτερα εδραιωμένης αντίληψης στην ελληνική κοινωνία. Η αντίληψη αυτή προέρχεται από την ιδέα ότι τα κόμματα εγγυώνται τη σταθερότητα ενώ οι αλλαγές στα πλαίσια ενός ευρύτερου πολιτικού οργανισμού, όπως η ΕΕ, αποτελούν παραχώρηση της εθνικής κυριαρχίας. Η αντίληψη αυτή, όπως είδαμε κατέστη κυρίαρχη για ένα μεγάλο κομμάτι της ελληνικής κοινωνίας τη δεκαετία του 1980 (βλ. κεφάλαιο 4) παραμένοντας «ζωντανή» υπό μία νέα μορφή τα επόμενα χρόνια (βλ.

⁶²⁷ Σύμφωνα με τους Στ. Ιωαννίδη, Γ. Καλογήρου και Σ. Λώλο, στα τέλη της δεκαετίας του 1980, ειδικά την διετία 1988 – 1989, «*αυξάνονται οι δημόσιες δαπάνες, ενώ παρατηρείται εντυπωσιακή υστέρηση εσόδων για πρώτη φορά από το 1980, με αποτέλεσμα τη διόγκωση του δημοσιοοικονομικού ελλείμματος από 9,6% το 1987 σε 14,2% περίπου το 1989. Επίσης, υπερδιπλασιάζεται το πρωτογενές έλλειμμα του προϋπολογισμού, αγγίζοντας το 7% του ΑΕΠ, το υψηλότερο επίπεδο που έφτασε ποτέ*». Παναγιωτόπουλος Βασίλης (επιμέλεια): «*Ο Ανδρέας Παπανδρέου και η εποχή του*», τόμος δύο, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, σ. 223.

⁶²⁸ Βλ.

<http://www.tovima.gr/default.asp?pid=2&ct=32&artid=345123&dt=24/07/2010>,

προσβάσιμο 8 / 1 / 2011.

κεφάλαιο 5). Ο εθνικιστικός λόγος του ΠαΣοΚ τη δεκαετία του 1980, προέβαλε ως καίριο το στοιχείο της «εθνικής ανεξαρτησίας»⁶²⁹ όπως και ο εθνικολαϊκιστικός λόγος των αφηγητών που ακολούθησαν τις επόμενες δεκαετίες στην Ελλάδα.

Σύμφωνα με το θεωρητικό μοντέλο που ανέπτυξε ο Ολλανδός κοινωνικός ψυχολόγος, Geert Hofstede, η ελληνική κοινωνία, στο επίπεδο της κουλτούρας, παρουσιάζει τον υψηλότερο βαθμό ανασφάλειας απέναντι στις επικείμενες αλλαγές (Δείκτης UAI: «Uncertainty Avoidance»). Όπως φαίνεται από τον μοντέλο του Hofstede, οι Έλληνες αντιστέκονται περισσότερο από κάθε άλλο λαό σε συνθήκες που μπορούν να αλλάξουν την παρούσα κατάσταση. Αυτό το στοιχείο επιβεβαιώνει την εικόνα του ελληνικού εθνικισμού ο οποίος προβάλλει αντίσταση σε οτιδήποτε θεωρεί «ξένο» και «διαφορετικό».

Παρά την κυριαρχία της εθνικολαϊκιστικής αφήγησης εντός της ελληνικής κοινωνίας, ο εκσυγχρονιστικός πόλος κατάφερε να πετύχει σημαντικούς στόχους. Με το πρόγραμμα σύγκλισης για την είσοδο της Ελλάδας στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση (ΟΝΕ), τον έλεγχο του δημόσιου χρέους⁶³⁰, την εγκαθίδρυση νέων φορέων εξουσίας όπως ήταν πχ οι ανεξάρτητες αρχές, και την διαρκή στήριξη μεταρρυθμιστικών πολιτικών μεταξύ 1996 – 2000, το ζήτημα της οργάνωσης του κράτους πέρασε προσωρινά σε μία διαδικασία επαναξιολόγησης.

⁶²⁹ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με την άποψη του Α. Παπανδρέου για τη θέση της Ελλάδας στα πλαίσια της ΕΟΚ βλ. ο.π σ. 177 – 192. Η ιστορική αντιπαράθεση μεταξύ Κωνσταντίνου Καραμανλή και Ανδρέα Παπανδρέου για την δήλωση του πρώτου «ανήκομεν εις την Δύση» είναι ενδεικτική του κλίματος και της αντιπαράθεσης που υπήρχε για πολλά χρόνια

⁶³⁰ Βλ. . Πελαγίδης, Θεodorής – Μητσόπουλος Μιχάλης: *«Η στιγμή της στροφής για την ελληνική Οικονομία»*, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2010, Διάγραμμα 3.9, «Εξέλιξη της συνολικής δανειακής επιβάρυνσης της ελληνικής οικονομίας», σ. 169.

Παράλληλα, τα λάθη του εκσυγχρονιστικού πόλου δεν αποφεύχθηκαν. Η Ελλάδα παρά την αύξηση του ΑΕΠ -το 2005 έφτασε τα 19.700⁶³¹- , δαπάνησε πολύ χαμηλά ποσά για την εκπαίδευση και την έρευνα. Μόλις το 4,24% του ΑΕΠ δόθηκε το 2003 στην εκπαίδευση (η χώρα ήταν 24^η σε δαπάνες σε σχέση με τους 27 της ΕΕ)-, και μόλις 0,63% στην έρευνα⁶³². Αυτά τα στοιχεία δείχνουν ότι η επένδυση που έγινε σε ανθρώπινο δυναμικό και σε νέες τεχνολογίες, στοιχεία καθοριστικά για τη μελλοντική οικονομική ανάπτυξη και την άνοδο του βιοτικού επιπέδου, ήταν αμελητέα.

Η πρόσβαση των νοικοκυριών στο διαδίκτυο παρέμεινε μέχρι το 2006 πολύ χαμηλή. Μόλις 23% των νοικοκυριών στην Ελλάδα είχαν σύνδεση στο ίντερνετ τη στιγμή που πάνω από 90% των επιχειρήσεων και 49% των νοικοκυριών της ΕΕ είχαν πρόσβαση την ίδια περίοδο⁶³³.

Παράλληλα, η ανταγωνιστικότητα της ελληνικής οικονομίας παρέμεινε επίσης, χαμηλή. Οι εξαγωγές της Ελλάδα προς άλλα κράτη-μέλη της ΕΕ ήταν μόλις 52,9 δις. το 2005, με αποτέλεσμα η χώρα να ξεπερνά από τις 27 της ΕΕ μόνο τη Μάλτα σε εξαγωγική δύναμη⁶³⁴.

Οι προφανείς αστοχίες του «εκσυγχρονιστικού» πόλου συνδυάστηκαν με αδυναμία μεταρρυθμίσεων στο ασφαλιστικό, στην Παιδεία, στην μείωση της γραφειοκρατίας και με διαφθορά στο Δημόσιο.

Το μεγαλύτερο ίσως ζήτημα διαφθοράς που αποκαλύφθηκε μετά την περίοδο διακυβέρνησης Σημίτη, ήταν η περίπτωση του Άκη Τσοχατζόπουλου, υπουργού των κυβερνήσεων Σημίτη, ο οποίος καταδικάστηκε εκ των υστέρων από τριμελές εφετείο κακουργημάτων σε εικοσαετή κάθειρξη χωρίς αναστολή, για νομιμοποίηση εσόδων από παράνομη δραστηριότητα και δωροδοκία.

Εκμεταλλεόμενος τις αστοχίες αυτές, ο «εθνικολαϊκιστικός» πόλος την πρώτη δεκαετία του 2000, χρησιμοποίησε τα εθνικά αντανakλαστικά της ελληνικής κοινωνίας θέτοντας θέμα «προστασίας» της ελληνικής κοινωνίας

⁶³¹ Ευρωπαϊκή Επιτροπή, «Βασικά Δεδομένα και Αριθμοί για την Ευρώπη και τους Ευρωπαίους», Λουξεμβούργο 2007, σ. 18.

⁶³² Ο.π, σ. 26 – 27, 34 – 35.

⁶³³ Ο.π 32 – 33.

⁶³⁴ Ο.π 50 – 51.

απέναντι στις μεταρρυθμιστικές προσπάθειες. Από τη δεκαετία του 1990 και έπειτα, όπως είδαμε, δημιουργείται μία νέα εθνικιστική γλώσσα η οποία χρησιμοποιήθηκε κάποιες φορές για τη διαφύλαξη κοινωνικών ομάδων που επωφελούνταν τα προηγούμενα χρόνια από τον κρατισμό. Χαρακτηριστικό είναι ότι οι εκφραστές της εθνικολαϊκιστικής αντίληψης συχνά δέχονταν ως «φυσικό» γεγονός τα ευρωπαϊκά προγράμματα στήριξης, ενώ παράλληλα αδυνατούσαν να πετύχουν τη συνειδησιακή τους ένταξη στο ευρωπαϊκό όραμα.

Παράλληλα, το προσφυγικό πρόβλημα, η αυξανόμενη εισοδος μεταναστών και το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης το 2009, όξυναν τις ιδεολογικές αντιπαραθέσεις και τα κοινωνικά προβλήματα δίνοντας ώθηση σε εθνικιστικές εξάρσεις γύρω από το θέμα της «πολιτιστικής» – «εθνικής» ταυτότητας». Χαρακτηριστικά, το 2007 μόνο οι ξένοι μετανάστες με άδεια εισόδου υπολογίζονταν σε 480.000 ενώ τρία χρόνια αργότερα το 2010 ανέρχονταν σε 950.000 σε σύνολο 1.260.000 (σύνολο 12,6% του συνολικού πληθυσμού)⁶³⁵. Η τεράστια αυτή δημογραφική αλλαγή αναπόφευκτα έθεσε νέα ζητούμενα όπως η προσθήκη περισσότερων από 110.000 νέων παιδιών σε ελληνικά σχολεία⁶³⁶. Παρότι η επιβάρυνση που είχε το κράτος λόγω ιατροφαρμακευτικής περίθλαψης ήταν ελάχιστη, δεδομένου ότι ο πληθυσμός αυτός ήταν νέος σε ηλικία και υγιής, η δημογραφική αλλαγή εκλείφθηκε ως απειλή για τον εθνικολαϊκιστικό πόλο και οδήγησε στην άνοδο του ρατσισμού και της ακροδεξιότητας στην Ελλάδα. Όπως απαντά στο ερώτημα εάν άλλαξε η εθνική «αφήγηση» στην Ελλάδα τα τελευταία χρόνια, ο καθηγητής και βουλευτής της Δημοκρατικής Αριστεράς, Γιάννης Πανούσης: *«η "Ευρώπη" και οι "Ευρωπαίοι" έγιναν οι "κακοί", οι "απέναντί", έγιναν αυτοί που επιδιώκουν την καταστροφή της χώρας μας και την υποδούλωσή μας στα οικονομικά τους συμφέροντα. Η εθνική μας αφήγηση «αλλάζει» αλλά δεν αλλάζει με τους όρους μιας ομογενοποιημένης κουλτούρας όπως επιβάλλει η παγκοσμιοποίηση*

⁶³⁵ Μέρτζος Ι. Ν.: *«Από το 1821 στο 2010: Σταθμοί στρατηγικής καμπής»*, Λόγος επί της Εθνικής εορτής της 25^{ης} Μαρτίου, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 2010, σ. 33.

⁶³⁶ Ο.π. σ. 34

αλλά αλλάζει με όρους επαναφοράς και επαν-επικέντρωσης προς το Εθνικό, το Τοπικό και τελικά το "αμυντικό έναντι άλλων"»⁶³⁷.

Οι μεταρρυθμιστικές πολιτικές αντιμετώπιστηκαν συχνά ως ύποπτες για τα λαϊκά στρώματα. Η πολιτιστική ταυτότητα και η ιστορική μνήμη της χώρας, έθεταν ως προτεραιότητα την προάσπιση του παρελθόντος αποπροσανατολίζοντας από τις τρέχουσες ανάγκες. Συχνά τα μικροκομματικά παιχνίδια μεταξύ των δύο μεγάλων κομμάτων της Μεταπολίτευσης έθεταν εμπόδια στο να επιτευχθούν κοινοί στρατηγικοί στόχοι σε βάθος χρόνου.

Μετά την υπογραφή της πρώτης δανειακής σύμβασης το 2009, η ελληνική οικονομία μπήκε σε μία παρατεταμένη περίοδο οικονομικής επιτήρησης από υπερεθνικούς οργανισμούς. Η ΕΕ -μέσω της Κομισιόν και της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας- και το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο (ΔΝΤ) καθόρισαν το πρόγραμμα των μεταρρυθμίσεων που θα έπρεπε να πάρει η χώρα.

Ωστόσο οι αποφάσεις της ΕΕ και του ΔΝΤ δεν πάρθηκαν σε μία τυχαία χρονική περίοδο. Μετά την κρίση χρέους στην Ευρωζώνη παρατηρούμε την αναβίωση της εθνικιστικής αντίληψης στην Ευρώπη, κυρίως μέσω της ενδυνάμωσης του οικονομικού εθνικισμού. Η συμμαχία της Γερμανίας με τα κράτη του ευρωπαϊκού βορρά για την μη-έκδοση ευρωομολόγου ως μέτρο ελάφρυνσης για τα κράτη του νότου είναι ενδεικτική⁶³⁸.

Επίσης, σε δημοσκόπηση που δημοσιεύτηκε τον Ιούνιο του 2012 στην εφημερίδα «το Βήμα» ακόμα και χώρες με μεγάλο χρέος, αντίστοιχο του ελληνικού, τάχθηκαν υπέρ της αποχώρησης της Ελλάδας από την Ευρωζώνη⁶³⁹. Εκτός από το 78% των Γερμανών και το 65% των Γάλλων, το 51% των

⁶³⁷ Βλ. παρούσα διδακτορική διατριβή, Παράρτημα και κεφ. 5.3.2.

⁶³⁸ Βλ. επίσης Kurbjuweit, Dirk: "Mommy Merkel": *How the Chancellor Paralyzed German Politics*, Πηγή: <http://www.spiegel.de/international/germany/how-chancellor-angela-merkel-has-paralyzed-german-politics-a-900330.html>, (Προσβάσιμο 25/5/2013).

⁶³⁹ Βλ. Εφημερίδα το Βήμα, «Γερμανοί, Γάλλοι, Ιταλοί, Ισπανοί αμφιβάλλουν ότι η Ελλάδα θα παραμείνει στο ευρώ: Δημοσκόπηση της Ifop-Fiducial σε ευρωπαϊκό επίπεδο», <http://www.tovima.gr/finance/article/?aid=463929>, Προσβάσιμο 25/6/2012

Ισπανών και το 49% των Ιταλών τάχθηκαν υπέρ της αποχώρησης της Ελλάδας από την Ευρωζώνη αν αποτύχει να μειώσει το χρέος της. Αυτή η δημοσκοπήση όπως και το κλίμα που περιγράψαμε αποτυπώνουν τις αντιθέσεις που διαμορφώθηκαν σε ενδοευρωπαϊκό επίπεδο.

Παρά τις μεταρρυθμίσεις που δέχτηκε να ακολουθήσει η Ελλάδα, τον Ιανουάριο του 2013, σύμφωνα με τα στοιχεία της Eurostat, ήταν 1^η σε ανέργους μεταξύ των 27 κρατών της Ευρωζώνης με ποσοστό 27,2%. Η νεανική ανεργία το 2011 άγγιξε το 43,5%⁶⁴⁰. Χαρακτηριστικά θα αναφέρουμε ότι με την ψήφιση του ενιαίου μισθολογίου στο Δημόσιο, οι καθαρές «αποδοχές» ενός δασκάλου ή καθηγητή (άγαμου και χωρίς παιδιά) κατέβηκαν σε 639€, και ενός αστυνομικού μαζί με τα επιδόματα στα 690€⁶⁴¹. Επίσης, το ΑΕΠ της χώρας (GDP per capita in PPS) στο τέλος του 2011 ήταν πολύ μικρότερο από αυτό που είχε η χώρα 10 χρόνια πριν⁶⁴².

Η αναβίωση της εθνικιστικής αντίληψης στην Ελλάδα μετά το 2012 εκφράστηκε με την ριζοσπαστικοποίηση της ελληνικής κοινωνίας. Ένα κύμα μίσους κατέκλεισε τους περισσότερους Έλληνες και ειδικά τα λαϊκά στρώματα κατά της γερμανίδας καγκελαρίου, Άνγκελα Μέρκελ. Από την άλλη πλευρά τα άρθρα που εμφανίστηκαν στον γερμανικό Τύπο προσωποποίησαν τις ευθύνες για τα προβλήματα της Ευρωζώνης στους Έλληνες. Χαρακτηρισμοί όπως «τεμπέληδες» ή «φοροφυγάδες» έδωσαν τη θέση τους στην ευρωπαϊκή

⁶⁴⁰ Βλ. <http://www.theguardian.com/news/datablog/2011/dec/08/europe-working-hours>, Προσβάσιμο 15/6/2014.

⁶⁴¹ Βλ. Καλλίρη, Φωτεινή: «Οι Αμοιβές στο Δημόσιο μετά και τις περικοπές», Η Καθημερινή (Οικονομική) Ρεπορτάζ 26/8/2012, σελ 3.

⁶⁴² Το 2001 το ΑΕΠ της Ελλάδας (GDP per capita in PPS) ήταν 86 μονάδες βάσης ενώ το 2011 ήταν 79 μονάδες βάσης (Index EU-27=100). Πηγή: Eurostat. Βλ. <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/refreshTableAction.do?tab=table&plugin=1&pcode=tec00114&language=en>, (Προσβάσιμο 25/5/2013) http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained/index.php?title=File:Unemployment_rates_seasonally_adjusted_March_2013.png&filetimestamp=20130430092010 (Προσβάσιμο 25/5/2013)

αλληλεγγύη, η οποία μόνο ως αστείο θα μπορούσε να αναφερθεί εκείνη την περίοδο.

Η είσοδος ενός νεοναζιστικού κόμματος στην Βουλή τον Μάιο του 2012 υπήρξε μία ιστορική πραγματικότητα χωρίς προηγούμενο για την νεότερη ελληνική ιστορία. Μέσα από τη βαθμιαία ριζοσπαστικοποίηση του εθνικιστικού λόγου, η εθνικιστική γλώσσα αρχίζει να νομιμοποιεί την βία, τις απειλές κατά των αντιφρονούντων, κατά των μεταναστών, κατά των πολιτικών και πλέον κατά της ίδιας της κοινωνίας θέτοντας το ζήτημα της «ασφάλειας». Αναφορικά με τον όρο «*“φυλή” – “φυλετική ταυτότητα”*» που επανέρχεται στον δημόσιο διάλογο μέσω της Χρυσής Αυγής, ο πρώην βουλευτής του ΠαΣοΚ Γιάννης Χαραλαμπίδης αναφέρει ότι είχε ως σκοπό την *«καταπολέμηση της πολυπολιτισμικής ταυτότητας»* προκειμένου *«να μην σηκώσουν τη σημαία μη-Έλληνες»*⁶⁴³. Ως όρος ωστόσο δεν είναι καινούργιος. Επανέρχεται μετά από πολλές δεκαετίες απουσίας καθώς κατά τον Εμφύλιο και μετά την νίκη των μοναρχικών είχε χρησιμοποιηθεί κατά κόρον κατά του «εσωτερικού εχθρού». Κατά την περίοδο του Εμφυλίου και του «κράτους των Εθνικοφρόνων» είχε χρησιμοποιηθεί προκειμένου να διαφοροποιήσει τους *«εθνικόφρονες»* από τους Αριστερούς οι οποίοι χαρακτηρίζονταν ως *«εαμβούλγαροι»*, άρα «εθνικά-φυλετικά», «μη καθαροί».

Με βάση την παρούσα έρευνα στην οποία αναλύθηκε ο εθνικός λόγος στην Ελλάδα μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 2000, προκύπτουν νέα πεδία έρευνας αναφορικά με τον ελληνικό εθνικισμό. Μετά το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης του 2009 και την αποδυνάμωση του ΠαΣοΚ από κυρίαρχο κόμμα εξουσίας σε συνιστώσα του κόμματος «Κίνημα Αλλαγής», οι εθνικιστικές εξάρσεις των τελευταίων χρόνων μας κάνουν να αναστοχασθούμε πάνω σε βασικές αρχές και αξίες πάνω στις οποίες οικοδομήθηκε ο πολιτικός λόγος στην Ελλάδα. Νέα πεδία έρευνας προκύπτουν αναφορικά με τον εθνικό λόγο στην Ελλάδα καθώς τα τελευταία χρόνια παρατηρούμε την έξαρση του εθνικιστικού λόγου μέσα από μία νέα οπτική. Από τη μεριά της Αριστεράς και του ΣΥ.ΡΙΖ.Α εμφανίζεται η αναβίωση του εμφυλιακού λόγου. Η χρήση εμφυλιοπολεμικού λόγου και διχαστικών σχημάτων – εκτός ιστορικής

⁶⁴³ Βλ. παρούσα διδακτορική διατριβή, Παράρτημα και κεφ. 5.3.2.

πραγματικότητας – αποτελούν ενδείξεις για την προσπάθεια επαναδημιουργίας ενός νέου εθνικιστικού λεξιλογίου από την πλευρά της Αριστεράς. Οι δηλώσεις του πρώην πρωθυπουργού Αλέξη Τσίπρα *«μας εμπνέει το παράδειγμα του EAM»* αποτελούν ύστατη προσπάθεια για την επαναδημιουργία μίας Αριστερής εθνικής «αφήγησης» χωρίς κανένα ιστορικό βάθος ή ουσιαστικό κοινωνικό περιεχόμενο.

Από την πλευρά της ΝΔ , μετά την αποδυνάμωση της Χρυσής Αυγής στις εκλογές του 2019, επανακάμπει το ζήτημα της *«ασφάλειας»*. Μετά τις εκλογές τον Ιούλιο του 2019, η νέα κυβέρνηση της ΝΔ, όπως έκανε και η ακροδεξιά τη δεκαετία του 2000, θέτει ζήτημα για την *«εξασφάλιση»* της *«ασφάλειας»*. Θέμα ιδιαίτερα λεπτό για μία δημοκρατική κοινωνία αλλά και ιδιαίτερα προσφιλές στον χώρο της ακροδεξιάς. Η μεταφορά της σωφρονιστικής πολιτικής και των φυλακών από αρμοδιότητα του υπουργείου Δικαιοσύνης στο υπουργείο Προστασίας του Πολίτη είναι ενδεικτική για τη νέα στοχοθεσία της κυβέρνησης που χρησιμοποιεί προς δικό της όφελος τα εθνικά αντανεκλαστικά της ελληνικής κοινωνίας επαναφέροντας μοτίβα της παραδοσιακής ακροδεξιάς. Η κατάργηση του Υπουργείου Δικαιοσύνης, Διαφάνειας και Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων δείχνει εξάλλου την απομάκρυνση από το μεταναστευτικό πρόβλημα, καταργώντας επί της ουσίας το χαρτοφυλάκειο για θέματα προαγωγής της προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και των θεμελιωδών ελευθεριών.

Η δημοκρατία, η προάσπιση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας και η ειρηνική συνύπαρξη μεταξύ των λαών της ΕΕ δεν είναι θέσφατα. Πρέπει διαρκώς να προασπίζονται μέσα από «αφηγήσεις» οι οποίες λαμβάνουν υπόψη τους την πρόσφατη ιστορική συγκυρία. Με βάση λοιπόν τις εμπειρίες των τελευταίων χρόνων (όπως την αποχώρηση της Μ. Βρετανίας από την ΕΕ καθώς και το «άνοιγμα της ψαλίδας» μεταξύ πλούσιου βορρά και φτωχού νότου) προκύπτουν νέα πεδία έρευνας. Πώς θα υπερασπισθούμε την ευρωπαϊκή μας ταυτότητα; Πώς θα αποφύγουμε να επανεξεταστεί το μέλλον της Ευρώπης σε νέες λιγότερο ευνοϊκές βάσεις για τους πολίτες της Ένωσης. Πρέπει σίγουρα να προσδιορισθούν νέοι μηχανισμοί διοίκησης, δημοκρατικοί και καθόλα αντιληπτοί από τον μέσο ευρωπαϊό πολίτη ο οποίος πρέπει να

παίζει καθοριστικό ρόλο στην επιλογή του πολιτικού προσωπικού που τον εκπροσωπεί. Προσδιορίζοντας πώς θα πετύχουμε την συνύπαρξη βασικών αρχών θα έχουμε τα εργαλεία για το μέλλον. Πρέπει πάνω από όλα να δούμε μέσα από ποιες αρχές και με βάση ποιους νέους κανόνες μπορεί να λειτουργήσει η ΕΕ προς όφελος όλων των πολιτών της.

Παράρτημα

ΠΙΝΑΚΕΣ & ΔΙΑΓΡΑΜΜΑΤΑ

Πίνακας 1: Γέννηση και Ολοκλήρωση του ελληνικού κράτους

ΑΙΩΝΑΣ	ΕΤΗ	ΓΕΝΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ
18 ^{ος}	1770-1821	Προεπαναστατική περίοδος. Εθνικά κινήματα στα Βαλκάνια, Αρχή διάλυσης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας
19 ^{ος}	1821-1827	Αγώνας για Ανεξαρτησία
	1827-1832	Γέννηση ανεξάρτητου ελληνικού κράτους
	1832-1922	Συγκρότηση εθνικού κράτους. Εδαφική επέκταση. Εθνική Ολοκλήρωση
20 ^{ος}	1922-1944	Τέλος Αλυτρωτισμού. Εκδημοκρατισμός και αρχή του Εθνικού Διχασμού/Κατοχή
	1946-1949	Εμφύλιος Πόλεμος
	1950-1974	Το «κράτος των εθνικοφρόνων»
	1974-1990	Εδραίωση της Δημοκρατίας/Εκδυτικισμός
	1990-σήμερα	Πολιτικός εκσυγχρονισμός

Πηγή: Clogg Richard: «Συνοπτική Ιστορία της Ελλάδας 1770-2000», Εκδόσεις Κάτοπτρο, β Έκδοση, Αθήνα 2003.

Πίνακας 2: Προσάρτηση Εδαφών βάσει των Διεθνών Συνθηκών

ΑΙΩΝΑΣ	ΕΤΟΣ		
19 ^{ος} αι.	1830	Πρωτόκολλο του Λονδίνου	Γέννηση Ανεξάρτητου Κράτους που περιλαμβάνει την Πελοπόννησο και μέρος της Στερεάς Ελλάδας. Το 1832 γίνεται ο τελικός διακανονισμός των συνόρων και η αμφισβητούμενη περιοχή της Λαμίας επιδικάζεται στην Ελλάδα
	1864	Βρετανική παραχώρηση	Νησιά Ιονίου
	1881	Συμφωνία της Κωνσταντινούπολης	Οθωμανική παραχώρηση Θεσσαλίας και κομμάτι της Ηπείρου
20 ^{ος} αι.	1912-13	Βαλκανικοί Πόλεμοι.	Μακεδονία, Κρήτη, Ήπειρος, Νησιά Αιγαίου

	Συνθήκη του Λονδίνου/ του Βουκουρεστίου	
1920	Συνθήκη των Σεβρών	Δυτική Θράκη
1923	Συνθήκη της Λωζάνης	Παραχωρείται η περιοχή της Σμύρνης, η Ανατολική Θράκη και τα Νησιά Ίμβρος και Τένεδος. Ανταλλαγή πληθυσμών
1947	Συνθήκη των Παρισίων. Ιταλική παραχώρηση	Δωδεκάνησα

* Εδαφική Επέκταση / Παραχωρήσεις

Πηγή: Clogg Richard: «Συνοπτική Ιστορία της Ελλάδας 1770-2000», Εκδόσεις Κάτοπτρο, β Έκδοση, Αθήνα 2003.

Πίνακας 3: Γεγονότα που σχετίζονται με την συγκρότηση κράτους και σύγχρονης εθνικής ταυτότητας στην Ελλάδα (1832-1922)

ΕΤΟΣ	ΓΕΓΟΝΟΣ
1832	Με το Πρωτόκολλο του Λονδίνου, η Ελλάδα αναγνωρίζεται ως ανεξάρτητο κράτος στα Βαλκάνια, και τίθεται υπό βρετανική, ρωσική και γαλλική κυριαρχία. Ορίζεται βασιλιάς ο Όθωνας (Εξορίζεται το 1862).
1833	Γίνονται οι πρώτες ανασκαφές στην Ακρόπολη. -1834. Ορίζεται ως νέα πρωτεύουσα του νεοσύστατου ελληνικού κράτους η Αθήνα. Ίδρυση στρατιωτικής σχολής (Σχολή Ευελπίδων).
1837	Ίδρύεται το Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο στην Αθήνα καθώς και η Ελληνική Αρχαιολογική εταιρεία. -1839 Έκδοση τρίτομου λεξικού της ελληνικής Γλώσσας του Άνθιμου Γαζή.
1841	Φιλολογικές μελέτες στο Άγιο Όρος. Ίδρυση της Εθνικής Τραπέζης. Ίδρύεται Μαιευτήριο στην Αθήνα.
1843	Ορίζεται Σύνταγμα και ως πολίτευμα της χώρας η Συνταγματική Μοναρχία -19 Φεβρουαρίου. Ίδρυση της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής. Ίδρυση Σχολής Καλών Τεχνών.
1850	Εκδίδεται η Ιστορία των Ελλήνων ποιητών και συγγραφέων του Κ. Ασωπίου. Αναγνωρίζεται το αυτοκέφαλο της εκκλησίας της Ελλάδος.
1856	Έναρξη κατασκευής μεγάλων δημοσίων έργων (κατασκευή οδών κ.λπ).
1860	Εκδίδεται η «Η Ιστορία του Ελληνικού έθνους» του Κ. Παπαρηγόπουλου. Έκδοση

	«Αρχαιολογικού Λεξικού» του Θ. Πανταζή.
1862	Εξορίζεται ο Όθωνας
1868	Ίδρυση εταιρείας Σιδηροδρόμων. Ίδρυση της Σχολής «Προς διάδοση των ελληνικών γραμμάτων» (1869).
1870	Δρακόντειοι νόμοι κατά της ληστείας. – 1871 Ίδρυση του Ωδείου Αθηνών. Αγροτική Μεταρρύθμιση. Έκδοση της «Μεσαιωνικής Βιβλιοθήκης» του Κ. Σάθα (1872).
1877	Ανασκαφές γάλλων αρχαιολόγων. Έκδοση του «Επιλόγου» της «Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους» του Κ. Παπαρηγόπουλου.
1879	Γίνονται οι πρώτες ανασκαφές στην Επίδαυρο.
1881	Επιδικάζεται στην Ελλάδα η Θεσσαλία και μέρος της Ηπείρου.
1882	Αρχίζει η διάνοιξη του Ισθμού της Κορίνθου (επί κυβερνήσεως Χ. Τρικούπη). Ίδρυση Σχολής Υπαξιωματικών. Αναδιοργάνωση της Σχολής Ευελπίδων.
1885	Ίδρυση Σχολής Ναυτικών Δοκίμων. Έκδοση της «Ιστορίας της Ελλάδος» του Σπ. Λάμπρου.
1889	Κατασκευή σιδηροδρόμων. Ναυπήγηση των θωρηκτών Σπετσών, Ύδρας και Ψαρών. Ίδρυση του Νοσοκομείου «Ευαγγελισμός».
1890	Κατασκευή Σιδηροδρόμων. Έκδοση της «Γενικής Ιστορίας» του Αν. Πολυζαΐδου.
1892	Ανασκαφές Γάλλων αρχαιολόγων στους Δελφούς. Κατασκευή σιδηροδρόμων (1893).
1896	Οι πρώτοι σύγχρονοι Ολυμπιακοί Αγώνες στην Αθήνα. Αρχίζει ο Μακεδονικός Αγώνας.
1899	Έκδοση του «Λεξικού της Ελληνικής Γλώσσας» του Αν. Κωνσταντινίδου. Ίδρυση εργαστηρίου Υγιεινής και Μικροβιολογίας (1900).
1901	Ίδρυση «Αιγινήτειου Νοσοκομείου». Ταραχές στην Αθήνα λόγω του Γλωσσικού ζητήματος. Αμερικανικές ανασκαφές (1902). Ίδρυση της Πολικλινικής Αθηνών (1903).
1909	Ίδρυση Βυζαντιολογικής Εταιρείας. Ίδρυση Νοσοκομείου Αφροδίσιων Νοσημάτων στην Αθήνα.
1912	Διοικητική διαίρεση της χώρας σε Δήμους και Κοινότητες. Αναγνωρίζεται η ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα. Έκρηξη Α' Βαλκανικών Πολέμων.
1913	Β' Βαλκανικοί Πόλεμοι.
1914	Ίδρυση Γενικών Αρχείων του Κράτους. Αναδιοργάνωση Εμπορικών

	Επιμελητηρίων. Ένωση των ελληνικών με τους ευρωπαϊκούς σιδηροδρόμους. Αγορά αμερικανικών θωρηκτών.
1919	Απόβαση ελληνικού στρατού στη Σμύρνη. Προσπάθεια κατάληψης της Μικράς Ασίας.
1920	Υπογραφή της Συνθήκης των Σεβρών. Παραίτηση κυβέρνησης Βενιζέλου.
1922	Μικρασιατική Καταστροφή. Περίπου ενάμιση εκατομμύριο πρόσφυγες που έμεναν για χιλιάδες χρόνια στην περιοχή της Μικράς Ασίας θα έρθουν στην Ελλάδα με την υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάνης.

Πηγή: Παπαρηγόπουλος Κωνσταντίνος: «Ιστορία του Ελληνικού Έθνους», 3^{ος} τόμος, Χρονολογικός Πίνακας, Αθήνα 1860.

Πίνακας 4: Πολιτειακές μεταβολές (1832-1974)

ΕΤΟΣ	ΓΕΓΟΝΟΣ
1832-1843	Απόλυτη Μοναρχία. (Όθωνας)
1844-1864	Συνταγματική Μοναρχία (Η Ελλάδα αποκτά σύνταγμα - 1844. Ο Όθωνας εξορίζεται - 1862).
1864-1909	Βασιλευομένη Δημοκρατία. (Νέο Σύνταγμα. Αρχή της Λαϊκής Κυριαρχίας. Αναλαμβάνει ο Γεώργιος ο 'Α, πρίγκιπας της Δανίας).
1909-1922	Βενιζελισμός. Κίνημα στο Γουδί (1909)
1922-1924	Βασιλευομένη Δημοκρατία. Γεώργιος ο Β'.
1924-1935	Β' Ελληνική Δημοκρατία. Κυβέρνηση Βενιζέλου (1928-1932). Δικτατορία Παγκάλου (1925). Νέο Σύνταγμα. Βενιζελικό κίνημα του 1933.
1935-1947	Παλινόρθωση της Μοναρχίας. (Γεώργιος ο Β'). Αποτυχημένο βενιζελικό κίνημα του 1935.
1936-1941	Στρατιωτικό καθεστώς (Δικτατορία Μεταξά)
1941-1944	Γερμανική κατοχή – Εθνική Αντίσταση
1946-1949	Εμφύλιος Πόλεμος
1949-1974	Βασιλευομένη Δημοκρατία. «Το Κράτος των Εθνικοφρόνων». Δικτατορία των Συνταγματαρχών (1967 - 1974).
1975 – σήμερα	Προεδρευομένη Κοινοβουλευτική Δημοκρατία

Πίνακας 5: Πολιτειακές μεταβολές πριν την εγκαθίδρυση αστικής Δημοκρατίας στην Ελλάδα

ΕΤΟΣ	ΓΕΓΟΝΟΣ
1821-1832	Επαναστατικές κυβερνήσεις (Α', Β' και Γ' Εθνοσυνέλευση)
1833-1843	Απόλυτη Μοναρχία
1843-1856	Συνταγματική Μοναρχία
1864-1874	Βασιλευομένη Δημοκρατία
1875-1908	«Αρχή της δεδηλωμένης» Κοινοβουλευτισμός
1924-1935	Β' Ελληνική Δημοκρατία

Πίνακας 6: Η δημιουργία εθνικών κρατών στα Βαλκάνια (1768 - 1922)

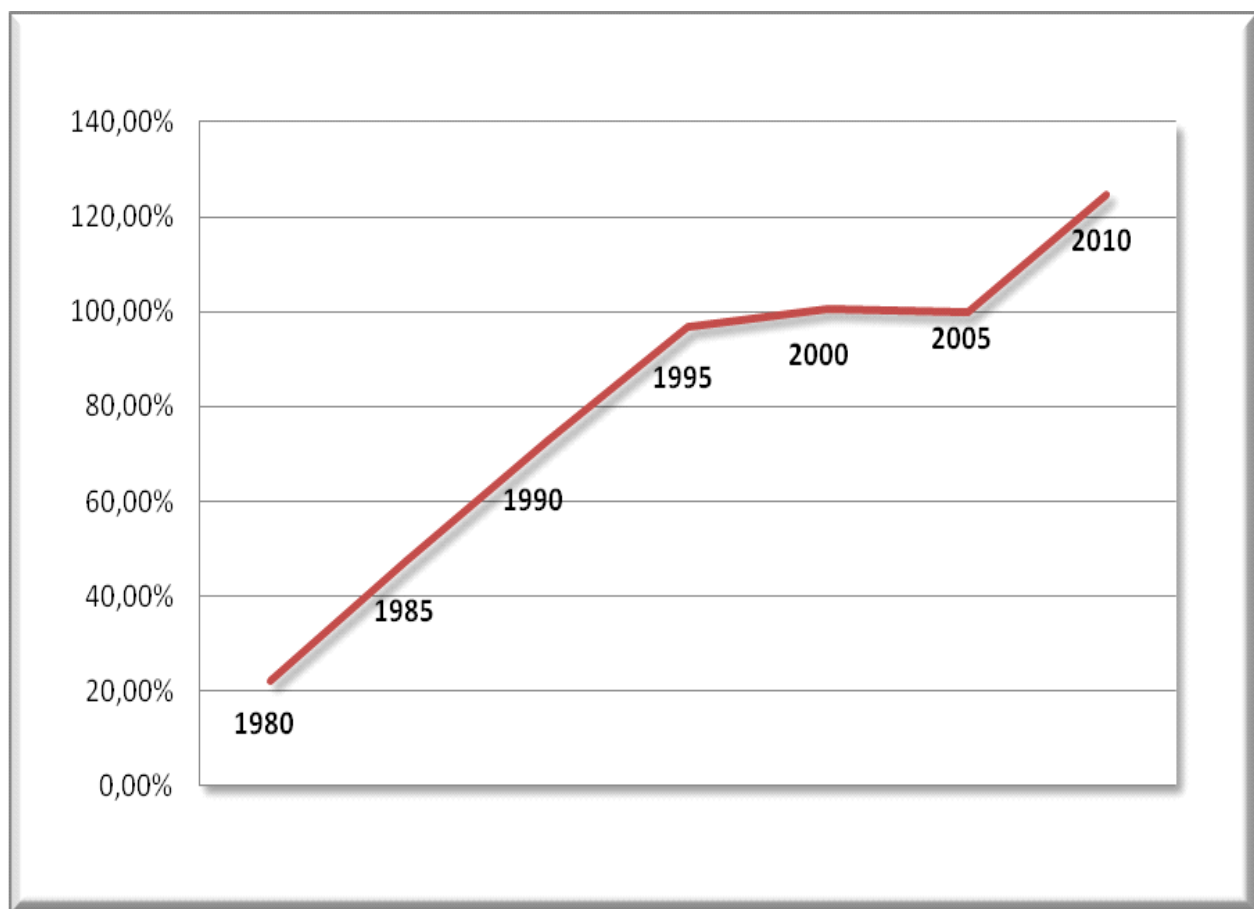
1768 – 1774	Πόλεμος τσαρικής Ρωσίας εναντίον Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (Α' Ρωσοτουρκικός Πόλεμος)
1770	Εξέγερση στην Πελοπόννησο με την υποκίνηση της Ρωσίας
1774	Συνθήκη του Κιουτσουκ Καϊναρτζή
1787 – 1792	Πόλεμος Ρωσίας/Αυστρίας εναντίον Οθωμανικής Αυτοκρατορίας
1804 – 1813	Πρώτος ξεσηκωμός των Σέρβων
1806	Ο Γ. Πέτροβιτς (Καραγεώργεβιτς ή Καραγιώργης) καταλαμβάνει το Βελιγράδι με τη βοήθεια της Ρωσίας
1807	Η Γαλλία καταλαμβάνει τα επτάνησα
1809 – 1814	Σχηματισμός ιλλυρικών επαρχιών συνδεδεμένων με την αυτοκρατορία του Ναπολέοντα
1812	Συνθήκη ειρήνης μεταξύ Ρωσίας και Οθωμανικής αυτοκρατορίας (Συνθήκη του Βουκουρεστίου) μετά από πιέσεις του Ναπολέοντα προς τη Ρωσία.
1813	Ανακατάληψη του Βελιγραδίου από τους Οθωμανούς
1814	Ιδρύεται η Φιλική εταιρεία στην Οδυσσό
1815 - 1817	Δεύτερος ξεσηκωμός των Σέρβων υπό τον δούκα Μίλος Ομπρένοβιτς. Τα Ιόνια νησιά Βρετανικό προτεκτοράτο (1815)
1817	Μεταφέρεται η Φιλική εταιρεία στην Κωνσταντινούπολη

1821 - 1830	Εθνικοαπελευθερωτικός αγώνας των Ελλήνων
1827	Ναυμαχία του Ναυαρίνου. Μ. Βρετανία, Γαλλία και Ρωσία εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας
1830	Υπογράφεται μεταξύ Μ. Βρετανίας, Γαλλίας και Ρωσίας το Πρωτόκολλο του Λονδίνου που είναι η πρώτη επίσημη, διεθνής διπλωματική πράξη η οποία αναγνώρισε την Ελλάδα ως ανεξάρτητο και κυρίαρχο κράτος.
1832	Η Ελλάδα αναγνωρίζεται ως ανεξάρτητο κράτος από την Υψηλή Πύλη. Δημιουργία του πρώτου ανεξάρτητου εθνικού κράτους στα Βαλκάνια
1833	Ο Όθων Α' γίνεται βασιλιάς της Ελλάδας
1835	Η Αθήνα γίνεται πρωτεύουσα του νέου ελληνικού κράτους
1848	Επανάσταση στη Μολδαβία και στη Βλαχία
1853 – 1856	Πόλεμος της Κριμαίας (Μ. Βρετανία, Γαλλία, Οθωμανική Αυτοκρατορία εναντίον της Ρωσίας)
1856	Με τη Συνθήκη των Παρισίων τερματίζεται το ρωσικό προτεκτοράτο στις ρουμανικές ηγεμονίες
1858	Ενοποίηση των ρουμανικών ηγεμονιών υπό τον ηγεμόνα Αλέξανδρο Κούζα
1860 – 1868	Ο Μιχαήλ Ομπρέμοβιτς γίνεται ηγεμόνας της Σερβίας
1863	Ο Γεώργιος Α' (γιος του βασιλιά της Δανίας) βασιλιάς των Ελλήνων
1870	Με σουλτανικό φερμάνι θεσπίζεται η αυτονομία της Βουλγαρικής εκκλησίας
1876	Εξέγερση Βοσνίας και Βουλγαρίας κατά της Οθωμανικής αυτοκρατορίας
1877 – 1878	Β' Ρωσοτουρκικός Πόλεμος. Συμμετοχή ρουμάνων στην πολιορκία της Πλέβνας
1878 – 1885	Συνέλευση αλβανών εθνικιστών στην Πρισρένη του Κοσσυφοπεδίου
1878	Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου (3 Μαρτίου). Δημιουργία μίας μεγάλης Βουλγαρίας. Συνθήκη του Βερολίνου (Ιούνιος). Ανεξαρτησία της Ρουμανίας, Σερβίας και αυτονομία της Βουλγαρίας.

1881	Μυστική αυστροσερβική σύμβαση
1881	Η Ελλάδα αποκτά τη Θεσσαλία και κομμάτι της Ηπείρου
1885	Σερβουβουλγαρικός πόλεμος
1897	Πόλεμος της Ελλάδας κατά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας για την Κρήτη
1903	Εξέγερση σλαβομακεδόνων κατά της Οθωμανικής διοίκησης στη Μακεδονία (Εξέγερση του Ίλιντεν)
1907	Εξέγερση αγροτών στη Ρουμανία
1908	Αποκατάσταση του οθωμανικού συντάγματος του 1876 μετά από πραξικόπημα των τούρκων εθνικιστών (Νεότουρκοι).
1908	Προσάρτηση της Βοσνίας – Ερζεγοβίνης από την Αυστροουγγαρία
1910	Ο Βενιζέλος Πρωθυπουργός στην Ελλάδα
1912	Α' Βαλκανικός Πόλεμος. Βούλγαροι, Μαυροβούνιοι, Σέρβοι και Έλληνες νικούν τους Οθωμανούς καταλαμβάνοντας περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στα Βαλκάνια.
1913	Συνθήκη του Λονδίνου
1913	Β' Βαλκανικός Πόλεμος: Σέρβοι και Έλληνες εναντίον των Βουλγάρων. Λήγουν οι εχθροπραξίες με τη συνθήκη του Βουκουρεστίου
1912 – 1914	Σχηματισμός του αλβανικού κράτους
1914 – 1918	Τα Βαλκανικά κράτη συμμετέχουν στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο
1918	Ανακήρυξη του βασιλείου Σέρβων, Κροατών και Σλοβένων. Ένωση της Τρανσυλβανίας με τη Ρουμανία
1919 - 1922	Ελληνοτουρκικός Πόλεμος
1922	Ελληνική ήττα. Ανταλλαγή πληθυσμών με την Τουρκία με τη συνθήκη της Λωζάνης (1923)

Πηγή: Μαζάουερ, Μαρκ: «*Τα Βαλκάνια*», εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2002 και Βερέμης, Θάνος: «*Βαλκάνια από τον 19^ο αιώνα ως τον 21^ο: Δόμηση και αποδόμηση κρατών*», Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2004.

Διάγραμμα 1: Εξέλιξη του Δημοσίου Χρέους στην Ελλάδα μετά το 1981

* Κυβερνήσεις:

1981-1989: Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα, Ανδρέας Παπανδρέου

1989-1990: Συγκυβέρνηση

1990-1993: Νέα Δημοκρατία, Κωνσταντίνος Μητσοτάκης

1993-1996: Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα, Ανδρέας Παπανδρέου

1996-2004: Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα, Κώστας Σημίτης

2004-2009: Νέα Δημοκρατία, Κώστας Καραμανλής

Πηγές: ΕΣΥΕ, Ευρωπαϊκή Επιτροπή

Διάγραμμα 2: Νέοι ιδεολογικοπολιτικοί συσχετισμοί στην Ελλάδα μετά την έλευση της παγκοσμιοποίησης (1990-2004)

<p>ΛΑ.ΟΣ</p> <p>Εκκλησιαστική ηγεσία</p> <p>Ν.Δ.</p> <p>(Λαϊκή Δεξιά)</p> <p>ΠΟΛ. ΑΝ</p>	<p>Κ.Κ.Ε</p> <p>ΔΙΚΚΗ</p> <p>Εθνικοπατριωτικό</p> <p>ΠαΣοΚ</p>
<p>Ν.Δ.</p> <p>(Ριζοσπαστικός</p> <p>Φιλελευθερισμός)</p> <p>Ν.Δ.</p> <p>(Νεοφιλελεύθεροι)</p> <p>Κόμμα</p> <p>Νεοφιλελεύθερων</p>	<p>Εκσυγχρονιστικό</p> <p>ΠαΣοΚ</p> <p>Οικολόγοι</p> <p>ΣΥ.ΡΙ.ΖΑ</p>

Σημείωση: Ο κάθετος άξονας (Εθνικό-Υπερεθνικό) ορίζει το πρότυπο διακυβέρνησης κάθε κόμματος ή φορέα στην Ελλάδα. Στον άξονα υπερεθνικό τοποθετούνται τα κόμματα που θεωρούμε ότι ακολουθούν το διεθνοποιημένο μοντέλο κράτους (internationalized state) έτσι όπως καθορίστηκε μετά την έλευση της παγκοσμιοποίησης (1990-2004). Τα κόμματα αυτά δρουν υπό την επιρροή τόσο των εξωτερικών πιέσεων όσο και των εσωτερικών συσχετισμών σε αντίθεση με εκείνα που θεωρούν ότι ασκούν μία «αδέσμευτη εθνική πολιτική». Ο οριζόντιος άξονας (Δεξιά-Αριστερά) αντιπροσωπεύει το μεταπολιτευτικό δίπολο των ελληνικών κομμάτων που ίσχυσε την περίοδο (1974-1989).

ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ

1. Ποια ήταν κατά τη γνώμη σας τα κυρίαρχα στοιχεία της Μεταπολίτευσης και του δημόσιου λόγου στη μεταπολιτευτική περίοδο;
2. Παρατηρείτε έλλειψη ρυθμιστικών κανόνων που αφορούν εν γένει τη λειτουργία του κράτους στην Ελλάδα; Αν ναι πού πιστεύετε ότι οφείλεται αυτό;
3. Ποιοι λόγοι θεωρείτε οδήγησαν στην οικονομική κρίση και στην κρίση του κομματικού συστήματος στην Ελλάδα, εάν λάβουμε υπόψη μας την περίοδο από την Μεταπολίτευση και μετά;
4. Ποια είναι τα κύρια χαρακτηριστικά στη δημόσια χρήση του λόγου στην Ελλάδα αναφορικά με τη «φυλετική ταυτότητα», την «ιστορική-πολιτιστική ταυτότητα», «εθνική ανεξαρτησία», «φιλελεύθερη-δημοκρατική παράδοση», «πολυπολιτισμική ταυτότητα»;
5. Ποια μέτρα θα έπρεπε κατά τη γνώμη σας να είχε πάρει η Ευρωζώνη για να βοηθήσει την Ελλάδα να αντιμετωπίσει την κρίση χρέους;
6. Πιστεύετε ότι αλλάζει η εθνική «αφήγηση» στην Ελλάδα μετά την ένταξη της χώρας στη νομισματική Ένωση υπό όρους Παγκοσμιοποίησης, και αν ναι με ποιο τρόπο;

ΑΠΑΝΤΗΣΕΙΣ

Κώστας Κιλτίδης:

1. *«Η πλειοδοσία των κομμάτων, αλλά και των παρατάξεων για δημοκρατικές ελευθερίες που άγγιξαν την ελευθεριότητα. Η ανάκτηση των δημοκρατικών ελευθεριών, δυστυχώς προχώρησε την κρατικίστικη αντίληψη στην οικονομία. Γκρεμίστηκε η δομή της ελληνικής γλώσσας, σταδιακά εκφυλίστηκε το αξιακό σύστημα των Ελλήνων, που έμπαινε σε συναγωνισμό δημοκρατικότητας. Επήλθε ποιοτική μετατροπή ιδεολογιών και αναζητήσεων χωρίς συνείδηση του γίνεσθαι από τους πολίτες. Κυριάρχησε ο αριστερός λόγος ως συνέπεια της δικτατορίας, αφού γνήσιος δεξιός ή φιλελεύθερος λόγος δεν ακούστηκε ποτέ, εκτός από τις αναλαμπές μετά το '50. Γενικώς η χώρα προχώρησε αντιστρόφως ανάλογα των διεθνών εξελίξεων και των σύγχρονων ρευμάτων.»*

2. *«Απουσίαζαν οι σταθερές του πολιτικού συστήματος, γι' αυτό εξέλειπαν οι ρυθμιστικοί κανόνες. Στο πολίτευμα της Προεδρευομένης Κοινοβουλευτικής Δημοκρατίας κυριάρχησε η διαστροφή και στην καλύτερη περίπτωση η στρέβλωση. Σύγχυση αρμοδιοτήτων σε όλα τα επίπεδα. Ανάμειξη εξουσιών και στο τέλος υποταγή της πολιτικής στα ΜΜΕ και στα επιχειρηματικά συμφέροντα. Θεωρώ η ανάταξη της πολιτικής ζωής επιβάλλει ή Προεδρική Δημοκρατία ή Συνταγματική κατοχύρωση της εσωκομματικής δημοκρατίας στα κόμματα.»*

3. *«Η κρίση είναι θεσμική και ύστερα βαθύτατα πολιτική. Οι Έλληνες πολιτικοί της Μεταπολίτευσης, μπέρδεψαν την δημοκρατία με τη διοίκηση, το κράτος με τα κόμματα. Αντί να δακτυλοδεικτούν την παραγωγή και τη δημιουργία, θέσπισαν τη δημοσιουπαλληλική ιδιότητα. Αντί του ισχυρού κράτους, υπηρέτη, ελεγκτή και επόπτη, δημιούργησαν το αχανές δημοσιουπαλληλικό πλέγμα του κρατικού εμπορίου και της κρατικής παραγωγής. Πάνω απ'όλα όμως χάθηκε η γλώσσα, το νόημα και η πολιτική. Το τέλος ήταν νομοτελειακό*

με αμφίβολο τον χρόνο που θα επέλθει. Ανίκανες ηγεσίες επιτάχυναν τον θάνατο.»

4. *«Η σύγχυση είναι τρομακτική. Συγχέονται έννοιες όπως η φυλή, το κράτος, το έθνος, το δημόσιο, η κοινωνία. Άνθρωπος σήμερα αδυνατεί να συνεννοηθεί με άνθρωπο. Εκτιμώ ότι θα επέλθει ποιοτική μετατροπή από τη συσώρευση την ποσοτική που πραγματοποιείται στο πολιτιστικό φορτίο της κοινωνίας. Αδυνατώ να προσδιορίσω την ένταση της μετατροπής προς το εθνικότερο ή κοινωνικότερο. Κατάφερε η όποια πολιτική ηγεσία να δικαιώσει τη συνωμοσιολογία και τα σενάρια εξουσιασμού και όχι απλώς τη φτωχοποίηση της χώρας και των πολιτών. Γι' αυτό δεν ξέρω πως θα εκτιναχθεί το καπάκι από το καζάνι που βράζει όχι μόνο με νερό.»*

5. *«Α. Θα έπρεπε η βοήθεια να είναι της Ευρωζώνης αποκλειστικά.*

Β. Αυτοτελής προς το τραπεζικό σύστημα και το κράτος.

Γ. Θέσπιση πλαισίου και στόχων ανάλογων για όλα τα κράτη μέλη της ευρωζώνης.

Δ. Υπερέταση αυτών από τη χώρα μας.

Ε. Πολιτική εγγυοδοσίας και ομολόγων.

ΣΤ. Σε αδυναμία προσφυγή στο ΔΝΤ και τριετής αυτόνομη πορεία της χώρας με διπλό νόμισμα.»

6. *«Η ελληνική πολιτεία και οι πολίτες της πρέπει να κατανοήσουν ότι καλούνται να ζήσουν στη νέα πραγματικότητα. Με πλαίσιο ποσοτικό και άλλο ποιοτικό περιεχόμενο, ανάλογο της υπόστασης τους και των διεθνών συγκυριών. Οι συνθηκές παγκοσμιότητας και όχι παγκοσμιοποίησης είναι πρόκληση και συγκριτικό πλεονέκτημα για τον Έλληνα.»*

Νικόλαος Κλίτος:

1. *«Το 1974, ευχή και προσδοκία όλων των Ελλήνων ήταν στην πατρίδα μας, με την τότε πολιτική ηγεσία, να αποκατασταθεί η έννομος τάξη, να λειτουργήσουν οι δημοκρατικοί θεσμοί μέσα στα πλαίσια ενός κράτους δικαίου. Χωρίς αμφιβολία αυτό είχε επιτευχθεί. Η λειτουργία των θεσμών, επέτρεψε στην κυβέρνηση και στα πολιτικά κόμματα να συντάξουν και να ψηφισθεί από την Βουλή των Ελλήνων ο νέος καταστατικός χάρτης και να τεθεί σε ισχύ το 1975 το νέο Σύνταγμα της χώρας μας.*

Έτσι ολοκληρώθηκε ο θεσμικός κύκλος με την έναρξη της μεταπολιτευτικής περιόδου.

Παρά τις αναταράξεις κατά καιρούς ή και αντιπαραθέσεις κομμάτων και κυβέρνησης θεσμοθετήθηκαν σειρά σοβαρών νομοθετημάτων σχεδόν με σύμπλευση της μείζονος αντιπολίτευσης και των μικρών κομμάτων με την κυβέρνηση ώστε η ελεύθερη έκφραση, η κίνηση ιδεών και η θεσμική προστασία εκείνων που την εκφράζουν να αναγνωρίζεται εντός και εκτός Ελλάδος, γεγονός που επιβεβαιώνεται εκ του ότι η χώρα μας, ώριμη Δημοκρατία, έγινε δεκτή η ένταξη μας στην Ευρωζώνη.

Έχουμε εδώ υποχρέωση τιμητικά να αναφερθούμε στην πρώτη κοινοβουλευτική περίοδο 1974-1977 όπου στη Βουλή των Ελλήνων υπηρετούσαν και κοσμούσαν προσωπικότητες υψηλού κύρους, γνώσης και σοφίας και διδαχής στήριζαν με την παρουσία τους και με τον δικό τους ισχυρό λόγο το πολίτευμα και τους θεσμούς και όχι μόνο.

Υπήρξαν φωτεινά παραδείγματα πολιτικών ανδρών για τους σύγχρονους νέους πολιτικούς ακόμη και τους απλούς πολίτες.

Αξίζει τον κόπο οι νεώτερες γενεές των Ελλήνων να ανεδαφήσουν μνημεία – πρακτικά της τότε εποχής της Βουλής, ίδια των νέων πολιτικών και θα είναι χρήσιμος οδηγός στην πολιτική τους πορεία. Δεν παραλείπω να τονίσω, ότι η μεταπολιτευτική περίοδος είχα και πολύ μελανά σημεία, όμως και αυτά αποτρεπτικά διδάσκουν, αφού βαθύ γνώρισμα είναι ότι τέτοιες καταστρεπτικές πολιτικές συμπεριφορές, είναι γνώρισμα του πολιτικού μας βίου.

Με λύπη αναφέρομαι στις αρνητικότητες της πολιτικής μας ζωής, ακόμη και στην μεταπολιτευτική περίοδο στο βωμό της οποίας θυσιάστηκαν κατακτήσεις. Αντιπαραθέσεις και πολιτικές συγκρούσεις που αποτελούν την γάγγραινα της χώρας μας. Τέλος αναφέρω το κορυφαίο γεγονός που σφράγισε θετικά τη μεταπολιτευτική περίοδο, την ένταξη της πατρίδος μας στην Ευρωζώνη των 12. Τα οφέλη πολλαπλά και είναι κρίμα που δεν τα αξιοποιήσαμε όσο έπρεπε.»

2. *«Η εύρυθμη λειτουργία του Κράτους είναι θέμα όλων των εποχών. Η πρώτη γενική θεώρηση του ερωτήματος είναι ότι η πολιτεία μας, αφής λειτούργησε, εδώ και 200 χρόνια, δεν πάσχει από έλλειψη κανόνων δικαίου αλλά από υπερπληθώρα ρυθμιστικών κανόνων. Είναι η αχίλλειος φτέρνα της δημόσιας ζωής της χώρας.*

Η πολυνομία, συχνά πολυδαίδαλος, είναι βαθύ γνώρισμα του δημοσίου βίου μας. Δεν αμφισβητείται ότι κατά καιρούς ανελήφθησαν πρωτοβουλίες σε εθνικό επίπεδο εγχώριες και μετακλήσεις κορυφαίων αλλοδαπών, ξένοι εμπειρογνώμονες με πενιχρά όμως αποτελέσματα κυβέρνησαν την χώρα κοινοβουλευτικοί ή δοτοί ακόμη κατά παραχώρηση από την Ευρώπη και ξένοι γι' αυτόν τον σκοπό, αλλά τέτοιο είναι το ριζικό μας, η αφομοιωτική ικανότητα, αρνητική συνήθως, της φυλής μας, το πρόβλημα και σήμερα να είναι άλυτο ίσως και χειρότερο. Φυσικά και ο Έλλην πολίτης έχει τις ευθύνες του. Μάχεται για ίδια συμφέροντα, συχνά παρασύρεται συνειδητά στη παράκαμψη ή στην αποφυγή συμμόρφωσης προς την νομιμότητα.

Για να θυμηθούμε το «Δώστε μου χρηστούς πολίτες για να σας κάνω ιδανική πολιτεία» πρέπει όμως να τονισθεί ότι μεταξύ κράτους και πολίτη κυριαρχεί η έλλειψη εμπιστοσύνης και δυσπιστίας.

Η γεφύρωση αυτού του χάσματος είναι ανάγκη οι διοικούντες να καλύψουν και με τις πράξεις τους και με διδαχή στα θρανία και στα σχολεία, με συνεχή παιδεία.

Κυκλοφόρησαν πίνακες φοροφυγάδων με ανειλικρινείς φορολογικές δηλώσεις, ακόμη και σήμερα, στους πράγματι ειλικρινείς φορολογούμενους

ποτέ δεν ακούστηκε ένας «ΕΠΑΙΝΟΣ» αλλά τουναντίον προσπάθεια και στον ειλικρινή να αποδείξει ότι δεν είναι. Είναι κρίμα γιατί αυτός ο τόπος να χάνει ευκαιρίες διορθώσεις της Εθνικής πορείας του.

Είμαστε και παραμένουμε Βαλκάνιοι, καίτοι τυπικά ΕΥΡΩΠΑΙΟΙ.

Το βάρος να απαλειφθούν, στους άρχοντες και αρχόμενους τα ελαττώματα που περνούν ακόμη της βρεφικής τους ηλικίας πέφτει στους ώμους των νεωτέρων γενεών. Ας το ελπίζουμε. Τέλος για όλα τα παραπάνω τι μπορούμε να κάνουμε;

Επιβάλλεται στην προσεχή αναθεώρηση του Συντάγματος, που ούτως ή άλλως θα γίνει, να προβλεφθεί η σύσταση Σχολής Δημόσιας Διοίκησης και να ορίζεται ότι στα ανώτατα αξιώματα ήτοι πρωθυπουργοί, υπουργοί, βουλευτές προϋπόθεση ανακήρυξης ως υποψηφίων, πέρα από την ηλικία, θα είναι το πτυχίο δημόσιας διοίκησης και όχι μόνο. Από κάπου πρέπει να αρχίσουμε, και ας αρχίσουμε από το τελευταίο πέρα από την γενική παιδεία.»

3. «Το Σύνταγμά μας καθιερώνει και προστατεύει την λειτουργία των κομμάτων. Η ειδοποιός διαφορά κάθε δημοκρατικού πολιτεύματος είναι η εναλλαγή των κομμάτων στην εξουσία.

Η διακυβέρνηση της χώρας από αυτά, άλλοτε ήταν επιτυχής και άλλοτε δεν ανταποκρίθηκαν στην εμπιστοσύνη του λαού.

Τα αίτια πολλά. Νοοτροπίες ηγετών, ιδεολογικές συγκρούσεις, λαϊκισμοί έχουν το μερίδιο ευθύνης. Όμως αν ρίξουμε μία ματιά στο βάθος του χρόνου θα διαπιστώσουμε ότι κατά καιρούς ανά 10 έτη είχαμε από εσωτερικά και εξωγενή γεγονότα διακοπή της εθνικής μας ζωής για να αρχίζουμε κάθε φορά από την αρχή ανάμεσα στα ερείπια της χώρας. Τρία μόνο γεγονότα ο Α΄ και Β΄ παγκόσμιος πόλεμος και στη συνέχεια ο εμφύλιος σπαραγμός. Ο τελευταίος δε τυράννησε τον ελληνικό λαό επί μία 10ετία, όταν ολόκληρη Ευρώπη ανέκαμπτε, ενώ εμείς, το κράτος πάσχιζε εκ των ενόντων να απαλύνει ή να θεραπεύσει τις χαϊνύουσες πληγές των συνανθρώπων μας.

Με αυτά τα βιώματα φθάσαμε στη Μεταπολίτευση του 1974. Πάρα ταύτα μπορούμε να ισχυρισθούμε ότι οι προσπάθειες απέδωσαν θετικά αποτελέσματα, όπως επίσης ότι έγιναν και λάθη.

Είναι ανάγκη όμως να παραμείνουμε επ' ελάχιστο στο κορυφαίο γεγονός της ένταξής μας στην Ε.Ε. Θεωρώ ότι ήταν η ευκαιρία του έθνους μας. Η συμμετοχή των κρατών – μέλος της Ευρωζώνης στο κοινό ταμείο της Ε.Ε. ήταν από τον προϋπολογισμό κάθε χώρας (1%), η κατανομή των κονδυλίων και ο καταμερισμός γινόταν μόνο προς τις οικονομικά ασθενέστερες χώρες για να είναι έτοιμες να ακολουθήσουν τις πλουσιότερες εκσυγχρονίζοντας την διοίκηση και τις υποδομές των χωρών αυτών.

Το 1979 ο τότε πρωθυπουργός που πέτυχε την ένταξη είπε στην διεθνή έκθεση Θεσσαλονίκης «Αν έχουμε διεθνή συγκυρία ειρήνης, σταθερή οικονομική πορεία, πρόβλεψη και όραμα και μυαλό είναι βέβαιο ότι θα πετάξουμε προς την ευημερία».

Δυστυχώς η παρεχόμενη βοήθεια με ταυτόχρονο υπερδανεισμό αντί να κατευθύνεται σε εκσυγχρονισμό του κράτους και σε έργα υποδομής που οδηγούν στην οικονομική ανάπτυξη όλα αυτά τα κεφάλαια κάλυψαν καταναλωτικές ανάγκες και παροχές για εκλογικά οφέλη.

Οι πολιτικές αντιπαραθέσεις, γνώριμες ? γνωστές? της πολιτικής ζωής μας, η κατασπατάληση των εισροών από την Ε.Ε. επίσπευσαν την οικονομική κρίση και ύφεση. Θλίψη προκαλεί πως η νεώτερη γενεά των πολιτικών δεν αντελήφθησαν έγκαιρα τον τυφώνα και παρέμειναν ανήμποροι να τον αντιμετωπίσουν. Ολόκληρο το έθνος περιμένει αν τα μνημόνια της Ε.Ε. για την Ελλάδα έχουν διέξοδο.

Τέλος σαν γενικό συμπέρασμα η 30ετία της Μεταπολίτευσης κρίνεται θετική, επί μακρόν οι Έλληνες έζησαν, μακαρίως, αλλά για τα επακόλουθα αιτιώμεθα: εις έκαστος εαυτόν.»

4. *«Τα παραπάνω ερωτήματα, καθένα ξεχωριστά είναι ξεχωριστή πραγματεία, πεδίο λαμπρό των δημοσιογράφων.*

Ευχές και καλή επιτυχία...»

5. «*Η Ε.Ε. και την επί 30 έτη συλλογική λειτουργία της, εκ του αποτελέσματος, απεδείχθει αθωράκιστη από μηχανισμούς αμύνης και αντιμετώπισης της κρίσης, ανέτοιμη και εκτεθειμένη στους οικονομικούς ανέμους της ύφεσης.*

Στην επιλογή των προτεραιοτήτων της Ευρωπαϊκής Πολιτικής και ειδικότερα της ΕΥΡΩΖΩΝΗΣ αντί η επιλογή αυτής και των ηγεσιών της να είναι η δημιουργία και ισχυροποίηση θεσμών και η λειτουργία αυτών για την προστασία της, οι κυρίαρχες χώρες (Γερμανία, Γαλλία, Αγγλία) κατεχόμενες από το σύνδρομο ενός άκρατου εθνικισμού και συμφέροντος απερρόφησαν και την τελευταία σταγόνα οικονομικής ανάπτυξης των χωρών του νότου.

Η Συνθήκη της Ρώμης, της οποίας ο κορυφαίος θεσμός είναι «Η ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΗ» και κυρίως λησμονήθηκε η ΡΗΤΡΑ «όλοι για έναν και ο ένας για όλους». Σήμερα είναι... το ΖΗΤΟΥΜΕΝΟ!

Δεν είναι θέμα αντιμνημονιακής τοποθέτησης και προσέγγισης. ΟΧΙ. Αλλά η Ευρωζώνη υπήρξε κατώτερη των προσδοκιών για τους λαούς που προσεχώρησαν στην ένωση και πίστεψαν τότε στην τρίτη και μεγαλύτερη δύναμη ισορροπίας στον κόσμο για ειρήνη και ευημερία. Μπορούσε η ΕΥΡΩΠΗ. Ίσως και οι ελλειμματικές και ανεπαρκείς ηγεσίες των τελευταίων ετών, να συντέλεσαν στο να χαθεί αυτός ο ρόλος της Ε.Ε.

Είναι ακόμη καιρός η ΕΥΡΩΖΩΝΗ να συνέλθει οικονομικά, ισχυρές χώρες να δαμάσουν τον εθνικισμό τους και να αντιληφθούν τα λάθη, να διανύσουν την απόσταση και να διορθώσουν τα σφάλματα.

Για την πατρίδα μας, τι έπρεπε να γίνει;

Αντί των μνημονίων, δεσμεύοντας τον πλούτο της χώρας, ακόμη και τους μελλοντικούς υδρογονάνθρακες, να θυμηθούν την «θεσμική Αλληλεγγύη» και όχι επί 5 συνεχή έτη να σβησθεί και το τελευταίο λυχνάρι ανάπτυξης στη χώρα μας.

Κύριο μέλημα των εκπροσώπων τους (ΤΡΟΙΚΑ) ήταν να βυθίσουν την χώρα σε οικονομικό μαρασμό και ελεγχόμενη χρεοκοπία, ενώ έπρεπε να ενισχύσουν την ανάπτυξη και ανταγωνιστικότητα. Η σύγκρουση των

οικονομολόγων και αντιπαράθεση των θέσεων τους οδηγεί ότι η ΕΥΡΩΠΗ είναι σε λανθασμένη κατεύθυνση.

Είναι κρίμα η χώρα μας με προϋπολογισμό 2% της ΕΥΡΩΖΩΝΗΣ να είναι μοναδική περίπτωση επί 5 χρόνια να συνεχίζει να βρίσκεται στο χάος της ύφεσης. Ο δανεισμός και το υψηλό επιτόκιο οδηγεί στη συνεχή αύξηση του χρέους και σε καταστροφικό αδιέξοδο.

Μένει όμως αναπάντητο το ερώτημα: Η Ελλάδα είναι ανεύθυνη ή καλύτερα χωρίς δικές της ευθύνες; Ασφαλώς ΟΧΙ. Στη ζωή των Εθνών, υπάρχουν άξιοι ηγέτες που μαζί με τους λαούς της μεγαλουργούν. Και το αντίθετο, υπάρχουν ηγεσίες που οδηγούν τους πολίτες και τον τόπο στην καταστροφή ή τουλάχιστο σε παρακμή.

Ο Στρατάρχης ΜΟΝΤΓΚΟΜΕΡΥ, με εντολή των συμμάχων 1,5 χρόνο νωρίτερα πριν καταρρεύσει η ΓΕΡΜΑΝΙΑ, με επιτελικούς σχεδίασε επί 1,5 χρόνο τον επισιτισμό και βοήθεια της Γερμανίας την επομένη του πολέμου. Τιμωρούνται λοιπόν, πιθανώς οι ηγεσίες, όχι οι πολίτες της χώρας που ατύχησε με τις ηγεσίες του.

Και η πρόταση στη διαφωνία;

Την απάντηση θεμελιώνει η φωνή του Γερμανού φιλοσόφου ΧΑΜΕΡΜΠΑΣ στην Αθήνα που διεκήρυξε: «Στην Ε.Ε. υπάρχει μία σκοτεινή πλευρά. Είναι το αυξανόμενο έλλειμμα δημοκρατίας. Χρειάζεται δημοσιονομική πολιτική σε όλα τα επίπεδα, ως το φορολογικό κ.λ.π. και χωρίς αυτά δεν μπορεί να επιστρέψει στην ανάπτυξη και σταθερότητα στο προσεχές μέλλον». Και συνεχίζει «...χωρίς πολιτική αλληλεγγύης δεν μπορεί να ενισχυθεί η ανάπτυξη και η ανταγωνιστικότητα στην Ευρωζώνη». ΕΙΘΕ...»

6. «Η παγκοσμιοποίηση έχει τις ρίζες της και ξεκινά από τα τέλη του Β' παγκοσμίου πολέμου. Ξεκίνησε η συνεργασία των διεθνών οργανισμών με την δημιουργία του ΟΗΕ, αργότερα οι τρεις μεγάλοι οικονομικοί οργανισμοί, το ΔΝΤ-ΠΟΕ και η παγκόσμια τράπεζα και οι δευτερογενείς άτυποι οργανισμοί G8 και G20. Αφετηρία αυτών ήταν αφ' ενός η συνεργασία και η αναζήτηση

κανόνων διεθνούς Δικαίου ώστε σιγά-σιγά άρχισε η συστηματοποίηση ενός ενιαίου διεθνούς δικαίου.

Αυτή η προετοιμασία είναι απαραίτητη. Οι διεθνείς αυτοί οργανισμοί και ιδρύματα προσδίδουν την απαραίτητη ισχύ στις εθνικές Κυβερνήσεις για να εφαρμοσθούν όταν έλθει η ωρίμανση ένα διεθνές δίκαιο με στόχο την πολυπόθητη παγκοσμιοποίηση ή τουλάχιστο να γίνουν τα πρώτα βήματα. Σαν συμπέρασμα της στιγμής το θέμα ψηλαφείτε. Πρέπει να χυθεί πολύ μελάνι. Είναι παρακινδυνευμένο να εξαχθούν στέρεα συμπεράσματα για την πορεία. Οι αρχιτέκτονες δυσκολεύονται γιατί δεν πείθουν τα κράτη, που αν και υπάρχει η παρουσιάζεται ένα έλλειμμα δημοκρατίας, ο εθνικισμός της επιμέρους κρατών είναι ανυποχώρητος. Επομένως όλα αυτά μπορούν να ξεπεραστούν μόνο με μία αύξηση δημοκρατίας σε διακρατικά επίπεδα.

Αξίζει εδώ να αναφέρουμε τα λεχθέντα στο συνέδριο των φιλοσόφων από τον κ. Χάμερμπας: «Η νομιμοποίηση αυτής της διακρατικής συμφωνίας και δημοκρατίας θα γίνει εφικτή μόνο όταν συνδυασθούν με διαφορετικό τρόπο τα τρία βασικά συστατικά τα οποία συναποτελούν κάθε δημοκρατικό σύστημα: ο κόσμος ως φορέας της πολιτικής βούλησης, το κράτος ως οργανισμός που επιτρέπει στους πολίτες να δρουν πολιτικά και συλλογικά και η νομικά κατοχυρωμένη κοινωνία των πολιτών, ως εθελοντική ένωση ελευθέρων και ίσων ιδιωτών».

Η παγκόσμια διακυβέρνηση των εθνών είναι ακόμη ευφημισμός διότι συμπεριφορές κρατών ισχυρών συχνά επέδειξαν ασύγγνωστη δολιότητα.

Αφού λοιπόν θέσαμε άκρως περιληπτικά τα ανωτέρω είναι πού δύσκολο να αποδεχθούμε και να απαντήσουμε καταφατικά σε πόση έκταση θα επηρεασθούν ή θα αλλάξουν τα εθνικά μας χαρακτηριστικά σε ότι αφορά και την παγκοσμιοποίηση.

Σε επίπεδο Ε.Ε. αυτές και άλλες αλλαγές είναι προφανείς στο εσωτερικό μας δίκαιο, το δίκαιο της Ε.Ε. που κατισχύει τα εσωτερικά κάθε χώρας μέλους της Ευρωζώνης την κοινή πορεία στην οικονομική πολιτική και εξωτερική, ο

συνταγματικός χάρτης της Ε.Ε. μέγιστο βήμα για την οικονομική και πολιτική ένωση που είναι το όνειρο ή πρέπει να είναι το όνειρο της Ε.Ε. κ.α.»

Ντίνος Ρόβλιας:

1. *«Στα χρόνια της Μεταπολίτευσης ο ελληνικός λαός είχε την ευκαιρία να απολαύσει ουσιαστική δημοκρατία και ελευθερία, όσο σε καμία άλλη περίοδο της σύγχρονης ιστορίας μας. Δυστυχώς, σε αρκετές περιπτώσεις υπήρξε κατάχρηση των δημοκρατικών δικαιωμάτων και των ελευθεριών. Η κατάχρηση αυτή, τις περισσότερες φορές, έθιγε δικαιώματα άλλων. Υπήρξε όμως, στις περιπτώσεις αυτές, συνήθως ανοχή, τόσο της κοινωνίας, όσο και του κράτους, καθώς και πλημμελής εφαρμογή των νόμων. Παράλληλα ο δημόσιος λόγος ακολουθούσε κυρίως «ευχάριστα» μονοπάτια. Η πλειοδοσία υποσχέσεων μετεξελίχθηκε σε υλοποίηση «πληθωριστικών» καταστάσεων μέσω δανεισμού, ο οποίος τελικά τέθηκε εκτός ελέγχου. Ενώ επιτεύχθηκαν βασικοί στόχοι της ελληνικής πολιτικής, ιδιαίτερα σε σχέση με τον ευρωπαϊκό προσανατολισμό της χώρας και την άνοδο του βιοτικού επιπέδου, χάθηκε ο στόχος του εκσυγχρονισμού του κράτους και της μάχης κατά της διαφθοράς. Στην πολιτική δε μπορεί να είναι όλα άσπρα ή όλα μαύρα. Έτσι και η τελική εικόνα της εποχής της Μεταπολίτευσης, έχει τα θετικά και τα αρνητικά της σημεία.»*

2. *«Θα παρατηρούσα πληθωρισμό ρυθμιστικών κανόνων σε σχέση με τη λειτουργία του κράτους και όχι έλλειψη. Αν αναζητούσαμε ελλείψεις, αυτές θα τις εντοπίζαμε αφενός στον συντονισμό μεταξύ των υπηρεσιών και αφετέρου στον συντονισμό μεταξύ των πολιτικών προσώπων. Δεν υπάρχει σταθερή δομή διοικητικού και πολιτικού συντονισμού στο ελληνικό κράτος και αυτό είναι ένα από τα βασικά προβλήματα. Επίσης, οι δομές της δημόσιας διοίκησης δεν είναι σύγχρονες. Χρειάζονται αξιολόγηση και αναμόρφωση.»*

3. *«Όπως προανέφερα ο υπερβολικός δανεισμός είναι η βασική αιτία της οικονομικής κρίσης, η οποία εξελίχθηκε σε κοινωνική και πολιτική. Δυστυχώς,*

οι αρμόδιοι για την οικονομία δεν μπόρεσαν ή δεν θέλησαν να αντιμετωπίσουν το πρόβλημα, το οποίο συνεχώς διογκώνονταν, ιδιαίτερα δε την περίοδο 2004-2009. Εκτός του δανεισμού αρνητικό ρόλο έπαιξε η σταδιακή αποβιομηχάνιση της χώρας, καθώς και η λανθασμένη αγροτική πολιτική, που βασίστηκε σχεδόν αποκλειστικά στις κοινοτικές επιδοτήσεις.»

4. «Ανάλογα με τις κρατούσες κοινωνικοπολιτικές συνθήκες διαμορφώνεται η χρήση φράσεων - συνθημάτων στον δημόσιο λόγο. Αν θέλετε, η ανάλυση της κάθε μιας μπορεί και να παραπέμπει σε συγκεκριμένο πολιτικό χώρο και σε συγκεκριμένη χρονική περίοδο. Η «φυλετική ταυτότητα» μας θυμίζει την πρόσφατη και συγκυριακή άνοδο της ακροδεξιάς όχι μόνο στην Ελλάδα, αλλά και σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Η «ιστορική - πολιτιστική ταυτότητα» παραπέμπει σε μια διαχρονική τοποθέτηση κομμάτων της αστικής κοινοβουλευτικής δημοκρατίας. Η «εθνική ανεξαρτησία» προβλήθηκε με άλλο στοιχείο επικαιρότητας αμέσως μετά την Μεταπολίτευση από τον Ανδρέα Παπανδρέου, αλλά επανέρχεται σήμερα με διαφορετικά χαρακτηριστικά, όταν η οικονομική κατάσταση μπορεί να οδηγεί ακόμη και σε εκπτώσεις σε ζητήματα οικονομικής ανεξαρτησίας, που τελικά είναι και εθνική ανεξαρτησία. Η φράση «φιλελεύθερη - δημοκρατική παράδοση» επιχειρεί να ανακαλέσει στη μνήμη των ακροατών την συνέχεια των κεντρώων και κεντροαριστερών κομμάτων από την εποχή του Ελ. Βενιζέλου, του Νικολάου Πλαστήρα και εν συνεχεία των Παπανδρέου. Τέλος η φράση «πολυπολιτισμική ταυτότητα» υποδηλώνει τις προοδευτικές τάσεις ένταξης των μεταναστών στην ελληνική κοινωνία, τάσεις που όμως φαίνεται να δοκιμάζονται πλέον λόγω της οικονομικής κρίσης.»

5. «Η ευρωζώνη θα έπρεπε πρωτίστως να είχε προλάβει, να είχε αποτρέψει αυτό που έγινε. Να είχε λειτουργήσει προληπτικά. Δεν θα έπρεπε να είχε ανεχθεί τα ελλείμματα και μάλιστα της τάξης του 15% για το 2009. Δεν ασκούσαν τον σωστό έλεγχο για λόγους πολιτικής. Αν υπήρχε πρόληψη δεν θα φτάναμε σ' αυτό το σημείο. Μετά την αποκάλυψη της αλήθειας και την έξοδο της Ελλάδας από τις διεθνείς αγορές, η ευρωζώνη θα έπρεπε να μας

βοηθήσει πιο αποφασιστικά για μια πιο ήπια προσαρμογή. Επίσης, θα έπρεπε να αποτρέψει την βαθιά ύφεση που βιώνουμε, ενισχύοντας την ανάπτυξη και την αγορά με κάθε τρόπο. Αυτά δυστυχώς δεν τα έπραξε. Βοήθησε, άλλα όχι όσο θα έπρεπε και μπορούσε.»

6. *«Η παγκοσμιοποίηση έχει αλλάξει, έχει σαρώσει θα έλεγα, τα πάντα. Προφανώς όποιος επιλέξει να μείνει έξω από την παγκόσμια πια οικονομία, υφίσταται τις συνέπειες, όπως π.χ. η Βόρεια Κορέα. Ζητούμενο είναι να διατηρήσει μια μικρή χώρα, όπως εμείς, την εθνική της ταυτότητα και αξιοπρέπεια μέσα σ' αυτό το νέο καθεστώς, εξασφαλίζοντας όμως παράλληλα ένα ικανοποιητικό επίπεδο διαβίωσης των πολιτών. Αν αυτή η κρίσιμη ισορροπία δεν επιτευχθεί, θα έχουμε κοινωνικές εντάσεις, που ενδεχόμενα να τεθούν και εκτός ελέγχου.»*

Αλέκος Μπαλτάς:

1. *«Ονομάζουμε Μεταπολίτευσης την ομαλή λειτουργία ή επαναλειτουργία της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας μετά την κατάργηση της στρατιωτικής δικτατορίας και την οριστική πλέον κατάργηση μέσω δημοψηφίσματος της βασιλείας που με μικρές διακοπές για εκατόν πενήντα περίπου χρόνια εμπέδωνε στην Ελλάδα το πολίτευμα της βασιλευμένης δημοκρατίας. Η νέα αυτή πολιτειακή κατάσταση ούτε προσωρινή πρέπει να θεωρείτε, ούτε βεβαίως πως συμπλήρωσε κάποιον κύκλο για να περάσει σε κάποιον άλλο, ούτε τον βίον της ετελεύτησε για να αντικατασταθεί. Είναι ενιαία, γενικώς αποδεκτή και διαρκής ως προς την μελλοντική της εξέλιξη.*

Μπορείς βεβαίως να χωριστεί σε περιόδους διακυβέρνησης από διαφορετικά κόμματα και πρόσωπα, όπως μπορεί και πρέπει επίσης να αποτιμηθεί και ως προς τη λειτουργία της με συνεκτίμηση της συμπεριφοράς όλων των κομμάτων και των εκπροσώπων τους στην κοινοβουλευτική της διαδρομή. Όλα αυτά είναι χρήσιμα και πρέπει να γίνουν και ασφαλώς να επανεκτιμηθούν τα πεπραγμένα όλης της περιόδου αλλά τίποτα δεν έκλεισε,

τίποτα δεν τελείωσε, όλα είναι ανοιχτά και διερευνητέα και η λεγόμενη Μεταπολίτευση πραγματικότητα εις το διηνεκές.

Ως επακόλουθο μάλιστα αυτής της προσέγγισης είναι απαραίτητο τόσο οι πολιτικοί, όσο και οι πολιτικοί φορείς να κάνουν απολογισμό των πράξεων και παραλήψεών τους και ει δυνατόν με αυτοκριτική διάθεση και την αυτονόητη παραδοχή ότι την τελική ευθύνη ως προς το αποτέλεσμα που διεκδικεί τον έπαινον ή την χλεύην πρέπει ασφαλώς να την επωμισθούν οι ασκήσαντες κυβερνητική εξουσία.

Κυρίαρχα στοιχεία της πρώτης φάσης της μεταδιδακτορικής περιόδου που καθόρισαν τις εξελίξεις ως τις εκλογές του 2009 μπορούν να θεωρηθούν τα ακόλουθα.

α) Στο Πολιτικό Επίπεδο

Γενική ευφορία με την κατάρρευση του διδακτορικού καθεστώτος και τη δημιουργία νέων πολιτικών σχηματισμών χωρίς περιορισμούς ή απαγορεύσεις. Απόλυτη ελευθερία έκφρασης, δράσης και οργάνωσης κομμάτων με δημοκρατική δομή και ιεραρχία, με καταστατικές αρχές και κανόνες λειτουργίας, με αντιπροσωπευτική παρουσία ως το τελευταίο χωριό, με νεολαίες και όργανα που είχαν καταστατικές αρμοδιότητες και εκλεκτικές εξουσίες.

Ένας οίστρος δημοκρατικής, πολλές φορές κατ'υπέρβαση, έξαρσης και συνεισφοράς σε μία αναγεννητική συλλογική προσπάθεια, άλλαξε τα πάντα. Ο παλιός τρόπος λειτουργίας των κομμάτων και των πολιτικών προσωπικοτήτων σαρώνονται ή και διασώζονται με την αναγέννηση τους και τον εκσυγχρονισμό τους (ΕΡΕ σε ΝΔ) ή προσχωρούν σ'ότι καινούργιο ανταποκρίνεται εμφανέστερα στις νέες συνθήκες (απορρόφηση ΕΚ-ΕΔΗΚ από το ΠΑΣΟΚ).

Δυο βασικές προσωπικότητες κυριαρχούν στο πολιτικό προσκήνιο και ικανοποιούν τα προσωπολατρικά αντανάκλαστα του ψυχισμού των Ελλήνων. Απ' τη μία πλευρά ο Κωνσταντίνος Καραμανλής ως ηγέτης της παραδοσιακής Δεξιάς. Απ' την άλλη μεριά ο Αντρέας Παπανδρέου ως αντίβαρο του και ηγέτη της πολλά υποσχόμενης σοσιαλιστικής προοπτικής. Ο Καραμανλής επιβάλλεται

αμέσως. Ο Παπαντρέου αφού ενσωματώσει στη δυναμική του ΠΑΣΟΚ και την πολυπληθέστερη μεν αλλά χωρίς προοπτική ΕΔΗΚ (κληρονόμο της ΕΚ).

B) Στο κοινωνικό επίπεδο

Στο κοινωνικό επίπεδο υπάρχει μία πρωτοφανής κινητικότητα με πολλαπλά και εμφανέστατα χαρακτηριστικά στοιχεία.

- Στο συνδικαλιστικό τομέα για πρώτη φορά υπήρξε απόλυτη ελευθερία οργάνωσης και έκφρασης κοινωνικών ομάδων με ανεμπόδιστη την επιλογή των διεκδικητικών μέσων για την περαιτέρω διεύρυνση, αποδοχή και καταχώρηση των διεκδικήσεων.*
- Στο συντεχνιακό τομέα κανένα επάγγελμα και κλαδική ειδικότητα δεν έμεινε χωρίς εκπροσώπηση και δυναμική παρέμβαση για την εξασφάλιση ιδιαίτερης μεταχείρισης και διευκολύνσεων.*
- Πολιτικές νεολαίες, θορυβώδεις, ενθουσιώδεις, μαχητικές και διεκδικητικές ως προς την ιδεολογική τους επικυριαρχία και λιγότερο ως προς την πανεπιστημιακή τους εκπαίδευση και εξειδίκευση, καθρεφτίζουν μέσα από τη δραστηριότητα τους τη γενικότερη κινητικότητα προς το συγκεκριμένο κι απροσδιόριστο «μελλοντικόν ιδεατόν» τόσο για τον Ελληνικό λαό όσο και για τους λοιπούς λαούς του πλανήτη Γη.*
- Οι αγρότες ως ιδιαίτερη κατηγορία της ελληνικής κοινωνίας, λιγότερο ριζοσπαστική και περισσότερο προσγειωμένη, οργανώθηκαν και αυτοί σε συνεταιρισμούς και αγροτικούς συλλόγους για να ασκούν πολιτική πίεση ως τεράστια συμπαγή πληθυσμιακή ομάδα ψηφοφόρων και να πετύχουν την ικανοποίηση κλαδικών και πολλών άλλων αιτημάτων.*
- Τέλος, όχι όμως και λιγότερο σημαντικό από τα προηγούμενα, εθελοντικές και ανιδιοτελείς ως επί το πλείστον πρωτοβουλίες για την ισότητα των δύο φύλων, την πνευματική καλλιέργεια, την κοινωνική συνεισφορά, την οικολογική παρέμβαση και την αποδοχή της διαφορετικότητας, εμφανίστηκαν επίσης δυναμικά και συγκρούστηκαν*

με καθιερωμένες παραδοχές, αντιλήψεις, ιδεοληψίες και αγκυλώσεις δογματικής διαχρονικότητας και επιφυλακτικής ως τότε ενασχόλησης.

Τα παραπάνω πολιτικό-κοινωνικά δεδομένα μπορούν να θεωρηθούν ως τα χαρακτηριστικότερα (κυριότερα χαρακτηριστικά) γνωρίσματα του πρώτου σταδίου της «Μεταπολίτευσης» που θα συνεχίσουν να κυριαρχούν περισσότερο δυναμωμένα και υπέρ-γιγαντωμένα μετά την άνοδο του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία τέλη του 1981.

ΠΟΛΙΤΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΠΡΑΚΤΙΚΗ

Στα πρώτα χρόνια της «Μεταπολίτευσης» (1974-1981) ο πολιτικός λόγος είχε μέσα του και τις δύο μορφές που χαρακτηρίζουν παντού και πάντοτε τον πολιτικό λόγο.

Συγκρατημένο ρεαλισμό και δημαγωγική εκφορά του.

Με την πάροδο του χρόνου όμως η δημαγωγική εκφορά του ιδιαίτερα απ' τη μεριά του ορμητικού νεοεμφανιζόμενου ΠΑΣΟΚ ξέφυγε εντυπωσιακά απ' την επιτήρηση του ρεαλισμού και σύντομα αυτονομήθηκε παίρνοντας τη χροιά επαναστατικού κηρύγματος.

Η κοινωνία ωστόσο δεν αιφνιδιάστηκε. Το αποδέχτηκε ως ελκυστικό διεγερτικό. Ενδόμυχα επιζητούσε τον ερχομό του και το αγκάλιασε ως αναγκαία προϋπόθεση για να πάρουν «τα όνειρα εκδίκηση» κι οι κρυμμένες επιθυμίες σάρκα και οστά.

Ένα νέο κόμμα με έναν συναρπαστικό ηγέτη μπορούσε να γίνει ο πολιορκητικός κριός για την «αλλαγή» των πάντων και πρωτίστως της μοίρας της.

Η ΝΔ παρά τη μεγάλη πολιτική παράδοση, τις βαθιές ρίζες στο εκλογικό ακροατήριο κι έναν ηγέτη δοκιμασμένο που μόλις λίγο καιρό πριν είχε εμφανιστεί, και αποδείχτηκε μέσω των εκλογών, ως εθνάρχης και σωτήρας, έχανε το παιχνίδι των εντυπώσεων.

Το ΠΑΣΟΚ χτιζόταν με καλπάζοντα ρυθμό, οι υποστηρικτές του πολλαπλασιάζονταν ως η άμμος της θαλάσσης, ξεπερνώντας ενδοιασμούς, παραδοσιακές πολιτικές επιλογές, πρόταιρες δεσμεύσεις και ιδεολογικές

αναφορές. Στρατευμένοι και πεπεισμένοι πώς η «αλλαγή» βρίσκεται προ των πυλών και οσονούπω θ' ανοίξει τις πύλες της ευτυχίας και της ανάστασης για όλους, κυρίως όμως, για όσους χρόνια πέρασαν στερήσεις, καταφρόνια και κατατρεγμούς δεν άκουγαν παρά μόνο αυτό που ήθελαν ν' ακούσουν.

Μέσα σε αυτήν την ατμόσφαιρα και με λόγο προσαρμοσμένο στις προδιαγραφές της, τον Οκτώβρη του 1981 το ΠΑΣΟΚ γίνεται κυβέρνηση κι ο ενθουσιασμός όχι μόνο δεν καταλαγιάζει αλλά γίνεται εντονότερος. Πως θα ανταποκριθεί σ' αυτόν τον ενθουσιασμό ο κυβερνητικός πλέον λόγος που θα πρέπει τώρα να είναι αντίστοιχος των κυβερνητικών πράξεων οι οποίες διέπονται από καταναγκασμούς και ευθύνες δυσκόλως υπερβάσιμες;

Θα γίνει ως συνήθως και σχεδόν παντού συνετώτερος με το τέλος της προεκλογικής περιόδου ή θα εξακολουθήσει τη διεργετική του δυναμική; Η επιτυχής έκβαση του προεκλογικού αγώνα που στηρίχτηκε στη διεργετική δυναμική είχε μεν αίσιο αποτέλεσμα, βρήκε όμως μπροστά του νέο πεδίο δοκιμασιών και εμποδίων.

Σ' αυτό το νέο πεδίο προέχουν οι πράξεις και έπεται ο λόγος! Οι πράξεις έχουν συνέπειες κι οι συνέπειες επιζητούν ευθύνες. Το προεκλογικό «ΕΟΚ και ΝΑΤΟ το ίδιο συνδικάτο» ή το «έξω οι βάσεις του θανάτου και δημοψήφισμα για την παραμονή της Ελλάδας στην ΕΟΚ» πρέπει να γίνουν πράξεις. Αν δεν γίνουν πρέπει ν' αλλάξει ο λόγος,

Τι θα προτιμηθεί;... Το δίλλημα είναι υπαρκτό.

Επιστρατεύεται προς αντιμετώπιση του η εφευρετικότητα της παραπλάνησης η οποία εισάγει νέα ήθη στην πολιτική ζωή.

Δοκιμάζεται μια ακραία εφαρμογή της. «Ισορροπία σε τεντωμένο σκοινί.»

Το γενικό κλίμα της συγκυρίας παίζει το ρόλο του καταλύτη και το εγχείρημα, θρίαμβος για τον εφευρέτη, στέφεται με επιτυχία. Ο λόγος εξακολουθεί την προεκλογική του τακτική αλλά η πράξη τη δική της! Δεν τον ακολουθεί. Τι σημασία έχει. Η αντίφαση ξεπερνιέται με τη διαχρονική Ρωμαϊκή συνταγή: «Άρτος και θεάματα για το λαό.»

Στην περίπτωση μας μεγάλες αυξήσεις των μισθών, αύξηση των ημερών της ετήσιας άδειας, καθιέρωση της ΑΤΑ, τιμές Αθηνών και όχι Βρυξελλών για τα αγροτικά προϊόντα, απαλλαγή των χρεοκοπημένων επιχειρηματιών από χρέη και ποινικές ευθύνες, και το ΝΑΤΟ, η ΕΟΚ και άλλες βαρστανιστικές εκκρεμότητες αναβάλλονται κι αν δεν ξεχαστούν κάτι θα βρούμε να ξεπεραστούν...

Ο αποπροσανατολισμός καλά κρατεί. Η επιτυχία της συνταγής την καθιστά γενικευμένη πρακτική.

Ο πρώτος διδάξας μπορεί να ήξερε τι έκανε και σταδιακά να διόρθωνε την τακτική του.

Όταν όμως άπειροι, νέοι και ενθουσιώδεις ερασιτέχνες που στελέχωσαν την κυβέρνηση και την πυραμίδα της κομματικής νομενκλατούρας έγιναν ιεραπόστολοι της νέας διδαχής για να υπηρετήσουν και ευχαριστήσουν κατ' αρχάς τον ηγέτη-γητευτή και ευεργέτη τους και εν συνεχεία να καλύψουν όλες τις αδυναμίες και τους αυτοσχεδιασμούς τους, η κατάσταση πήρε μορφή χιονοστιβάδας.

Άρχισαν όλοι να εθίζονται στην ασυνέπεια λόγων και έργων-πράξεων, καθώς και στην ηδονή της εκμαυλιστικής εξουσιαστικής φαυλότητας. Ο γητευτής απλώς αρκέστηκε στην εξασφάλιση της πρωτοκαθεδρίας και της λατρείας προς το πρόσωπό του που φρόντιζαν επιμελώς οι μιμητές του παραδείγματός του. Επισφράγισε έτσι τη νέα ηθική της πολιτικής καλλιέργειας (κουλτούρας).

Ο πολιτικός λόγος στο εξής δεν θα διακρίνεται απ' το συγκρατημένο ρεαλισμό και τη δημαγωγική εκφορά του.

Θα είναι καθαρά δημαγωγικός-βερμπαλιστικός με ολίγον και συγκαλειμένον ρεαλισμό.

Σ' αυτή τη λογική θα προσαρμοστούν όλοι. Σύμμαχοι και αντίπαλοι στην πολιτική διαμάχη. Η πελατειακή σχέση κόμματος-ψηφοφόρου θα καταπιεί κάθε αντίθετη προσπάθεια.

Το κομματικό κράτος επ' ωφελεία κυρίως, όχι όμως και αποκλειστικώς, των κυβερνητικών πλειοψηφιών, θα είναι το νομοτελειακό επακόλουθο του και

θα το υπηρετήσουν όλα τα κόμματα χωρίς εξαίρεση διαγκωνιζόμενα μάλιστα στο ποιος θα είναι ο καλύτερος συνήγορος του.»

2. *«Έλλειψη ρυθμιστικών κανόνων στη λειτουργία του κράτους δεν παρατηρείται. Είναι γνωστή άλλωστε η γενική παραδοχή «Στην Ελλάδα χρειάζεται ένας νόμος που να επιβάλλει την εφαρμογή των νόμων.»*

Νόμοι λοιπόν υπάρχουν κι ίσως να φταίει όχι τόσο η έλλειψη τους όσο η πληθώρα των νόμων που τελικά καταλήγει στο ίδιο αποτέλεσμα. Δηλαδή την αναποτελεσματικότητα των ρυθμιστικών κανόνων στη λειτουργία του κράτους

Ένας επί πλέον παράγων αδυναμίας της αποτελεσματικής συνεισφοράς των ρυθμιστικών κανόνων είναι και η κατάτμηση των αρμοδιοτήτων σε διαφορετικούς φορείς (η περίφημη συναρμοδιότητα) που παραλύει την ενιαία αντιμετώπιση των θεμάτων.

Σ' αυτούς τους λόγους αν προστεθεί και η χαλαρότητα στη λειτουργία της δικαιοσύνης, το κράτος στην πραγματικότητα πορεύεται ως να λείπουν οι θεσμικοί κανόνες που αφορούν στη λειτουργία του.»

3. *«Οι λόγοι που οδήγησαν στην οικονομική κρίση και την κρίση του κομματικού συστήματος στην Ελλάδα είναι:*

- Η πελατειακή αντίληψη και πρακτική που καθορίζει την πολιτική δράση της εκτελεστικής εξουσίας όλων των βαθμίδων και αποχρώσεων. Κράτος, Τοπική Αυτοδιοίκηση, ΔΕΚΟ κλπ.*
- Το επίπεδο γνώσεων και εμπειριών των ιθυνόντων της εκτελεστικής εξουσίας και των προσωπικών δεσμεύσεων των.*
- Το επίπεδο τεχνοκρατικής επάρκειας αλλά κυρίως το επίπεδο υπευθυνότητας ως προς την Εθνική τους αποστολή των εκπροσώπων της χώρας στο Κοινοβούλιο.*
- Η διάχυτη ενοχοποίηση των εννοιών παραγωγικότητα, επιχειρηματικότητα, κέρδος, επένδυση, ιδιωτικός τομέας.*
- Η γενικευμένη διαφθορά, η έλλειψη ελέγχου και φορολογικής συνείδησης σε όλα τα επίπεδα, η σπατάλη επίσης σε όλα τα επίπεδα, η φοροκλοπή, η συναλλαγή εισπρακτικών οργάνων και οφειλετών του Δημοσίου, και τέλος η*

ανεξήγητη ενδοτικότητα των υπουργών οικονομικών στην ικανοποίηση της υστερικής αδηφαγίας ενός σάπιου και καταρρέοντα οικονομικού μοντέλου με λογιστικές αλχημείες, δημιουργική λογιστική και άφρονα υπερδανεισμό, απουσία παραγωγικού προσανατολισμού και θεοποίηση του σπάταλου υπερκαταναλωτισμού.»

4. *«Μέσα σ' ένα παρακμιακό περιβάλλον όλες οι εκδηλώσεις φέρουν και τα στίγματα της παρουσίας του.*

Η υπερβολή, η ημιμάθεια, η επιδειξιομανία, η ασχετοσύνη και η κατάρα να έχεις λόγο επί παντός επιστητού ευδοκιμούν και δεν λείπουν από τη δημόσια ρητορική και στα θέματα «της φυλετικής ταυτότητας», «της ιστορικής – πολιτιστικής ταυτότητας», «της εθνικής ανεξαρτησίας», «της φιλελεύθερης δημοκρατικής παράδοσης» και «της πολύ-πολιτισμικής ταυτότητας».

Σημειώνεται ιδιαίτερα η πατριδοκαπηλία στο θέμα της εθνικής ανεξαρτησίας, επικίνδυνων ταραχοποιών που ιστορικά είχαν πάντα ως αποτέλεσμα την οδύνη και τη συμφορά.

Η Μικρασιατική καταστροφή το '22, η Κυπριακή τραγωδία το '74 είναι τα πιο τρανταχτά παραδείγματα.

Για την «πολύ-πολιτισμική ταυτότητα» θέλει δρόμο πολύ η Ελλάδα για ν' αντιληφθεί τη δυναμική και την αξία της. Οι πρωτοπόροι είναι λιγοστοί. Οι άλλοι ξέρουν μόνο να φωνασκούν, να κομπορρημονούν και να ενοχλούνται απ' οτιδήποτε το προοδευτικό, ας αναλογιστούν τι προσέφερε στον κόσμο ολόκληρο η Ελληνιστική περίοδος που την ερμηνεύουν μόνο ως ανδραγάθημα για να καλύψουν την αντιδραστική υστερία τους. Γι' αυτούς χρειάζεται χρόνος πολλές όχι για να περηφανευτούν ως θα έπρεπε, αλλά για να μην «ενοχλούνται» όταν ένα «ξένο» παιδί που αριστεύει στην Ελληνική παιδεία και με αγάπη κρατάει την Ελληνική σημαία στην παρέλαση.»

5. *«Η Ευρωζώνη έκανε πολλά για την Ελλάδα. Και μέτρα πήρε και με μέτρο και δύσκολο υπολογισμό τα προσδιόρισε, και δεκαεφτά (!) κράτη τα προσυπέγραψαν. Χωρίς την Ευρωζώνη η πτώχευση ήταν βέβαια και οι*

δυσμενείς επιπτώσεις της ανυπολόγιστες. Η Ελλάδα όμως τι έκανε για τον εαυτό της; Δυστυχώς η Ελλάδα είναι ακόμα εγκλωβισμένη στην παρακμιακή της ευδαιμονία. Αν βγει απ' αυτή και θα σωθεί και θα αναγεννηθεί. Στο χέρι της είναι ν' αντιμετωπίσει την πρόκληση. Όσοι πιστεύουν πως το εγχείρημα είναι εύκολο, είναι οπαδοί του τσαρλατανισμού και του πολιτικού λόγου που μας έφερε στο χείλος του γκρεμού. Η αλήθεια, όλη η αλήθεια, είναι η σωτηρία μας. Πόσοι όμως έχουν το κουράγιο να την πουν και ποιοι να την διαλαλήσουν! Το χρέος μας είναι σίγουρο πως με νέο κούρεμα ή αλλιώς πως θα το μειώσουν κι άλλο «οι κατακτητές και οι επιθυμούντες την καταστροφή μας». Κι αυτό θα το κάνουν απολογούμενοι και στους λαούς τους για την πράξη τους που οι ευαίσθητοι δημοκρατικά συμπατριώτες μας τη θεωρούν αμελητεία...

Για μας εδώ που φτάσαμε το 2013 θα 'ναι δυσβάσταχτο. Αδικίες, αστοχίες, ανισότητες στον καταμερισμό των βαρών, θα μας λυγίσουν. Αν τα καταφέρουμε και πάλι όμως το κράτος μας παραμένει φαύλο, ρουσφετολογικό, άντρο της διαφθοράς και της δυναστικής γραφειοκρατίας, θα κάνουμε μια τρύπα στο νερό.

Και δε θα μας φταίνε και γι' αυτό οι ξένοι επικυρίαρχοι. Οι «Βάρβαροι». Το διαχρονικό μας σύμπλεγμα ν' αποφεύγουμε τις δικές μας ευθύνες και να τις επιρρίπτουμε πάντα στους ξένους για να ξεπερνάμε την οδυνηρή παραδοχή και τις συνέπειες των λαθών μας, αφορά εμάς, δεν αφορά τους ξένους. Είναι ευκαιρία να το πούμε δυνατά και κυρίως να το συνειδητοποιήσουμε. Κι αυτό πριν φτάσουμε να πούμε: «Και τώρα τι θα κάνουμε χωρίς βαρβάρους;»

6. «Η παγκοσμιοποίηση της οικονομίας είναι μια πραγματικότητα, ένα στάδιο, στην εξέλιξη της καπιταλιστικής ανάπτυξης. Ούτε οι κατάρρες, ούτε τα ευχολόγια μπορούν ν' αλλάξουν την πορεία της. Η προσγείωση στην πραγματικότητα, η θεωρητική και πρακτική προσέγγισή της, η ανάλυση και η εμβάθυνση για κατανόηση της αποτελεσματικότητάς της και των αδιεξόδων της, ακόμη και για τον προσδιορισμό της διαδοχής της από τί και πώς και πότε, δεν είναι απλή δημοσιογραφική ή πολιτική ενασχόληση. Το ότι όλοι ασχολούνται και επιπολαίως σ' αυτήν καταφεύγουν με αναθέματα,

ατεκμηρίωτες και λαϊκίστικες αναφορές, μόνο σύγχυση προσφέρουν και κακές υπηρεσίες στην ψύχραιμη και σωστή αντιμετώπισή της. Τα ίδια ισχύουν και για την κατανόηση της αξίας της Νομισματικής Ένωσης στην πορεία για μια συγκεχυμένη ακόμα, αλλά σοβαρή ωστόσο προοπτική μιας Ομοσπονδιακού τύπου Ευρωπαϊκής ενοποίησης στην οποία η Ν.Ε. είναι από τους βασικότερους πυλώνες της και απαρχή της επιτάχυνσης των διαδικασιών. Στην Ελλάδα υπάρχουν και άνθρωποι σοβαροί που μοχθούν πνευματικά ή αλλιώς πως για να προσεγγίσουν τέτοια θέματα και να κρατήσουν με τις εργασίες και το παράδειγμά τους άσβεστη τη φλόγα της ελπίδας για τις δυνατότητες των ανθρώπων όχι μόνο να βγάλουν τα μάτια τους αλλά και να τ' ανοίγουν περισσότερο για να βλέπουν καθαρότερα και να συντονίζουν και τα' αυτιά τους σ' αυτή την καθαρότητα. Η κρατούσα όμως εικόνα είναι η απογοητευτική επικράτηση της μετριότητας παντού και η φανατική επιμονή των εχόντων τη δυνατότητα εκμετάλλευσης των σύγχρονων μέσων επικοινωνίας να τη συντηρούν και να χαίρονται την επικράτησή της.»

Γιώργος Χαραλαμπίδης:

1. *«Ο εκδημοκρατισμός του πολιτικού συστήματος, η εμπέδωση των δημοκρατικών ελευθεριών και η επίτευξη, σαν επιδίωξη του ΠΑΣΟΚ κυρίως, της κοινωνικής δικαιοσύνης μέσω γενναίων κοινωνικών παροχών (τη δεκαετία του 80).»*

2. *«Ακόμα η ελληνική πολιτεία υστερεί έναντι χωρών της δυτικής Ευρώπης στη θέσπιση ρυθμιστικών κανόνων στους τομείς της οικονομίας αλλά και των κοινωνικών δικαιωμάτων. Η καθυστέρηση οφείλεται και στο βαθμό ωριμότητας του πολιτικού συστήματος και στη μεγάλη συμμετοχή του κράτους στη διαχείριση της οικονομίας.»*

3. «Ο κρατισμός είναι φαινόμενο που υπήρξε στην Ελλάδα του '50, γιγαντώθηκε όμως στη Μεταπολίτευση με αποτέλεσμα τη μη ανάπτυξη ενός εύρωστου ιδιωτικού τομέα της οικονομίας αφενός και αφετέρου τη δημιουργία ενός σπάταλου πελατειακού κράτους. Ο σφιχτός εναγκαλισμός κράτους – οικονομίας και πολιτικής τάξης ιδιαίτερα ΝΔ. και ΠΑΣΟΚ με τη μέθοδο των απόλυτων πλειοψηφιών στη διακυβέρνηση δεν επέτρεψε την εφαρμογή (μη δημοφιλών) μεταρρυθμίσεων όταν υπήρχε καιρός με αποτέλεσμα τον δημοσιονομικό εκτροχιασμό και την τρώση του κομματικού συστήματος.»

4. «Φυλετική ταυτότητα –χρησιμοποιείται από την δεξιά-άκρα δεξιά με σκοπό την καταπολέμηση της πολυπολιτισμικής ταυτότητας. Να μην σηκώνουν τη σημαία μη Έλληνες. Ιστορική-πολιτιστική ταυτότητα είναι ο όρος του μέσου δρόμου για να αποδώσει κάποιος την εθνότητα . Φιλελεύθερη-δημοκρατική παράδοση είναι όρος της παλιάς Ένωσης Κέντρου που αφορά στα ιδεώδη της παράταξης και χρησιμοποιείται ακόμα και σήμερα.»

5. «Το ευρωμόλογο και γενικά κόψιμο χρήματος για ευρωπαϊκές δημόσιες επενδύσεις.»

6. «Στη δεκαετία του 90 συνέβησαν τα εξής γεγονότα που είχαν άμεση επίπτωση στην εξέλιξη της χώρας. α) Η κατάρρευση του ανατολικού μπλοκ. β) Η συνθήκη του Μάαστριχτ. γ) Η εγκαθίδρυση της παγκοσμιοποίησης δ) Η εισροή μεταναστευτικού εργατικού δυναμικού ε) η γενναία ενίσχυση των κοινοτικών ταμείων. Η οικονομία της χώρας έγινε μια οικονομία υπηρεσιών και μετά πλέον την εισαγωγή του ευρώ οικονομία με ρυθμούς ανάπτυξης βασισμένους στην κατανάλωση. Το ευρώ ίσως ήρθε σε μια χώρα ανέτοιμη να το διαχειρισθεί. Από την άλλη θα μπορούσε να δώσει διεξόδους αν είχε προηγηθεί καλύτερη προετοιμασία στο τομέα των δομικών αλλαγών.»

Γιάννης Πανούσης:

1. *«Για ένα αρκετά μεγάλο χρονικό διάστημα, στη μεταπολιτευτική περίοδο επικράτησε το διπολικό σχήμα «Αριστερά – Δεξιά», με πολλές και ποικίλες εκφάνσεις. Θα έλεγε κανείς ότι ενώ η «Δεξιά» εμφανίζονταν να έχει την κυριαρχία στη διαχείριση της εξουσίας, στην πραγματικότητα η «Αριστερά» ήταν εκείνη η οποία «επέβαλε» τους όρους της στο επίπεδο της κουλτούρας, του πολιτισμού αλλά και της πρόσφατης ιστορικής αντίληψης. Η άνοδος του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία το 1981, στην πραγματικότητα «δημιούργησε» μια κραταιά μέση/μεσοανώτερη αστική τάξη, η οποία δεν υπήρχε στη χώρα με τους ίδιους όρους πριν το 1981. Ο «λαός» αποτέλεσε τον κεντρικό άξονα του δημόσιου λόγου από τη δεκαετία του '80 και μετά. Αυτή η έννοια του «λαού», σχεδόν ποτέ δεν εμφανίζεται στο δημόσιο πολιτικό λόγο με καθαρούς ή/και διευκρινιστικούς όρους αλλά χρησιμοποιείται είτε ως «επίκληση» (ή «άλλοθι» σε πολλές περιπτώσεις), είτε ως «απόδειξη νομιμοποίησης» της οποιασδήποτε απόφασης λαμβάνεται «εν ονόματι του».*

Ένα άλλο κεντρικό χαρακτηριστικό της Μεταπολίτευσης, το οποίο πιστεύω ότι αναμφισβήτητα όλοι αναγνωρίζουν την ύπαρξή του είναι η εμπέδωση της λειτουργίας των δημοκρατικών πολιτικών θεσμών και της κρατικής λειτουργίας. Το θετικό όμως αυτό στοιχείο, συνοδεύεται από την παράλληλη εμπέδωση ενός ισχυρού «πελατειακού πολιτικού συστήματος», το οποίο έχει άμεση αντίκτυπο στη δομή και τη λειτουργία του κράτους – με κρατικούς θεσμούς και τις υπηρεσίες να λειτουργούν πολλές φορές ως «αποθήκες εξυπηρέτησης» των εκάστοτε «κομματικά ημετέρων». Η ισχυρά εδραιωμένη αυτή αντίληψη, αφ' ενός για τη σχέση Πολίτη-Πολιτικού και αφ' ετέρου για τη στάση του Πολίτη ως προς λειτουργική δομή των Δημοσίων Υπηρεσιών του Κράτους, συνδέεται στενά με τα παρατηρούμενα έως και σήμερα υψηλά ποσοστά διαφθοράς, αναξιοκρατίας, έλλειψης ελεγκτικών μηχανισμών και κοστοβόρων αλλά αναποτελεσματικών κρατικών δομών. Ίσως το βασικότερο χαρακτηριστικό της συνολικής αυτής αντίληψης, αποτυπώνεται στην αίσθηση του «δυσισμού μεταξύ Κράτους και Πολίτη»: ο Πολίτης βρίσκεται μονίμως «απέναντι» στο Κράτος, από το οποίο δεν έχει να

προσδοκά τίποτε το θετικό και τίποτε σε ανταπόδοση – οπότε «νομιμοποιείται» να πράξει ότι το δυνατόν, για να εξυπηρετήσει το προσωπικό έναντι του κοινού οφέλους και «δικαιούται» επίσης να πράξει ότι το δυνατόν, για να «εξαπατήσει» το Κράτος, να «διαφύγει» από τις υποχρεώσεις του προς αυτό, να λειτουργήσει «εξωθεσμικά» παρακάμπτοντας διαδικασίες και να «επωφεληθεί» με παντοειδείς τρόπους επί ζημιά του Κράτους. Κράτος και Πολίτης, δεν έχουν ούτε σχέση ταύτισης, ούτε σχέση συνεργασίας: αποτελούν δύο εντελώς διακριτές και «αντίπαλες» οντότητες και έννοιες στο Ελληνικό κοινωνικοπολιτικό τοπίο της Μεταπολίτευσης.

Τα ιδεολογικά χαρακτηριστικά πάνω στα οποία φαίνονταν να εδράζεται το δίπολο «Αριστερά – Δεξιά», φαίνεται να έχουν απενεργοποιηθεί τα τελευταία 3 χρόνια στην Ελλάδα. Η αποστασιοποίηση και η απαξίωση των πολιτικών διαδικασιών, σε συνδυασμό με την, πρωτόγνωρη για τα μεταπολιτευτικά δεδομένα, επιδείνωση του οικονομικού περιβάλλοντος (και κατ' επέκταση της ποιότητας ζωής), έχουν οδηγήσει στην επικράτηση ενός νέου δίπολου το οποίο δεν έχει ιδεολογικά κυρίως χαρακτηριστικά αλλά στηρίζεται σε καθαρά πολιτικές επιλογές οι οποίες σχετίζονται με τη στάση ως προς το Μνημόνιο. Κατ' αυτό τον τρόπο, το νέο δίπολο «Μνημόνιο – Αντιμνημόνιο» φαίνεται αφ' ενός να είναι ο βασικός παράγοντας αναδιάταξης του πολιτικού σκηνικού της χώρας και αφ' ετέρου, να είναι ο κεντρικός άξονας αντίληψης, κοσμοθεώρησης και κατ' επέκταση πολιτικής επιλογής.»

2. *«Δεν θα έλεγα ότι το κυρίως πρόβλημα μας είναι η «έλλειψη» ρυθμιστικών κανόνων, όσο η απροθυμία εφαρμογής των ήδη υπαρχόντων. Η «σιωπηρή κατάργηση», η «εθιμική συμφωνία μη εφαρμογής» και η «συναινετική παράκαμψη» κανόνων και διαδικασιών, ήταν κοινές πρακτικές για δεκαετίες στη λειτουργία του Κράτους. Για να το πω με άλλα λόγια, το ότι ψηφίζονταν γενικά ένας Νόμος, δεν σήμαινε απαραίτητα ότι θα εφαρμόζονταν και στην πράξη. Και παρόμοια παραδείγματα υπάρχουν εκατοντάδες... Αυτό είναι το ένα πρόβλημα. Υπάρχουν όμως άλλα δύο που συμπληρώνουν την «προβληματική τριάδα» σε ότι αφορά στην κανονιστική λειτουργία του Κράτους.*

Το δεύτερο πρόβλημα είναι ότι υπάρχει ένας σημαντικός αριθμός Νόμων, οι οποίοι είτε εμφανίζονται να είναι εντελώς ανορθολογικοί, είτε ξεπερασμένοι από τις ίδιες τις επικρατούσες συνθήκες. Η γραφειοκρατική λειτουργία του Δημοσίου για παράδειγμα, κατά βάση στηρίζεται σε ένα οικοδόμημα «νομοθετικής και λειτουργικής ανορθολογικότητας» (ευρισκόμενη στον αντίποδα του μοντέλου της βεμπεριανής «ορθολογικής γραφειοκρατίας»). Όταν μιλάμε (και μιλάμε διαρκώς τώρα τελευταία) για την ανάγκη «απλοποίησης των διαδικασιών», στην πράξη μιλάμε για την προσπάθεια εξορθολογισμού ενός εντελώς ανορθολογικού συστήματος. Από το άλλο μέρος, δεν μπορεί πολλές και σοβαρές νομικές διευθετήσεις του Κράτους να στηρίζονται σε «διατάγματα Μεταξά» ή σε «παλαιά φερμάνια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας» βάσει των οποίων θεμελιώνονται ιδιοκτησιακά δικαιώματα, χωρίς ακόμη να έχουμε καταφέρει να κάνουμε ένα αξιοπρεπές Εθνικό Κτηματολόγιο ως σύγχρονη χώρα.

Το τρίτο και τελευταίο πρόβλημα, είναι ότι όντως σε πολλά σημεία υπάρχει έλλειψη και κενό σε επίπεδο ρυθμιστικών κανόνων. Το ενδιαφέρον όμως είναι να δούμε και να εξετάσουμε σε βάθος το «γιατί» υπάρχει το κενό αυτό. Υπάρχει όντως λόγω παραλείψεως; Ή υπάρχει λόγω του ότι η ανυπαρξία κανόνα ρυθμίζει καλύτερα και «βολικότερα» τις υπάρχουσες καταστάσεις χωρίς να είναι ανάγκη να υπάρξουν συγκρούσεις; Μην ξεχνάμε ότι η ρητή νομοθέτηση είναι «επιλογή» και «απόφαση». Αυτό σημαίνει ότι το Κράτος «παίρνει μία θέση» και άρα κάποιους θα «ικανοποιήσει» και με κάποιους άλλους ενδεχομένως θα «συγκρουστεί», γιατί η κοινή λογική λέει ότι είναι σχεδόν αδύνατον να ικανοποιηθούν οι πάντες. Όταν όμως θέλεις να αποφύγεις τη «σύγκρουση», τότε απλά αδρανείς, δεν κάνεις τίποτε, δεν νομοθετείς και ελπίζεις η ζωή να δώσει από μόνη της τις λύσεις... Εσύ πάντως πολιτικό κόστος δεν θα έχεις – εάν θέλουμε να λέμε και τα πράγματα με το όνομά τους.»

3. *«Δεν νομίζω ότι μπορεί κανείς να ξεκινήσει την προσπάθεια απαρίθμησης των λόγων και να ελπίζει ότι θα εξαντλήσει τη σχετική λίστα... Είναι εντελώς προφανές πάντως ότι το ζήτημα της οικονομικής κρίσης σχετίζεται άμεσα και*

απόλυτα με τη δομή του κομματικού συστήματος στη χώρα μας. Και εδώ θα πρέπει να υπενθυμίσουμε ότι σε ολόκληρο το παγκόσμιο περιβάλλον της οικονομικής κρίσης, είμαστε η μοναδική χώρα που το πρόβλημά μας οφείλεται σε «δημοσιονομικούς λόγους» και όχι σε λόγους λειτουργίας του «τραπεζικού συστήματος». Η παγκόσμια οικονομική κρίση στη συντριπτική της πλειοψηφία προέρχεται από τις λανθασμένες (έως και ολέθριες) επιλογές και τη γενικότερη ασυδοσία του τραπεζικού και χρηματοοικονομικού συστήματος. Εκτός από την Ελλάδα. Εδώ οι «ολέθριες επιλογές» δεν έγιναν από τις Τράπεζες αλλά από το ίδιο το Κράτος και τις εκάστοτε Κυβερνήσεις. Με λίγα λόγια, το δικό μας πρόβλημα είναι «δημοσιονομικό» και όχι «τραπεζικό». Επομένως, οι ευθύνες του Κράτους είναι αναμφισβήτητες και αυταπόδεικτες. Εάν θα μπορούσα ίσως να απομονώσω έναν από τους βασικούς λόγους, θα έλεγα ότι αυτός είναι η «έλλειψη πρόνοιας για το αύριο»: τα κόμματα αλλά και οι εκάστοτε Κυβερνήσεις κινούνταν πάντοτε με έναν «εδώ-και- τώρα» τρόπο. Το «αύριο», πάντοτε θεωρούνταν «δουλειά άλλων». Και δεν μιλάω εδώ για «όραμα» αλλά απλά για ένα στοιχειώδες πλάνο – να κάνουμε το «Α» για να πάμε στο «Β» και από εκεί στο «Γ». Αυτός ο τρόπος σκέψης στη διακυβέρνηση ποτέ δεν υπήρξε. Τα πάντα γίνονταν αντιληπτά υπό το φίλτρο του πολιτικού κόστους και όχι υπό το φίλτρο του «δέον γεννέσθαι». Με τον τρόπο αυτό όμως, πάντοτε αποκλείονταν οι «δυσάρεστες» αποφάσεις και λαμβάνονταν μόνο οι «ευχάριστες» για την κοινή γνώμη. Αυτό όμως, αν το δει κανείς σε βάθος χρόνου και σωρευτικά, είναι η απόλυτη συνταγή της κατάρρευσης. Θα πρέπει βέβαια σε αυτό να προσθέσει κανείς και το γεγονός ότι ποτέ δεν ασχοληθήκαμε σοβαρά να κάνουμε μια σταθερή παραγωγική δομή πάνω στην οποία να μπορεί να «πατήσει» η οικονομία της χώρας. Αρκεστήκαμε στον «αυτόματο πιλότο» του τουρισμού και του «ήλιος και θάλασσα» και ελπίζαμε ότι η συγκεκριμένη «χρυσόφορος πηγή» δεν πρόκειται να στερέψει ποτέ και άρα δεν απειλούμαστε από κανέναν και τίποτε. Εάν σε αυτό προσθέσουμε και ένα γενικευμένο πλέγμα διαφθοράς – έστω και από πάνω προς τα κάτω αλλά σίγουρα από άκρη σε άκρη – αλλά και ένα επίσης γενικευμένο αίσθημα ανοχής στην παραβατικότητα ως προς τις δημόσιες υποχρεώσεις μας (το «πολίτης απέναντι από το κράτος» που αναφέραμε πιο πάνω), τότε νομίζω ότι αρχίζει

κανείς να αποκτήσει μια καλή εικόνα των λόγων και των αιτιών της τωρινής κατάστασης που όλοι βιώνουμε.»

4. *«Νομίζω ότι θα πρέπει να κάνω μια μικρή ομαδοποίηση, τουλάχιστον με τον τρόπο που εγώ αντιλαμβάνομαι τη λειτουργία των όρων αυτών: «φυλετική ταυτότητα» / «ιστορική-πολιτιστική ταυτότητα» / «πολυπολιτισμική ταυτότητα»: Η αναφορά εδώ βρίσκεται στο «εμείς» και οι «άλλοι». Αλλά το ερώτημα αυτό, μάλλον ποτέ δεν γίνεται να απαντηθεί με «όρια», «σύνορα», «κανόνες», «στεγανά» και «διαχωρισμούς». Καλώς ή κακώς (αυτό είναι μια άλλη τεράστια συζήτηση) η διαδικασία της παγκοσμιοποίησης, έχει επιβάλει τους δικούς της «όρους» και αυτούς οφείλουμε να διαχειριστούμε. Προσωπικά δεν πιστεύω ότι έχει πολύ νόημα η συζήτηση περί «φυλετικής ταυτότητας», εάν έχουμε σκοπό να αναζητήσουμε διαχωριστικές γραμμές και αποκλεισμούς. Ήταν, είναι και θα είναι ανόητο κάτι τέτοιο. Και ναι, ο πυρήνας του θέματος βρίσκεται στο «ρατσισμό» ή στην αποδοχή της «διαφορετικότητας του άλλου». Ο «ρατσισμός» είναι πάντα ένα συσχετιστικό φαινόμενο. Πρέπει να υπάρχει ο «Άλλος» για να σχετισθείς, να συγκριθείς και να ψάξεις να βρεις την «υπεροχή» ή τη «μειονεξία». Όταν δεν υπάρχει ο «Άλλος» (συνήθως ο «Ξένος») δεν μπορεί να υπάρξει συνθήκη ανάπτυξης ρατσισμού. Μέχρι τις αρχές του '90 αυτή ήταν και η περίπτωση της Ελλάδας: δεν υπήρχαν «Άλλοι» για να σχετισθούμε και να συγκριθούμε μαζί τους. Όταν εμφανίστηκαν, τότε δημιουργήθηκαν και οι συνθήκες για να αναπτυχθεί ή όχι ο «ρατσισμός». Νομίζω ότι είναι περιττό να πούμε ότι ο συγκεκριμένος όρος, άρχισε να εμφανίζεται ευθαρσώς στο δημόσιο λόγο τα τελευταία χρόνια, με την παρουσία στο δημόσιο χώρο ακραίων μορφωμάτων τα οποία στηρίζουν την κοσμοθεωρία τους ακριβώς στο διαχωρισμό των ανθρώπων με βάση τα φυλετικά τους χαρακτηριστικά.*

Η «ιστορική-πολιτιστική ταυτότητα» όμως είναι κάτι το διαφορετικό. Είναι στην πραγματικότητα οι «αποσκευές» που κουβαλάει ο καθένας μας με βάση τις εμπειρίες, το παρελθόν μας και το περιβάλλον της κοινωνικοποίησής μας. Το πως όμως είναι δυνατόν να χρησιμοποιηθεί αυτός ο (κατά τα άλλα δυνητικά ουδέτερος) όρος στο δημόσιο λόγο, είναι μια άλλη συζήτηση.

Μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως «όριο» και ως άλλοθι «διακρίσεων», μπορεί όμως και να χρησιμοποιηθεί και ως δηλωτικό μια «συνεισφοράς» σε μια κοινή προσπάθεια συνύπαρξης στο μέλλον. Νομίζω όμως ότι είναι σαφές, πως τα τελευταία χρόνια ο όρος χρησιμοποιείται (και πάλι από τα πάσης φύσεως άκρα) με τον πρώτο και όχι με το δεύτερο τρόπο.

«Εθνική ανεξαρτησία», «φιλελεύθερη-δημοκρατική παράδοση»: Και οι δύο όροι είναι σαφές ότι στη δημόσια χρήση τους στην Ελλάδα, είχαν πολιτικά χαρακτηριστικά. Η «εθνική ανεξαρτησία» ήταν κάτι το μονίμως «απειλούμενο» από «εξωτερικούς παράγοντες» έναντι των οποίων εμείς οφείλαμε να ορθώσουμε το ανάστημά μας, να αντισταθούμε, να αγωνιστούμε, να αποτινάξουμε ζυγούς, κλπ, κλπ. Αυτό όμως ήταν και το «κίνητρο», ήταν το «ενωτικό» στοιχείο που απαιτούνταν για να ομοιοήσουμε. Τόσο η «εθνική ανεξαρτησία», όσο και η «φιλελεύθερη-δημοκρατική παράδοση» (επικαλούμενες από διαφορετικές έως και αντίθετες πηγές κάθε φορά) αποτελούσαν όρους-ομπρέλα, κάτω από τους οποίους μπορούσαν να «χωρέσουν» πολλά και διάφορα επιμέρους στοιχεία, τα οποία επιζητούσαν μια θεωρητική-ιδεολογική νομιμοποίηση – την οποία και αποκτούσαν κάτω από τους δύο αυτούς όρους.

Αν θα μπορούσα όμως να κάνω ένα συνολικό σχόλιο, είναι ότι πλέον είμαι επιφυλακτικός όταν ακούω τους όρους αυτούς στο δημόσιο χώρο. Και πιστεύω ότι ίσως δεν είμαι ο μόνος.»

5. *«Πρώτα απ' όλα, η αντίδραση έπρεπε να είναι όχι άμεση – για να μην πω ακαριαία. Σε ένα μεγάλο μέρος, η σημερινή κατάσταση οφείλεται στην αναποφασιστικότητα, στην αναβλητικότητα και στην έλλειψη θάρρους και πυγμής από πλευράς Ευρωζώνης. Εάν είχαν παρθεί τότε, στην αρχή του προβλήματος της κρίσης που τα πράγματα ήταν διαχειρίσιμα, άμεσες και καταλυτικές αποφάσεις, έχω την άποψη ότι τα πράγματα δεν θα είχαν φθάσει σε αυτό το σημείο – όχι μόνο για την Ελλάδα αλλά για ολόκληρη την Ευρώπη. Και αν αυτό γίνονταν, δεν θα είχε το χαρακτήρα «χάρης» προς την Ελλάδα αλλά θα ήταν κινήσεις με σκοπό τη δική τους προστασία και των δικών τους συμφερόντων. Προσωπικά πιστεύω ότι στην αρχή της κρίσης έπρεπε να*

παρθούν άμεσα δύο βασικές αποφάσεις: μείωση ή κούρεμα του χρέους και έκδοση ευρωομολόγου. Με τις δύο αυτές αποφάσεις, και το δικό μας χρέος θα γίνονταν διαχειρίσιμο και θα δρομολογούνταν η αποπληρωμή του με άλλους όρους αλλά και θα απομακρύνονταν ο κίνδυνος κερδοσκοπικών επιθέσεων και σε εμάς αλλά και σε άλλες ευάλωτες Ευρωπαϊκές χώρες από τα παγκόσμια κερδοσκοπικά συμφέροντα. Η μείωση χρέους και το «κούρεμα» έγινε αλλά σε λάθος χρόνο πλέον, το δε ευρωομολόγο ακόμη συζητείται και αυτό και είναι περίπου βέβαιο ότι κάποια στιγμή αναγκαστικά θα υιοθετηθεί αλλά ίσως και πάλι όταν θα είναι αργά. Είναι σαφές ότι κανείς σε επίπεδο ευρωπαϊκής ηγεσίας, δεν διέθετε τα προσωπικά χαρακτηριστικά που απαιτούνταν για να «λύσει» το πρόβλημα άπαξ και δια παντός. Αντιθέτως, προτιμήθηκε η λύση του να «σέρνεται» το πρόβλημα και η λογική του «βλέπουμε αργότερα»... και αυτό για εμάς τουλάχιστον ήταν ολέθριο.»

6. «Από την πρώτη στιγμή της ένταξής μας στην Ε.Ε. (τότε Ε.Ο.Κ.) προέκυψε ένα διαχρονικό πρόβλημα «εθνικής ταυτότητας»: πόσο Έλληνες και πόσο Ευρωπαίοι είμαστε ή θα πρέπει να είμαστε; Θα έλεγε κανείς ότι επιλέξαμε να έχουμε την ίδια στάση που έχουμε ως Πολίτες απέναντι στο δικό μας κράτος (Πολίτης απέναντι σε Κράτος) και ως προς τη σχέση μας προς την Ευρώπη (Ελλάδα απέναντι σε Ευρώπη). Τα πλεονεκτήματα που αποκτούσαμε από τη συμμετοχή μας στην Ε.Ε. τα θεωρούσαμε είτε ως αυτονόητα, είτε ότι μας τα χρωστούσαν, ενώ θεωρούσαμε ότι δεν θα έπρεπε να έχουμε κανενός είδους υποχρέωση απέναντι προς την Ε.Ε. και θα έπρεπε να έχουμε την αυτονομία που δικαιωματικά μας ανήκε. Με τον τρόπο αυτό συσσωρεύσαμε χρέη, συσσωρεύσαμε υποχρεώσεις, συσσωρεύσαμε υποσχέσεις που είχαμε δώσει αλλά ποτέ δεν είχαμε εκπληρώσει. Και κάποια στιγμή, όλα αυτά που είχαν συσσωρευτεί έφθασαν σε ένα κρίσιμο σημείο, από το οποίο και μετά μας ζητούνταν να πληρώσουμε το «λογαριασμό» μας. Και τότε η «Ευρώπη» και οι «Ευρωπαίοι» έγιναν οι «κακοί», οι «απέναντι», έγιναν αυτοί που επιδιώκουν την καταστροφή της χώρας μας και την υποδούλωσή μας στα οικονομικά τους συμφέροντα. Οπότε θα έλεγα πως ναι, η εθνική μας αφήγηση «αλλάζει» αλλά δεν αλλάζει με τους όρους μιας ομογενοποιημένης κουλτούρας όπως επιβάλλει

η παγκοσμιοποίηση αλλά αλλάζει με όρους επαναφοράς και επαν-επικέντρωσης προς το Εθνικό, το Τοπικό και τελικά το «αμυντικό έναντι άλλων». Θεωρώ όμως ότι η διαδικασία αλλαγής της «αφήγησης», βρίσκεται ακόμη εν εξελίξει και πολλά θα εξαρτηθούν από τι θα συμβεί στο θέμα του χρέους και της οικονομικής κρίσης ως προς το πώς θα καταλήξει να είναι τελικά αυτή η νέα «αφήγηση». Είναι σαφές όμως ότι τη στιγμή αυτή, βρισκόμαστε αρκετά απομακρυσμένοι από την «ευρωπαϊκή διάσταση» της ταυτότητάς μας.»

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΠΗΓΕΣ

Ελληνική

Αλιβιζάτος, Νίκος: *«Ο Αβέβαιος Εκσυγχρονισμός και η Θολή Συνταγματική Αναθεώρηση»*, εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2001.

Αμίρ, Σαμίν: *«Η Άνιση Ανάπτυξη»*, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 1976.

Αναστασιάδης, Γιώργος (επιμ): *«Η Μεγάλη ιστορία του 20^{ου} αιώνα: Η διάσταση Βορρά-Νότου και η Πτώση του Κομμουνισμού στην Ευρώπη»*, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, 2002.

Anderson, Benedict: *«Φαντασιακές Κοινότητες: Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του Εθνικισμού»*, εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 1997.

Βελλιάδης, Αννίβας: *«Μεταξάς – Χίτλερ: Ελληνογερμανικές Σχέσεις στην Μεταξική Δικτατορία 1936 - 1941»*, Εκδόσεις Ενάλιος, Αθήνα 2003.

Βεργόπουλος, Κώστας: *«Η δυναμική του 1821»*, Θεωρία και Κοινωνία, τεύχος 2, εκδόσεις Γνώση, Αθήνα 1990.

Βερέμης, Θάνος: *«Βαλκάνια από τον 19^ο αιώνα ως τον 21^ο: Δόμηση και αποδόμηση κρατών»*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2004.

Βλασιδης Βλάσης, Κωφός Ευάγγελος, Στεφανίδης Ιωάννης (επιμ): *«Μακεδονικές ταυτότητες στο χρόνο: Διεπιστημονικές προσεγγίσεις»*, εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2008.

Βούλγαρης, Ιωάννης: *«Η Ελλάδα από την Μεταπολίτευση στην Παγκοσμιοποίηση»*, εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2008.

Βούλγαρης, Ιωάννης: *«Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης: 1974 – 1990»*, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 2008.

Γιανναράς Χρήστος: *«Η νεοελληνική ταυτότητα»*, εκδόσεις Γρηγόρη, γ' έκδοση, Αθήνα 1989.

Clogg Richard: *«Συνοπτική Ιστορία της Ελλάδας 1770-2000»*, Εκδόσεις Κάτοπτρο, β' Έκδοση, Αθήνα 2003.

Christensen B. Larry: *«Η πειραματική μέθοδος στην επιστημονική έρευνα»*, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2007.

Δεμερτζής, Νίκος: *«Ο λόγος του εθνικισμού»*, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα - Κομοτηνή 1996.

Δεμερτζής, Νίκος: *«Ο εθνικισμός ως ιδεολογία»* στο Συλλογικός τόμος: *«Έθνος-Κράτος-Εθνικισμός»*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1994.

Δεμερτζής, Νίκος: *«Πολιτική Επικοινωνία: Διακινδύνευση, Δημοσιότητα, Διαδίκτυο»*, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2002.

Δραγώνα Θάλεια, Μπιρτεκ Φαρούκ (επιμ): *«Ελλάδα και Τουρκία: Πολίτης και Έθνος-Κράτος»*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006.

Ελεφάντης, Άγγελος: *«Στον αστερισμό του λαϊκισμού»*, εκδόσεις Ο Πολίτης, Αθήνα 1991.

Έλληνας, Α. Αντώνης: *«Τα Μέσα Ενημέρωσης και η Άκρα Δεξιά στη Δυτική Ευρώπη: Παίζοντας το χαρτί του εθνικισμού»*, εκδόσεις Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2012.

Ευρυβιάδης Μάριος, Ιγνατίου Μιχάλης: *«CIA: Ο απόρρητος φάκελος του Ανδρέα»*, εκδόσεις Λιβάνη, Αθήνα 2010.

Gellner Ernest: *«Έθνη και Εθνικισμός»*, μτφ. Λαφαζάνη Δώρα, β' έκδοση, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1992.

Giddens, Anthony: *«Χώρος και χρόνος στην κοινωνική θεωρία»* (1980), Γεράσιμος Κουζέλης – Κοσμάς Ψυχοπαίδης (επιμ.) στο «Επιστημολογία των Κοινωνικών Ερευνών», εκδόσεις Νήσος, Αθήνα 1996.

Iatrides, John O: *«Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940 – 1950: Ένα έθνος σε κρίση»* (συλλογικός τόμος), εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1984.

Καζάκος, Πάνος: *«Από τον ατελή εκσυγχρονισμό στην κρίση: Μεταρρυθμίσεις, χρέη και αδράνειες στην Ελλάδα (1993 - 2010)»*, εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2010.

Καλύβας Ν. Στάθης: *«Καταστροφές και Θρίαμβοι: Οι 7 κύκλοι της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας»*, εκδόσεις Παπαδόπουλος, Αθήνα 2015.

Καλύβας Ν. Στάθης: *«Πού είμαστε και πού πάμε; Διατρέχοντας την κρίση (2009-2016) και ατενίζοντας το μέλλον»*, Εκδόσεις Μεταίχμιο, Αθήνα 2016.

Καλύβας Ν. Στάθης, Μαραντζίδης Νίκος: *«Εμφύλια Πάθη: 23+2 ερωτήσεις και απαντήσεις για τον Εμφύλιο»*, Εκδόσεις Μεταίχμιο, Αθήνα 2016.

Κατσιμάρδος, Τάκης, Ρουμπανής Θεωдорής (επιμ.): *«Η ιστορία του νεοναζισμού στην Ελλάδα»*, Εκδόσεις Έθνος της Κυριακής, 2013.

Κανέττι Ελίας: *«Μάζα και εξουσία»*, μτφ Αγγέλα Βερυκοκάκη – Αρτέμη, εκδόσεις Ηριδανός, Hamburg 1971.

Κομνηνού, Μαρία: *«Κριτικός Λόγος ή Κρίση του Λόγου;»* στο «Κοινωνία, Εξουσία και Μέσα Επικοινωνίας», εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1989.

Κοροβίνης Ευάγγελος: *«Η Νεοελληνική Φαυλότητα»*, Εκδόσεις Αρμός, Αθήνα 2008.

Κοτζιάς, Αλέξανδρος: *«Η Ελλάδα στις Συμπληγάδες των Υπερδυνάμεων της Εποχής»* στο *«Εθνικός Διχασμός: Ο Κωνσταντίνος, ο Βενιζέλος και το "Ανάθεμα"»* (συλ. τόμος), εκδόσεις Ε ιστορικά, Αθήνα 2009.

Κούνδουρος, Ρούσσο: *«Η ασφάλεια του καθεστώτος. Πολιτικοί κρατούμενοι, εκτοπίσεις και τάξεις στην Ελλάδα 1924 – 1974»*, Αθήνα 1978.

Κουσουρής, Δημήτρης: *«Δίκες των δοσιλόγων, 1944-1949»: Δικαιοσύνη, συνέχεια του κράτους και εθνική μνήμη»*, εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2015.

Κρούγκμαν, Πωλ: *«Η κρίση του 2008 και η επιστροφή των οικονομικών της ύφεσης»*, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2009.

Κυριαζή Νότα: *«Η κοινωνιολογική έρευνα: Κριτική επισκόπηση των μεθόδων και των τεχνικών»*, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2002.

Κωφός, Ευάγγελος: *«Η Ελλάδα και το Ανατολικό ζήτημα 1875 – 1881»*, εκδόσεις Αθηνών, Αθήνα 2001.

Kendourie, Elie: *«Ο εθνικισμός»*, γ' έκδοση αναθεωρημένη, εκδόσεις Κατάρτι, Αθήνα 2005

Laclau, Ernesto: *«Πολιτική και Ιδεολογία στη Μαρξιστική θεωρία: Καπιταλισμός – Φασισμός - Λαϊκισμός»*, εκδόσεις Σύγχρονα Θέματα, Θεσσαλονίκη 1983.

Λαμπαρδή – Δημάκη Ιωάννα: «Η Κοινωνιολογία και η Μεθοδολογία της», Τόμος Β, εκδόσεις ;

Λεντάκης, Ανδρέας: «Παρακρατικές οργανώσεις και 21^η Απριλίου», Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 1975.

Λιάκος, Αντώνης: «*Πώς στοχάστηκαν το έθνος*», εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2005.

Λέκκας Ε. Παντελής: «*Η εθνικιστική Ιδεολογία: Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*», εκδόσεις Κατάρτι, γ' έκδοση, Αθήνα 2006.

Λούλης, Γιάννης: «Ο Δρόμος προς την Άβυσσο: Οι Συνέπειες της κρίσης του κομματικού συστήματος», Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2011.

Λούλος Κων/νος: «*Σύγχρονη ιστορία : Από τη γαλλική επανάσταση στο τέλος του Ψυχρού Πολέμου*», Φάκελος Μαθήματος, Αθήνα 1998.

Λυδάκη, Άννα: «*Ποιοτικές Μέθοδοι της Κοινωνικής Έρευνας*», εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2001.

Λυριντζής, Χρ., Νικολακόπουλος Ηλ., Σωτηρόπουλος Δ.: «*Κοινωνία και Πολιτική: Όψεις της τρίτης ελληνικής δημοκρατίας 1971 - 1994*», εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1996.

Mackridge, Peter: «*Η Νεοελληνική γλώσσα*», μτφ Κ. Ν. Πετρόπουλος, εκδόσεις Πατάκη, 1990 Αθήνα.

Μαζάουερ, Μαρκ: «*Τα Βαλκάνια*», ενδέκατη έκδοση, εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2002.

Μαρξ, Καρλ και Ένγκελς Φρίντριχ: «*Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*», Εκδόσεις Ηριδανός, Αθήνα.

Μέρτζος Ι. Ν.: «*Από το 1821 στο 2010: Σταθμοί στρατηγικής καμπής*», Λόγος επί της Εθνικής εορτής της 25^{ης} Μαρτίου, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 2010.

Μεταξάς, Ιωάννης: «*Οι Πατριωτικοί Λόγοι του Πρωθυπουργού Ιωάννη Μεταξά*», Παράρτημα της Εφημερίδας «*Ελληνικόν Μέλλον*», Αθήνα 1936.

Μεταξάς, Ιωάννης: «*Πνευματική Επιστράτευση: Το κήρυγμα του Ιωάννη Μεταξά προς τους Διανοούμενους*», Εκδόσεις 4^{ης} Αυγούστου, Αθήνα 1940.

Μουζέλης, Νίκος – Παγουλάτος, Γιώργος: «*Κοινωνία Πολιτών και Ιδιότητα του Πολίτη στη Μεταπολεμική Ελλάδα*» στο Δραγώνα Θάλεια – Μπιρτεκ Φαρουκ (επιμ.): «*Ελλάδα και Τουρκία: Πολίτης και Έθνος-Κράτος*», Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006.

Dakin, Douglas: «*Η Ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*», Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 7^η Ανατύπωση, Αθήνα 2012.

Νικολακόπουλος, Ηλίας: «*Η καχεκτική δημοκρατία κόμματα και εκλογές, 1946 – 1967*», εκδόσεις Πατάκη, Δέκατη εκτύπωση, Αθήνα 2015.

Πάγκαλος, Θεόδωρος: «*Με τον Ανδρέα στην Ευρώπη*», εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2010.

Παπαγεωργίου, Στέφανος: «*Από το Γένος στο Έθνος: Η θεμελίωση του ελληνικού κράτους 1821-1862*», Εκδόσεις Παπαζήση, Δεύτερη Έκδοση, Αθήνα 2005.

Παναγιωτόπουλος Βασίλης (επιμ.): «*Ο Ανδρέας Παπανδρέου και η εποχή του*», τόμος ένα και δύο, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα.

Παναγιωτοπούλου, Ρόη (επιμ.): *«Φάκελος Μαθήματος Κοινωνικοί Θεσμοί και κοινωνική Μεταβολή στην Ελλάδα»*, Αθήνα 2004 – 2005.

Πανταζόπουλος, Ανδρέας: *«Για το λαό και το έθνος – Η στιγμή Ανδρέα Παπανδρέου 1965 - 1989»*, εκδόσεις Πόλις, 2001 Αθήνα.

Πανταζόπουλος, Ανδρέας: *«Η Δημοκρατία της Συγκίνησης: Ίμια – Οτσαλάν: Αντιεξουχρονιστικές και Εκσυγχρονιστικές Τάσεις στο Πολιτικό Σύστημα»*, εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2002.

Παπαστράτης, Προκόπης: *«Η κυβέρνηση Παπανδρέου και το Συνέδριο του Λιβάνου»* στο Iatrides, John O. : *«Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940 – 1950: Ένα έθνος σε κρίση»* (συλλογικός τόμος), εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1984.

Πασσάς, Αργύρης – Τσέκος, Θεόδωρος: *«Εθνική Διοίκηση και Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση: Η Ελληνική Εμπειρία»*, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2009.

Πασχαλούδη, Ελένη: *«Ένας πόλεμος χωρίς τέλος: Η δεκαετία του 1940 στον πολιτικό λόγο, 1950 - 1967»*, εκδόσεις Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2010.

Πελαγίδης, Θοδωρής – Μητσόπουλος Μιχάλης: *«Η στιγμή της στροφής για την ελληνική Οικονομία»*, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2010.

Πετρίδης, Β. Παύλος: *«Σύγχρονη Ελληνική Πολιτική Ιστορία»*, Τόμος 2^{ος} 1862-1917: Από την εν Αθήναις Β' Συνέλευση στην εκθρόνιση του Κων/νου Γλύξμπουργκ, εκδόσεις Γκοβόστη.

Πνευματικό Ίδρυμα Γεωργίου Παπανδρέου: *«Λόγοι του Πρωθυπουργού Ανδρέα Παπανδρέου»*, (1981-82), (1983), (1984), (1985), (1986).

Ποστμαν, Νιλ: *«Η πυξίδα του μέλλοντος»*, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2002.

Πουланτζάς, Νίκος: *«Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός»*, εκδόσεις Θεμέλιο, 1984.

Ράμφος Στέλιος: *«Η Λογική της Παράνοιας»*, Εκδόσεις Αρμός, Αθήνα 2012.

Renan, Ernest: *«Τι είναι έθνος: Προσευχή πάνω στην Ακρόπολη»*, β' έκδοση, εκδόσεις Ροές, Αθήνα 2009.

Ρίζας, Σωτήρης: *«Η Πολιτική Κρίση, η Ένοπλη Ρήξη και οι Συνέπειες»* στο *Ελλήνων Ιστορικά: «Δεκεμβριανά: Οι μάχες των 33 ημερών»* Αρτέμης Ψαρομηλίγκος, Βασιλική Λάζου (επιμ.), Ελεύθερος Τύπος, Αθήνα 2012.

Ρηγοπούλου, Καλλιόπη: *«Πολιτιστική Κληρονομιά»*, Σημειώσεις μαθήματος, Ακαδ. Έτος 2006-07, Αθήνα 2007.

Said, W. Edward: *«Οριενταλισμός»*, μτφρ. Χάρης Βλαβιανός, εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 1996.

Σβορώνος, Νίκος: *«Επισκόπηση της Νεοελληνικής ιστορίας»*, μτφ Αικατερίνη Ασδραχά, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1999.

Σεβαστάκης Νικόλας: *«Κοινότοπη χώρα»*, εκδόσεις Σαββάλας, Αθήνα 2004.

Σημίτης, Κώστας: *«Στόχοι, Στρατηγικές, Προοπτικές»*, κείμενα 2000-2006, εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2007.

Σκοπετέα, Έλλη: *«"Το Πρότυπο Βασίλειο" και η Μεγάλη Ιδέα»*, Εκδόσεις Πολύτυπο, Αθήνα 1988.

Σπουρδαλάκης, Μιχάλης: *«Πα.Σο.Κ: Δομή, εσωκομματικές κρίσεις και συγκέντρωση εξουσίας»*, εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα 1988.

Smith, D. Antony: *«Εθνική Ταυτότητα»*, μτφ Εύα Πέππα, εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα 2000.

Stalin, J: *«Ο Μαρξισμός και το εθνικό ζήτημα»*, εκδόσεις Μαρία και Κοροντζή, Αθήνα 1945.

Thompson, E. P.: *«Η ιστορική λογική»* (1978), Γεράσιμος Κουζέλης – Κοσμάς Ψαρράς, Δημήτρης: *«Το κρυφό χέρι του Καρατζαφέρη: Η τηλεοπτική αναγέννησης της ελληνικής Ακροδεξιάς»*, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2010.

Ferguson, Niall: *«Η Εξέλιξη του Χρήματος: Μία Οικονομική ιστορία του κόσμου»*, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Ιούνιος 2011.

Φίλιας, Βασίλης (επιμ.) στο *«Εισαγωγή στη Μεθοδολογία και τις Τεχνικές των Κοινωνικών Ερευνών»*, εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 2007.

Φλάισερ, Χάγκεν: *«Στέμμα και Σβάστικα: Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης, 1941-1944»*, εκδόσεις Παπαζήση, Τόμος β, Αθήνα 1995.

Φραγκουδάκη, Άννα- Δραγώνα Άννα (επιμ.): *«Τι ειν' η Πατρίδα μας: Εθνοκεντρισμός στην Εκπαίδευση»*, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Φεβρουάριος 1997 Αθήνα.

Χάμπερμας Γιούργκεν: *«Για ένα Σύνταγμα της Ευρώπης»*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2012.

Χαραλάμπης Δημήτρης: *«Δήμοι και έθνος: από τη λειτουργική σχέση στο αντιθετικό χάσμα»*, Συλλογικός τόμος: *«Έθνος-Κράτος-Εθνικισμός»*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1994.

Χαραλάμπης, Δημήτρης: *«Δημοκρατία και Παγκοσμιοποίηση»*, εκδόσεις Ίδρυμα Σάκα Καραγιωργα, Αθήνα 1998.

Χαραλάμπης, Δημήτρης: (εισήγηση) «Ελευθερία της Έκφρασης, πλουραλισμός και διαφάνεια στον χώρο των ηλεκτρονικών ΜΜΕ. Η ελληνική εμπειρία: Από την απώλεια του κρατικού μονοπωλίου στις “ασυμβίβαστες ιδιότητες” του “βασικού μετόχου” και στις προοπτικές εξορθολογισμού στην ψηφιακή εποχή» στο Τσεβιάς, Δ. Α. (επιμέλεια): «Διασφάλιση του Πλουραλισμού και έλεγχος συγκέντρωσης στα Μέσα Ενημέρωσης», Εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2007.

Χαραλάμπης, Δημήτρης: «Πελαταιακές Σχέσεις και Λαϊκισμός», εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα 1989.

Χαραλάμπης, Δημήτρης: «Στρατός και Πολιτική Εξουσία: Η δομή της Εξουσίας στην μετεμφυλιακή Ελλάδα», εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα 1985.

Χαραλαμπόπουλος, Γιάννης: «Κρίσιμα Χρόνια», εκδόσεις Προσκήνιο, Αθήνα 2002.

Χασαπόπουλος Νίκος: «Χρυσή Αυγή: Η ιστορία, τα πρόσωπα και η αλήθεια», Εκδόσεις Λιβάνη, Αθήνα 2013.

Χίτλερ, Αδόλφος: «Ο Αγών μου», εκδόσεις Κάκτος, Αθήνα 2006.

Hall, Stuart – Gieben, Bram: «Η διαμόρφωση της νεωτερικότητας», εκδόσεις Σαββάλας, Αθήνα 2003.

Hobsbawm, Eric: «Η εποχή των άκρων: Ο Σύντομος Εικοστός Αιώνας 1914 – 1991», εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 2006.

Hobsbawm, Eric: «Έθνη και Εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα», μτφ Χρυσ. Νάντρις, εκδόσεις Καρδαμิตσα, Αθήνα 1994.

Ψαρομηλίγκος, Αρτέμης – Λάζου Βασιλική (επιμ.): «*Ελλήνων Ιστορικά: Δεκεμβριανά: Οι μάχες των 33 ημερών*», Ελεύθερος Τύπος, Αθήνα 2012.

Ψαρράς, Δημήτρης: «*Η Μαύρη Βίβλος της Χρυσής Αυγής*», Εκδόσεις Πολις, Αθήνα 2012.

Ψυχοπαίδης (επιμ.) στο «*Επιστημολογία των Κοινωνικών Ερευνών*», εκδόσεις Νήσος, Αθήνα 1996.

Waresquiel De Emmanuel (επιμ): «*Ο αιώνας των ανατροπών: Το λεξικό των κινήματων αμφισβήτησης στον 20ο αιώνα*», εκδόσεις Οξύ, Αθήνα 2004.

Windelband, W. - Heimsoeth H: «*Εγχειρίδιο Ιστορίας της Φιλοσοφίας - Α' Τόμος: Η Φιλοσοφία των Αρχαίων Ελλήνων*», Δ' Έκδοση, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2005.

Windelband, W. - Heimsoeth H: «*Εγχειρίδιο Ιστορίας της Φιλοσοφίας - Γ' Τόμος: Η Γερμανική Φιλοσοφία*», β' ανατύπωση, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2005.

Ξενόγλωσση

Arrendt, Hannah: "*Essays in Understanding 1930 - 1954*", Harcourt Brace, New York 1993.

Bauer, Otto: "*The Nationalities Question and Social Democracy*" on T. Bottomore and P. Goode (eds): "*Austro Marxism*", Oxford University Press, 1978.

Bryman, Alan: "*Social Research Methods*", Oxford University Press Inc., New York 2012.

Elliott, Jane: "Using Narrative in Social Research: Qualitative and Quantitative Approaches", Sage, London 2006.

Fairclough, Norman: "*A dialectical-relational approach to critical discourse analysis in social research*" on Wodak Ruth, Meyer Michael (eds): "*Methods of Critical Discourse Analysis*", Sage, London 2010.

Gee, James Paul: "*How to discourse analysis: A toolkit*", Routledge, New York 2014.

Fairclough, Norman: "*A dialectical-relational approach to critical discourse analysis in social research*" on Wodak Ruth, Meyer Michael (eds): "*Methods of Critical Discourse Analysis*", Sage, London 2010.

Hobsbawm Eric, Ranger Terence: "*The Invention of Tradition*", Cambridge University Press, New York 2013.

Jager Siegfried, Maier Florentine: "*Theoretical and Methodological aspects on Foucauldian critical discourse analysis and dispositive analysis*" on Wodak

Ruth, Meyer Michael (eds): *"Methods of Critical Discourse Analysis"*, Sage, London 2010.

Kariotis, C. Theodore (ed.): *"The greek socialist experiment: Papandreou's Greece 1981 - 1989"*, Pella publishing company inc, New York 1992.

Kellstedt M. Paul, Whitten D. Guy: *"The Fundamentals of Political Science Research"*, Cambridge University Press, New York 2013.

Kohn, Hans: *"The idea of nationalism"*, The Macmillan company, New York 1961.

Laclau, Ernesto: *"On Populist Reason"*, Verso, 2007, London/New York, 2007.

Malloy H. Tove: *"National Minority Rights in Europe"*, Oxford University Press, Oxford/New York 2005.

Ragin C. Charles: *"Constructing Social Research"*, Pine Forge Press, California 1994.

Reisigl Martin, Wodak Ruth: *"The discourse historical approach (DHA)"* on Wodak Ruth, Meyer Michael (eds): *"Methods of Critical Discourse Analysis"*, Sage, London 2010.

Riessman, Catherine Kohler: *"Narrative Analysis in: Narrative, Memory & Everyday life"*, University of Huddersfield, Huddersfield 2005.

Sugar F. Peter, Lederer J. Ivo (eds.): *"Nationalism in Eastern Europe"*, G.

Tomai, Photini: *«The American People's Support to the Greek War of Independence 1821»*, Papazisis Publishers, 2010.

Van Dijk, A. Teun.: *"Critical discourse studies: a sociocognitive approach"* on

Wodak Ruth, Meyer Michael (eds): "*Methods of Critical Discourse Analysis*", Sage, London 2010.

Wodak Ruth, Meyer Michael (eds): "*Methods of Critical Discourse Analysis*", Sage, London 2010.

Wodak Ruth, Meyer Michael: "*Critical Discourse Analysis: History, Agenda, Theory and Methodology*" on Wodak Ruth, Meyer Michael (eds): "*Methods of Critical Discourse Analysis*", Sage, London 2010.

Xydis, Stephen: "*Modern Greek Nationalism*", University of Washington Press, Seattle and London 1994.

Άρθρα

Γερολυμάτος, Ανδρέας: «Οι Ρίζες της Χούντας» στο συλλογικός τόμος «21^η Απριλίου: Πώς ήρθε – Πώς έπεσε η Χούντα», Ε Ιστορικά.

Κόσωλας, Άκης: «ΝΔ: Επιστροφή στις ρίζες μέσω του Τρίτου Συνεδρίου», Εφημερίδα Καθημερινή, Άρθρο 14/11/1993.

Λιάκος, Αντώνης.: «Ελληνισμός ή ελληνικό έθνος;», Το Βήμα, Άρθρο 2/03/1997.

Λούλης Γιάννης - Καπράνος Δημήτρης: «Έβερτ: Η εντολή της βάσης», Εφημερίδα Καθημερινή, Άρθρο 4/11/1993.

Λούλης, Γιάννης: «Συμφωνία λαϊκής βούλησης-γκάλοπ» 4/11/1993, «Η άνετη επικράτηση Έβερτ "πιστοποιητικό" νέας πορείας», Άρθρο 7/11/1993.

Μητρόπουλος, Δημήτρης, Τα Νέα, Άρθρο 26 / 11 / 2010.

Μιχαηλίδης, Απόστολος: «Γεννάδιος Β΄ Σχολάριος», περιοδικό: Ιστορία - Εικονογραφημένη, Τεύχος 584.

Παρασκευοπούλου-Κόλλια, Ε. : «Μεθοδολογία ποιοτικής έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες και συνεντεύξεις», Ανοικτή Εκπαίδευση: το περιοδικό για την Ανοικτή και εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση και την Εκπαιδευτική Τεχνολογία, 4(1), (2008).

Ρίζας, Σωτήρης: «Η Πολιτική Κρίση, η Ένοπλη Ρήξη και οι Συνέπειες» στο *Ελλήνων Ιστορικά: «Δεκεμβριανά: Οι μάχες των 33 ημερών»* Αρτέμης Ψαρομηλίγκος, Βασιλική Λάζου (επιμ.), Ελεύθερος Τύπος, Αθήνα 2012.

Rodanthi, Tzanelli: "Impossible is a fact": Greek nationalism and

international recognition in Euro 2004”, Media, Culture & Society, Vol. 28, No. 4, 2006.

Σιακαντάρης, Γιώργος: «*Ιχνηλατώντας τον ελληνικό πολιτικό μετεωρισμό: Ιδεολογικές, πολιτικές, εκλογικές και κοινωνικές συμπεριφορές από τη Μεταπολίτευση μέχρι σήμερα*». Βιβλιοκριτική για το Βούλγαρης, Ιωάννης: «*Η Ελλάδα από τη Μεταπολίτευση στην Παγκοσμιοποίηση*», Περιοδικό Βιβλιοθήκη, 29/8/2008.

Σιακαντάρης, Γιώργος: «*Χρυσή Αυγή: Η μετεξέλιξη του αυριανισμού*», Athens Voice, 30/01/2013.

Σπουρδαλάκης, Μιχάλης: «*Η τελευταία αναγγελία του τέλους της Μεταπολίτευσης*», Η Αυγή, Άρθρο 2/05/2010.

Takis, Michas: "*Modern Orthodox*", The New Republic, 1999.

Τσίμας, Παύλος: «*Στο δικαστήριο των ελλειμμάτων*», Τα Νέα, Άρθρο 20/2/2010.

"*What's the Greek for Thatcher and Rocard?*", Economist, Vol. 327 Issue 7812, Survey of Greece, 5/22/93.

"*Elsewhere in the Balkans...*": Economist, Vol. 332 Issue 7881, 9/17/94.

«*Πέντε Χρόνια: "εκσυγχρονισμός"*», Άρδην, τεύχος 29, Άρθρο Απρίλιος 2001.

«*Τα νέα βιβλία της Ιστορίας: Μία γενοκτονία της Μνήμης*», Άρδην, τεύχος 62, Άρθρο Νοέμβριος 2006.

«*Μάης '68: "Επανάσταση ή Ενσωμάτωση"*», Άρδην, τεύχος 69, Άρθρο Μάιος 2008.

«Εθνική Ταυτότητα και Παγκοσμιοποίηση, Το τέλος του Εκσυγχρονισμού: Η Διαρκής Συνομωσία της Νέας Τάξης», Άρδην, τεύχος 70, Άρθρο Ιούλιος 2008.

«Οικολογία:«Πράσινος” Καπιταλισμός και εθνική ταυτότητα», Άρδην, τεύχος 75, Άρθρο Ιούλιος 2009.

Bantimaroudis, Philemon: "*Andreas Papandreou and the American Media: The Salient Attributes of a Socialist*", Mediterranean Quarterly, Vol. 14, No. 2, 2003.

Featherstone, Kevin: "*Modernisation' and the Structural Constraints of Greek Politics*", West European Politics, Vol. 28, No. 2, March 2005.

Hobsbawm, Eric: «*Η ιστορία δεν τελείωσε κύριε Φουκουγιάμα*», Το Βήμα, 24/1/1993.

Hobsbawm, Eric: "*Goodbye to all that*", Marxism Today, Vol. 19, 1990.

Livanios, Dimitris: «*The quest for Hellenism: Religion, Nationalism & Collective Identities in Greece (1453 - 1913)* ».

Πηγές από το διαδίκτυο

ΑΡΤ τηλεοπτικός σταθμός περιφερειακής εμβέλειας, πλάνα από τις συγκεντρώσεις της Χρυσής Αυγής στο κίνημα των «Αγανακτισμένων» στην πλατεία Συντάγματος, Προσβάσιμο σε μορφή βίντεο, 21/10/2013, <https://www.youtube.com/watch?v=ne5XYWoe-ik>.

Αρχαία Φόρεϊν Όφισ 1981: «Η "αλλαγή" που ανησυχούσε τη Δύση», Προσβάσιμα 16/2/2012, http://www.skai.gr/news/politics/article/194780/arheia-forein-ofis-1981-i-allagi-pou-anisuhouse-ti-dusi/?utm_source=rss_news_politics&utm_campaign=skai200905190000&utm_medium=rss

Αρχιεπίσκοπος Χριστόδουλος: Επιβατήριος λόγος κατά την ενθρόνησή του, Προσβάσιμο 25/3/2014, <http://web.archive.org/web/20100121161621/www.antibaro.gr/node/114>.

Γερμενής, Γιώργος: Συνέντευξη σε εκπομπή του δημοσιογράφου Θέμου Αναστασιάδη, Προσβάσιμη σε μορφή βίντεο, 15/5/2012, <https://www.youtube.com/watch?v=BOOtzLN7I0>.

Εγκυκλοπαιδικός Οδηγός, Έθνος και γλώσσα [B1], Κείμενο 1: Σκοπετέα Έλλη, Κείμενο 2: Anderson, B. 1991. «*Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of nationalism*». Νέα Υόρκη & Λονδίνο: Verso, σελ. 41-42. Ελλην. μτφρ. Π. Χαντζαρούλα, «*Φαντασιακές κοινότητες*». «*Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*». Αθήνα: Νεφέλη, 1997, σελ. 75-77. Κείμενο 3: Τριανταφυλλίδης, Μ. [1938] 1993. «*Νεοελληνική γραμματική. Ιστορική εισαγωγή*». 3ος τόμ. του Άπαντα. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη, Α.Π.Θ., σελ. 86-95. Προσβάσιμα 11/1/2009, http://www.greek-language.gr/greekLang/studies/guide/thema_b1/index.html

Ζαρούλια, Ελένη: Ομιλία στη Βουλή για το μεταναστευτικό, Προσβάσιμη σε μορφή βίντεο, 21/11/2013, <http://www.youtube.com/watch?v=FV8OeL-ZS-M>.

Καπράνος, Δημήτρης: «Δεν θα κάνουν κουμάντο πέντε νταβατζήδες», Καθημερινή (07/10/2004), προσβάσιμο 6/9/2013
<https://www.kathimerini.gr/196712/article/epikairothta/politikh/den-8a-kanoyh-koymanto-pente-ntavatzhdes>.

Καραμπελιάς, Γιώργος: «Επιχειρείται διαστρέβλωση της Ιστορίας μας, "Όχι στα μυθεύματα της Νέας Τάξης"», Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία, (25/02/2007).
Κείμενο του συγγραφέα και εκδότη Γ. Καραμπελιά για την Εφημερίδα *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, (25/02/2007) αναρτημένο στην ιστοσελίδα της εκκλησίας της Ελλάδος. Προσβάσιμο 7/06/2009,
http://www.discussion.gr/themata/diastrevlosi_istorias/karampelias2.html.

Μιχαλολιάκος, Νίκος: Πολιτική ομιλία στα Μέγαρα για το μεταναστευτικό, Προσβάσιμο σε μορφή βίντεο 29/06/2013,
<http://www.youtube.com/watch?v=cT0a191RUIo&feature=relmfu>.

Μιχαλολιάκος, Νίκος: Τηλεοπτική συνέντευξη στον δημοσιογράφο και πολιτικό Σταύρο Θεοδωράκη, Προσβάσιμη μέσω διαδικτύου σε μορφή βίντεο 13/5/2012, <https://www.youtube.com/watch?v=1P7HVQWj7zE>.

Μπαλτά, Νάση: «Τόποι εξορίας στον Μεσοπόλεμο»,
http://www.kathimerini.gr/4dcgi/w_articles_kathglobal_2_16/11/2003_1281055, προσβάσιμο 22 / 7 / 2012.

Νικολάου, Νίκος: «Τι σημαίνει η ένταξη στην ΟΝΕ», Εφημερίδα «Το Βήμα», (2/1/2000), Προσβάσιμο 8 / 1/ 2011
<http://www.tovima.gr/default.asp?pid=46&ct=3&artid=100869&dt=02/01/2000>

Σημίτης, Κώστας: Ομιλία του πρώην πρωθυπουργού στη Βουλή, Προσβάσιμο 15/2/2010, https://www.youtube.com/watch?v=TOyoMyYLx_Q.

Σιακαντάρης, Γιώργος: «*Προοδευτική Διακυβέρνηση και Σοσιαλδημοκρατία*», Προσβάσιμο 6/12/2008, http://www.opek.gr/opek/index.php?option=com_content&task=view&id=227&Itemid=57

Σπουρδαλάκης, Μιχάλης: «*Η τελευταία αναγγελία του "τέλους της Μεταπολίτευσης"*», Εφημερίδα «Η Αυγή», Προσβάσιμο 27/4/2014. <http://archive.avgi.gr/ArticleActionshow.action?articleID=539939>

Στουρνάρας, Γιάννης: «*Οι προκλήσεις για την ελληνική οικονομία*», Προσβάσιμο 6/12/08, http://www.opek.gr/opek/index.php?option=com_content&task=view&id=52&Itemid=57

Το Βήμα, «*Γερμανοί, Γάλλοι, Ιταλοί, Ισπανοί αμφιβάλλουν ότι η Ελλάδα θα παραμείνει στο ευρώ: Δημοσκόπηση της Ifop-Fiducial σε ευρωπαϊκό επίπεδο*», <http://www.tovima.gr/finance/article/?aid=463929>, Προσβάσιμο 25/6/2012

Kurbjuweit, Dirk: "*Mommy Merkel*": *How the Chancellor Paralyzed German Politics*, Πηγή: <http://www.spiegel.de/international/germany/how-chancellor-angela-merkel-has-paralyzed-german-politics-a-900330.html>, (Προσβάσιμο 25/5/2013).

Χαραλάμης, Δημήτρης: «*Η ανάγκη απεμπλοκής της χώρας από τα αδιέξοδα*», Εφημερίδα «Το Βήμα», (11/2/2009) Προσβάσιμο 7/1/2011, <http://www.tovima.gr/default.asp?pid=2&artid=250056&ct=6&dt=11/01/2009>

Χαραλαμπόπουλος, Γιάννης: Συνέντευξη στην εφημερίδα το «Βήμα», Προσβάσιμο 15/2/2010 <https://www.tovima.gr/2008/11/24/politics/giannis-charalamporoylos/>.

Χρυσή Αυγή: Ιδεολογική διακήρυξη αναρτημένη στην επίσημη ιστοσελίδα του κόμματος, Προσβάσιμη 13/6/2013
<http://www.xryshaygh.com/index.php/kinima/ideologia>.

Χρυσή Αυγή: Ιδεολογική διακήρυξη για την πολιτική ταυτότητα του κόμματος αναρτημένα στην επίσημη ιστοσελίδα του κόμματος, Προσβάσιμο 1/6/2014,
<http://www.xryshaygh.com/index.php/kinima>.

Χρυσή Αυγή: Ιδεολογική τοποθέτηση του κόμματος σχετικά με την εβραϊκή κοινότητα, Προσβάσιμο 21/6/2014,
<http://www.xryshaygh.com/index.php/enimerosi/view/siwnismos-kai-pagkosmiopoihsh#ixzz35Gol4hp7>.

Εφημερίδες

Αθηναϊκό πρακτορείο ειδήσεων, Συνέντευξη Τύπου Κώστα Καραμανλής, 7/9/2003.

«Έθνος», Ρεπορτάζ για τον Αρχιεπίσκοπο Χριστόδουλο, 15/5/2000.

«Έθνος», Συνέντευξη Μιχαήλ Σταθόπουλος, 8/5/2000.

«Ελεύθερος Τύπος», Συνέντευξη Ντόρα Μπακογιάννη, 14/2/1992.

Καπράνος, Δημήτρης: «*Έβερτ: Η εντολή της βάσης*», «Η Καθημερινή» 4/11/1993.

Κόσωλας, Άκης: «*ΝΔ: Επιστροφή στις ρίζες μέσω του Τρίτου Συνεδρίου*», «Η Καθημερινή» 14/11/1993.

Λούλης, Γιάννης: «*Συμφωνία λαϊκής βούλησης-γκάλοπ*», «Η Καθημερινή» 4/11/1993.